

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya,

(Arts, Commerce and Science)

Kada, Tal. Ashti. Dist. Beed 414 202 (Maharashtra)

Criteria I

1.3.2 Student Project Reports

Phone
+02441-2396210
+91 9421404246

Contact
admkada@gmail.com
www.admkada.com

Address
Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya Kada, Taq-Ashti, District-Beed 414 202 (M.S.)

Made with PosterMyWall.com

REPORT SUMMARY

Paper Wise Mark List (Against Seat Number)

This report contains Paper Wise Mark List (against Seat Number) of 5 Students.

Course	B.A - Regular-P-2013-T.Y.B.A.-Sixth Semester
Exam Event	Apr/May-2022
Teaching Learning Method/Assessment Method/Type	English Project Based on(Paper-XII & Paper-XVI) (ENG-15-13)-Project Work- Laboratory-University Assessment-Not Applicable

ADEC Name : Anandrao Dhonde Alis Babaji Mahavidyalaya, Kada (46)

Date : 06-14-2022

END OF SUMMARY - DETAILED REPORT BEGINS

Signature:	Signature:	Signature:
Name: Dr. Gaikwad S.D	Name: Kuchekar S.B.	Name:
Designation: Asst. Professor	Designation: Asst. Prof.	Designation:
Date: 14.6.2022	Date: 14/06/2022	Date:

DATA EXPORTED DATE: DATA IS NOT YET EXPORTED

Report generated by c152159 on Tuesday, June 14, 2022, 10:00:34 AM

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

Exam Event:Apr/May-2022

User Name: All Users

Course: B.A - Regular-P-2013-T.Y.B.A.-Sixth Semester

Paper: English Project Based on(Paper-XII & Paper-XVI) (ENG-15-13)

Max Marks: 100

Project Work- Laboratory-University Assessment

Paper Wise Mark List (Against Seat Number)

Seat Number	Examiner Marks	Seat Number	Examiner Marks	Seat Number	Examiner Marks
NBF607511	65	NBF607516	62	NBF607535	70
NBF607542	75	NBF607550	64		

Signature:	Signature:	Signature:
Name: Dr. Gaikwad S.D.	Name: Kuchekar S.B.	Name:
Designation: Professor	Designation: Asst. Prof.	Designation:
Date: 14.6.2022	Date: 14/06/2022	Date:

DATA EXPORTED DATE: DATA IS NOT YET EXPORTED

Report generated by c152159 on Tuesday, June 14, 2022, 10:00:34 AM

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University

University Campus, Aurangabad-431004, Maharashtra(India), with "A" Grade

Recognized by UGC U/s 2(f) and 12(B), NAAC Reaccredited

https://bamu.digitaluniversity.ac/

Blank Mark List For

B.A - Regular-P-2013 - T.Y.B.A. - Sixth Semester For Apr/May-2022

College : Anandrao Dhonde Alis Babaji Mahavidyalaya,Kada (46), Kada, Kada, Ashti, Beed Pin: 414202

Paper Name: English Project Based on(Paper-XII & Paper-XVI) (ENG-15-13)	Project Work UA (Max Mark: 100 Min Mark: 40)	Count of Student: 5

Sr. No.	Seat Number	PRN	Student Name	Marks	Total
1	NBF607511	2019015200308586	DALVI UMESH VITTHAL	65	Sixty five
2	NBF607516	2019015200308605	GARJE KOMAL BABASAHEB	62	Sixty two
3	NBF607535	2015015200254532	KAMBALE ANIL TABAJI	70	Seventy
4	NBF607542	2019015200317515	KHOTE VAISHANAVI HANUMAN	75	Seventy five
5	NBF607550	2019015200347731	LOKHANDE PRAVIN SANJAY	64	Sixty four

Seal

26/05/22

Signature of Examiner

Date

Instruction
1. While entering the marks, please ensure a clear, legible hand-writing, without any scratches or over-writing.
2. In case of scratches, over-writing or corrections, please re-write the marks separately with your signature.
3. Use English number while entering the marks.
4. Usage of whitner is strictly prohibited.

आनंद चॅरिटेबल संस्था आष्टी, संचलित

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा

ता.आष्टी, जि.बीड (४१४ २०२)

फोन : (०२४४१) (ऑ.)२३९६२१, २३९९२१ फॅक्स ०२४४१-२३९६२१

E-mail. : admkada@gmail.com Website : www.admkada.com

प्राचार्य : डॉ. एच्.जी. विधाते

जा.क्र. : आधोमक/ दि. 24/05/२०२२

प्रति,
मा.प्राचार्य,
~~गांधी महाविद्यालय, कडा.~~

ता.आष्टी जि.बीड.

विषय :— बाहय परिक्षक पाठविणे बाबत...

महोदय,

वरील विषयी विनंती की, आपल्या महाविद्यालयातील इंग्रजी विषयाचे प्रा.डॉ.—~~गावळी एन.टी.~~— यांची दिनांक————————रोजी प्रकल्प अहवाल मूल्यांकनासाठी महाविद्यालयाने विद्यापीठाच्या आदेशान्वये बाहय परिक्षक म्हणून नियूक्ती केली आहे.

मा. प्राचार्य साहेबांनी प्रा.डॉ. गावळी एन.टी. यांना दिनांक————————रोजी मा.प्रा.डॉ.———————— यांना बाहय परीक्षक म्हणून आमच्या महाविद्यालयात उपस्थित राहण्यासाठी परवानगी देउन कार्यमुक्त करावे. ही विनंती.

प्रतिलिपी :—
प्रा.डॉ.—~~गावळी एन.टी.~~

~~गांधी कॉलेज, कडा~~

Received 25/05/22

आपला विश्वासू,

VICE-PRINCIPAL
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Anand Charitable Sanstha Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

TAL. ASHTI, DIST. BEED (MS) - 414 202

Phone - 02441-239621, 239921 Fax No. 02441-239621

E-mail. : admkada@gmail.com Website : www.admkada.com Principal Dr. H.G. Vidhate

Ref. No.ADMK/

Date : 24/05/2022

Relieving Letter

This is to certify that Prof- Dr. Gawali N. T. Of Gandhi College, Kada Dist Beed attended the Dept. of English of our college on 26/05/2022 in regard with the assessment of projects in the subject of English (B.A.III – Paper XII & XVI (Main) as on External Examiner and he is relieved today i.e., on 26/05/ 2022 in the afternoon.

VICE-PRINCIPAL
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Shetkari Shikshan Prasarak Mandal's

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Miss. Khote Vaishnavi Hanuman*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of* English *entitled* **"Shakespearean Tragedy "** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	60	15	75

External Examiner

Date : 26/05/2022

Head of the Department

Shetakri Shikshan Prasarak Mandal Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA

Kada, Tal- Ashti, Dist- Beed, 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Mr. Dalvi Umesh Vitthal** of Class B.A. III semester V & VI has satisfactorily completed his project work in the subject of English entitled ***"Restoration Comedy"*** as per rules & regulations of. Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of Marks	80	20	100
Obtained Marks	50	15	65

External Examiner

Date: 26/03/22

Head of the Department

Shetakri Shikshan Prasarak Mandal Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA

Kada, Tal- Ashti, Dist- Beed, 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Mr. Kamble Anil Tanaji** of Class B.A. III semester V & VI has satisfactorily completed his project work in the subject of English entitled ***"Types of Novels"*** as per rules & regulations of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of Marks	80	20	100
Obtained Marks	60	10	70

External Examiner

Date: 26 /05 /22

Head of the Department

Shetakri Shikshan Prasarak Mandal Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA

Kada, Tal- Ashti, Dist- Beed, 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Miss. Garje Komal Babasaheb** of Class B.A. III semester V & VI has satisfactorily completed his project work in the subject of English entitled ***"Sonnet"*** as per rules & regulations of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of Marks	80	20	100
Obtained Marks	50	12	62

External Examiner

Date: 26 / 05 / 22

Head of the Department

Shetakri Shikshan Prasarak Mandal Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA

Kada, Tal- Ashti, Dist- Beed, 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Mr. Lokhande Pravin** Sanjay of Class B.A. III semester V & VI has satisfactorily completed his project work in the subject of English entitled *"Wordsworth, a Nature Poet"* as per rules & regulations of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of Marks	80	20	100
Obtained Marks	50	14	64

External Examiner

Date: 26/05/22

Head of the Department

2029-2022

उमेश विठ्ठल दळवी

बी. ए. भाग. ३.

इंग्रजी प्रोजेक्ट.

Restoration comedy

"**Restoration comedy**" is English comedy written and performed in the Restoration period of 1660–1710. Comedy of manners is used as a synonym for this.[1] After public stage performances were banned for 18 years by the Puritan regime, reopening of the theatres in 1660 marked a renaissance of English drama.[2] Sexually explicit language was encouraged by King Charles II (1660–1685) personally and by the rakish style of his court. Historian George Norman Clark argues:

Refinement meets burlesque in Restoration comedy. In this scene from George Etherege's Love in a Tub, musicians and well-bred ladies surround a man who is wearing a tub because he has lost his trousers.

> The best-known fact about the Restoration drama is that it is immoral. The dramatists did not criticize the accepted morality about gambling, drink, love, and pleasure generally, or try, like the dramatists of our own time, to work out their own view of character and conduct. What they did was, according to their respective inclinations, to mock at all restraints. Some were gross, others delicately improper.... The dramatists did not merely say anything they liked: they also intended to glory in it and to shock those who did not like it.[3]

The socially diverse audiences included aristocrats, their servants and hangers-on and a major middle-class segment. They were attracted to the comedies by up-to-the-minute topical writing, crowded and bustling plots, introduction of the first professional actresses, and the rise of the first celebrity actors. The period saw the first professional female playwright, Aphra Behn.

Theatre companies

Original patent companies, 1660–1682

The sumptuously decorated Dorset Gardens playhouse in 1673, with one of the sets for Elkannah Settle's The Empress

of Morocco. The apron stage at the front which allowed intimate audience contact is not visible in the picture (the artist is standing on it).

Charles II was an active and interested patron of drama. Soon after his restoration in 1660 he granted exclusive staging rights, so-called Royal patents, to the King's Company and the Duke's Company, led by two middle-aged Caroline playwrights, Thomas Killigrew and William Davenant. The patentees scrambled for performance rights to the previous generation's Jacobean and Caroline plays, as the first necessity for economic survival before any new plays existed. Their next priority was to build splendid patent theatres in Drury Lane and Dorset Gardens, respectively. Striving to outdo each other, Killigrew and Davenant ended with quite similar theatres, both designed by Christopher Wren, both optimally providing music and dancing, and both fitted with moveable scenery and elaborate machines for thunder, lightning, and waves.[4]

The Restoration dramatists renounced the tradition of satire recently embodied by Ben Jonson, devoting themselves to a comedy of manners that accepted the social code of the upper class uncritically.[5]

The audience of the early Restoration period was not exclusively courtly, as has sometimes been supposed, but it was quite small and could barely support two companies. There was no untapped reserve of occasional playgoers. Ten consecutive performances constituted a success. This closed system forced playwrights to respond strongly to popular taste. Fashions in drama would change almost week by week rather than season by season, as each company responded to the offerings of the other, and new plays were urgently sought. In this hectic climate the new genres of heroic drama, pathetic drama and Restoration comedy were born and flourished.[6]

United Company, 1682–1695

Both the quantity and quality of drama suffered in 1682 when the more successful Duke's Company absorbed the struggling King's Company to form the *United Company.* Production of new plays dropped off sharply in the 1680s, affected by the monopoly and the political situation (see Decline of comedy below). The influence and incomes of actors dropped too.[7] In the late 1680s, predatory investors ("adventurers") converged on the United Company. Management was taken over by the lawyer Christopher Rich, who tried to finance a tangle of "farmed" shares and sleeping partners by slashing salaries and dangerously by abolishing traditional perks of senior performers, who were stars with the clout to fight back.[8]

War of the theatres, 1695–1700

The company owners, wrote the young United Company employee Colley Cibber, "had made a monopoly of the stage, and consequently presum'd they might impose what conditions they pleased upon their people. [They] did not consider that they were all this while endeavouring to enslave a set of actors whom the public were inclined to support."[9] Performers like the legendary Thomas Betterton, the tragedienne Elizabeth Barry and the rising young comedian Anne Bracegirdle had the audience on their side, and confident of this walked out.[10]

The actors gained a Royal "licence to perform", so bypassing Rich's ownership of the original Duke's and King's Company patents from 1660 and forming their own cooperative company. This venture was set up with detailed rules for avoiding arbitrary managerial authority, regulating the ten actors' shares, setting the conditions of salaried employees and the sickness and retirement benefits of both categories. The cooperative had the good luck to open in 1695 with the première of William Congreve's famous *Love For Love* and the skill to make it a huge box-office success.[11]

London again had two competing companies. Their dash to attract audiences briefly revitalised Restoration drama, but also set it on a fatal slope to the lowest common denominator of public taste. Rich's company notoriously offered Bartholomew Fair-type attractions – high kickers, jugglers, rope dancers, performing animals – while the co-operating actors, while appealing to snobbery by setting themselves up as the one legitimate theatre company in London, were not above retaliating with "prologues recited by boys of five and epilogues declaimed by ladies on horseback".[12]

Actors

First actresses

Nell Gwynn was one of the first actresses and the mistress of Charles II.

Restoration comedy was strongly influenced by the first professional actresses. Before the closing of the theatres, all female roles had been taken by boy players and the predominantly male audiences of the 1660s and 1670s were curious, censorious and delighted at the novelty of seeing real women engage in risqué repartee and take part in physical seduction scenes. Samuel Pepys refers many times in his diary to visiting the playhouse to watch or re-watch performances by particular actresses and to his enjoyment of these.

Daringly suggestive comedy scenes involving women became especially common, although of course Restoration actresses were, just like male actors, expected to do justice to all kinds and moods of plays. (Their role in the development of Restoration tragedy is also important, compare She-tragedy.)

A speciality introduced almost as early as actresses was the breeches role – an actress appearing in male clothes (breeches of tight-fitting knee-length pants, the standard male garment of the time), for instance to play a witty heroine who disguises herself as a boy to hide or to engage in escapades disallowed to girls. A quarter of the plays produced on the London stage between 1660 and 1700 contained breeches roles. Women playing them behaved with the freedom society allowed to men. Some feminist critics such as Jacqueline Pearson saw them as subverting conventional gender roles and empowering female members of the audience. Elizabeth Howe has objected that the male disguise, when studied in relation to play texts, prologues, and epilogues, comes out as "little more than yet another means of displaying the actress as a sexual object" to male patrons, by showing off her body, normally hidden by a skirt, outlined by the male outfit."[13]

Successful Restoration actresses included Charles II's mistress Nell Gwyn, the tragedienne Elizabeth Barry, famous for an ability to "move the passions" and make whole audiences cry, the 1690s comedian Anne Bracegirdle, and Susanna Mountfort (Susanna Verbruggen), who had many roles written specially for her in the 1680s and 1690s. Letters and memoirs of the period show men and women in the audience relishing Mountfort's swaggering, roistering impersonations of young women breeched to enjoy the social and sexual freedom of male Restoration rakes.

First celebrity actors

Thomas Betterton played the irresistible Dorimant in George Etherege's Man of Mode. Betterton's acting won praise from Pepys, Alexander Pope, and Colley Cibber.

Male and female actors on the London stage in the Restoration period became for the first time public celebrities. Documents of the period show audiences attracted to performances by the talents of specific actors as much as by specific plays, and more than by authors (who seem to have been the least important draw, no performance being advertised by an author until 1699). Although playhouses were built for large audiences – the second Drury Lane theatre from 1674 held 2000 patrons – they were compact in design and an actor's charisma could be intimately projected from the thrust stage.

With two companies competing for their services from 1660 to 1682, star actors could negotiate star deals, comprising company shares and benefit nights as well as salaries. This advantage changed when the two companies were amalgamated in 1682, but the way the actors rebelled

and took command of a new company in 1695 is in itself an illustration of how far their status and power had developed since 1660.

The greatest fixed stars among Restoration actors were Elizabeth Barry ("Famous Mrs Barry" who "forc 'd Tears from the Eyes of her Auditory") and Thomas Betterton, both active in running the actors' revolt in 1695 and both original patent-holders in the resulting actors' cooperative.

Betterton played every great male part there was from 1660 into the 18th century. After watching *Hamlet* in 1661, Pepys reports in his diary that the young beginner Betterton "did the prince's part beyond imagination." Such expressive performances seem to have attracted playgoers as magnetically, as did the novelty of seeing women on the stage. He was soon established as the leading man in the Duke's Company, and played Dorimant, the seminal irresistible Restoration rake, at the première of George Etherege's *Man of Mode* (1676). Betterton's position remained unassailed through the 1680s, both as leading man of the United Company and as its stage manager and *de facto* day-to-day leader. He remained loyal to Rich longer than many of his co-workers, but eventually it was he who headed an actors' walkout in 1695 and became the acting manager of the new company.

Comedies

Variety and dizzying fashion changes are typical of Restoration comedy. Though the "Restoration drama" unit taught to college students is likely to be telescoped in a way that makes the plays all sound contemporary, scholars now have a strong sense of the rapid evolution of English drama over these 40 years and its social and political causes. The influence of theatre-company competition and playhouse economics is also acknowledged.

John Lacy was the favourite comic of King Charles II.

Restoration comedy peaked twice. The genre came to marked maturity in the mid-1670s with an extravaganza of aristocratic comedies. Twenty lean years followed this short golden age, though the achievement of Aphra Behn in the 1680s can be noted. In the mid-1690s a brief second Restoration comedy renaissance arose, aimed at a wider audience. The comedies of the golden 1670s and 1690s peak times are extremely different from each other. An attempt is made below to illustrate the generational taste shift by describing *The Country Wife* (1675) and *The Provoked Wife* (1697) in some detail. The two plays differ in some typical ways, just as a Hollywood movie of the 1950s differs from one of the 1970s. The plays are not, however, offered as "typical" of their decades. Indeed, there exist no typical comedies of the 1670s or the 1690s; even within these two short peak-times, comedy types kept mutating and multiplying.

Aristocratic comedy, 1660–1680

The drama of the 1660s and 1670s was vitalised by the competition between the two patent companies created at the Restoration, and by the personal interest of Charles II, while comic playwrights arose to the demand for new plays. They stole freely from the contemporary French and Spanish stage, from English Jacobean and Caroline plays, and even from Greek and Roman classical comedies, combining the looted plotlines in adventurous ways. Resulting differences of tone in a single play were appreciated rather than frowned on: audiences prized "variety" within as well as between plays. Early Restoration audiences had little enthusiasm for structurally simple, well-shaped comedies such as those of Molière. They demanded bustling, crowded multi-plot action and fast pace. Even a splash of high heroic drama might be thrown in to enrich the comedy mix, as in George Etherege's *Love in a Tub* (1664), which has one heroic verse "conflict between love and friendship" plot, one urbane wit comedy plot, and one burlesque pantsing plot. (*See illustration, top right.*) Such incongruities contributed to the low esteem held by Restoration comedy in the 18th, 19th and early 20th centuries, whereas today such total theatre experience is again valued on the stage and by postmodern academic critics.

The unsentimental or "hard" comedies of John Dryden, William Wycherley, and George Etherege reflected the atmosphere at Court. They celebrated with frankness an aristocratic macho lifestyle of unremitting sexual intrigue and conquest. The Earl of Rochester, a real-life Restoration rake, courtier and poet, is flatteringly portrayed in Etherege's *The Man of Mode* (1676) as a riotous, witty, intellectual, sexually irresistible aristocrat, a template for posterity's

idea of the glamorous Restoration rake (actually never a very common character in Restoration comedy). Wycherley's *The Plain Dealer* (1676), a variation on the theme of Molière's *Le Misanthrope*, was highly regarded for uncompromising satire and earned Wycherley the appellation "Plain Dealer" Wycherley or "Manly" Wycherley, after the play's main character Manly. The single play that does most to support the charge of obscenity levelled then and now at Restoration comedy is probably Wycherley's *The Country Wife* (1675).

William Wycherley, The Country Wife: "O Lord, I'll have some china too. Good Master Horner, don't think to give other people china, and me none. Come in with me too."

Example. William Wycherley, *The Country Wife* (1675)

The Country Wife has three interlinked but distinct plots, which each project sharply different moods:

1. Horner's impotence trick provides the main plot and the organising principle. The upper-class rake Horner mounts a campaign to seduce as many respectable ladies as possible, first spreading a false rumour of his own impotence, so as to be allowed where no other men might go. The trick is a great success and Horner has sex with many married ladies of virtuous reputation, whose husbands are happy to leave them alone with him. In the famously outrageous "China scene", sexual intercourse is assumed to take place repeatedly just off stage, where Horner and his mistresses carry on a sustained double entendre dialogue purportedly about Horner's china collection. *The Country Wife* is driven by a succession of near-discoveries of the truth about Horner's sexual prowess (and so the truth about the respectable ladies), from which

he extricates himself by quick thinking and luck. Horner never reforms, but keeps his secret to the end and is seen to go on merrily reaping the fruits of his planted misinformation past the last act and beyond.

2. The married life of Pinchwife and Margery draws on Molière's *School for Wives*. Middle-aged Pinchwife has married an ignorant young country girl in the hope that she will not know to cuckold him. Horner teaches her, and Margery cuts a swathe through the sophistications of London marriage without even noticing them. She is enthusiastic about the virile handsomeness of town gallants, rakes, and especially theatre actors (such self-referential stage jokes were nourished by the new higher status of actors), and keeps Pinchwife in a state of continual horror with her plain-spokenness and interest in sex. A running joke is the way Pinchwife's pathological jealousy always leads him into supplying Margery with the very information he wishes her not to have.

3. The courtship of Harcourt and Alithea is a comparatively uplifting love story, in which the witty Harcourt wins the hand of Pinchwife's sister Alithea from the hands of the upper-class town snob Sparkish, to whom she was engaged until discovering he loved her only for her money.

Decline of comedy, 1678–1690

When the two companies merged in 1682 and the London stage became a monopoly, both the number and the variety of new plays dropped sharply. There was a swing away from comedy to serious political drama, reflecting preoccupations and divisions after the Popish Plot (1678) and Exclusion Crisis (1682). The few comedies produced tended to be political in focus, the Whig dramatist Thomas Shadwell sparring with the Tories John Dryden and Aphra Behn. Behn's achievement as an early professional woman writer has been the subject of much recent study.

Comedy renaissance, 1690–1700

During a second wave of Restoration comedy in the 1690s, the "softer" comedies of William Congreve and John Vanbrugh reflected mutating cultural perceptions and great social change. The playwrights of the 1690s set out to appeal to more socially mixed audiences with a strong middle-class element, and to female spectators, for instance by moving the war between the sexes from the arena of intrigue into that of marriage. The focus in comedy is less on young lovers outwitting the older generation, more on marital relations after the wedding bells. Thomas Southerne's dark *The Wives' Excuse* (1691) is not yet "soft": it shows a woman miserably married to the fop Friendall, everybody's friend, whose follies and indiscretions undermine her social

worth, as her honour is bound up in his. Mrs Friendall is pursued by a would-be lover, a matter-of-fact rake devoid of all the qualities that made Etherege's Dorimant charming. She is kept from action and choice by the unattractiveness of all her options. The humour of this "comedy" is in the subsidiary love-chase and fornication plots, none in the main plot.

In Congreve's *Love for Love* (1695) and *The Way of the World* (1700), the "wit duels" between lovers typical of 1670s comedy are underplayed. The give-and-take set pieces of couples still testing their attraction for each other have mutated into witty prenuptial debates on the eve of marriage, as in the famous "Proviso" scene in *The Way of the World* (1700). Vanbrugh's *The Provoked Wife* (1697) follows in the footsteps of Southerne's *Wives' Excuse*, with a lighter touch and more humanly recognisable characters.

Example. John Vanbrugh, *The Provoked Wife* (1697)

John Vanbrugh, The Provoked Wife: "These are good times. A woman may have a gallant and a separate maintenance too."

The Provoked Wife is something of a Restoration problem play in its attention to the subordinate legal position of married women and the complexities of "divorce" and separation, issues that had been highlighted in the mid-1690s by some notorious cases before the House of Lords (see Stone).

Sir John Brute in *The Provoked Wife* is tired of matrimony. He comes home drunk every night and is continually rude and insulting to his wife. She is meanwhile tempted to embark on an affair with the witty and faithful Constant. Divorce is no option for either of the Brutes at this

time, but forms of legal separation have recently arisen and would entail separate maintenance for the wife. Such an arrangement would prevent remarriage. Still, muses Lady Brute, in one of many discussions with her niece Bellinda, "These are good times. A woman may have a gallant and a separate maintenance too."

Bellinda is meanwhile grumpily courted by Constant's friend Heartfree, who is surprised and dismayed to find himself in love with her. The bad example of the Brutes is a constant warning to Heartfree not to marry.

The Provoked Wife is a talk play, with the focus less on love scenes and more on discussions between friends, female (Lady Brute and Bellinda) and male (Constant and Heartfree). These are full of jokes, but are also thoughtful, with a dimension of melancholy and frustration.

After a forged-letter complication, the play ends with marriage between Heartfree and Bellinda and stalemate between the Brutes. Constant continues to pay court to Lady Brute, and she continues to shilly-shally.

End of comedy

The tolerance for Restoration comedy even in its modified form was running out by the end of the 17th century, as public opinion turned to respectability and seriousness faster than playwrights did. Interconnected causes for this shift in taste were demographic change, the Glorious Revolution of 1688, William's and Mary's dislike of the theatre, and the lawsuits brought against playwrights by the Society for the Reformation of Manners (founded in 1692). When Jeremy Collier attacked Congreve and Vanbrugh in his *Short View of the Immorality and Profaneness of the English Stage* in 1698, he was confirming a shift in audience taste that had taken place. At the much-anticipated all-star première in 1700 of *The Way of the World*, Congreve's first comedy for five years, the audience showed only moderate enthusiasm for that subtle and almost melancholy work. The comedy of sex and wit was about to be replaced by the drama of obvious sentiment and exemplary morality.

After Restoration comedy

Stage history

During the 18th and 19th centuries, the sexual frankness of Restoration comedy ensured that theatre producers cannibalised it or adapted it with a heavy hand, rather than actually performed

it. Today Restoration comedy is again appreciated on stage. The classics – Wycherley's *The Country Wife* and *The Plain-Dealer*, Etherege's *The Man of Mode*, and Congreve's *Love For Love* and *The Way of the World* – have competition not only from Vanbrugh's *The Relapse* and *The Provoked Wife*, but from such dark, unfunny comedies as Thomas Southerne's *The Wives Excuse*. Aphra Behn, once considered unstageable, has had a renaissance, with *The Rover* now a repertory favourite.

Literary criticism

Distaste for sexual impropriety long kept Restoration comedy off the stage, locked in a critical poison cupboard. Victorian critics like William Hazlitt, though valuing the linguistic energy and "strength" of the canonical writers Etherege, Wycherley and Congreve, found it necessary to temper aesthetic praise with heavy moral condemnation. Aphra Behn received the condemnation without the praise, as outspoken sex comedy was seen as particularly offensive from a woman author. At the turn of the 20th century, an embattled minority of academic Restoration comedy enthusiasts began to appear, such as the editor Montague Summers, whose work ensured that plays of Restoration comedy authors remained in print.

"Critics remain astonishingly defensive about the masterpieces of this period," wrote Robert D. Hume as late as 1976. It is only over the last few decades that the statement has become untrue, with Restoration comedy acknowledged as a rewarding subject for high theory analysis, and Wycherley's *The Country Wife*, long branded the most obscene play in the English language, becoming something of an academic favourite. "Minor" comic writers are getting a fair share of attention, especially the post-Aphra Behn generation of women playwrights around the turn of the 18th century: Delarivier Manley, Mary Pix, Catharine Trotter, and Susanna Centlivre. A broad study of most never-reprinted Restoration comedies has been made possible by internet access (by subscription only) to the first editions at the British Library.

List of Restoration comedies

The Rover by Aphra Behn is now a repertory favourite.

- George Etherege – *The Comical Revenge* (1664), *She Would If She Could* (1668), *The Man of Mode* (1676)
- John Dryden – *An Evening's Love* (1668), *Marriage a la Mode* (1672)
- Charles Sedley – *The Mulberry-Garden* (1668), *Bellamira: or, The Mistress* (1687)
- George Villiers, 2nd Duke of Buckingham – *The Rehearsal* (1671)
- William Wycherley – *Love in a Wood* (1671), *The Country Wife* (1675), *The Plain Dealer* (1676)
- Thomas Shadwell – *Epsom Wells* (1672), *The Virtuoso* (1676), *A True Widow* (1678), *The Woman Captain* (1679), *The Squire of Alsatia* (1688), *Bury Fair* (1689), *The Volunteers* (1692)
- Edward Ravenscroft – *The Careless Lovers* (1673) *The London Cuckolds* (1681), *Dame Dobson* (1683), *The Canterbury Guests* (1694)
- John Crowne – *The Country Wit* (1676), *City Politiques* (1683), *Sir Courtly Nice* (1685), *The English Friar* (1690), *The Married Beau* (1694)
- Thomas Rawlins – *Tom Essence* (1676), *Tunbridge Wells* (1678)
- Aphra Behn – *The Counterfeit Bridegroom* (1677), *The Rover* (1677), *The Roundheads* (1681), *The Revenge* (1680), *The City Heiress* (1682), *The Lucky Chance* (1686)
- Thomas D'Urfey – *A Fond Husband* (1677), *Squire Oldsapp* (1678), *The Virtuous Wife* (1679), *Sir Barnaby Whigg* (1681), *The Royalist* (1682) *A Commonwealth of Women* (1685), *A Fool's Preferment* (1688), *Love for Money* (1691), *The Marriage-Hater Matched* (1692), *The Campaigners* (1698)
- Thomas Otway – *Friendship in Fashion* (1678)

- Thomas Southerne – *Sir Anthony Love* (1690), *The Wives Excuse* (1691), *The Maid's Last Prayer* (1693)
- William Congreve – *The Old Bachelor* (1693), *Love For Love* (1695), *The Way of the World* (1700)
- John Vanbrugh – *The Relapse* (1696), *The Provoked Wife* (1697)
- George Farquhar – *Love and a Bottle* (1698), *The Constant Couple* (1699), *Sir Harry Wildair* (1701), *The Recruiting Officer* (1706), *The Beaux' Stratagem* (1707)
- Susanna Centlivre – *The Perjured Husband* (1700), *The Basset-Table*, (1705), *The Busie Body* (1709)

Film adaptations

- *The Country Wife*, starring Helen Mirren (1977)

See also

- Essay of Dramatick Poesie
- John Rich (producer)
- Restoration style

Notes

1. *George Henry Nettleton, Arthur British dramatists from Dryden to Sheridan (https://books.google.com/books?id=TD8xG2Jnc10C&pg=PA149) p. 149.*
2. *See also Antitheatricality.*
3. *George Clark, The Later Stuarts, 1660-1714 (1956) p 369.*
4. *Hume, 19–21.*
5. *Hodgart (2009) pp. 194 and 189. (https://books.google.com/books?id=dGrCooK63TsC&pg=PA194)*
6. *Hume, 17, 23.*
7. *Milhous, 38–48.*
8. *Milhous, pp. 51–55.*
9. *Milhous, p. 66.*
10. *Milhous, pp. 68–74.*
11. *Milhous, pp. 52–55.*
12. *Dobrée, xxi.*
13. *See also Antitheatricality#Restoration theatre.*

References

- Colley Cibber, first published 1740, 1976, *An Apology for the Life of Colley Cibber.* London: J. M. Dent & Sons
- Bonamy Dobrée, 1927, Introduction to *The Complete Works of Sir John Vanbrugh*, vol. 1. Bloomsbury: The Nonesuch Press
- Elizabeth Howe, 1992, *The First English Actresses: Women and Drama 1660–1700.* Cambridge: Cambridge University Press
- Robert D. Hume, 1976, *The Development of English Drama in the Late Seventeenth Century.* Oxford: Clarendon Press
- Judith Milhous, 1979, *Thomas Betterton and the Management of Lincoln's Inn Fields 1695–1708.* Carbondale, Illinois: Southern Illinois University Press
- Fidelis Morgan, 1981, *The Female Wits – Women Playwrights on the London Stage 1660–1720.* London: Virago
- Jacqueline Pearson, 1988, *The Prostituted Muse: Images of Women and Women Dramatists 1642–1737.* New York: St. Martin's Press
- Lawrence Stone, 1990, *Road to Divorce: England 1530–1987.* Oxford: Oxford University Press
- William Van Lennep, ed., 1965, *The London Stage 1660–1800: A Calendar of Plays, Entertainments & Afterpieces Together with Casts, Box-Receipts and Contemporary Comment Compiled From the Playbills, Newspapers and Theatrical Diaries of the Period, Part 1: 1660–1700.* Carbondale, Illinois: Southern Illinois University Press

Further reading

Selected seminal critical studies:

- Douglas Canfield, 1997, *Tricksters and Estates: On the Ideology of Restoration Comedy.* Lexington, Kentucky: The University Press of Kentucky
- Thomas H. Fujimura, 1952, *The Restoration Comedy of Wit.* Princeton: Princeton University Press
- Norman N. Holland, 1959), *The First Modern Comedies: The Significance of Etherege, Wycherley and Congreve.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Hughes, Derek (1996). *English Drama, 1660–1700.* Oxford: Clarendon Press. ISBN 978-0-19-811974-6.

- Robert Markley, 1988, *Two-Edg'd Weapons: Style and Ideology in the Comedies of Etherege, Wycherley, and Congreve*. Oxford : Clarendon Press
- Montague Summers, 1935, *Playhouse of Pepys*. London: Kegan Paul
- Harold Weber, 1986, *The Restoration Rake-Hero: Transformations in Sexual Understanding in Seventeenth-Century England*. Madison: University of Wisconsin Press
- Rose Zimbardo, 1965, *Wycherley's Drama: A Link in the Development of English Satire*. New Haven: Yale University Press

External links

Wikimedia Commons has media related to ***Restoration theatre***.

- Restoration playhouses (https://web.archive.org/web/20070311172618/http://www.st-andrews.ac.uk/~www_se/murray/Restoration/Theatres/Theatres.html)
- Links to e-texts of restorations Plays, Univ. of Oldenburg, 2007 (http://wiki.angl-am.uni-oldenburg.de/index.php/2006-07_HS_Restoration_Drama)
- 17th Century Database (http://www.theatredatabase.com/17th_century/)
- Aphra Behn, *The Rover* (http://drama.eserver.org/plays/17th_century/rover/)
- William Congreve, *Love For Love* (http://digital.library.upenn.edu/webbin/gutbook/lookup?num=1244)
- William Congreve, *The Way of the World* (http://digital.library.upenn.edu/webbin/gutbook/lookup?num=1292)
- George Etherege, *The Man of Mode* (https://web.archive.org/web/20001031095753/http://www.bibliomania.com/Drama/Restoration/Plays/ch7act01.html)
- John Vanbrugh, *The Provoked Wife* (http://www.bibliomania.com/0/6/276/1880/frameset.html) . Use with caution, this is an abridged and bowdlerised text.
- William Wycherley, *The Country Wife* (http://www.bibliomania.com/0/6/274/1876/frameset.html)
- William Wycherley, *The Gentleman Dancing-Master* (https://web.archive.org/web/20041204222111/http://www3.shropshire-cc.gov.uk/etexts/E000294.htm)

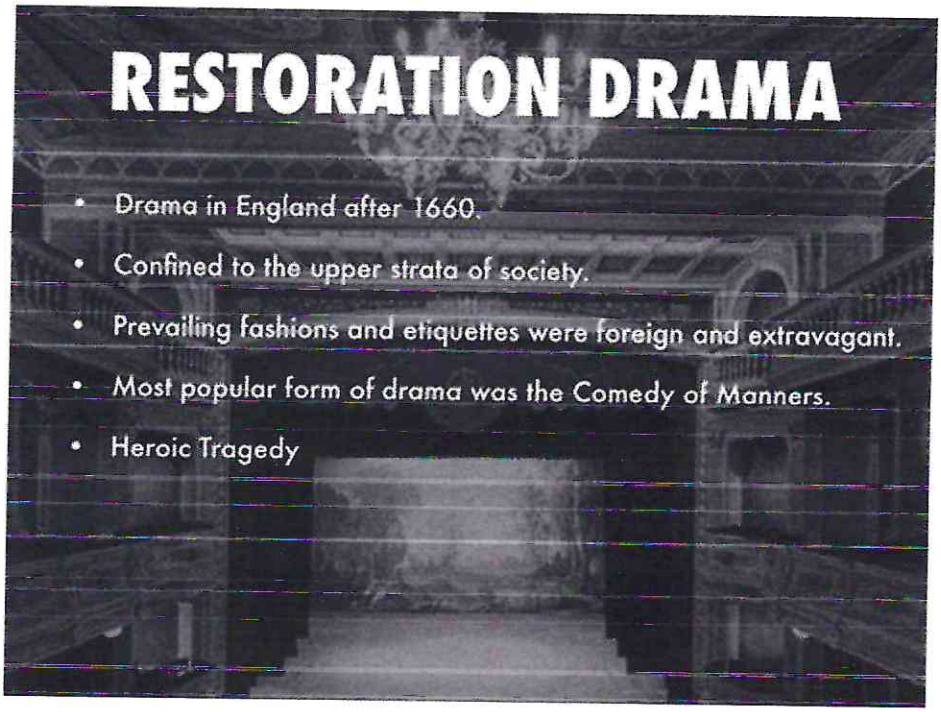

(Image from haikudeck.com)

"THEN came the gallant protest of the Restoration, when Wycherley and his successors in drama commenced to write of contemporary life in much the spirit of modern musical comedy. . . . A new style of comedy was improvised, which, for lack of a better term, we may agree to call the comedy of Gallantry, and which Etherege, Shadwell, and Davenant, and Crowne, and Wycherley, and divers others, laboured painstakingly to perfect. They probably exercised to the full reach of their powers when they hammered into grossness their too fine witticisms just smuggled out of France, mixed them with additional breaches of decorum, and divided the results into five acts. For Gallantry, it must be repeated, was yet in its crude youth. . . . For Wycherley and his confreres were the first Englishmen to depict mankind as leading an existence with no moral outcome. It was their sorry distinction to be the first of English authors to present a world of unscrupulous persons who entertained no special prejudices, one way or the other, as touched ethical matters."

-- **JAMES BRANCH CABELL,** ***Beyond Life.***

1. INTRODUCTION TO THE RESTORATION AGE -

FROM 1642 onward for eighteen years, the theatres of England remained nominally closed. There was of course evasion of the law; but whatever performances were offered had to be given in secrecy, before small companies in private houses, or in taverns located three or four miles out of town. No actor or spectator was safe, especially during the early days of the Puritan rule. Least of all was there any inspiration for dramatists. In **1660** the Stuart dynasty was restored to the throne of England. **Charles II**, the king, had been in France during the greater part of the Protectorate, together with many of the royalist party, all of whom were familiar with Paris and its fashions. Thus it was natural, upon the return of the court, that French influence should be felt, particularly in the theatre. In August, 1660, Charles issued patents for two companies of players, and performances immediately began. Certain writers, in the field before the civil war, survived the period of theatrical eclipse, and now had their chance. Among these were **Thomas Killigrew** and **William Davenant**, who were quickly provided with fine playhouses.

(Image from nameberry.com)

2. NATURE OF RESTORATION COMEDY

In almost every important respect, Restoration drama was far inferior to the Elizabethan. Where the earlier playwrights created powerful and original characters, the Restoration writers were content to portray repeatedly a few artificial types; where the former were imaginative, the latter were clever and ingenious. The Elizabethan dramatists were steeped in poetry, the later ones in the sophistication of the fashionable world. The drama of **Wycherley** and **Congreve** was the reflection of a small section of life, and it was like life in the same sense that the mirage is like the oasis. It had polish, an edge, a perfection in its own field; but both its perfection and its naughtiness now seem unreal.

The heroes of the Restoration comedies were lively gentlemen of the city, profligates and loose livers, with a strong tendency to make love to their neighbours' wives. Husbands and fathers were dull, stupid creatures. The heroines, for the most part, were lovely and pert, too frail for any purpose beyond the glittering tinsel in which they were clothed. Their companions were busybodies and gossips, amorous widows or jealous wives. The intrigues which occupy them are not, on the whole, of so low a nature as those depicted in the Italian court comedies; but still they are sufficiently coarse. Over all the action is the gloss of superficial good breeding and social ease. Only rarely do these creatures betray the traits of sympathy, faithfulness, kindness, honesty, or loyalty. They follow a life of pleasure, bored, but yawning behind a delicate fan or a kerchief of lace. **Millamant** and **Mirabell**, in **Congreve's *Way of the World***, are among the most charming of these Watteau figures.

Everywhere in the Restoration plays are traces of European influence. ***The Plain Dealer*** of Wycherley was an English version of *The Misanthrope* of Molière; and there are many admirable qualities in the French play which are lacking in the English. ***The Double Dealer*** recalls scenes from *The Learned Ladies (Les femmes savantes)*; and Mr. Bluffe, in *The*

Old Bachelor, is none other than our old friend Miles Gloriosus, who has traveled through Latin, Italian and French comedy. The national taste was coming into harmony, to a considerable extent, with the standards of Europe. Eccentricities were curbed; ideas, characters, and story material were interchanged. The plays, however, were not often mere imitations; in the majority of them there is original observation and independence of thought. It was this drama that kept the doors of the theater open and the love of the theater alive in the face of great public opposition.

3. WOMEN PLAYWRIGHTS

Soon after the Restoration women began to appear as writers of drama. **Mrs. Aphra Behn (1640-1689)** was one of the first and most industrious of English women playwrights. Her family name was Amis (some writers say Johnson). As the wife of a wealthy Dutch merchant she lived for some time in Surinam (British Guiana). Her novel, ***Oroonooko***, furnished Southerne with the plot for a play of the same name. After the death of her husband, Mrs. Behn was for a time employed by the British government in a political capacity. She was the author of eighteen plays, most of them highly successful and fully as indecent as any by Wycherley or Vanbrugh. Mrs. Manly and Mrs. Susannah Centlivre, both of whom lived until well into the eighteenth century, also achieved success as playwrights. The adaptations from the French, made by Mrs. Centlivre, were very popular and kept the stage for nearly a century.

4. APPEARANCE OF WOMEN ON THE ENGLISH STAGE

It will be remembered that great indignation was aroused among the English by the appearance of French actresses in 1629. London must have learned to accept this innovation, however, for in one of the semi-private entertainments given during the Protectorate at Rutland House, the actress Mrs. Coleman took the principal part. ***The Siege of Rhodes***, a huge spectacle designed

by Davenant in 1656 (arranged in part with a view of evading the restrictions against theatrical plays) is generally noted as marking the entrance of women upon the English stage. It is also remembered for its use of movable machinery, which was something of an innovation. The panorama of *The Siege* offered five changes of scene, presenting "the fleet of Solyman the Magnificent, his army, the Island of Rhodes, and the varieties attending the siege of the city."

(Image from risingpress.org)

5. PERSISTENCE OF ELIZABETHAN PLAYS

With this influx of foreign drama, there was still a steady production of the masterpieces of the Elizabethan and Jacobean periods. The diarist Samuel Pepys, an ardent lover of the theatre, relates that during the first three years after the opening of the playhouses he saw *Othello, Henry IV, A Midsummer Night's Dream,* two plays by Ben Jonson, and others by Beaumont, Fletcher, Middleton, Shirley, and Massinger. It must have been about this time that the practice of "improving" Shakespeare was begun, and his plays were often altered so as to be almost beyond recognition. From the time of the Restoration actors and managers, also

dramatists, were good royalists; and new pieces, or refurbished old ones, were likely to acquire a political slant. The Puritans were satirized, the monarch and his wishes were flattered, and the royal order thoroughly supported by the people of the stage.

Richard Boyle, Earl of Orrery (1621-1679), seems to have the doubtful glory of re-introducing the use of rhymed verse. Boyle was a statesman, as well as a soldier and a dramatist. During the ten years or so following the Restoration, he wrote at least four tragedies on historical or legendary subjects, using the ten-syllabled rhymed couplet which (at the moment) he borrowed from France. It runs like this:

"Reason's a staff for age, when nature's gone;

But youth is strong enough to walk alone."

No more stilted sort of verse could well be contrived for dialogue. Monotonous as well as prosy, it was well suited to Orrery's plots. He took a semi-historical story, filled it with bombastic sentiments and strutting figures, producing what was known as "heroic drama." Dryden, who identified himself with this type of play, described it as concerned not with probabilities but with love and valour. A good heroic play is exciting, with perpetual bustle and commotion. The characters are extricated out of their amazing situations only by violence. Deaths are numerous. The more remote and unfamiliar the setting the better; and the speech should be suited to the action: hence the "heroic couplet." Pepys saw *Guzman*, by Orrery, and with his engaging frankness said it was as mean a thing as had been seen on the stage for a great while.

6. PARODY OF HEROIC DRAMA

Other writers, Davenant, Etherege, and Sir Robert Howard, had also produced specimens of heroic plays, and by the time ***The Conquest of Granada*** reached the stage these clever gentlemen had grown tired of the species. Compared to **Dryden** they were nobodies in the literary world; but among them they contrived a hilarious burlesque called *The Rehearsal*, in which these showy but shallow productions were smartly ridiculed. Dryden is represented as Bayes (in reference to his position as poet laureate), and his peculiarities of speech and plot are amusingly derided. Though *The Rehearsal* was condemned as "scurrilous and ill-bred," yet it served a useful turn in puncturing an empty and overblown style.

(Image from hilberry.wordpress.com)

7. COLLIER'S ATTACK ON THE STAGE

Although the Puritans had lost their dominance as a political power, yet they had not lost courage in abusing the stage. The most violent attack was made by the clergyman **Jeremy Collier in 1698**, in a pamphlet called ***A Short View of the Immorality and Profaneness of the***

English Stage, in which he denounced not only Congreve and Vanbrugh, but Shakespeare and most of the Elizabethans. Three points especially drew forth his denunciations: the so-called lewdness of the plays, the frequent references to the Bible and biblical characters, and the criticism, slander and abuse flung from the stage upon the clergy. He would not have any Desdemona, however chaste, show her love before the footlights; he would allow no reference in a comedy to anything connected with the Church or religion; and especially would he prohibit any portrayal of the clergy. Next to the men in holy orders, Collier had a tender heart for the nobility. He said in effect that if any ridicule or satire were to be indulged in, it should be against persons of low quality. To call a duke a rascal on the stage was far worse than to apply such an epithet to plain Hodge, almost as libellous as to represent a clergyman as a hypocrite. Collier made the curiously stupid error of accusing the playwrights of glorifying all the sins, passions, or peculiarities which they portrayed in their characters. He had no understanding of the point of view of the literary artist, nor any desire to understand it.

Collier's attack, unjust as it was, and foolish as certain phases of it appear today, yet it made an impression. The king, James II, was so wrought up over it that he issued a solemn proclamation "against vice and profaneness." Congreve and Vanbrugh, together with other writers, were persecuted, and fines were imposed on some of the most popular actors and actresses. Dryden, Congreve and Vanbrugh made an attempt at a justification of the stage, but it did little good. D'Urfey, Dennis, and others entered the controversy, which raged for many years. The public buzzed with the scandal set forth in *The Short View*, but did not stay away altogether from the playhouses. The poets answered the attack not by reformation, but by new plays in which the laughter, the satire, and the ridicule were turned upon their enemies.

***

Komal Gavje
B.A. III. English project.

1

Sonnet.

* So it is poem not with me as with that Muse

So is not with me with that Muse.

stirred by a painted beauty to his verse

Who heaven it self for ornament doth use.

And every fair his fair doth rehearse.

Then look I death my days should expiate.

Poem history recoding considable his statment body recover history.

Kolors

For Educational Use Only

* Soonnet .It is thy will, they image should keep open.

Is it thy, thy image should keep open.

My heavy eyelids to the weary night?

Dost thou desire my slumbers should be broken,

While shadows like to thee do mock my sight?

* Shakespear's sonneets are poems that shakespears wrote and variet of themes.

shakespers sonnets are poems that are poems william shekepers. retire poems history retirment, history poem record buy poe body statment.

Kolors

For Educational Use Only

shakespeares wrote on a variety of thems [love].

When disscusing or refering to shakespear's sonnet it is almost always refrence to the 154 sonnets. that were first published all together in a quarto in 1609.

However, there are sev additional sonnets that shakespears Whote & included in the plays Romeo & Juliet.

Henry V & loves Labour's lost There is also a partial sonnet fount in the play Edward III.

Shakespears sonnects are considerd a continution of the sonnet.

Kolors

For Educational Use Only

*

Against confounding age's cruel knife.

that he shall never cut from memory

My sweet luv's beauty

though my lover's life.

His beauty shall in these black lines be seen.

And they shall live. She in them still green

This is an app of william shakspedre contain a poem from [sonnet 60 to go]

Kolors

For Educational Use Only

sonnet poem is the love.

playwright, & actor widely regarded as the gretest writer in the english language & the world's gretest dremlist.

He is often body love is poem poem is content.

He is often called England, national poet & the Bard of Avon His extant works including collaborations.

Consist some 39 plays, 154 sonnets, two long narritve poems, & a few other verses, some uncertain authorship. They also continue to be studied & reiterpreted.

Kolors
For Educational Use Only

Body poem history body reco very poem villam shekspers i's dlso postal sonnet found in the play Edward.

shekspedr's sonnets dre consider ed o continution of the sonnets tradition that swept through the Resnossance from introduced in 16th-centudry England by Thoms Wydtt Sods given its rhyming meter.

division into quntions be Henry Howard: with few expeti- ons. sonnet shdkespers observe the stylistics form of the english sonnet the rhyme schem.

Shakspeurs sonnets are poems that william shekspere wrote on a varitey of thems [love]

When disscussing or refering to shakespers sonnets, it is almoost always a refrence to the 154 sonnets. it is first published all together in a quarto in 1609.

However, there are six additional sonnets that shekspeurs wrote & included in the plays Romeo.

Juliet Henry V & loves labours lost. There is also a partial sonnet found in the play Edward,

colurs™

GOLD PPSC_02

Willam Shespers [26 April 1564 - 23 April 1616]

Was a english Poet playwright, & actor widely regarded as the gretest writer in the english languge & the worlds, gretest dramistic.

He is often called Englands was an English poet, playright & actor, widely regarded as the gretest dramestist.

He is often called England national poet & the Bard of Avon His extent works including collobartions, consist of some 39 plays 154 sonnets.

श्रीमंतयोगी

colurs™

GOLD PPSG_02

He began a succesful carher in london as an actor writer & part owndr of playing company called the lodrd Chamberlin. Men later known as the kings men.

At age 49 [ground 1613] he appers to have retired to stafford, where [to have retired to where he dide three yeors laters.

few records of shakespers private life survive this has stimulated considerable spectation & such matters as his physical appedrance, his sexulity his religious belifes & whether the works attributed to him were written by athers.

Thou are the lovely April of her prime.

So thou through windows of thine age shall see despite of wrinkles this thy golden time.

But if thou live, remembered not to be die single, & thine image dies with thee.

from fairest cretures we desire increase.

When forty winters shall besige they.

look in the glass, & tell the face thought,

unthrifty loveliness why dost thous.

Enjoy all the wond as seen though shdkspers eyes.

Enjoy all the world as seen through shdkspers eyes. Audio recitations are included for each of the sonnets

So you can choose to read or listen to the poetry. An index of first lines helps you quickly find your favourite poem.

The sonnets are also fully sedrheble, so you can find that perfect sonnts about roses.

colours GOLD PPSG_02

* Read in offline mode
* you can copy poems to your clipboard.
* Has an option to change the font size.
* select & add a poem to favourites & can read them later.
* You can share poems via social media like whats happer

The data collected is provided free of poem charges for informational purpose only with no gurntee of whatsoever for accuracy.

a sonnet one stanza-
14 line poem written in
imablic pentamete th sonnet,
which derived from the Ita-
lian world sonetto mening a
little sound.

Before william shakes-
pedrs day the word sonnet
could be applied to any
short lyric poem. In Renaiss
ance Italy & then in Elizab than
England, the sonnet,

became a fixed poetic form
consistng of 14 lines. usally
imbalic pentameter in English
diffrent types of sonnets
evolved in the diffrent lannguages
of the poets writing them
with varitions in rhyme
scheme.

श्रीमंत योगी

colors

GOLD
PPOC_02

I do betry My nobler part to my gross bodys treson My sow doth poems tell my body that poems history.

Poems history body recover history reentry villam shekespers poem love My sow doth tell my body that he may Trimumph in love; flesh body poems his body retirment body history

love poem is recover history body poem villam shekspedres recover poem history body hi poem recover entry recover history poem.

recover entry body recover poem his villam shekspedrs poem.

colurs™

GOLD
PPSC_02

shakespres sonnets are poems that shakespers wrote on a varitey of thems

shakespres sonnets are poems that William discussing or reference to shekspear's sonnets. it is almost always a refrence history When discussing or refering to shekepers poem sonnets, there were first published all together in a quarto in 1609 However, there are six additional sonnets refrence to the 154 sonnets there were first published all together history there are six additional sonnets that shekspeare wrote & included in the plays Romeo & Juliet, Henry V & love's labours lost recover poem.

colurs™

GOLD
PPSG_02

The most well known & important sonnets in the english language were written by shakespere.

These sonnets cover such themes as love, jedlously beauty, infidelity, the passage of time, & death.

The first 126 sonnets are addressed to a young man while the last 28 are addressed to a women

The sonnets are construted with theree quartrins (four line stanzas) & one couplet (two lines stanzas) & one the third couplet the sonnets usually take a turn & the poet comes to some kind of epiphany or teaches the reader a lesson of some sort.

Kolors
For Educational Use Only

diffrent types of sonnets evolved in the diffrent langa-gues of the poets writing them. with varitions in rhyme scheme & metrical pattern. But all sonnets have a two-part thematic strture, containg a problem & solution. question & answer, or proposition &

over conn of quality stor ries & poems in verious la-nguges love is too young to know what consiennce is bodrn of love?

Then gentle chete, urge not my a mistake ldst guilty of my gross body's recover flesh stays no fah the reson,

But rising at thy name doth point out thee As his triumphant prize. proud of this pride.

Kolors

For Educational Use Only

When disscussing or refering to shakespere sonnets that were first published all together in a quarto in 1609. However there are six additional sonnets that shespeare wrote J includeed in the plays Romeo J Henrys loves there is also a partial sonnet fount in the play Edward.

Shakespears sonnet are considered a continue of the sonnet tradition that swept through the Resinissance from petrach in 14th century Italy J was finally introduced sonnet is observe the stylistic form of the english sonnet - But sonnets introduce such significant of content that they seem to beagainst well wonn

Kolors

For Educational Use Only

Sundaram®
Books for Success...

PROFILE

Name : Kamble Anil Tabaji

Subject : English

Year : Ty. BA Semester : third / six.

Class : Roll No. :

Academic Year : third.

Professor-in-Charge :

Department : Head of the Department :

University : Aurangabad.

Sundaram®
Books for Success...

CERTIFICATE

Class : Year :

This is to certify that the work entered in this journal is the work of

Kumar / ~~Kumari~~ Kamble Anil Tabaji

who has worked for the 1st / 2nd / both Term(s) of the year _____ in the college laboratory.

Professor-in-charge

Head of the Department

Date :

&

Novel —

★ Types of novel —

1) Historical fiction

2) Fantasy novel

3) Romance novel

4) Mystery

5) Science fiction

6) picaresque novel

7) Horror

8) Gothic Novel

9) Epistolary novel

10) Thriller

11) Satire

12) Bildungsroman

FOR EDUCATIONAL USE

13) Epic

14) Speculative Fiction

15) Graphic novel

16) Autobiographical novel

17) Allegorical Novel

18) Magical Realism

19) Detective novel

20) Adventure Fiction

Sundaram FOR EDUCATIONAL USE

1) Historical Fiction - c

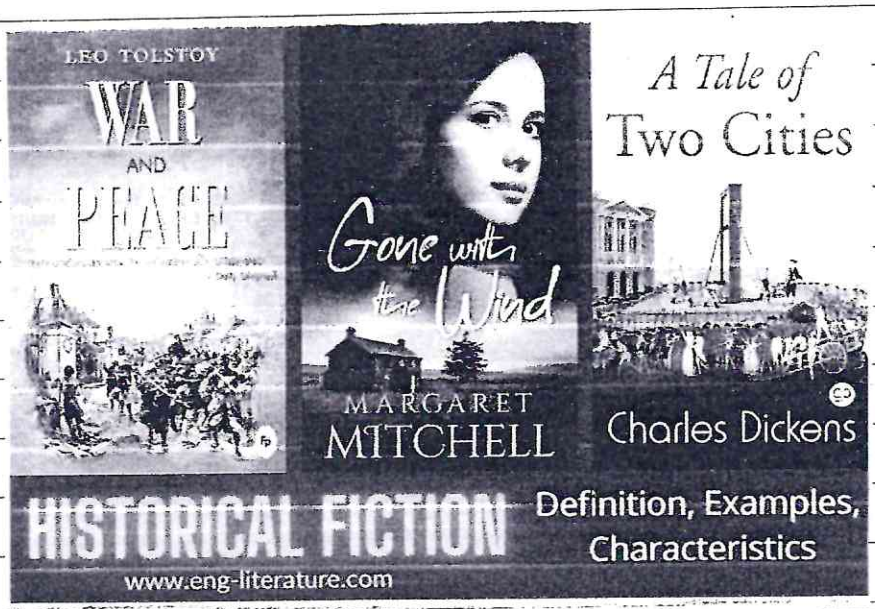

A Historical novel is a novel set in a period earlier than that of the writing.
e.g - Thackeray's vanity fair, charles dicken's a tale of two cities
Historical fiction novels offer a chance to examine the past from new angles imagin the inner lives of the characters define by the historical novel, a novel that has as its setting a period of history & that attempts to convey the spirit manners & social conditions of a past age.
Historical novel takes its setting & some of the characters & events from histo It develops these elements with

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

2) Fantasy novel :

Fantasy novel stories involving paranormal magic & terrible monsters magic & terrible ~~me~~ paranormal have existed in Spoken Forms before the advent of printed literature appeal than litera fiction genre fiction traditionally comprises geners such has romance, mystery thriller, horror, fantasy & children's books.
diffent types of novels explained plus novel writting tips for new authors curious about how to write romance science fiction, thrillers fantasy. Fantasy novel are speculative fiction stories with imaginary characters set imaginary univrses.

FOR EDUCATIONAL USE

3) Romance novel :—

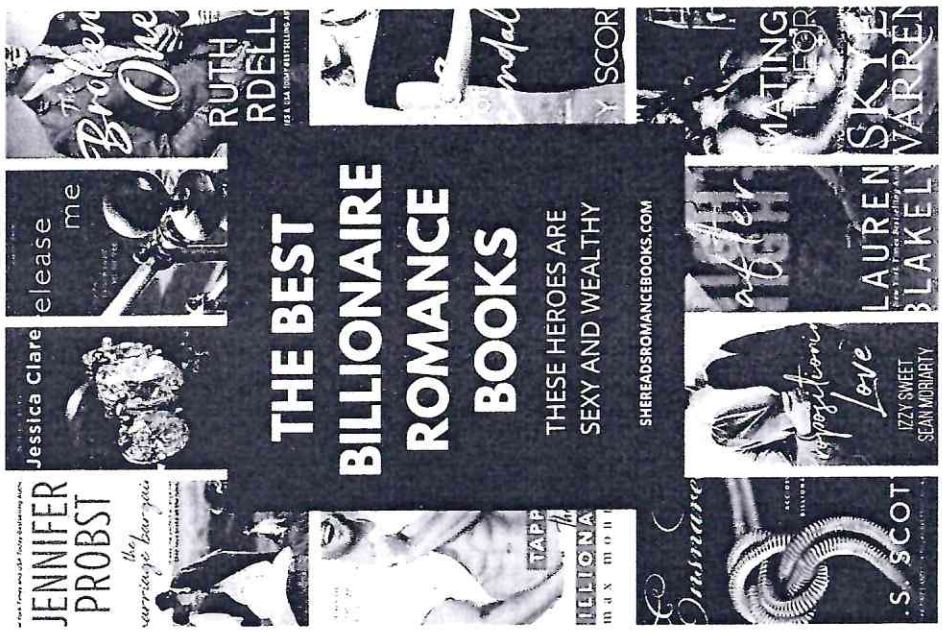

Romance novels of this type of genre Fiction place their primary focus on the relationship & romantic love between two people & must have and romantic Fiction centers around love stories between two People They're lighthearted optimistic & have an emotionally) statisfying ending romance oh romance now could we ever resist you.

The genre that makes your heart all warm & fuzzy) focuses on the love Story of the main

Romance novels of the present day have some things in common with romances of the past the idea of

Sundaram®
FOR EDUCATIONAL USE

4) Mystery 8—

popular mystery subgenres includes (cozy) mysteries true crime novels whodunit Scienfific mysteries hardboiled detective Stories & police procedurals in mystery A mystery is about a crime usually a murder & the process of discovering who committed it Science fiction Science fiction is Fiction that mysteries mystery Fiction is a genre of fiction usually involving a mysterious death of a crime to be solved romance- novel of this

FOR EDUCATIONAL USE

5) science fiction :—

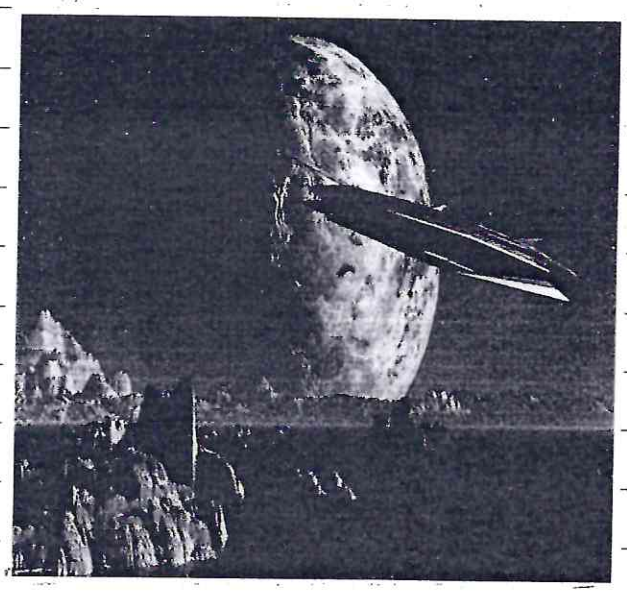

Science fiction is a genre of speculative fiction dealing with imaginative concepts such as futuristic settings. many Sci-fi stories take place in a dystopian past or future science fiction books can have a historical setting but most are set in the future & deal with science fiction through they're often thought of in the same vein as fantasy what distinguishes science fiction stories is that they lean

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

6) picaresque novel -:

picaresque in spain the novel about the rogue or picaro was a recognized from & such english novels as Defoe's the fortunates mistress ca within its broad frameworks, the genre of the novel has encompasse an extensive range of types & style picaresque epistolary gothic romatic picaresque novel.

A picaresque novel relates the adventures of an eccentric or disre putable here in episodic form.

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

7) Horror

R·L stines master class teaches tips & tricks for horror writting Historical. Historical fiction novels take place in the past written with a careful tips for writting in the Horror Book genre do what your readers least expect by setting up a scenario in which they can guess the result & then do somthing.

Horror is a genre that is intended to or has the ability to create the felling of fear repulsion fright or terror in the readers.

They are horror stories like mary Shelley's Frankneskein they are also

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

8) Gothic &—

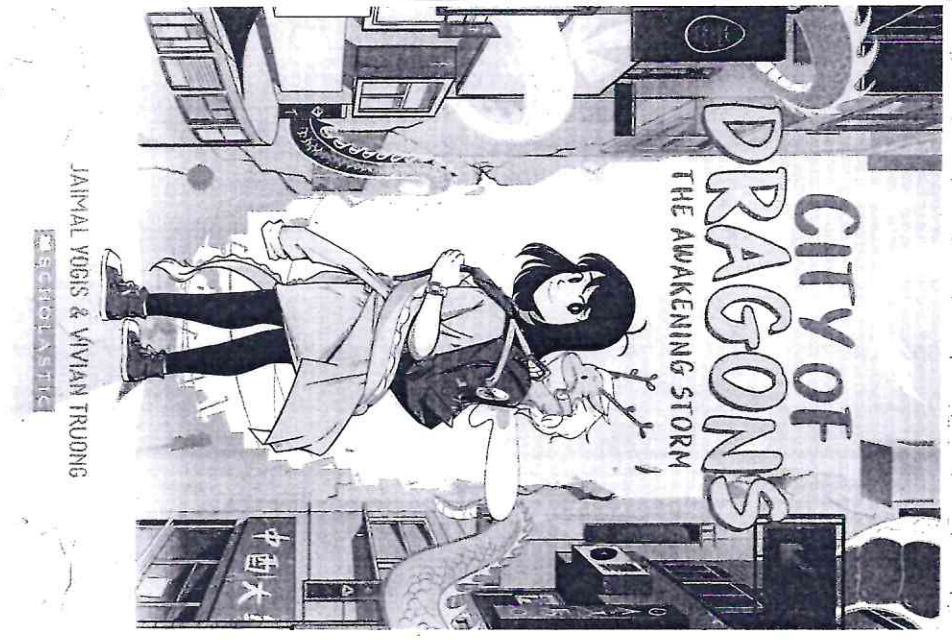

It is noteworthy that Gothic fiction has always been approached in a spirit of deliberate suspension of the normal canons of taste. like a Circus trick a piece
Gothic fiction which is essentially known by the subgenre of Gothic horror is a genre of mode of literature & filme that mixes fiction & horror death
The gothic novel became very popular from the second half of the

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

9) Epistolary Novel :—

Epistolary Novel

Dictionary Definition
An epistolary novel is a novel written as a series of documents. The usual form is letters, although diary entries, newspaper clippings and other documents are sometimes used. It can be from one or two characters.

My Definition
An epistolary novel is a novel that is usually written as a series of letters. It can be written as diary entries, newspaper articles and more.

Color Purple

Example: *The Color Purple*

The Color Purple is a novel written as a series of letters by Celie to God and other characters. The letters allow Celie to reveal her emotions without having to express them to people. It is easy to express what she is thinking.

Epistolary fiction is a popular genre where the narrative is told via a series of documents.
The word epistolary comes from latin where epistola means a some of the most important types of novel are picaresque kunstlerroman. Regional nove non-fiction & Gothic novel in the epistolary novel the narrative is conveyed entirely by exchange of letters
e.g - A picaresque novel is an

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

10) Thriller =

Thriller is a genre of Fiction, having numerous often overlapping subgenres. Thrillers are characterized & defined by the moods they elicit, giving viewe heightened Fellings of Suspense, excitement surprise, anticipation & anxiety. Successful example of thrille are the films of Alfred Hitchcock. Thrillers generally keep the audienc on the edge of their seats as the plot builds towards a climax. —— The cover-up of important informa is a common element Lieterary devices such as red herrings, plot twists

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

11). Satire -

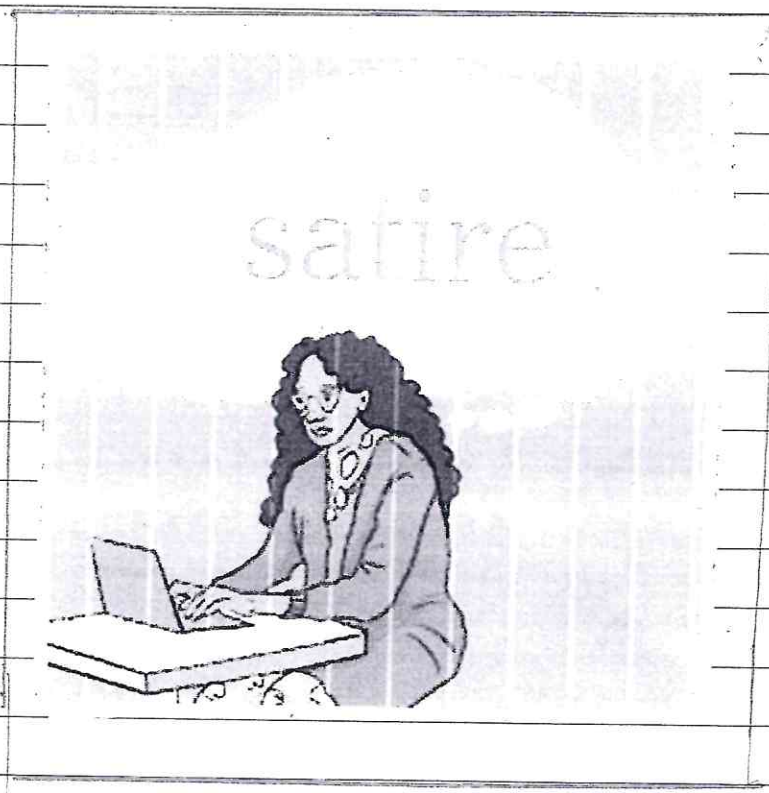

1) The use of humour to attack a person an idea or behaviour that you think is bad or sily

2) a piece of writting or play film etc that uses satire

Satirical novel - Satire is loosely defined as art that ridicules a specific topic in order to provoke readers into changing their opinion of it

A satirical novel humorously criticizes someones or something. The author will typically employ exaggerated plots

Sundaram FOR EDUCATIONAL USE

12) Bildungsroman :—

Word of the Day July 20, 2016

Bildungsroman

noun [**bil**-doo ngz-roh-mahn]

a type of novel concerned with the education, development, and maturing of a young protagonist.

Dictionary.com

A novel dealing with one person's formative years or spiritual education.
The book is a bildungsroman of sorts as Tall overcomes his abused childhood & learns about love
Bildungsroman German terms that indicates a growth this fictional autobiography concerned with the development of the protagonist mind spirit
Some of the most important type of novel are picaresque epistolary bildungsroman Kunstlerroman Regional novel non-fiction & Gothic novel

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

13) EPIC –

Fielding openly brough to bear upon his chosen form a battery of devices from more traditionally reputable modes The major novelists - defoe - such ambitious debates on society & human nature can parallel with the explorations of a literary form finding new popularity with a large audience the novel daniel defoe come to sustained prose fiction late in a career of quite various often disputatio that he had pursued in all his occasio work left its mark on his more - lasti

FOR EDUCATIONAL USE

14) Speculative fiction —

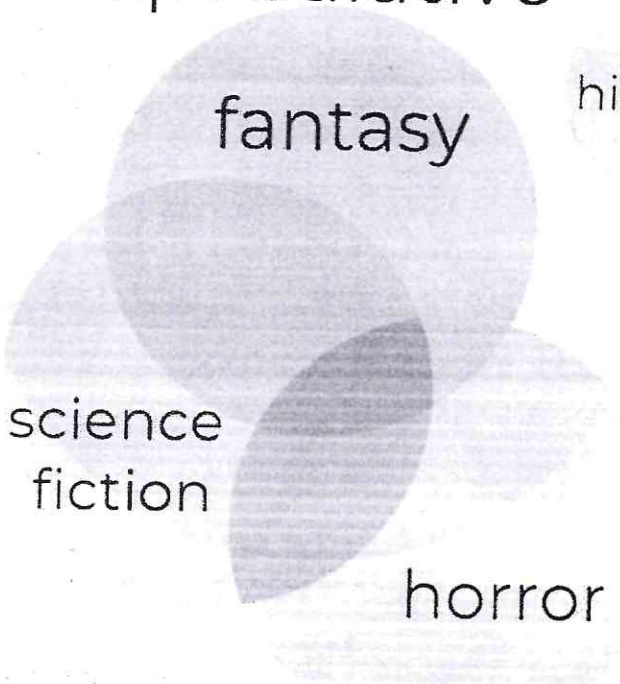

Speculative fiction is a category or genre of fiction that includes settings or elements that do not exist within our current reality.
These stories often involve Supernatural futuristic or other imagined elements.
Trying to define speculative fiction can be like opening a can of worms. people have argued about the definition for decades for as long as the label has been used.
Years ago the term speculative fiction

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

15) Graphic Novel —

~~Graphic~~ novel is a book made up of comics content. Although the word novel normally refers to long fictional works ~~gra~~ the term graphic novel is applied broadly & includes fiction non-fiction & anthologized work

It is at least in the united states typically distinct from the term comic books which is generally used for comics periodicals & treade paperbacks.

For historian Richard Kyle coined the term graphic novel in an eassay in the november 1964 issue of the comics fanzine

FOR EDUCATIONAL USE

16) Autobiographical novel —:

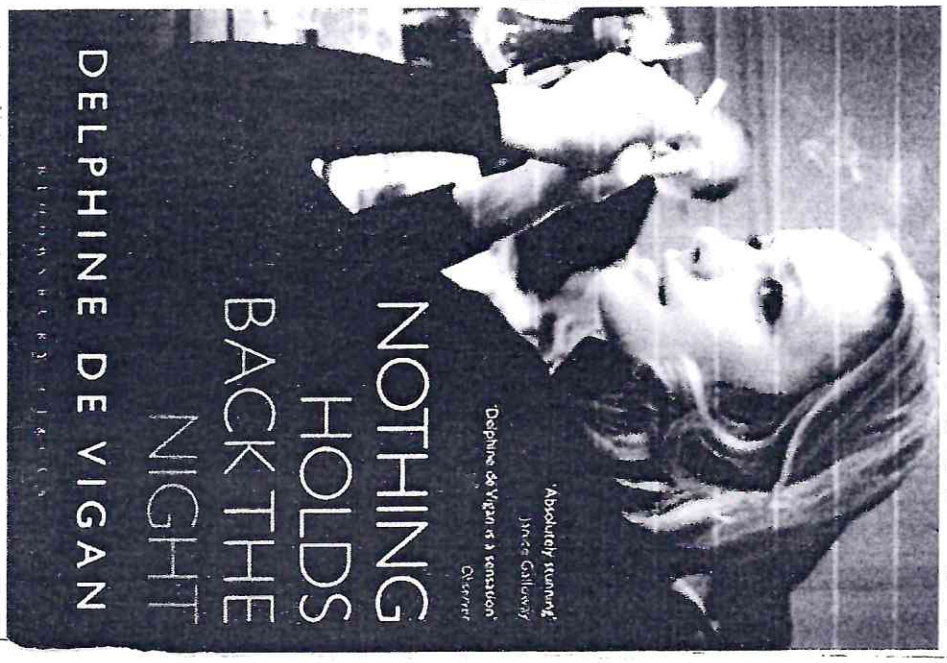

An autobiographical novel is a form of novel using autofiction techniques or the merging of autobiographical & fictive elements. The literary technique is distinguished from an autobiography or memoir by the stipulation of being fiction because an autobiographical novel is partially fiction the author does not asks the reader to expect the text to fulfill the autobiographical pact.
Name & locations are often changed &

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

17) Allegorical Novel –

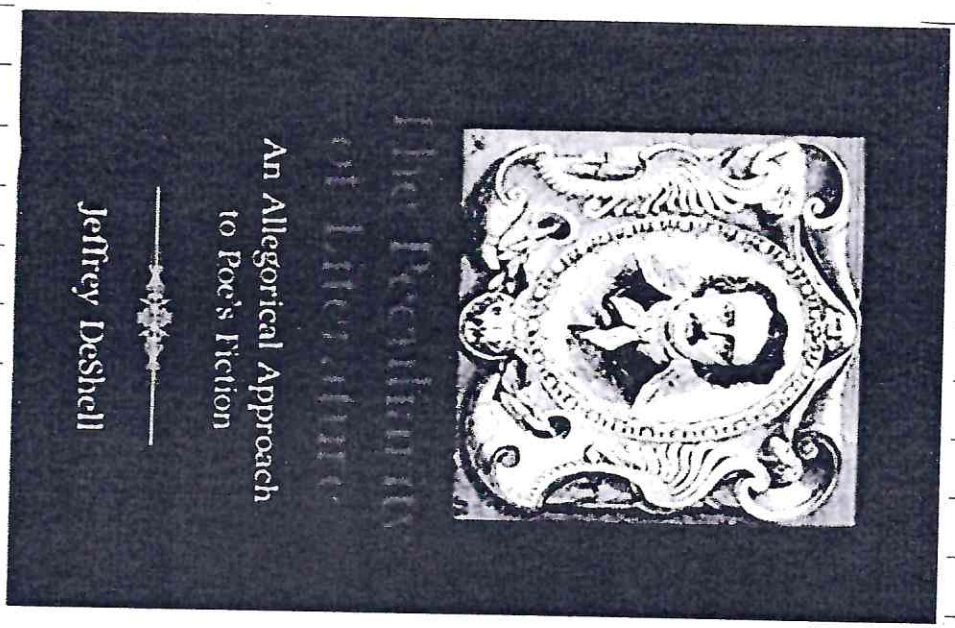

As a literay device or artistic form an allegory is a narative or visual representation in which a character place or event can be interpreted to represent a hidden meaning with moral or political significance.
Authors have used allegory throughout history in all forms of art to illustrate or convey complex ideas & concepts in ways that are comprehensible or striking to its viewers readers or listeners.
writers & speakers typically used

Tundaram
FOR EDUCATIONAL USE

18) Magical Realism :—

Type of magical novel -

1) A wizard of Earthsea -

It is a fantasy novel written by American author Ursula K. Le Guin & first published by the small press paranssus in 1968 It is regarded as a classic of childrens literature & Fantasy within which it is widely influential.

The story is set in the fictional archipelago of earthsea & centers on a young mage named ged born in a

undaram®
FOR EDUCATIONAL USE

19) Detective novel :—

Detective fiction is a subgenre of crime fiction & mystery fiction in which an investigator or a detective - either professional amateur or retired - investigates a crime, often murder.
The detective genre began around the same times as speculative fiction & other genre fiction in the mid - nineteenth century & has remained extremly popular particulary in novels some of the most famous heroes of detective fiction includes Auguste dupin

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE

20) Adventure Fiction — :

Adventure Fiction is a type of romance that usually presents danger or gives the reader a sense of excitement
An adventure is an event or series of events that happens outside the course of the protagonist's ordinary life usually accompanied by danger often by physical action.
Adventure stories almost always move quickly & the pace of the plot is at least as important as characterization, setting & other elements of a creative work.

FOR EDUCATIONAL USE

Shetkari Shikshan Prasarak Mandal's

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
For the award of Degree of Bachelor of Arts in English

✪ *Subject* ✪

"SHAKESPEAREAN TRAGEDY"

✪ By ✪

Miss.Khote Vaishanvi Hanuman (B.A.T.Y.)

✪ Principal ✪

Dr. H.G.Vidhate
A.D.College,Kada

✪ Head of Department ✪

Dr.Pro.S.Kuchekar
A.D.College Kada

Academic Year
2021-22

Shetkari Shikshan Prasarak Mandal's

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Miss. Khote Vaishnavi Hanuman*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of English entitled* **"Shakespearean Tragedy "** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	60	15	75

External Examiner

Date : 26 /05/2022

Head of the Department

Chapter I

INTRODUCTION

The sources of tragedy indeed lie at the heart of the human situation itself. Misfortunes can befall the great and the small alike but the loss that is incurred by the great is not calculable and we do feel that the world is diminished at the death of noble and eminent tragic figures. In order to understand the form of tragedy we need to understand first as to where are the springs of tragedy. A tragedy generally implies the story of suffering culminating in the death of the tragic protagonist. We are indeed concerned with the cause of the tragedy, namely, the action of the hero, and also the effect, of pity and terror with which we respond to the tragic characters.

Hamartia has been as vital a phenomenon of Tragedy as *catharsis* itself. Both the terms are under constant discussion since they came to be introduced by Aristotle in his discussion on tragedy. Both *hamartia* and *catharsis* are now part of aesthetics and are interpreted in various ways. Now, if we go by the larger, common sense perception of these two terms it becomes extremely difficult to explain clearly the reality and the impact of tragic experience. It is desirable that we understand the two terms better and make them at once clearer and more comprehensive. Neither is *hamartia* just a tragic flaw to be identified and labelled on to a tragic character, nor is *catharsis* a simple act of so called purification. Even more than *catharsis* we need to understand *hamartia* better, since if we know the full implication of the latter term, the former should automatically become clearer.

The purpose of tragedy is to present an action which will affect the *catharsis* of the emotions of pity and fear, according to Aristotle. Lucas puts it simply:

> We pity others when they suffer undeserved misfortunes the prospect of which causes fear when they threaten ourselves. [1]

At the heart of all tragic experience there is the preoccupation with suffering, the experience which springs from the misfortunes that tragic characters bear. We need thus to think seriously by what means is suffering presented so that it can most deeply arouse the emotions of pity and fear. But to answer this, first we need to know as to what are the reasons that emerge from the context provided for suffering by a tragic work of art. The aim of tragedy is to emphasise the incomprehensibility of suffering, fearful expectation or anticipation of pain in relation to what men do which draws our attention to the behaviour of the protagonist and to understand the purpose of the actions performed by the tragic characters. Why men act as they do? In practice we tend to focus our attention on the actions of men, the errors committed by tragic characters. And as such, many a time we seem to give an unduly one-sided account of these errors committed by them and tend to see the flaw in the character as some kind of congenital deficiency or see the tragic characters as morally flawed. That is the reason why we need to understand the manner in which the error is committed by a great man, for which he suffers undeserved misfortunes. So we should really take care to see that *hamartia* or 'tragic flaw' is not taken as a congenital handicap like Achilles' heel but a great error committed by a great person who either with more human insight or a changed set of circumstances could have avoided it or escaped from it. As for the error committed by him we are not sure whether we can call it a tragic error or a kind of momentous mistake. But this seems to be sure: the tremendous catastrophe of tragedy seems to emanate from some unnamable, incomprehensible *hamartia*.

---

[1] D W Lucas, *Aristotle's Poetics*, (Clarendon Press, 1968), p. 275.

Artistic *Mimesis* requires that the tragic character be portrayed as a credible representative of humankind. That is to say, each sympathetic spectator should see himself represented in the hero. For this identification to occur, the actions of the heroic characters should be recognized as genuinely human actions. The tragic character is therefore noble, a person that can intellectually be recognized as a plausible standard of human decency: neither too weak, nor a villain, but a normal person but above the norm. This particular hero is the embodiment of some type of a general form of ethical conduct. His enormous misfortune is therefore undeserved and causes pity and fear in the audience. The hero's tragic flaw or *hamartia* may be said to be an unfortunate error of judgment or miscalculation that causes pity and fear in each one of those individuals in the audience that see themselves represented in him: pity, because of his undeserved downfall, fear, because as rational creatures they recognise the fragility of the human intellect and therefore feel vulnerable to make the same kind of mistake. In other words it means that the behavior of these tragic characters can serve to represent an ethical standard for the majority of human beings. His mistake or 'tragic flaw', *hamartia,* cannot be the result of a serious crime but a miscalculation, an error of judgment. All this leads more and more into the mystery and perplexity of human life and existence and that is the reason why there is absurdity in seeing *hamartia* as some kind of an identifiable weakness in the tragic character itself.

I wish to begin my analysis of Shakespearean tragedies with a few simple assumptions, which I feel could do justice to the tragic protagonists in Shakespeare's as well as Greek plays. My assumptions are simple but fundamental. In a Shakespearean tragedy we can not afford to ignore the elementary but profound level of human behaviour, but this does not mean that we are committed to a simple description of these actions. If we want to talk about human actions, we are inevitably led into religion, law, society, family and many

other structures, values that were part of the Shakespearean time. In the chapters that follow I try to comprehend the plays in a totality of these contexts, but always keeping in mind the immediacy of dramatic action in the plays. The more I tried to place the plays in their religious, intellectual, social and the other panorama the better I understood the notion of guilt and responsibility laid on the tragic heroes of the plays.

In the seventeenth century the entire beauty of the regulated cosmos was overturned and though man was ruled by those ideas of order, he was in a new wilderness. There was not any longer the comfort of order for him but nearly a total chaos. He invented new things and tried to reinvent the older notions as he did not know what he was. Neither the classical nor the Christian concept of man was found to be absolutely satisfying as doubt had penetrated deep enough. There was a lot of skepticism about the position of man himself in the cosmos. So the problem of man had become multidimensional, and naturally, the problem of human tragedy had become more complex when Shakespeare was handling the hot stuff.

I can say that the sufferings of King Lear and Hamlet have touched me the most, but at the same time now I am able to appreciate the feelings and actions, the tragic moments that led to the ruin of both Othello and Macbeth too. With the literature of Greeks and the theory of Aristotle on tragedy at hand my understanding of these plays as well as of life has improved tremendously. Yet a lot remains unlearned and to unlock the mystery of those elements that are beyond man's understanding and his limitations I wish to go about these plays step by step. I would like to come to these plays directly but before doing that I wish to see the meaning of *hamartia* as understood by various critics. I would like to discuss the historical influences under which the notion of *hamartia,* 'tragic flaw' in the tragic character was turned into an agent of moral reckoning, in which the error made by the protagonist was taken as a crime, and punishment was the

justified method. Then my objective is to take Shakespearean tragedies first in their social context and discover the relation between the actor and the audience. I would then have some knowledge of the Greek plays particularly of Aeschylus, and Sophocles, to learn about the traditional notion of tragedy where any human action done is perceived as not only affecting but the very product of divine laws too. In the Greek plays the tragic pattern may be described as the classic paradigm 'to justify the ways of God to men'. My next step would be to find as to whether the protagonists of tragedies are engaged in a struggle with the environment they live in, with Gods or fate or is it the private struggle in their minds as talked about by A C Bradley in his lectures on Shakespearean tragedy. My last measure as a progress towards my goal includes the showing of the moral and spiritual growth of the protagonist in adversity.

My main aim to do all this is to make clear that *hamartia* or 'tragic flaw' is not an inherent trait in the character but it is only that he misses to understand his limitations at some very important moment, and it is because there are so many other factors external to him that play important roles in making his decisions go wrong and bring the fatal doom on him. His commission of error becomes a part of the universal trait – 'to err is human' – and the tragic character, least of all, is also not above the human error. We should not narrow the cause down to a particular 'tragic error' and lay the whole responsibility of the tragic catastrophe on him as it is part of the human predicament to err while taking decisions and that too with the best of intentions. We need to understand that when momentous actions are to be taken and when critical moments come, the human personality happens to waver, and then incalculable consequences would follow. The very fact that he is a man is an invitation to tragedy and this fact does not change either in the Greek or, the Shakespearean tragedy. Though in the end there is hope for man through his redemption, still why human action, prelapsarian or post-lapsarian, remains a mystery, and a tragic one.

I have excluded the other plays of Shakespeare which may be termed as non-major tragedies. In Shakespeare's other tragedies especially *Romeo and Juliet*, *Julius Caesar*, *Antony and Cleopatra*, *Coriolanus*, *Timon of Athens* the chaos invited by the tragic protagonist is limited. The vast sweep experienced in Shakespeare's other masterpieces is not felt in these tragedies. The tragic purpose in these tragedies is extremely specific as we do not have the feeling that the whole destiny of man is involved here. We neither look for nor is it found that anything like the universality of tragic experience in these plays.

Romeo and Juliet could be neatly summed up as a tragedy of chance on the one hand and social prejudice on the other. It is the story of two young lovers, whose families are engaged in a bitter feud. The very first lines of the play tell us about this long standing quarrel:

> Two households, both alike in dignity
> (In fair Verona, where we lay our scene)
> From ancient grudge break into new mutiny,
> Where civil blood makes civil hands unclean. (*Romeo and Juliet*: Prologue 1-4)

Romeo and Juliet fall instantly in love with each other. But because of their families' hatred, their happiness and youth are wasted. They die in the most tragic way, but the play does not reveal the larger issues related to the human predicament. *Julius Caesar* is like another historical play where tragedy is only an element, though a vital one, in the dramatic depiction of the clash of egos.

Antony and Cleopatra is a huge romantic tragedy raised on extraordinary rhetoric rather than the profundities of the human predicament. *Antony and Cleopatra* is concerned with the love of the Roman general Mark Antony for the Egyptian queen Cleopatra. Their love is greatly glorified by some of Shakespeare's most sensuous rhetoric. Caesar is angry with Antony as he has divided his lands among Cleopatra and her children. Antony is devastated by

defeat from Caesar and so he flees away to Egypt. The lovers speak sadly in the end:

> Antony: Not Caesar's valour hath o'erthrown Antony,
> But Antony's hath triumph'd on itself.
> Cleopatra: So it should be, that none but Antony
> Should conquer Antony, but woe 'tis so!
> Antony : I am dying, Egypt, dying; only
> I here importune death awhile, until
> Of many thousand kisses the poor last
> I lay upon thy lips. (IV. xv. 14-21)

After Antony's death Cleopatra is also determined to die so that she may not be paraded in Rome as a token of Caesar's triumph. Cleopatra and Charmian already have a plan and now it is time to put it into action. The guards bring in a country man, carrying a basket of figs in which a poisonous snake has been hidden. She holds up the asp close to her in an act of willing self-immolation. The tragedy is evidently circumscribed by the personal romance of two public figures.

Coriolanus has a similar limitedness of tragic significance and is a tale of single individual. It is a tragedy of personal dignity and glorious egoism. In *Coriolanus*, another tragedy set in antiquity, the legendary Roman hero Gnaeus Marcius Coriolanus is portrayed as unable to bring himself either to woo the Roman masses or to crush them by force.

Timon of Athens is like a truncated *King Lear*. It is a tragedy of ingratitude with enormous intensity but without the vast sweep of *King Lear*. Timon is economically ruined with the loss of his ships. Creditors trouble him asking for their money and his friends to whom he had given away everything refuse to help him. These old friends gained through lavish gifts exhibit their filial ingratitude. Even if in *King Lear* Shakespeare portrayed the abdication of royal throne by Lear resulting in his enormous suffering because of the ingratitude shown to him by his

two elder daughters, its focus is different. With the loss of his fortune, Timon loses the image of man in his heart as well. *Timon of Athens* is a bitter play in which the character is reduced to misanthropy by the ingratitude of his sycophants. Though like other tragedies of Shakespeare the theme of the play is tragedy of appearance versus reality, it lacks the universality of the major tragedies. Timon is characterised by a huge personal disappointment but the tragedy hardly grows into the picture of a universal destiny of man.

I have preferred not to analyse these tragedies in detail to analyse the concept of *hamartia* as the loss involved in these tragedies is not incalculable and they do not release any immense significance. The tragedies of King Lear, Hamlet, Othello, and Macbeth are a class apart. These characters have a tragic nobility as their very property: they can not help being noble. The crux of tragedy lies in the fact that such noble men are made victims of the most tragic situations and this is what really shakes us. This opens our eyes and our hearts, and our whole self is moved. The mystery of the tragic phenomenon seems to lay in these masterpieces of Shakespeare. *Hamlet*, *King Lear*, *Othello*, and *Macbeth* point towards the uncertainty of the world wherein everything rests in the realm of some mysterious higher power. They are allegories of human existence and human predicament. While in the other non-major tragedies that particular tragic miracle does not seem to be happening. Shakespeare has dealt with the particular situations and not with the universal in them. In the great tragedies of Shakespeare and of the Greeks the particular experience is merged with the universal to make them at once supreme in their *genre*. They lend themselves to a profound analysis. The other tragedies explore single aspects while the four masterpieces are at once focused on the entire tragic substance on the one hand and the nature of human existence on the other. As a form of art tragedy sharpens, emphasises, isolates, idealises to bring out the truth of the great artistic perspective. Since the four main tragedies of Shakespeare also imitate life, they are concerned with the wider perspectives which enhance our sense of life. The

unperceived aspects of life are heightened up to show the new significances of life. The beauty and the significance of life are illuminated by these four tragedies. The secret of happiness and pleasure seems to be focused in these four masterpieces of Shakespeare.

Many Shakespearean tragedies took their titles from their most prominent characters, which should not mean necessarily that the tragic catastrophe should turn on the protagonists' *hamartia* alone. We cannot put the whole burden of the tragic catastrophe on one person's shoulders. In fact there are many other characters also who contribute to the inevitable doom of the tragic protagonist. For instance, it is Iago in *Othello* who can not bear to see love thriving between Desdemona and Othello and in his 'motiveless malignity' destroys the world of happiness and love. King Lear has 'hard-hearted' daughters. Macbeth is provoked by the witches who seem to instigate him and Lady Macbeth, unaided by the witches, pursues him finally to commit the deadly deed. Hamlet is placed in those circumstances where his meditative nature does not allow him to take revenge upon the wrong-doers. Moreover, the protagonists of tragedy are engaged with other external factors like the gods, or fate, or chance, or the supernatural, from which they cannot escape. So if we apportion blame to the protagonists of tragedies alone thinking that they are the sole cause of their tragic downfall, we would do injustice to such evidently magnificent characters, and also to the great works of tragic art. But we do need to probe into the mystery of tragedy which apparently seems to lie in the phenomenon of the so called *hamartia* which seems to trigger off the tragic cataclysm. The following study is an attempt to gain an insight into the overwhelming tragic experience which the great tragedies of Shakespeare uniquely provide.

Chapter II

HAMARTIA IN SHAKESPEAREAN TRAGEDY AND THE LARGER PERSPECTIVE

i

Though the total dramatic impact of tragedy is central to any tragic experience, any definition of tragedy has to begin with an understanding of what constitutes a tragic hero on whose shoulder the main burden of tragedy rests. Through ages tragedy has been interpreted as presenting what men do and as a result, suffer. Tragedy reveals the nature of men, the sense of human greatness and nobility, human actions, and the capacities of the human nature to suffer. In order to have a better understanding of the notion of *hamartia* we have to start with Aristotle's statements in his *Poetics*. *Poetics* indeed is still the bible of aesthetics. Although the *Poetics* of Aristotle was said to be not known in Greek or in its translation to Shakespeare, its importance as a founding document of western literary criticism has made it the standard against which drama and tragedy in particular, written in any age has been inevitably measured.

In the *Poetics*, Aristotle assigned primary importance to plot (mythos) and considered it the very "soul" (psuche) of a tragedy (*Poetics*, 6 50a38). Plot is the embodiment of action. Tragedy, according to Aristotle, is an imitation of an action and life, and life consists in action (*Poetics*, 6 49b24). The character is included to subserve action. A tragedy is impossible without an action but there may be one without character (*Poetics*, 6 50a23-29). In the hierarchy of elements that

constitute drama the highest place is given to action. So tragedy is about action rather than about character and character is revealed largely through action (*Poetics*, 6 50a16). The desire for happiness (eudaimonia) is the cause which takes the form of action (*Poetics*, 6 50a17-20) since life is a form of action, or is nothing without activity.

It is interesting to note that *The Bhagwad Gita* also holds that no life is possible without action. To know how to act well is *Karmyoga*. Action is at the heart of the metaphysics of Gita as in *Poetics* where a character has to generate all sets of activities by which drama becomes possible. But how does 'action' come about? There are five factors which go into any action, according to *The Bhagwad Gita* (Chapter18, verse13-17):

> O mighty-armed (Arjuna), learn of me,
> (Verse 13) these five factors, for the accomplishments of all actions, as stated in the Samkhya doctrine [are] . . .
> (Verse 14) the seat of action, and likewise the agent, the instruments of various sorts, the many kinds of efforts and providence being the fifth.
> . . .the seat refers to the physical body.
> . . .agent is according to Sankara the phenomenal ego. . .
> The *karta* or the agent is one of the five causes of action. According to the Samkhya doctrine, *purusa* or the self is a mere witness. Though, strictly speaking, the self is *akartr* or non-doer, still its witnessing starts the activities of *prakriti* and so the self is included among the determining causes.
> . . .efforts [are the] functions of vital energies within the body.
> . . .providence: represents the non-human factor that interferes and disposes off human effort. It is the wise, all-seeing will that is at work in the world. In all human actions, there is an unaccountable element which is called luck, destiny, fate or the force accumulated by the acts of one's past lives. It is called here *daiva*. The task of man is to drop a pebble into the pond of time and we may not see the ripple touch the distant shore. We may plant the seed but may not see the harvest which lies in hands higher than our own. *Daiva* or the superpersonal fate is the general

cosmic necessity, the resultant of all that has happened in the past, which rules unnoticed. It works in the individual for its own incalculable purposes.

Belief in *daiva* [providence] should not be an excuse for quiescence. Man is a term of transition. He is conscious of his aim, to rise from his animal ancestry to the divine ideal. The pressure of nature, heredity and environment can be overcome by the will of man.

(Verse15) Whatever action a man undertakes by his body, speech or mind, whether it is right or wrong, these five are its factors.

(Verse 16) Such being the case, the man of perverse mind who, on account of his untrained understanding, looks upon himself as the sole agent, he does not see (truly).

The agent is one factor among five and so he misapprehends the facts when he looks upon the agent as the sole cause. . . If he [Sankara] attributes agency to the pure self, he misapprehends the facts. The ego is generally taken to be the doer but it is only one of the main determinants of human action, which are all the products of nature. When the ego is recognized as such, we are freed from its binding influence and we live in the greater knowledge of the Universal Self, and in that self-vision all acts are the products of *prakrti*.

(Verse 17) He who is free from self-sense, whose understanding is not sullied, though he slay these people, he slays not nor is he bound (by his actions).

The freed man does his work as the instrument of the Universal Spirit and for the maintenance of the cosmic order. He performs even terrific deeds without any selfish aim or desire but because it is the ordained duty. What matters is not the work but the spirit in which it is done. "Though he slays from the worldly standpoint, he does not slay in truth." This passage does not mean that we can commit crimes with impunity. He who lives in the large spiritual consciousness will not feel any need to do any wrong. Evil activities spring from ignorance and separatist consciousness and from consciousness of unity with the Supreme Self, only good can result. [1]

[1] S Radhakrishnan, *The Bhagwadgita*, (George Allen And Unwin Ltd, London, 1948), pp. 355-57.

Apart from the metaphysical and ethical background of the Bhagwadgita what is undeniably relevant to us is that any action is the consequence of a cluster of causes and is never a plain or single activity of any individual as such. Action, as seen by Aristotle is the first artistic necessity of a play. In arousing in us sympathy, horror or dismay, what is demanded is action, but when a character is acting one should not think that he alone is acting as there are other elements also necessary for the accomplishment of the action. Hence Aristotle is right in saying that character is not all. The doer or agent of an action and the divine element are two dynamic factors. These two factors are free agencies while the other three are static. Place of action, instrument of action, and the mode of action depend on these two factors, that is, the human and the divine agents. So without these two agents nothing can happen. This also shows that Aristotle is right in saying that a play can be without a character but not without action and here by action he means the total concatenation of factors which constitute it, the entire structure of the *mythos* which he calls the soul of a tragedy.

Aristotle's definition of tragedy is:

> Tragedy is an imitation of an action that is serious, complete, and of a certain magnitude; in language embellished with each kind of artistic ornament, the several kinds being found in several parts of the play; in the form of action, not of narrative; through pity and fear effecting the proper *katharsis*, or purgation of these emotions.[2]

Thus action may be described as the soul of the plot, even as the plot is the soul of tragedy. The character, in turn, may not be the soul of action but action is well-nigh impossible unless a character freely chooses to act. This naturally raises the question as to what should the protagonist of the tragedy be? The tragic hero according to Aristotle is not 'eminently good', (*Poetics*, XIII-2). However to

[2] S H Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 1907, 4th ed. (Kalyani Publishers, New Delhi, 2002), p. 240.

witness a completely virtuous person fall from fortune to disaster would provoke moral outrage. Likewise, the downfall of a villainous person is seen as an appropriate punishment and does not arouse either pity or fear. The right type of the tragic hero, according to Aristotle, exists between these extremes, a person who is neither perfect in virtue and justice, nor one who falls into misfortune through vice and depravity, but by some error or frailty (*hamartia*) (*Poetics*13 53a8-10). He is neither very good nor very bad, but leans to the side of goodness, who makes a mistake. He is great, noble but not so perfect as not to commit a mistake. This brings an element of uncertainty about a character, which means that there is nothing fixed about him because if things are fixed then he is predictable and a character becomes flat. The tragic character has not to be a mere type, but a personality too. He has to start taking the entire risk of living; he has to initiate things to keep them moving. Here comes the problem of *hamartia.* Why does he act so? Since he is a great character he has to act and take bold decisions of great consequence. That does not mean that he alone has to be held responsible for those decisions if somebody else is less visibly involved in them. The tragic character not only performs regular actions but momentous actions of great consequence for himself and others around him. Whenever he does something significant, the consequence is apt to be terrible. Tragedy that represents serious action is thus a dramatic representation of the way that the protagonist's character is expressed in his fundamental choices and actions, those that affect the way of life that unfolds itself.

Tragedy represents protagonists who are recognisably enlarged. They have in an exemplary form, the character traits and dispositions that are the raw materials of virtue, the intelligence that goes into it (phronesis), the energy that is manifested through them (andreia), the natural affections that rules them (philia), the assuredness that goes into the forming of great-heartedness (magnanimity). Character structures of this kind are normally stable; they are expressed in habits of perception and emotion that typically move smoothly towards any action. Yet in

the course of the drama, the actions that he performs are potent with tragedy. He makes a choice and it is apt to be terrible. It may not happen so with him always, but only sometimes. He could be an intelligent archer but at some important events he may miss the target. In the best tragedies the reversal of fortune that the protagonists suffer comes neither from any congenital flaw in themselves nor from any chronic handicap. We have to dissociate congenital failing and handicap from the personality of the tragic character and place him in a context where he has to take decisions and therefore has to plunge into action because he is capable of performing the action while the final consequences are subjected to a variety of factors which could lead him to a calamity:

> Our wills and fates do so contrary run
> That our devices still are overthrown:
> Our thoughts are ours, their ends none of our own. (*Hamlet* III. ii. 206-208)

The protagonist has to take some decision and to make choices he has to behave in a particular way. Instead of questioning why he behaves so in the given circumstances, and implanting the cause within him permanently, and seeing the cause as an inevitable consequence of it, other factors too need to be counted. To say about any hero that he acted that way and he was wrong, is misleading, when in a society those things are permitted we just cannot lay the blame on the tragic character alone. So the concept of *hamartia* has to be broadened enough to include the entire network of things. Chance, accident, circumstances, and the craftiness of others; all play their parts in bringing down the ruin on the tragic hero. Thus only when the whole situation is seen including the factors other than the personality of the tragic protagonist, the tragic picture would be truer. *Hamartia* should not be abstracted to mean just a congenital disease of character; it should be seen in the entire gamut of tragic happenings. Suppose Duncan had not come and reposed so much trust in Macbeth and his temptation by the witches was not followed by the wife's powerful incitement, the dormant impulses of Macbeth's ambition would never have been so disastrous. Thus we should take

the complexity of the entire tragic situation into account and then see how these things lead to the dramatic catastrophe.

Hamartia could be naively interpreted to denote the failure of a specific moral kind. Oedipus, Antigone, Herakels are seen as first being 'guilty', *Macbeth* to be the tragedy of an ambitious man, *Othello* to be the tragedy of a jealous man, *King Lear* to be that of an aged fool, and *Hamlet* the tragedy of a man who could not make up his mind. By labelling the masterpieces of art with typed adjectives we fail to recognise the dignity of the character. In fact we diminish it. They are doing things with the best of their intentions and as for the consequences no one knows what may happen. Indeed, their thoughts are theirs but their ends not theirs. The regular process of restitution through out the ages involved these tragic protagonists in realising their guilt, and atoning for it in their suffering, which was a kind of penance consequent upon the confession of their guilt. The misrepresentation then became canonical so that subsequent theorizing completely changed Aristotle's notion, throwing into it ideas that have affected criticism of Greek drama in particular, and any other, afterwards. Tragedy does not show a helpless man, brought up in ignorance, torn by his fate. Neither does it show man as master of his own soul and fate. All are after-thoughts when we say that this could have been done and this was right and this was wrong on the part of the tragic protagonist. So for a better kind of connotation and valuation of the concept of *hamartia*, it needs to be redeemed from centuries of misunderstanding.

The pity and fear aroused by tragedy centers around the undeserved suffering of a relatively virtuous protagonist (*Poetics*, 13 52b34-36). Virtue is by definition self-regulating and self-correcting and it typically brings happiness (eudaimonia) even in harsh circumstances (1100b22-101a8). Yet the plot sparks off from the protagonist's *hamartia*, a mistake whose consequences reverse the eudaimonia that normally attends virtue. How can virtue be subject to *hamartia*? The reigning translation of the term *hamartia* does not help us. Flaw misleadingly

suggests that *hamartia* is already built into the protagonist's character. But if the protagonist's fallibility or waywardness were part of his character almost like a pathological 'humour', he would not be an exemplary figure, his suffering would not remain undeserved and we would not pity him at all. In the best tragedies the reversal of fortune that the protagonists suffer comes not from any particular thing that they did, but from a momentous mistake, that could not, even with more foresight or energy, have been prevented in a specific situation. The *hamartia* that brings misfortune is a contingent byproduct of admirable character traits, traits that are the natural basis of the virtues and that normally promote thriving.

Noble intentions could often by the logic and development of their own momentum boomerang or lead to actions whose full trajectory reverses their origins. All actions are formed by intelligence to be sure, and the possibility of ignorance and deflection always stands between even the best general purposes and the particular actions that actualise and fulfil them. We are at once reminded of the words of Cordelia where she says:

> We are not the first
> Who, with best meaning, have incurr'd the worst. (*King Lear*, V. iii. 4)

Though it falls within the domain of a voluntary action, the tragic hero's *hamartia* is an accident of his excellence; his purpose and his energy which make him susceptible to a kind of momentous mistake. Although the occasions that unfold the consequences of the agent's *hamartia* are contingent, they are the sorts of things that might well happen. Once they have occurred, the dramatic action that brings about the reversal of the protagonist's fortune has in the best tragedies a terrible and irreversible inevitability. The focussed clarity, the assurance, the vitality and the energy of exemplary, excellent action, its very godliness, are shadowed by the unexpected misdirection that threatens their excellence.

ii

The term coined by Aristotle to describe 'some error of judgment or frailty'[3] that brings about misfortune of a tragic hero is *hamartia*. It is seen as a 'tragic flaw' which is understood to lead directly to the downfall of the protagonist in the tragedy. His examples are Oedipus and Thyestes. What Aristotle considered as one of the most important elements in the plot of the tragedy, a catastrophe which arises out of some 'momentous mistake', 'an error of judgment' of the protagonist who is pre-eminently a virtuous man so that his fate should not outrage us, has been construed by a number of critics to mean as a 'tragic flaw' of the protagonist. This facilitates us to claim that the laws of the universe are wholly just, that there is some rationality in the nature of things and the tragic protagonist disturbs the moral scheme. There are some other critics who are even determined to justify the ways of god to men by asserting that the tragic heroes are not at all innocent. While some others find the main fault in the hero's character itself. Some like Bradley, attempting to highlight and make Hegel's theory of tragedy more effective where he found the conflict in 'ethical substance'[4], try to find conflict in the 'spiritual force'[5] of individual man.

The term 'tragic flaw' appears not in the translation but in Cooper's commentary, as an offhand synonym for the term:

---

[3] S H Butcher, op. cit., p.317.

[4] G W F Hegel, *Tragedy*, (Harper Torchbooks, New York, London, 1975), included in *Tragedy*, ed. by. John Drakakis and Naomi Conn Liebler, (Longman Critical Readers, London & New York, 1998), p. 27. According to Hegel there is some sort of collision or conflict not merely of good with evil but of good with good.

[5] A C Bradley, *Shakespearean Tragedy, Lectures on Hamlet, Othello, King Lear, Macbeth*, (Macmillan, Hong Kong, 1992ed), p.13. According to Bradley, "there is outward conflict of persons and groups, there is also a conflict of forces in the hero's soul...the hero, though he pursues his fated way, is, at least at some point in the action, and sometimes at many, torn by an inward struggle" (pp.12-13).

> For many, the tragic flaw of the hero, described as an 'error of judgment', or a 'shortcoming', needs immediate illustration. The single Greek word, *hamartia*, lays the emphasis upon the want of insight within the man, but is elastic enough to mean also the outward fault resulting from it.[6]

Cooper goes on to identify the specific flaws of various heroes, for example: 'the wrath of Achilles' in the *Iliad;* the overweening curiosity and presumption of Odysseus in the encounter with the Cyclops; 'Man's first disobedience' in *Paradise Lost;* the jealousy of Othello; the ambition of Macbeth; the rashness of Lear.[7] A precedent for Cooper's use of the term "tragic flaw" was the collocating of the phrases "great flaw of character" and "the tragic hero" by Joel Elias Spingarn, a compatriot of Cooper's:

> . . . the misfortune which falls upon him [the ideal hero] is the result of some 'great flaw' of character or 'fatal error' of conduct.[8]

This conception of the tragic hero was the subject of considerable discussion in the Renaissance.

Though the term "tragic flaw" arrives relatively late, the concept is very old. The phrase is taken to mean very different things by different people: either a moral failing or character-flaw (German *Schuld*)[9] or an intellectural error of judgment or even a mistake about the identity of a person or some kind of combination of error and crime[10]

---

[6] Lane cooper, *Aristotle on the Art of Poetry*, (Ginn, Boston, 1913), pp. 40-41.

[7] ibid. p. 41.

[8] Joel Elias Spingarn, *A History of Literary Criticism in the Renaissance*, paraphrasing Aristotle's *Poetics* xiii, 2, 3 (New York, Columbia UP, 1899), p. 82.

[9] P. W. Harsh, *Hamartia Again*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association (1945), pp. 47-58.

[10] P. van Braam, *Aristotle's Use of Hamartia*, *Classical Quarterly* (1912), p. 266.

J M Bremer goes on to trace the consolidation of the moralistic interpretation of *hamartia* in the seventeenth-century theatrical practice and criticism in France and England. He finds some subtlety in the account of Samuel Butler: "For none but such for Tragedy are fitted, that have been ruined only to be pitied; and only those held proper to deter wh'have had th'ill luck against their wills to err'.[11] Butler's account—ill luck, erring against one's will—is indeed close to Bremer's own:

> . . .it is justified to define *hamartia* in *Poetics* 1453 a 10/15 as *tragic error*, i.e. a wrong action . . .committed in ignorance of its nature, effect etc., which is the starting point of a causally connected train of events ending in disaster. *Hamartia* is not *tragic flaw*, i.e. a moral weakness, a defect of character which enlarges itself in its successive stages till it issues in crime; nor is *hamartia* equivalent to *tragic guilt*, i.e. the state brought about by sinning, an inner attitude which stems from the wicked action, and a kind of burden from which one is relieved only by adequate punishment.[12]

I have discussed the historical influences under which tragedy was turned into a demonstration of moral reckoning, in which crime and punishment was the justified method. But in this development a clear statement of Aristotle was either ignored or distorted. Butcher's long and widely circulated translation gave a balanced survey of the subject, and 'flaw' was not the only meaning which he suggested. But it was the one which caught the fancy of the world -

> . . .the tragic hero is a man of noble nature, like ourselves in elemental feelings and emotions. . . . he falls from a position of lofty eminence; and

---

[11] J.M. Bremer, *Hamartia: Tragic Error in the "Poetics" of Aristotle and in Greek Tragedy*, (Hakkert, Amsterdam, 1969), p.85.

[12] ibid., p. 63.

> the disaster that wrecks his life maybe traced not to deliberate wickedness, but to some great error or frailty.[13]

Before considering what Aristotle meant by the word *hamartia* let us first consider the meaning of the word in its general sense as described by D W Lucas, who writes:

> . . .the basic idea is to be found in the verb *hamartanein* 'to miss the mark, to err, to fail'. From it are formed two nouns *hamartia* and *hamartema* which in many senses are indistinguishable, but Aristotle prefers in general to give *hamartema* its natural meaning of a particular case of mistaken action (this is the normal force of termination – ema), and to use *hamartia* for the erroneous belief likely to lead to particular mistaken actions. Thus a man under a misapprehension as to the identity of his parents would suffer from a *hamartia* which might lead him to commit a *hamartema* whenever he took any action relating to his real or supposed parents.[14]

To understand the nature of *hamartia* it is best that we take into account what Lucas has to say about it as discussed by Aristotle:

> Always it is rooted in ignorance; ignorance of ends amounts to moral obliquity; further, a man may be responsible for the ignorance which misleads him, as when it is due to drunkenness. Such acts are different from those performed with premeditation, since they are regretted afterwards, and in general they are pitied and forgiven. Again he [Aristotle] distinguishes actions done in ignorance that is unavoidable, which are defined as *atuchemata*, and actions done in consequence of ignorance which might have been avoided by care and forethought; these are called in the context *hamartemata*, though in more general sense this word covers both classes of unintentional act.[15]

---

[13] S.H.Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Arts*, op. cit., p. 317.

[14] D W Lucas, *Aristotle's Poetics*, (Clarendon Press, 1968), pp. 299-300.

[15] ibid., pp. 301-302.

From the above excerpt it is clear that when Oedipus killed his father at the cross roads his action was unavoidable since he had to save himself and was done in ignorance of the true identity of his parents. Thus this action of Oedipus is to be defined as *atuchemata*. When Hamlet killed Polonius who was hiding behind the arras, his action was committed as the consequence of ignorance as Hamlet was not aware of the person who was hiding. He thought the person to be Claudius though he could have avoided this mishappening through care and forethought. This action of Hamlet is to be claimed as *hamartema*. This act of killing Polonius by Hamlet is indeed an unintentional act since though he knew Polonius to be a fool, he never wanted to kill him.

In chapter 13 of the *Poetics* Aristotle writes that the hero's fall from status or prosperity is caused by an error (*hamartia*). But he protected himself with the greatest possible care against the misinterpretation of the moral guilt; he states explicitly:

> . . .*hamartia* is the error of a man intermediate in moral stature, not the fault which reduces the man's moral stature to a middle level... Aristotle is fairly consistent in using it in the sense of 'mistake', either unavoidable; and so entirely innocent or involving at most a moderately culpable negligence.[16]

This statement Aristotle considered so important that a little later when he speaks of the necessity of the reversal from prosperity into misfortune, he repeats emphatically that this reversal ought not to be caused by moral sin but should be the consequence of a great error:

---

[16] D.W. Lucas, op. cit, p.144.

> . . .tragic character falls into adversity not through badness, but through something less deserving of moral censure, namely a flaw or a weakness.[17]

The trend of his argument would lead us to the conclusion that the error in question was not intended to be a moral one.

With all these notings made it is difficult to come to any conclusion as to what Aristotle really meant by *hamartia*. *Hamartia* according to Aristotle could be moral fault or an error of judgment or a mistake. But we need to understand first what Kaufmann rightly argues:

> Three observations may help.
> First, it should be noted how very little Aristotle says about *hamartia* and how little he does with it He uses the term once, half a dozen lines later; then he drops it, and in the next chapter he "proves" with at least equal acumen that the ideal plot has to be altogether different from the one here stipulated.
> Second, it is less important, and in any case impossible to decide, whether Aristotle was thinking more of a moral flaw or of an intellectual error, than it is to learn from the Greeks how inseparable these two often are.
> Finally, the mystery of *hamartia* has distracted attention from what Aristotle plainly says: that the heroes of the best tragedies are not outstanding in virtue. This shows that great philosophers sometimes make great mistakes, for the statement is refuted by the tragedies of Sophocles.
> It is well to remember that Aristotle's conception of a person who is "outstanding in virtue" might be different from modern notions; but if he was thinking of greatness of soul – the *megalopsychia* he describes in

[17] op. cit., p.143.

> his *Nicomachean Ethics* [iv.3] as "the crown of the virtues" – the statement in the *Poetics* still remains wrong.[18]

Kaufmann is justified in drawing our notice to the fact that the term *hamartia* is not fully exploited by Aristotle in the version *Poetics* we have. This means that Aristotle has not given any special indication to interpret the term in any definite way. It is necessary for us to reinterpret the term to be able to enter into the spirit of tragedy as a great art form. We need to understand its significance even in our life as such. Kaufmann is also right in telling us that Aristotle's statement about the tragic hero is also inadequate. If "greatness of soul" is "crown of the virtues" he would hardly withhold the application of the quality to the protagonist of any great tragedy whether Greek, or Shakespearean, or any other.

As numerous scholars have pointed out, the notion of a flaw actually represents the mistranslation of the Greek *hamartia*, a term more popularly understood as an error in action rather than as a fatal weakness of character. D W Lucas in his Appendix IV on *hamartia* writes that:

> . . .occasionally Aristotle uses the word in such a way that the natural English rendering is 'wrong-doing' but here it is necessary to remember a difference between ancient and modern ethical attitudes, that the ancients tended to emphasise the intellectual element in wrong decision where we tend to lay the blame on wrong desires and wrong behaviour.[19]

With ancients there existed a type of guilt for which no one was subjectively responsible but which nonetheless was a horror in the eyes of gods and men, capable of affecting the entire country. And for this the man, as written by Helen Gardner:

---

[18] Walter Kaufmann, *Tragedy and Philosophy*, (Princeton University Press, Princeton, Reissue edition 1992), pp. 62-63.

[19] op. cit., p. 301.

2725

> . . .must be humbled, brought down, and taught wisdom and self knowledge. This feeling is moralized into the doctrine of punishment that awaits 'hubris' which sees man as rightly punished for arrogance, for forgetting he is a mortal and acting as if he were a god, and by this usurpation on divine prerogative failing to honour the gods. Unmixed happiness is not for man, is not his lot or portion, his 'moira'. If he forgets this, disaster will swiftly remind him of it. [20]

Among the Greeks there is an unbridgeable gulf between man who is mortal and miserable, and gods who are immortal. So whatever a man does, he is likely to go wrong betrayed by his limitedness. For Greeks he is expected to achieve '*arête*', which is excellence proper to that person in the given *moira*. Both *arête* and *moira* specific to a person is a mysterious factor as God only knows what the limits of one's excellence are. One doesn't know how tall one can grow so that he may not outreach the point of his *moira*. When one can not work in the parameters of his *arête* and defined *moira, hubris* takes charge of him, and gods are said to be watching as to whether one is aspiring for what he deserves or overreaching his limits, and *nemesis* occurs, cutting down man to his level. Oedipus is supposed to be a concrete and thoroughly complex illustration of this phenomenon. Oedipus with the best of his intentions tries to find out the person who has brought plague to Thebes. We cannot call it his *hubris* or his *hamartia* as it is proper for his dignity to make inquiry till the end. He only seems to be probing into the mystery of the divine intentions, normally closed to the mortal penetration. It would be stupid to call his ruthless inquiry hubris. He is indeed crucified by his very honesty. Whatever the cause, his very fall from the peak of glory to the abyss of horror is the essence of the great tragedy.

It is neither this type of Greek error or sin in the Christian sense that we actually find in tragedy. Christian literature stressed the fallenness of this world.

---

[20] Helen Gardner, *Religion and Literature*, (Faber and Faber, London), p. 52.

Since man shows disobedience to God, refuses his good, and wills the evil, it is impossible for him to find a way out with his own strength. Man being fallible since Adam's fault, *hamartia* is understood by Christians as a moral sin. Christianity is an ethics of obligation where there are certain moral laws and one is obliged to obey them. A failure to obey these laws represents unwillingness on the part of man. If he goes against the moral law he is seen as being guilty of breaking that law. This is according to Gardner "Christian idea of wilful sin and deliberate transgression of divine commands"[21]. God condemned sin in sinful man, in order that the righteous requirements of the law might be fully met in us, who live according to the sinful nature but not according to the Spirit.

Now if we think as to what Aristotle meant by 'error', when he so definitely excluded from the term any moral interpretation, it might be that he meant the intellectual failure to grasp what is right, a failure of human insight amidst the confusion of life. So *hamartia* is "not frailty as opposed to badness, but error as opposed to evil intent"[22]. To think of the tragic hero as being born with a flaw is to simplify and misunderstand the complex problem of the tragic protagonist and the society with which he or she is in conflict. To say that all tragic figures are flawed to a greater or lesser extent is not to make much progress in distinguishing them from other dramatic characters in tragedy and comedy or in life for that matter. Defining the tragic figures in terms of a flaw makes it too easy for us to pigeonhole the experience of a complicated character and thus estranging us from the awareness of that character's responsibility or guilt. However the idea of tragic flaw is understood, it is best not to use it as a means of reducing the qualities of a complex character to an adjective or two. Moreover, misfortunes are not merely due to the result of a character's flaw but also because of misunderstood events that overtake and thwart the protagonist's best intentions. Thus, virtue itself can lead to tragedy too. *Hamartia* can also be interpreted to mean "wrong act", a

[21] op. cit., p. 53.

[22] D W Lucas, op, cit., p. 302.

mistake based not strictly on a personal failure but on the circumstances outside the protagonist's personality and control but in a sense vitally connected with his inclinations.

ii

The fate or the status of man whether in the Pre-Christian or Christian times has been essentially tragic. When tragedy reveals the image of what men do and suffer, then the workings of divine laws in human life are also to be read, when we consider the man of the fifth century Athens. Though the Greeks combined thought and action in their approach to life and its mysteries, they were seriously occupied with the powers that were above them and controlled human destiny. Any man, whatever his rank or status transgressing the divine law or ones own portion (moira), was bound to suffer as retribution (nemesis) would overtake him and reduce him not only to himself but even to enormously less than himself. Thus the Greeks did think that a man is free but his freedom lies within the limits of fate, and that his conflict with the forces of fate was bound to prove tragic. The scheme of life for them was predetermined, and yet to lead a good life as C M Bowra has noted it was needed of them to cultivate the four cardinal virtues– courage, temperance, justice, and wisdom. If a man cultivated these virtues which covered the four cardinal aspects – physical, aesthetic, moral and intellectual, it was thought that he could do as much as can be expected of him.[23]

Human good or happiness according to the famous perception of Aristotle lies in the activity of soul in accordance with virtue, and if there are more than one virtue, in accordance with the best and most complete in each. Virtue is the mean

[23] C M Bowra, *The Greek Experience*, (Weidenfeld and Nicolson, London, 1958), pp. 85-102.

between two extremes, each of which is bad. Yet the mean is not reached by a mathematical computation, but by tact, a discernment that is itself morally conditioned. The theory appeals at once to the ordinary person, though on examination it turns out to have its own difficulties. The brave man is one who neither risks his life in foolhardiness nor preserves it at all costs in cowardice. In war, he knows just when he should die at his post and when he should surrender because further struggle is useless. So the miser and the prodigal represent the extremes avoided by the man who knows just when to spend his money and when to save it.

We suffer distress, both mental and physical, because we fail to achieve the moral goal towards which we aim, that is, happiness (eudaimonia) and for this it is needed for man as C M Bowra writes:

> . . .to develop his *arête*, or inborn capacities, so far as he possibly can...it included most things that men seek and admire, [but Greeks] knew that man can not fully and finally be like the gods because he is doomed to death. . . It was clear that the special and the characteristic glory of man differs from that of the gods; that through his very resemblance to them he is forced to find his own fulfilment, which can not, in the nature of things, be the same as theirs. Though at times they allow him to share their blessings, in the end he must fight alone. So, despite their belief in the divine elements in man, the Greeks gave him his own *arête,* which is to do his utmost with his human nature, and in this they detracted in no way from his glory as his *arête* is fixed and permanent. . . What mattered was that he should fulfill his human *arête* and attain his own kind of perfection in being truly himself.[24]

The attainment of 'arête' itself is fraught with risk and any deviation from the target inevitably attracted retribution from the gods. Helen Gardner also formulates the commonplace notion thus:

---

[24] op. cit., pp. 198-201.

> Greek tragedy is soaked in religious conceptions with the relation of man to the gods; Shakespearean tragedy is agnostic and concerned with the relation of man to man. [25]

The notion of the universe which the medieval philosophers fashioned out of classical learning was primarily one of an ordered creation planned and executed by God. The common conception then was to locate man on a scale of perfection, placing him somewhere above most animals but below saints, prophets, or angels. This idea was embodied in the theme, Hellenic in origin, of the Great Chain of Being—a hierarchical order ascending from the most simple and inert to the most complex and active: mineral, vegetable, animal, man, and finally divine beings superior to man. In the Middle Ages these divine beings constituted the various orders of angels, with God as the single, supremely perfect and omnipotent, ever-active being at the top. There was a tendency in this theory to take for granted the commonalty among all human beings, something by virtue of which they could be classified as fully human, which differentiates them from all other animals, and which gives them their place in the order of things. To quote the version by Nemesius, a Syrian bishop of the 4th century (in George Withers' translation):

> . . .advantages that are bestowed on this creature . . . He is learned in every science and skilful in artificial workings . . . He talketh with angels yea with God himself. He hath all the creatures within his dominion.[26]

In the chain of being the position of man was of paramount interest. He was the central reference point and had the unique function of binding together all creation, of bridging the greatest cosmic chasm between matter and spirit. Here is

---

[25] Helen Gardner, op. cit., p.14.

[26] included in E.M.W. Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, (Vintage, Ebury, 1975), p. 13.

the Pythagorean doctrine as preserved by Photius, the Byzantine lexicographer, in his Life of Pythagoras:

> Man is called a little world not because he is composed of the four elements . . . but because he possesses all the faculties of the universe . . . he possesses the godlike faculty of reason . . . so man though he possesses all the faculties he is deficient in each. For we possess the faculty of reason less eminently than the gods . . . our energies and desires are weaker than the beasts'; our powers of nurture and of growth are less than the plants'. Whence being an amalgam of many and varied elements, we find our life difficult to order. For every other creature is guided by one principle; but we are pulled in different directions by our different faculties. For instance at one time we are drawn towards the better by the god-like element at another time towards the worse by the domination of the bestial element, within us.[27]

Ribner rightly sums up the situation of the medieval men:

> Medieval philosophers made an important distinction between intelligence and reason. Intelligence was the natural property of angels which enabled them immediately and intuitively to grasp all truth. Man had the lesser power of reason. The fall of man had vitiated his rational powers so that human reason was constantly subject to error, and it was only by the grace of God that man could be led to right reason, the perception of truth.[28]

What marked man from angels and beasts is his capacity for learning because of both his 'erected wit' in perceiving perfection, and his aptitude for nurture or education in his raising himself towards it. Man was thought to be conspicuous by seeking perfection through knowledge of things external to him. It is through this gift that he might learn something of God.

---

[27] cited by E M W Tillyard, *Elizabethan World Picture*, op. cit., p.74.

[28] Irving Ribner, *William Shakespeare Life, Times And Theatre*, (Wiley Eastern Limited, New Delhi, Bangalore, Bombay, 1978 ed.), p.13.

To learn was to exercise one of the great human prerogatives. The most important form of understanding concerns our most immediate acts. This way of learning in this world and idealising the universe in an ordered, fixed and stratified pattern was inherited by the Renaissance humanists. This was a way of asserting that man's actions are not bound by laws of nature in the way that those of other creatures are. Man is capable of taking responsibility for his own actions because he has the freedom to exercise his will. This view received two subsequent interpretations. First, the human character is indefinitely plastic; each individual is given determinate form by the environment in which he is born, brought up, and lives. In this case, changes or developments in human beings will be regarded as the product of social or cultural changes, changes that themselves are often even more rapid than biological evolution. Second, each individual is autonomous and must "make" himself.

Ancient conceptions of man's position in the universe were just beginning to break down in the sixteenth century. In the mid sixteenth century England was almost torn apart by religious conflict. England's rulers had changed the national religion from Catholic to Protestant and back to Catholic and then back again– three changes in religion in just twelve years. At stake were the spiritual authority of Pope and the power of the English crown. Jonathan Dollimore tries to place Shakespearean tragedy in a site of troubled contemporary Renaissance discourses of religion and power:

> . . .in the Renaissance God was in trouble; 'he' was being subjected to sceptical interrogation.[29]

---

[29] Jonathan Dollimore, *Radical Tragedy: Religion, Ideology and Power in the Drama of Shakespeare and his Contemporaries* (Harvester Wheatsheaf, New York, 1984), p. xxix. I have drawn heavily on Dollimore in this section and I am happy to acknowledge my debt to him in the development of my thought here.

By this it meant a larger metaphysical scheme of things of which God is only a part, even providential theology and providential legitimating of the social order was questioned. With the Copernican discovery the central position of earth was dislocated, the sun moved to the centre of the physical cosmos with earth and the other planets moving around it.

The majority of people were more immediately affected by the religious revolutions of the 16th century. The man in early adulthood at the accession of Elizabeth in 1558 would, by her death in 1603, have been vouchsafed an unusually disillusioning insight into the duty owed by private conscience to the needs of the state. The Tudor church was an instrument of social and political coercion. Yet the mid-century controversies over the faith had already wrecked any easy confidence in the authority of doctrines and forms and had taught men to question carefully the rationale of their own beliefs (as Donne does in his third Satire, c. 1596). The Elizabethan ecclesiastical compromise was the object of continual criticism, both from the radicals within (who desired progressive reforms, such as the abolition of bishops) and from papists without (who desired the return of England to the Roman Catholic fold), but the incipient liberalism of individuals like John Milton and William Chillingworth was held in check by the majority's unwillingness to tolerate a plurality of religions in a supposedly unitary state. Nor was the Calvinist orthodoxy that cradled most English writers comforting, for it told them that they were corrupt, unfree, unable to earn their own salvation, and subject to heavenly judgments that were arbitrary and absolute.

Man is an effect of God: God not only created him but did so in accordance with a certain plan whose most fundamental law regulates both nature and human nature, and not only externally but internally. Following biblical precedent, it was a Renaissance commonplace that divine law was written in the hearts of men. Moreover, Dollimore is right in arguing that because of the ways that:

> 'man' was conceptualised as a dependent creation of God, to deconstruct providence was also, necessarily and inevitably, to 'decentre' man".[30]

The Renaissance drama did reflect the contemporary flux of 'deconstructed' providential legitimating. At medieval times it was said that man was at the center of the cosmos: he was considered as a microcosm of the whole, meaning that man was a microcosmic reflection of all other parts of the structure, even incorporating all of them with in him. So ironically when the structure is in dissolution during Renaissance, man ceases to be an integral part of the whole and becomes instead, a focus for the contradictions and instabilities of the whole. Jonathan Dollimore believed it to be an error of idealist culture to think that Renaissance man threw off medieval constraints. In fact, he stated:

> . . . if on the Renaissance stage the idea that divine and / or natural law informs identity is being interrogated, the result is not man released from medieval shackles, but subjects caught up in a messy, conflictual displacement of the metaphysical (divine/natural law) by the social. The contradictions of history flood the space vacated by metaphysics. Correspondingly the metaphysically constituted subject becomes a decentered, contradictory subjectivity.[31]

In the Renaissance, thus with the sharp break with the stability of medieval values and institutions, a new awareness of the individual, an awakened interest in the material world and nature grew. Human dignity, then, consisted in the exercise of will to shape destiny, in the use of reason and perhaps to tolerate fate, and to contemplate. The concept of Elizabethan tragedy goes with the concept of this new position of man. The Renaissance man opened the floodgates of tragedy as the values of Renaissance man posed a challenge to the newly established values of Reformation. Renaissance man revolted against all restraint in his

---

[30] Jonathan Dollimore, op. cit., p. xxix.

[31] ibid., p.xxxi.

enthusiasm to leap to the skies and the stars and in this he was all set to be doomed with his defeated potentials. Whatever he did caught the attention of the world and he had to walk on the razor-edge path. It was at once his privilege and his doom, and he had to suffer more than his fault called for. He became a man who was 'more sinned against than sinning' and his potentiality was only reaffirmed in the strength of his capacity to suffer and gain higher wisdom through his suffering. Thus the 'new man' again, is a substance for tragedy in Shakespeare, as in the Attic drama, a being suspended between two extremes:

> . . . a man not superlatively good and just, nor yet one whose misfortune comes through vice and depravity; but a man who is brought low through some error of judgment. [32]

iii

It must be emphasised that Shakespearean texts can never be isolated from the context in which they are embedded historically. A collective view of the social, political, literary and cultural situation, along with the other tragedies has to be taken into account. Marx took a significant position when he said:

> The essence of man is not an abstraction inherent in each particular individual. The real nature of man is the totality of social relations. . . It is

[32] Lane Cooper, translation of the *hamartia* passage in chapter 13 of *Poetics*, *Aristotle on the Art of Poetry: An amplified version with supplementary illustrations for students of English*, (Boston: Ginn, 1913), p 40.

> not the consciousness of men that determines their being, but, on the contrary, their social being that determines their consciousness. [33]

King Lear and *Macbeth* are not just tragedies about exceptional individuals, but works that emerge from and respond to the constitutional and ideological upheavals of the early seventeenth century. We do not need special information to see that it is wrong on the part of Macbeth to have killed the king. But what about Hamlet who could not kill the King to take his revenge, or Othello's action in killing his wife? For which *hamartia* of his was old King Lear deserted by his daughters? How are we to evaluate these contradictions? This new emphasis on the context of the hero's dilemma makes us think in new ways to decentre the notion of the tragic flaw or *hamartia*. The 'failure' if any that the tragic heroes 'commit' is the one that seems now to be committed by their society. Their hamartia is a portion of their community's *hamartia*. Tragedy is also a meditation on social and political order, on hierarchy, the differential structure that embeds conflict, tension or anxiety in its very existence.

Since the time of evolution man's attitude towards himself and the society he lived in had always been a point of discussion. To gain a more exact understanding of the role and function of tragedies in Shakespeare's England we need to know about the relationship between the writing and performance of tragic drama and social and political conditions that prevailed at that time. Shakespearean tragedies are placed in a range of troubled contemporary Renaissance discourses of religion and power. Jesuit priests were entering the kingdom to harden the hearts of the queen's subjects against her, forcing the government to introduce harsher and harsher recusancy laws (the fine for failure to attend Anglican service on Sundays was raised from one shilling a week to £20

---

[33] Karl Marx, *Selected Writings in Sociology and Social Philosophy*, included in Jonathan Dollimore, op. cit., p. 153.

a month). Puritans were clamouring for even stiffer penalties.

The 1590s were years of depression: bad harvests, soaring prices, peasant unrest, high taxes, and increasing parliamentary criticism of the queen's economic policies and political leadership. There was emerging in England a group of religious idealists who derived their spiritual authority from a source that stood higher than the crown and who thereby violated the concept of the organic society and endangered the very existence of the Tudor paternalistic monarchy. As early as 1573 the threat had been recognized. At the beginning of the 17th century, England and Wales contained more than four million people. The population had nearly doubled over the previous century, and it continued to grow for another 50 years.

The economic divide between the rich and the poor, between surplus and subsistence producers, was a principal determinant of rank and status. English society was organized hierarchically with a tightly defined ascending order of privileges and responsibilities. This hierarchy was as apparent in the family as in the state. There, as elsewhere, male domination was the rule; husbands ruled their wives, masters their servants, parents their children. But if hierarchy was stratified, it was not ossified; those who attained wealth could achieve status. The social hierarchy reflected gradations of wealth and responded to changes in the economic fortunes of individuals.

Seventeenth-century government was inextricably bound together with the social hierarchy that dominated local communities. Rank, status, and reputation were the criteria that enabled members of the local elite to serve the crown either in the counties or at court. Political theory stressed hierarchy, patriarchy, and deference in describing the natural order of English society. The most common visual description of this political community was the metaphor of the body politic. Like the human body, government and society were organic and their parts

interdependent. Each element had its special and essential tasks to perform, without which the body politic could not function. At the head was the king, whose rule was based upon divine right and whose conception of his role in the state came closer to personal ownership than corporate management. Most of the aristocracy and gentry were the king's own tenants, whose obligations to him included military service, taxes, and local office holding. The monarch's claim to be God's vice-regent on earth was relatively uncontroversial, especially since his obligations to God included good governance. Except in dire emergency, the monarch could not abridge the laws and customs of England nor seize the persons or property of his subjects. While the king was free to choose his own councillors, he was constrained to pick those who were capable of commanding respect.

In March 1603 the Elizabethan age came to an end with the Queen's death and the crown passed on to King James of Scotland. England was still a troubled land. During the reign of James I for nearly two years there was relative peace in the Church of England as he allowed the moderation of both the halves, Roman Catholic and Protestant. But very soon the initial optimism about James had gone. Catholic hopes of religious freedom faded. There were eclipses and omens. Astrologers foretold that truth and justice shall be oppressed.

The medieval synthesis collapsed before the new science, new religion, and new humanism. Modern mechanical technologies were pressed into service by the Stuarts to create the scenic wonders of the court masque. The discoveries of astronomers and explorers were redrawing the cosmos in a way that was profoundly disturbing. Albert Camus significantly observes:

> Tragedy is born in the west each time that the pendulum of civilisation is halfway between a sacred society and a society built around man.[34]

[34] Albert Camus, *Selected Essays and Notebooks*, cited in Jonathan Dollimore, op. cit., p. 8.

The nodal word here is 'halfway', as according to Albert Camus again:

> . . .[man] frees himself from an older form of civilisation and finds that he has broken away from it without having found a new form which satisfies him.[35]

Tragedy is generated by a particular kind of historical transition and a preliminary understanding of contemporary ideology. Ideology is a form of social or political philosophy in which practical elements are as prominent as theoretical ones. It is a system of ideas that aspires both to explain the world and to change it. Seventeenth-century England occupies an important place in the history of ideology. Although there were then no fully-fledged ideologies in the strict sense of the term, political theory, like politics itself, began to acquire certain ideological characteristics.

The resultant 'decentring' of god and man as pointed by Dollimore, posed a serious challenge to the ideology of humanism, and by implication to one crucial aspect of the traditional concern with the genre of tragedy. The proposition that the human subject is 'split' has provoked a whole new series of debates about the position of 'individuals' within the social formation itself.

The chief assumption according to Raymond Williams, upon which the definitions of tragedy are based is the notion of:

> . .a permanent, universal and essentially unchanging human nature (an assumption taken over from one kind of Christianity to 'ritual' anthropology and the general theory of psychoanalysis). Given such an

[35] op cit., p. 8.

> assumption we have to explain tragedy in terms of this unchanging human nature or certain of its faculties.[36]

With this there evolves a different definition, whereby tragedy becomes in the words of Williams again:

> . . .not a single and permanent kind of fact, but a series of experiences and conventions and institutions. It is not the case of interpreting this series by reference to a permanent and unchanging human nature. Rather, the varieties of tragic experience are to be interpreted by reference to the changing conventions and institutions.[37]

Thus the traditional concept of tragedy in which there is unchanging universal order as described by E.M.W.Tillyard and the concept that a man learns to know his place through the experience of challenge has lost its value. The main literary criticism has been preoccupied, aesthetically and ideologically, with what Raymond Williams has called 'a problem of order'.

In the early seventeenth century the older ideas of the universe and of society as functioning on a metaphysical principle of hierarchy and interdependence were being displaced: the skeptical disintegration of the providential is one aspect of this change. The God encoded the natural and social world with a system of regulative and self-regulating law. The order described by Tillyard where he conceived that the Elizabethan world picture was ruled by a general conception of order so much so that it became part of the collective mind of the people is being questioned. Tillyard has claimed that this world picture was unquestioned orthodoxy, has tended also to give the misleading impression that it survived. The following passage is the opening of the *Sermon of Obedience*, or

---

[36] Raymond Williams, *Modern Tragedy*, (The Hogarth Press, London, 1992), p.45.

[37] ibid., pp.45-46.

An Exhortation concerning good Ordre and Obedience to Rulers and Magistrates to show that:

> Almightie God hath created and appoynted all thynges, in heaven, yearth, and waters, in a moste excellent and perfect ordre. In heaven he hath appoynted distincte Orders and states of Archangelles and Angelles. In the yearth he hath assigned Kynges , princes, with other gouernors under them, all in good and necessarie ordre. . .The Sonne, Moone, Starres. . .do kepe their ordre. . .All the partes of the whole yere, as Winter, Somer Monethes, Nightes and Daies, continue in their ordre. . Every degree of people, in their vocacion, callyng, and office, hath appoynted to them their dutie and ordre. Some are in high degree, some in lowe, some Kynges and Princes, some inferiors and subjects . . . so that in all thynges is to bee lauded and praised the godly ordre of God. [38]

He argued that the order contained in Spenser's *Hymns of Love*, and in Ulysses' speech on 'degree' or in Eliot's *The Book of The Governor* (1534), or in Richard Hooker's *Of The Lawes of Ecclesiastical Politie (1593-97)* and also in Shakespeare 's *Troilus and Cressida* (1602), are all simple statements of fact, and "if the Elizabethans believed in an ideal order animating earthly order, they were terrified lest it should be upset"[39]. Tillyard further asserted in his chapter on 'Sin' that:

> . . .the conception of world order was for the Elizabethans a principal matter; the other set of ideas that ranked with it was the theological scheme of sin and salvation. . . Christianity that was paramount was not the life of Christ but the orthodox scheme of the revolt of the bad angels, the creation, the temptation and fall of man, the incarnation, the atonement, the regeneration through Christ. [40]

---

[38] cited by E.M.W Tillyard, *Shakespeare's History Plays*, (Chatto, London, 1944), p.19.

[39] E M W Tillyard, *The Elizabethan World Picture*, (Chatto, London, 1943), pp. 23-4.

[40] ibid, p.26.

The approach of L C Knights is also similar who assumed order in nature and believed that:

> . . .the whole disposition of things, independent of man's will, served a providential plan. Nature, in this sense, though subject to disorder, was essentially ordered, and it was ordered for the good of man . . . and within this natural order man had a unique place.[41]

Of course, we have now become aware that Tillyard's observations refer only to the object of inquiry, and are, in fact, selectively displaced forms of a more pressing, contemporary concern[42], but his thesis provoked a way for a series of new approaches. If at all this world picture survived, it was so perhaps in a significant and complex way just as an indirect general warning that God's retribution will fall on those who tried to transgress their limits, or disturb the order.

Regulative encoding was the teleological premise on which rested many of the different appeals to the providence. But it was reinforced in this period by the idea of specific intervention involving punitive action by God or one of his agents. Divine intervention could be invoked to explain virtually anything that happened. The playwrights who adhered to a fundamentally orthodox Christianity most often used it to show that misfortune was in fact divine punishment. The horror of chaos and the anxiety over social stability and change led people like Bacon to write to some judges in 1617:

> There will be a perpetual defection, except you keep men in by preaching, as well as law doth by punishing.[43]

---

[41] L C Knights, *Some Shakespearean Themes*, (Chatto & Windus, London, 1960), pp. 86-88.

[42] Critics like John Drakakis in *Shakespearean Tragedy* (Longman, London, 1992) & Jonathan Dollimore, *Radical Tragedy* (Harvester Wheatsheaf, London,1989), oppose the idea of order and degree in the Elizabethan age.

[43] Francis Bacon, *The Philosophical Works, XIII*, cited by Jonathan Dollimore, op. cit., p. 93.

Our consciousness is informed by ideology and although we may experience ourselves as autonomous individuals within, essentially independent of the social order, in truth that order is within us. Man's mind said Bacon,

> . . .is full of fallacies. . .superstition and imposture. . .The human understanding is of its own nature prone to suppose the existence of more order and regularity in the world than it finds. . . Hence the fiction that all celestial bodies move in perfect circles. [44]

Religion itself was seen as an ideological practice by John Calvin:

> clever men have devised many things in religion by which to inspire the common folk with reverence and strike them with terror.[45]

It is an order represented as immutable not only because it is supposed to be derived from God but also because it is thought to be coextensive with the natural order. Jonathan Dollimore's comment is significant, since the aesthetic principles too, like social and theological are wilful constructs:

> It is then, a tragedy which violates those cherished *aesthetic* principles which legislate that the ultimate aim of art is to order discordant elements; to explore conflict in order ultimately to resolve it; to explore suffering in order ultimately to transcend it. All three principles tend to eliminate from literature its socio-political context (and content), finding instead supposedly timeless values which become the *universal* counterpart of man's *essential* nature – the underlying human essence.[46]

---

[44] Francis Bacon, *Essays*, cited by Jonathan Dollimore, op. cit., p. 10.

[45] John Calvine, *Institutes*, cited by Jonathan Dollimore, ibid., p. 11.

[46] Jonathan Dollimore, ibid., p. 8.

Seventeenth century was a time of unusually traumatic strain, in which the English society underwent massive disruptions that transformed it on every front and decisively affected the life of every individual. In the brief, intense moment in which England assimilated the European Renaissance, the circumstances that made the assimilation possible were already disintegrating and calling into question the newly won certainties, as well as the older truths that they were dislodging. This doubleness, of new possibilities and new doubts simultaneously apprehended, and the anxiety of writers over the new philosophy which, according to Donne, called 'all in doubt' has been well documented. Again, Jonathan Dollimoreis right in observing that the new century was in a state of turmoil, an interplay of orthodox order and modern chaos:

> To explore any period's conception of chaos is to discover not the primordial state of things, but fears and anxieties very specific to that period. To put in another way, that order and chaos comprise a binary opposition is obvious enough; to take up this relation historically is to render the obvious both interesting and revealing. . . In the early seventeenth century the preoccupation with chaos . . . was rooted in a fear of social change and social disorder.[47]

People needed social stability, so the change that took place was seen as the one which was needed to preserve tradition, but at the same time, the change was seen as the one which disintegrated tradition and order to bring about chaos. In any assessment of Shakespearian tragedy, one has to take this ambivalence of change into account. Shakespeare's imagination could not have rested in a Dantean steadiness of order beyond chaos: it was engaged with the melting values of his age too.

Certain ideological and metaphysical categories were no longer adequate to explain reality and reality became, as a result, more problematic. As this period

---

[47] Op. cit., p.93.

was the age of greatest religious indifference before the twentieth century, Dollimore draws our attention to the highly unsettling ideas of Machiavelli too:

> . . .the recent and most contentious source of the idea was of course Machiavelli who argues in *The Discourses* that religion (which he often equates with superstition) was not only an instrument of power but an indispensable one.[48]

Renaissance skeptics, as William R. Elton summarises,

> . . .denied the immorality of the soul, held God's providence to be faulty; held that man was not different from the beasts; denied creation *ex nihilo*; attributed to nature what was said to belong to God.[49]

For Elton atheism is an aspect of a general moral development in the latter half of the sixteenth century whereby it was felt that:

> providence if existed had little or no relation to the particular affairs of the individual men; and, it operated in ways that were inscrutable and hidden to human reason [50]

The questioning of providential design, which Dollimore regards as a crucial element of crisis in the culture which produced Shakespeare, was supplemented by the questioning of other social institutions through which the conflicting interests of an increasingly heterogeneous society were articulated. This was a period when social mobility was more extensive than any other time before the nineteenth and twentieth centuries, which breaks up the hierarchical social

---

[48] op. cit , p 12

[49] William R. Elton, *King Lear and the Gods*, (The Huntington Library, San Marino, 1968), pp.50, 54.

[50] ibid., p.9.

structure posed by Tillyard. Shakespearean tragedy could not have blinked on the new scepticism either.

The role of public theaters in articulating these problems and restoring the order that was missing from the society requires to be borne in mind. It is still a matter of keen debate as to whether the Elizabethan public theatre simply consolidated the dominant order through its representations or whether it fulfilled a more subversive function. Moreover, it is thought that theater such as Globe either replicated that providential design which many traditional critics have detected beneath the surface of Shakespeare's plays or it represented ideology from a perspective that facilitated the disclosure of contradiction. Elizabethan theatre can also be thought as the one which produced new ideology as an aesthetic solution to those cultural tensions whose social reality it undertook to negotiate.

The sixteenth century in England was also a time for developing a new sense of national identity, necessitated by the establishment of a national church. Furthermore, because the English were more suspicious of Rome and the Latin tradition, there was less imitation of classical dramatic forms and an almost complete disregard for the rules that bound the theatre in France and Italy. England built on its own foundations by adapting the strong native tradition of medieval religious drama to serve a more secular purpose. When some of the continental innovations were blended with this cruder indigenous strain, a rich synthesis was produced. Consequently, the theatre that emerged was resonant, varied, and in touch with all segments of society. It included the high seriousness of morality plays, the sweep of chronicle histories, the fantasy of romantic comedies, and the irreverent fun of the interludes, the obstinate questionings of a Marlowe or even Shakespeare.

> the mysteries it exposes are mysteries that arise out of Christian conceptions and out of Christian formulations, and that some of its most characteristic features are related to Christian religious feeling and Christian apprehensions. . . the moment of death becomes the moment of judgment, and the moment when man, through the victory of Christ over sin and death, is remade.[51]

Hamlet's words on man are Shakespeare's version of the encomium of what man created in God's image was like in his prelapsarian state and of what ideally he is still capable of being.

> What a piece of work is man! How noble in reason, how infinite in faculties, in form and moving how express and admirable, in action how like an angel, in apprehension how like a god! The beauty of the world, the paragon of animals. (*Hamlet*, II.ii.286-89)

The ideal embodied the basic tenets of Renaissance humanism, which considered man the centre of the universe, limitless in his capacities for development, and led to the notion that men should try to embrace all knowledge and develop their own capacities as fully as possible. It is what the theologians have been saying for centuries placing man in the traditional cosmic setting between the angels and beasts. The common conception of human nature thus implicitly locates man on a scale of perfection. But Hamlet's own final statement deflates the whole picture and place of man, when he calls him says a "quintessence of dust" (*Hamlet*, II. ii. 290). The rosy vision is greatly dimmed by the statement.

Shakespearean tragedy deals not with abstractions but with concrete actual issues. The status of the father, his rights and expectations, the guilt of the criminal, society's duty to punish or protect him, these and many more issues

[51] Helen Gardner, *Religion and Literature*, (Faber & Faber, London, 1971), pp. 72-73.

the traditional social orders of English society. Fully the Tory mouthpiece, Wordsworth argued that the Whigs had put too much faith in human nature, as they (and he) did at the commencement of the French Revolution. The Two Addresses praise Edmund Burke for just those values Wordsworth had earlier excoriated. By this time Wordsworth had fully incorporated Burke's system of beliefs into his own, and several passages of the 1850 Prelude are redolent with Burkean sentimental and political philosophy.

Wordsworth's last major work in prose represents a return to his earliest interest in the land and scenery of the English Lake District. In 1810 artist Joseph Wilkinson published Select Views in Cumberland, Westmoreland, and Lancashire , with an introduction by Wordsworth. In 1822 Wordsworth returned to his introduction, expanding it into a book most commonly known as A Guide through the District of the Lakes, which continues to be republished in a variety of editions. Wordsworth's love of his native region is evident in the Guide, which remains useful for the reader of Wordsworth's poetry as well as for the tourist of the Lake District.

Samuel Taylor Coleridge died in 1834, and, though the men had grown apart, Wordsworth continued to pay particular attention to Coleridge's erratic first son, Hartley, a minor poet and biographer who haunted the Lake District on "pot house wanderings," to use Wordsworth's memorable phrase. Hartley, the child addressed in Coleridge's "Frost at Midnight" and Wordsworth's "To H.C. Six Years Old," as well as the basis for the child represented in the Immortality Ode, was a feckless figure beloved by the local farmers, and Wordsworth took a special interest in seeing to his welfare. Hartley died in 1849, only a few months before Wordsworth, who instructed that his friend's son be buried in the Wordsworth plot in Grasmere Churchyard. "He would have wished it," said Wordsworth.

In 1843 Wordsworth was named poet laureate of England, though by this time he had for the most part quit composing verse. He revised and rearranged his poems, published various editions, and entertained literary guests and friends. When he died in 1850, he had for some years been venerated as a sage, his most ardent detractors glossing over the radical origins of his poetics and politics.

Name :- Lokhande Pravin Sanjay
T.Y. B.A

Sub :- Word'sworths Nature Poems

College Name :- Anandrao Dhonde mahavidyalay kada.

International Journal of Social and Educational Innovation (IJSEIro)
Volume 7 / Issue 14 / 2020

Nature and Environment in William Wordsworth's Selected Poems: An Eco-critical Approach

Abstract

In recent years, studying connections between the human being and environment along with nature has been looked at as a topic of significant value for literary researchers. Thus, the emergence of eco-critical approach in the countries, which use English as their first language, holds the first position in this respect. This harmony of the two has been discussed for a while in world literature. This research studies literature review and pinpoints the positive view been presented by looking at eco-criticism. The methods used are textual analysis approach and eco-critical approach. The major points of this study are to investigate the main theme and shed light on it and the way William Wordsworth used his writings to protect the environment from destructions and the writer used eco-criticism or ecology in his works in his time. The environment and ecology in William Wordsworth's poems are the two things which have been dealt with because poems can serve human beings and make them aware of protecting the environment from pollution. This research consists of several essential points about the literature and nature as well as ecology. Besides, the paper presents an introduction about Englandin the nineteenth century, romanticism, and characteristics of romanticism as these are interrelated with eco-criticism.

Keywords: *Eco-criticism; Romantic Poetry; William Wordsworth and Nature;*

Introduction

The nineteenth century was a period of political and social transformation because all countries witnessed large changes in general; slavery, industrial revolutions, high productivityand prosperity. The industrial revolution allowed toenhance trade between countries at that time, economic changes happened at the end of the nineteenth century, and people moved to urban areas in search of employing. After the Failure of the French empire, French arts had been disrupted by Napoleonic wars. But the Russian Empire expanded in central and eastern of Asia, and the British Empire grew in the Century, rapidly(Curran 2010: 217).

William Wordsworth and Samuel Taylor Coleridge are considered leaders to the new school and launched a new style of writing with publication of"Lyrical Ballads'' in 1798 (Thornleyand Roberts 91). In nineteenth-century literature especially the romanticism flourished in Europe for example in France, Germany, and in England which mirrors individual and social issues(Mohammed2017: 828).Asort of writing developed during the queen Victoria was known as theVictorianwriting and the two extraordinary artists delivered Alfred Lord Tennyson and Robert Browning.Furthermore, Darwin's theory of evolution changed the idea of people at that time,hechallenged the society, and hepublished a revolutionary book *On the Origin of Species (Thornley and Roberts1991: 137-138).*

England in Nineteenth-century

In early of the nineteenth century Romanticism had the international vision of the world but the use of Romanticism in England was emphasized by several authors by using their imaginations, emotions, their sense of idealism, individualism and love of nature."Romantic literature seems an excellent startingpoint. As an artistic movement taking place at the dawn of industrialization , in the midst of political revolution, and besides many advancements in the realm of natural science, romantic literature provides an intellectual landscape ripe with insights into the relationship between human consciousness and the natural world"(Huntington 2017: 2) . It is also said that "romantic poetry is the true expression of the nostalgia of human being as a result of man's separation from nature, mother earth (qtd. in Ramazani and Bazregadeh 2014: :1). The language was used in Romantic age was very simple especially the language of William Wordsworth and Samuel Taylor Coleridge's works "Wordsworth was so filled with the love of nature that , in later editions of the *Lyrical Ballads*, he said that the language of poetry ought to be the same as the language of a simple farmworker. Yet he could not keep to this idea himself;

his imagination led him far beyond the life and thoughts of a countryman" (Thornley and Roberts, 1991: 91).

In England, Victoria became queen in the age 18, (1837- 1901). This time was a period of economic, industrial power, significant social and technological changes. England progressed in literature; the most famous writer who wrote about the society in this period was Charles Dickens. He was the greatest Victorian novelist. His novel is Oliver *Twist* which showed the reality of life in the nineteenth-century (Thornley and Roberts 1991: 120).

Romanticism

Romanticism was an artistic movement took place in the late of the eighteenth century and in the early of nineteenth century as a reaction against the industrial revolution"sharing a general historical situation but not necessarily held together by any essential or prescriptive characteristics" (Simpson 2010: 1).Many writers appeared at that time, they wrote their writings in their in own style for instance William Wordsworth the most of his works were about nature. "Nelson defined romanticism as imagination as contrasted with reason and the sense of fact'' (Furst 1976:15). The authors expressed their emotion in their writings Rousseau said "romanticism is the return to nature'' (Furst1976: 14) because nature always closes within human beings. "Romanticism was a revolutionary intellectual and artistic movement that generated some of the most popular and influential texts in British and American literary history'' (Day 2011: 1). The way of thinking was changed which was influenced writings. "William Cronon and Paul Fry , among others, remind us that romantic representations of nature reflect not so many actual places and encounters as virtual landscape and experience that mirror their writers' project desires and culturally mediated values "(Harrison 2006: 1). Many authors believe that culture and society had a great impact on a raising romanticism. "Free expression and revolutionary will along with radical confrontation with rational are unique characteristics of which sees poetry as a deeper personal and somehow mystical medium where it can echo human imagination, natural world as well as human emotion that are vital features defining romanticism. The interest of English literary artists in the natural environment dates back to the romantic period (1798-1832), when England was transformed from an agricultural society into an industrial one. At the period the destruction of landscapes and general chaos changed. Romantic writers celebrated freedom in nature and individual experience. Ronald Carter and John McRae's view that the romantic period embodies: Many of the conflicts and ideological debates which are at the heart of the world; political freedom/repression, individual/collective

responsibility, masculine/feminine roles, past, present and future. It was a time when ideologies were in the melting pot , when radicalism and tradition , change and stability , the old and the new were just as vital as the more traditionally literary themes of innocence/ experience , youth/ age , country/city , man/ nature , language/ expression''(Mohammed 2017:830). Romanticism opened all entries to gain freedom of opinion and expression".The impending environment crisis has motivated many Romantic scholars to reconsider the Romantic's love of nature. Though it has often been mischaracterized as escapist, many writers, such as Johnathan Bates, James McKusik, Seth Reno, and others, take a point of view, arguing that Romantic poetry is actually the first instance of western proto-ecological literature. This "Green Romantic'' perspective stands in stark contrast to earlier views held by new historicist scholars such as Jerome McGann, Marjorie Levinson, and Alan Liu who argues that the "romantic idealization of nature serves primarily as a mode of displacement of the political failures of the French revolution'' (Huntington 2017: 1). "The romantic ecology reverence the green earth because it recognizes that we live neither physically nor psychologically can we live without green things. With the inception of the theory of the eco criticism, William Wordsworth has become the iconic figure of the theory. The relationship between human beings and nature is very powerful. "Romanticism poetry engages urgent issues that face us today about the relationship between human consciousness and nature, and about the structures of consciousness and feeling that predispose us to act in certain ways within our environment. Rather than turn to romanticism as a guide to current environment practices, our interest is in romanticism as a site for the emergence of eco poetics and as a discourse that opens up critical questions and lines of investigation about our human place in the life world'' (Harrison 2006: 2). Romanticism occurred in the second half of the eighteenth century. Romanticism includes human's expression subjectivity, an exaltation of nature, childhood, human's emotion. In the late of the eighteenth century and the early of nineteenth-century romanticism stood up against industrial revolution William Wordsworth and Holderlin saw the French revolution as a guide to arise a new period of individualism and social liberation, and they struggled for human freedom and demand knowledge. The characteristics of the romantic period are: love of nature, imagination, emotion, individualism, exotic, and breaking convention. Some have been regarded as the first generation of romantic poets such as: William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, and Robert Southey. The second generation of romantic poets such as: John Keats, and Gorge Gordon.

Representations of English Society in Romantic Poetry

In the nineteenth century, English society developed-the middle class became more intellectual. French revolution, social system, and economic changes played a crucial role in converting society. Many writers were innovated in their writings because they wrote in romantic period. Romantic and famous authors wrote poetry in romantic trend such as: William Wordsworth, William Blake, Samuel Taylor Coleridge, John Keats, and Mary Shelley (Gilroy 2010: 14-20).

Poetry though celebrated as surpassing national and even temporal boundaries. Wordsworth characterized as a distinctly British passion, or resource. The other countries did not lack their poets, but no nation in modern Europe had the sustained tradition of greatness, generation by generation, over several centuries that the English language could boast. In poetry only did the country express its heart and soul, preserve an unique national heritage. It was the symbolic center of the nation's spirit to those who never had a chance to breathe the actual atmosphere at that center or to young intellectuals like Coleridge and William Wordsworth (Curran 2010: 221).

English poetry is described as an encyclopedia, publishing phenomena of its age (Curran 2010: 223). In the romantic period not only poems but also prose such as a novel, epics wrote in a romantic way were well educated (Curran 2010: 224-228). There are many factors affected all literatures for instance, social changes, economic developing, and political repression accompanying the war impact on the nature of romantic poetry.

These phenomena objectively are to recognize once again how intensely privileged the status of poetry has become, how almost professionalized is the role of the contemporary poet, and how well educated whatever down-to-earth and democratic allegiances Wordsworth may assert the common reader is expected to be (Curran 2010: 230).

In the romantic period British society developed in many aspects especially in the writing of poetry. Wordsworth wrote many poems about nature. His works established by a deep love for the natural world (Curran 2010: 234).

Characteristics of English Romantic Poetry

Romantic period was an artistic movement originated in Europe; appeared in the late of eighteenth century and in the early of nineteenth century. The writers invented a new style of writing in poetry such as "Lyrical Ballads" which was written by the two famous writers William Wordsworth and Samuel Taylor Coleridge. The poetry in romantic period distracted from logical, reason, scientific observation of the world, and traditions. The romantic poets followed several distinctions or principles that they distinguished romantic poetry from the poetry of the previous ages. Their characteristics were focused on from love of the nature. The poets described the physical world and nature in their poems. The other characteristic of romantic poetry was to shed light on the individualism, the poets expressed their emotion, feeling and self-experience in their works. Moreover, another important feature of romantic poetry especially of English romantic poetry was imagination because they expressed intuition, instinct, and emotion of human beings, also the poets used a simple language to describe landscapes, great history, and heroes. They escaped from social, political, and economic issues (Schneider 2007: 14).

Wordsworth's poetry who borrowed from philosophers' writings in Germany, also involved vital, deeper distinction, the Distinctions between higher and lower degrees of understanding, and concentration of subject matter in his work. This different mood helps critics to measure Wordsworth's works that they find his poems full of sensibility, spirituality, intimate consciousness of natural things, and independent work (Bloom 1914: 174-175).

William Wordsworth's View of Nature

The French revolution made William Wordsworth use writing as a self – defence of war and returning to the nature which he used as a premise element in writing. William Wordsworth was one of the prominent of romantic poetry, he expressed his feeling in the natural world rather than in reason because he always tried to build a better future for the world (Gilroy 2010: 61-62). William Wordsworth's writings about a series of cultural practice with photography, his writings were early instructor for art museums. In his writings he was used simple language to describe geographical places or special places as painterly landscapes in the nineteenth century. William Wordsworth's description of nature was not the nature of Darwin, or Isaac Newton, neither the nature of Stephen Hawking. William Wordsworth's nature created in his mind, his desire for writing, upbringing in a middle class, and his education at Cambridge. In the

nineteenth century Wordsworth created a new version of nature, "it was mostly male, white, upper-middle class, very literary, and very romantic'' (Hess 2012: 289). Wordsworth was from England,a pastoral person, he believed that there is a strong relationship between human and nature (Hess 2012: 291). He always tried to declare the power, the blessing of nature in our lives, and he had personal experience about nature in everywhere, he said behind each his poem has a valuable purpose. Moreover, Wordsworth regarded as a great poet of nature because most of his poems asserted of human being's dependence on nature. "The World is Too Much with Us''which was written in 1802 and published in 1807 in this poem Wordsworth frustrated of human's treatment of nature, and deny the natural elements of nature:

The world is too much with us; late and soon
Getting and spending, we lay waste our power:
Little we see in nature that is our;
We have given our hearts a way, a sordid boon!
This sea that bares her bosom to the moon;
The winds that will be howling at all hours,
And are up -gathered now like sleeping flowers; (lines 1-8).

"The Prelude'', "Lines Written in Early Spring'' (1798) in this poem Wordsworth described that the nature is loyal to man:

I heard a thousand blended notes,
While in a grove I sate reclined,
In that sweet mood when pleasant thoughts
Bring sad thoughts to the mind.
To her fair works did nature link
The human soul that through me ran;
And much it grieved my heart to think
What man has made of man? (lines 1-8).

"The Tables Turned' (1798) is a good example for William Wordsworth's believe about the power of nature:

Up! Up! My friend, and quit your books;
Or surely you'll grow double:
Up! Up! My friend, and clear your looks;
Why all this toil and trouble? (lines 1-4).

Are William Wordsworth's poems which he expressed his feeling of nature in different ways (Swami 2016: 71-74).

Wordsworth's Description of Nature in Different Moods

William Wordsworth was born in (1770), his father John Wordsworth introduced English poetry to his children such as classics as Don Quixote. William Taylor encouraged Wordsworth to share his love of poetry(Bloom 1914: 245). William Wordsworth was expressed his feeling in his poems very honestly, most of his poems are about nature but in different situations. For instance, Tintern Abby's poem, deals with Wordsworth's experiences that nature influenced the poet when he was a child, he visited this place (a bank of river), after some time he visited this place again, he has expressed his feeling toward natureand his thought in different ages. But in the poem "Lucy'', William Wordsworth narrated a story about a girl lived in a cottage with her father far away from town, one day in winter her father sent Lucy to meet her mother but she got lost and never reached town, in this poem the major theme is nature and loss of the loved one. In "My Heart Leaps Up'' known as "The Rainbow'' when he saw the rainbow in the sky, he felt delight. Moreover, in "Solitary Reaper'' he described a girl with a place that the girl worked in. The writer wrote many poems in romantic period and used "Lyrical Ballad'' style in a simple structure and simple language.William Wordsworth in the other poems described the nature according to his own thought in different moods (Mason 2010: 70-87). At the beginning of this century some English critics deal with concerning of some distinctions estimate of poetry, they thought these distinctions were very important in William Wordsworth's poetry. Walter Pater addressed the distinction between fancy and the imagination in Wordsworth's poetry who borrowed from philosophers' writings in Germany, also involved vital, deeper distinction, the Distinctions between higher and lower degrees of understanding, and concentration of subject matter in his work. This different mood helps critics to measure Wordsworth's works that they find his poems full of sensibility, spirituality, intimate consciousness of natural things, and independent work (Bloom 1914: 174-175).

William Wordsworth's View of Nature

The French revolution made William Wordsworth use writing as a self – defence of war and returning to the nature which he used as a premise element in writing. William Wordsworth was one of the prominent of romantic poetry, he expressed his feeling in the natural world rather than in reason because he always tried to build a better future for the world (Gilroy 2010: 61-

62). William Wordsworth's writings about a series of cultural practice with photography, his writings were early instructor for art museums. In his writings he was used simple language to describe geographical places or special places as painterly landscapes in the nineteenth century. William Wordsworth's description of nature was not the nature of Darwin, or Isaac Newton, neither the nature of Stephen Hawking. William Wordsworth's nature created in his mind, his desire for writing, upbringing in a middle class, and his education at Cambridge. In the nineteenth century Wordsworth created a new version of nature, "it was mostly male, white, upper-middle class, very literary, and very romantic'' (Hess 2012: 289). Wordsworth was from England,a pastoral person, he believed that there is a strong relationship between human and nature (Hess 2012: 291). He always tried to declare the power, the blessing of nature in our lives, and he had personal experience about nature in everywhere, he said behind each his poem has a valuable purpose. Moreover, Wordsworth regarded as a great poet of nature because most of his poems asserted of human being's dependence on nature. "The World is Too Much with Us''which was written in 1802 and published in 1807 in this poem Wordsworth frustrated of human's treatment of nature, and deny the natural elements of nature:

The world is too much with us; late and soon
Getting and spending, we lay waste our power:
Little we see in nature that is our;
We have given our hearts a way, a sordid boon!
This sea that bares her bosom to the moon;
The winds that will be howling at all hours,
And are up -gathered now like sleeping flowers; (lines 1-8).

"The Prelude'', "Lines Written in Early Spring'' (1798) in this poem Wordsworth described that the nature is loyal to man:

I heard a thousand blended notes,
While in a grove I sate reclined,
In that sweet mood when pleasant thoughts
Bring sad thoughts to the mind.
To her fair works did nature link
The human soul that through me ran;
And much it grieved my heart to think
What man has made of man? (lines 1-8).

"The Tables Turned' (1798) is a good example for William Wordsworth's believe about the power of nature:

Up! Up! My friend, and quit your books;
Or surely you'll grow double:
Up! Up! My friend, and clear your looks;
Why all this toil and trouble? (lines 1-4).

Are William Wordsworth's poems which he expressed his feeling of nature in different ways (Swami 2016: 71-74).

William Wordsworth's Feeling about Nature in "My Heart Leaps Up''

This poem is one of the greatest poems in English literature. He wrote this poem in 1802 in a very simple language and structure to describe nature when he saw a rainbow:

My heart leaps up when I behold
A rainbow in the sky:
So was it when my life began;
So is it now I am a man;
So be it now I shall grow old,
Or let me die!
The child is father of the man;
And I could wish my days to be
Bound each to each by natural piety (lines 1-9).

When we read this poem we know that the poet used his beautiful emotion to express his feeling towards the love of nature. He also told us how simple language can connect human beings and other living things with nature, because "the language enables us to converse with nature'' (Harrison 2006: 24). We know literature is a work of art that consists of a piece of writing. Poetry is a genre of literature which was influenced by many factors to become more interesting. These factors are senses, figurative language, imagery, symbols and rhyme. In this poem, William Wordsworth used imagery and figure of speech is also called metaphor, and gives human characteristics to a non-human entitywhich is called personification, and also used paradox (are types of figurative language), metaphor is common in William Wordsworth's poems. In "My Heart Leaps Up'', the poet described rainbow as a symbol of nature and his feeling when he saw a rainbow in the sky and recollect an experience of childhood day and

adulthood feelingwhen he saw a rainbow again in the same way (Patel2014: 1:650-653). William Wordsworth in this poem tried to say he had the same feeling in childhood period and when he became a man while he saw a rainbow, according to his poem he was not only a poetbecause he knew that a child is one of human's characteristics and according to Freud people's personality include of(id, ego, and super ego). It is a great part of personality consists of all natural powers in human beings and each human has a small child inside his inner, which makes a great part of human's unconsciousness, this is a psychological analysis theory according to Freud (Bloom 1914: 25-26). He used paradox in his poem "the child is father of the man'' used this contrary statement to convey another meaning to the audience behind this statement as I mentioned above. Moreover, William Wordsworth described nature in a nice sense, wanted human beings to approach nature, especially in eighteenth century the industrial revolution covered European societies, according to William Wordsworth's view of nature was that nature can protect human beings because human's survival is dependent on nature and used literature especially poetry to announce his message, and also human beings can save the earth at the same time, so human beings and nature are connect to each other (Ramazani and Bazregarzadeh 2014:2). The poet of nature, William Wordsworth tried to teach human beings the worth of humanity, goodness, and express their feeling and stay away from corrupted culture, because of the industrial revolution at that time changed many things (Mohammed 2017:835). However, his pastoral writings have been realized as mystical and philosophical aspects of nature, and he was admirer of nature, from his poetry restored the connection between human beings and the environment (Sultana and Saleem 2016: 9-10). We believe that William Wordsworth's "My Heart Leaps Up'' is the best example of showing the charm of nature and through which the poet intends to convey a message through his poem to human beings that nature and humans are close to each other, when you look at the stunning view of nature feel comfortable and optimistic towards things at any age in your life, the evidence for that is when people feel tired from daily routines, works, and noisy places they want to go away from them and live for a while in nature to keep a balance of their mood. William Wordsworth emphasized that human beings could not live without nature, because it can be dangerous for both human beings and nature, if one neglects the other, human beings can enjoy themselves when they see the beauty of nature, as we know rainbow is a phenomenon that happens rarely but at the same time it gives human beings a nice feeling, in this poem he described his emotion towards this phenomenon. So William Wordsworth loved to describe the appearances of nature, its grandeur in color with keen moral and eco critical insight because after the industrial revolution the

environment became more polluted most of the trees were cut, William Wordsworth one of the poets who were worried about nature, through poetry, he informed people about this phenomenon to save nature. In this poem William Wordsworth tried to explain to all human beings that we cannot live alone without incorporation with surrounding things in our environment and in nature all human beings and non-human things in nature complete each other, as the poet pointed it out in his poem "My Heart Leaps Up'', the rainbow as a beautiful phenomenon happened in our lives naturally on the sky, as we know, rainbow consists of several colors, they together make a beautiful and fantastic view that makes all people have a nice feeling when they see this view; William Wordsworth used a rainbow to convey his message to mankind that we can live with nature more happily and feel comfortable simply, if we protect environment from pollution, corruption, and disruption.

What does nature decide about Lucy?

In this poem William Wordsworth retold his story and feeling as a narrator and described his emotion toward his lover and nature at the same time, Lucy was as "a rose in June'' young and beautiful, described his lover as a flower, to see Lucy the narrator rode his horse under the moon to her cottage. In "The Lucy'' the writer described the nature rather than his lover and his emotion that he had toward nature, said passed the path, it was so dear to me and also describe the hill, and orchard he passed through them nicely, during on his way to Lucy's cottage, the moon accompanied him when he walked to her cottage, the moon descending and became near and near, this view of the moon gave William Wordsworth a special meaning, when the narrator arrived and meet his lover, moon "dropped'' disappeared, and he had a feeling that Lucy would die and he knew that Lucy could not avoid the death, decided gave Lucy eternal life through his poem, that was very common at that time and the idea reflected in Shakespeare and Spenser's work, when William Wordsworth was a child his father persuaded him to memorize some Shakespeare and Milton's poem. In the next stanza, the poet also described his lover and made the analogy between his lover and the violet flower which is common in everywhere behind the "mossy stone'' that the violet obscure as his lover in the society "half-hidden from the eye!'' because his lover lived in far away from people. And also portrayed his lover as a star (the only one star appear after sunset is Venus which is the goddess of love and beauty in Greek mythology) "is shining in the sky'' as we know the most beautiful view in the sky when you look at the sunset or look at before the sunrise the first star

shining is Venus. However, Lucy was important to William Wordsworth but her death did not influence the society as he wrote in his poem "few could know'' her because she lived in an isolated place. As Wordsworth said in this stanza:

A violet by a mossy stone
Half-hidden from the eye!
Fair as a star, when only one
Is shining in the sky.
She lived unknown, and few could know
When Lucy ceased to be;
But she is in her grave, and, O!
The different to me! (stanza ii).

In the next stanza William Wordsworth described Lucy as a young died soon and made similar between his lover and a flower "grew in the sun and shower'' but at the end could not grow on the earth and nature decided to took her and be her own, and Lucy had the characters of silence, calm, and "the breathing balm'' . She became the "Lady'' of nature (Wang and Zhang 3:1005-1008).

Three years she grew in sun and shower;
Then Nature said, 'A lovelier flower
On earth was never sown:
This child I To myself will take;
She shall be mine, and I will make
A lady of my own (stanza iv).

In this poem, "The Lucy'' William Wordsworth tried beside the description of his lover give a beautiful image of nature to his readers "Lucy is used to reread nature and develop a new understanding of the environment'' (Jackson 1). And human beings after their death became a part of nature "after her death, "Lucy'' became an indistinguishable part of Nature's great universe (B. Das 64). In my opinion William Wordsworth represented an amazing picture of nature besides describing his lover and reminded his readers about the attractive vision of nature and how human beings are connected with nature. Ultimately, the human being is a part of nature either alive or dead, and nature or a place that human being lives in determines how human beings can live and the style of life; nature decides about that, for instance "Lucy'' in

an isolated place and how nature left an impact on her life and her death without Lucy's desire for death. William Wordsworth tried to tell us indirectly that nature has a beautiful view, which can help human beings feel refreshed when having a glimpse at the nice scenery in the physical environment but also nature has a great power behind this beauty that human cannot control, as he mentioned in his poem that his lover died but he could not do anything about it. However, on the earth, human beings have superior power and used it to control everything yet this power is limited. Accordingly, human beings can be well balanced psychologically and physically if they protect nature from pollution, and live in nature to enjoy their lives.

William Wordsworth's Poetic Diction

Poetic diction includes two basic parts, the first one is rhythm and sound patterns the poet makes it by using words and the second is language. In this section I am going to present some critical views about William Wordsworth's works, William Hazlitt said William Wordsworth's poems were written lyrical ballad "were both politically changing and more difficult than popular verse'' and in his works used feeling and ideology to describe nature incidents and situations in his life either consciousness or imagination in the portrayal of the lower class and laborersbecause his poems have a valuable purpose and it is to make readers "feel about real rather than abstract'' (Mason 2010: 46-48). Moreover, William Hazlitt commented on William Wordsworth's works and said his works are most original, are not dependent on tradition, or old works but they came from his mind and internal not external and gave poems a good tone (Bloom 1914: 65). Bate announced that William Wordsworth was the first ecologist and originating a holistic view of nature, interested in non-human and he describes William Wordsworth as a worshipper of nature. Mckusickwrote about Wordsworth and said Wordsworth emphasized on the relationship between human beings and nature, and human beings for their survival reliance on nature. However, he was one of the foundersof English Romanticism and also he had vivid influence in essential idea of "modern environment movement'' because William Wordsworth "believed that human feelings and emotions played an important role in the artistic productions'' (Ramazani and Bazregarzadeh, 2014: 2-3).
Thomas Peacock criticized Wordsworth and declared that he was a great leader of description of nature because he could describe a scene that he saw exactly and also used his mind. In 1820 Walter Scott wrote a letter and sent it to Allan Cunningham described William Wordsworth in this letter said he was genius, God gave him noble features. Henry Taylor praised William Wordsworth, wrote he was a philosophical poet with "a vast and expansive analytical mind

possessing an ability to articulate the general'' but Taylor criticized William Wordsworth that he did not create any new "perspective, ethical, or metaphysical description'' he was not genius and he was not able to be famous like Shakespeare. However, Taylor judged Wordsworth's poetry according to some limited aspects but he said that William Wordsworth had a modesty character and worked independence on himself "without thought of public gain or glory'' (Bloom 1914: 66-68). John Stuart Mill in 1873 argued that William Wordsworth's poems had miscellaneous, soothing, and palliative criteria properties that could reduce his depression and solve abstract problems by expressing his feeling in his works and Mill praised William Wordsworth's poems that he could describe the real humanity: in his works and tried to renew society and human conditions (qtd. in Bloom 1914 79-80). Harriet Martineau commented on Wordsworth's works which were selected from her autobiography of her youth when she met William Wordsworth, she admired him as a poet and he was important to Martineau at that time of her life, she considered him a philosophical poet and she admitted that several of William Wordsworth's poems are significant and beautiful, at his time they were examples of metaphysical contemplation, his works broke all traditional eloquence, rhetoric that used to write poems before, and Martineau compared William Wordsworth's work to the works of Shelly, Tennyson, and Keats (qtd. in Bloom 1914: 81-82). David WastonRannie, in his work *Fellow- Workers in Romanticism* in 1907 described Wordsworth as a "landscape poet'' who invented new style of writings and had a deep interpretation of spiritual, especial belief of things (qtd in. Bloom 1914: 90). In my opinion many writers and critics commented on William Wordsworth's works according to their experience but at the end we know that William Wordsworth could do new things in his works and tried to tell all human beings through poetry as an eco-critic to save nature from pollution.

Eco-criticism

For the first time the term of ecology in 1869 used by a great professor and philosopher Ernst Haekel, it is a Greek word "oikos'' etymologically means place to live, home, or household and "logy'' means logical, together mean criticism. It is a study which deals with the "relations of organisms to one another and to their physical surroundings'' or the relationship between the environment and human beings, later on in 1878 the term of eco-criticism used in his essay "Literature and Ecology" by William Rueckert (Mohammed 3:829). In this world many disasters take place on the earth, in our environment many authors think that technology and all sciences are not enough to protect nature from the ecological crises we face every day, and tried

to change human behavior towards nature by using eco criticism in literature and understand nature broadly, we cannot simply say eco criticism is just about the study of nature; it is also realized by ethical stands, the relationship between human beings and non-humans. There are two kinds of ecology: shallow ecology and deep ecology. The shallow ecology simply means protecting nature from pollution, to serve human beings, and remain the master of nature. However, the deep ecology means keeping nature in its original shape, without human interference of nature, or we can say the deep ecology is a movement and reflects all problems that will happen in the relation between human and nature. Many writers tried to have some effect on human being's attitude towards the environment and protect nature from all pollutions caused by industrial and commercial forces, change human beings from "ego-consciousness to eco-consciousness, and eco criticism'' learn people live happy in nature by presenting the problems and working on these problems to solve them that exist in environmental crises (Mishra 6:168-1170).

Eco-criticism in Literature

After developing literary criticism the term of eco-criticism sophisticated in 1990 and became a genre of literature, some groups were organized their associations such as "ASLE (Association for the Study of Literature and Environment). Their journal the ISLE reader Eco-criticism 1993-2003 edited by Michael Branch and Scott Slovic (Interdisciplinary Studies in Literature and Environment'' (Tosic3:43). Furthermore, one of the great texts about eco-criticism was written by Lawrence Buell who depended on some criteria to identify either this text is environmental or not, for instance, this text should present non-human environment and some ethical directions exist in the text (Das 2). Eco-criticism is emphasized on the relation between human beings and environment in literature, the term of ecology or eco-criticism came from the combination of science, the physical environment and spiritual to the aim of protect and serve human beings and we can say eco-criticism is a way that human beings fight to survival in this world (Tosic3:43-44). CheryllGlotfelty and Harold Fromm defined eco-criticism as "the study of the relationship between literature and the physical environment'' in the modern era (Mohammed 2017:829). Eco-criticism portrayed basic perception between culture and physical environment in the nineteenth century according to Glotfelty and Fromm. Moreover, eco-criticism is a study of "representation of physical world in literary text and social contexts of their production or we can summarize it as the examination of nature through words," (Mohammed 2017:829). Eco-criticism tried to return rural, Romantic poetry to

influence the natural world, return to it, concentration nature because civilized people respect nature and environment. Rigby is one of the critics who wrote about "Parchment", a poem by Michelle Boisseau, she believed that "God created human beings as a center of universe" human beings are not always the cause of destruction of the universe and eco-system and developing in "civilizations have grown" that helps humans to protect nature (H. Das 9:2-3). Moreover, Kathren Jones one of the writers who emphasized on eco-criticism in her essay "Getting Rid of Children's Literature" said children should be aware of this kind of literary culture because they can grow with the idea of eco-criticism to live healthily and she believed "children are more than adults treat animals and birds as a part of their world" (H. Das 9:3-4).

Ecological Consciousness in William Wordsworth's Poetry

William Wordsworth was one of the poets who admired nature, description of nature was reflected in most of his poems, many critics paid attention to Wordsworth's works, especially after 1990, and they read Wordsworth's poems from his ecological estimation. Bate, Kroeber, and Mckusick are a group of critics who have positive views about William Wordsworth's ecological works and they support Wordsworth's work (Sultana and Saleem 2016:7). Wordsworth was one of the founders of English Romantic poetry. He was considered one of the major ecological writers in nineteenth century because Romantic poets in their writings presented interconnection or the relation between humans and nature, ecologically. Subsequently, William Wordsworth's ecological point of view was reflected in his poems; he taught human beings in his writings "how to live as a part of nature" because Wordsworth and the other Romantic poets respected the green earth, especially after the industrial revolution of the eighteenth century, tried to connect human beings with nature again as that harmony has been shattered (Kaur 2017:411). Wordsworth's opinion about the aims of his writings or his task as a poet of nature was to use feeling and emotion to comprehend things more deeply and understanding about the "natural world" because feeling and emotion can connect man's inner self with the natural world. Wordsworth portrayed the natural world in his poems as seen in most of his works he adopted nature and remembered nature as a "source of inspiration" his experience of his life helped him to see the nature or natural world as a main power for his works, to warn human beings of all environmental problems that occurred in his time, especially after the industrial revolution. Moreover, Wordsworth believed that nature has a great power and "the force behind the world that goes through everything" (Mohammed 2017: 830-833). It is obvious that Romantic poets were conscious of the significance of nature and may be

Wordsworth comes first in his awareness of the role of nature and connect it to the life of every individual. One can see this influence through the titles of his poems and the words which are about connected to nature and individual, the two neglected ones of the previous ages.

Conclusions

After reading diverse sources about all developments took place, romanticism emerged in literature in the late of eighteenth-century and in the nineteenth century as a reaction against industrial revolution, and many writers tried to inform human beings to protect physical environment from destructions and pollution, especially William Wordsworth who was one of the pioneers who wrote about nature in particular in a simple language to convey his message to all people that nature besides its beauty and power can serve human beings psychologically and physically. Several critics described him as a great ecological poet, admirer of nature in the nineteenth century,in his most works he described nature which shows the aesthetic of Romantic poetry.

However, ecological and eco-criticism found sophisticated by some groups, they organized some associations in the twentieth century to promote the relationship between human beings and the physical environment through literature to serve human beings in a safe nature. Eco-criticism has an important role in our lives because it emphasizesthe impact of nature on human beings and conversely is true. Eco-criticism can have an effective role in culture and climate by cooperating between anthropologists, writers, critics, scientists; eco-criticism can teach writers to how to work in nature in a literary work or text and ecologists encourage the writers to support human beings to have ethical treatment with nature. Eco-criticism exists in William Wordsworth's works, he wrote several poems about nature and described nature more precisely, his writings to be noticed by many critics in the twenty-first century and they are still studying his works attentively, especially "The Lucy'', The Prelude'', Tintern Abby'', "The Tables Turned'', and "My Heart Leaps Up''.

As the link has been demonstrated between human beings and nature, it is an inherent connection; each one can complete the other. Another important point is that human's love for nature exists in our inner that is not related to the time and age of man or the development of science and technology. Wordsworth's poems are great evidence for that. In addition, human beings could not live without nature, because human can live in urban areas for a while a long way from nature, but at the end human beings will return to nature, we are a part of nature when being alive, or dead.

References

Barzinji, Mariwan. (2012). *The Image of Modern Man in T. S Eliot's Poetry*. Bloomington, IN: Author House.

Barzinji, M. N. H. (2013). Modernism, Modernity and Modernisation. *Modernism, Modernity, 3*(12).

Barzinji, Mariwan (2015). *Modernism: A critical introduction*. Saurik: LAP Lambert Academic Publ.

Bate, Jonathan. (2017). "Romantic Ecology Revisited''.*The University of Chicago Press*.Vol.24, No.3, (159-162).

Curran, Stuard. *Ed.* (2010).*Women Readers, Women Writers: The Cambridge Companionto British Romanticism* .Trinty Ln: Cambridge University Press. (177-195)

Das, Biplab. (2018). "An Eco-feminist Interpretation of Wordsworth's 'Tintern Abby' and 'Lucy Poems'''.*Researcher World: Journal of Arts, Science and Commerce*.Vol.9, Issue.2, April.

Das, Harini. (n.d). "A Review and Study of Relevance to Children's Literature''. Delhi: Rajiv Grandhi University.

Day, Aidan, (2011). *Romanticism*.Ed. John Darakakis.2nd Ed. New York: Rutledge.

Furst, LilianR. (1976). "Romanticism''. Vol.2, New York: Rutledge.

Gilroy, John. (2010). *Romantic Literature*.London: York Notes Companion.

Harrison, Gary. (2006). "Romanticism, Nature, Ecology''. Albuquerque NM: University of New Mexico.

Hess, Scott. (2012). "William Wordsworth and the Ecology of Authorship: in Nineteenth-Century Culture''.Lynchburg: Virginia University.

Huntington, Carlisle. (2017). "Can Poetry Save the Earth: A Study in Romantic''. Washington: Puget Sound.

Jackson, Alex. "Reading Nature: An Ecological Approach to Wordsworth's Lucy Poems''.PKP Publishing, 2017.

Kaur, Zameerpal. (2017). "Environmental Consciousness and Poetry: An Eco critical Studyof William Wordsworth and BhaiVir Singh's Poems''. *International Journal of English Language, Literature and Translation Studies* Vol.4, No.3, 410-416.

Mason, Emma.(2010).*The Cambridge Introduction to William Wordsworth*.Cambridge: Cambridge UP.

Mishra, Sndip. (2016). "Criticism: Study of Environmental Issues in Literature''.*BRICSJournal of Educational Research*.Vol.6, No.4.Odisha: KIIT University.

Mohammed, Saman. (2017). "An Eco critical Inquiry of John Keats and William Wordsworth's Selected Poems: A Comparative Study''. Vol.3, No. 2, June: 828-840.

Patel, Chiragm. (2014). "Imagery and Figurative Language in Wordsworth's Poem's "The World is Too Much with Us'' and "My Heart Leaps up''''.*International Journal of Research*, Vol. 1, Issue.6, July (650-655).

Ramazani, Abolfazi and Elmira Bazregarzadeh. (2014). "An Eco-critical Reading of William Wordsworth's Selected Poems''.*Canadian Center of Science and Education*.Vol.4, No.1, 20th February.

Schneider, Joanne. (2007). *The Age of Romanticism*.London: Westport.

Simpson, David. (2010).*Romanticism, Criticism, and theory: The Cambridge Companionto British Romanticism*. Ed. Stuart Curran.Trinty Ln: Cambridge university, (1-24).

Sitabor, Jan. (2015)."English Society at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries Through the Prism of Jerome K. Jerome's''. BA.Karova University, 2012. Peter Chalupsky.

Stork, Charles. (1914).*The Influence of the Popular Ballad on Wordsworth and Coleridge: Bloom's Critical Views William Wordsworth*. Ed. Harold Bloom. New Haven: Yale UP.

Sultana, Erum and Tahir, Saleem (2016)."A Manifesto of Eco-criticism''. *Journal of Literature, Languages and Linguistics: An International Peer Reviewed Journal*.Vol.1, No.19. Lahore, Punjab: University of Lahore, (7-10).

Swami, Raj.(2016). "Ecological Harmony in William Wordsworth's Selected Poem''.*An International Peer Reviewed-cum- Refereed Research Journal of Humanities and Social Sciences*. Vol.4, 71-75.

Thronley, G.C and Gwyneth Roberts. (1991). *An Outline of English Literature*.London: Longman.

Tosic, Delica.(2006). "Eco-criticism Interdisciplinary Study of Literature and Environment''.*Working and Living Environmental Protection*.Vol.3, No.1. Nis, Serbia: University of Nis, 43-50

Wang, Dingming and Zhang, Dini. (2013). "Death Mask of Lucy''.*Theory and Practice in Language Studies*.Vol.3, No.6.Schuan: University of Ya'an (June) 1005-1007

William Wordsworth

1770–1850

Image of William Wordsworth

Lebrecht Music and Arts Photo Library / Alamy Stock Photo

William Wordsworth was one of the founders of English Romanticism and one its most central figures and important intellects. He is remembered as a poet of spiritual and epistemological speculation, a poet concerned with the human relationship to nature and a fierce advocate of using the vocabulary and speech patterns of common people in poetry. The son of John and Ann Cookson Wordsworth, William Wordworth was born on April 7, 1770 in Cockermouth, Cumberland, located in the Lake District of England: an area that would become closely associated with Wordsworth for over two centuries after his death. He began writing poetry as a young boy in grammar school, and before graduating from college he went on a walking tour of Europe, which deepened his love for nature and his sympathy for the common man: both major themes in his poetry. Wordsworth is best known for Lyrical Ballads, co-written with Samuel Taylor Coleridge, and The Prelude, a Romantic epic poem chronicling the "growth of a poet's mind."

Wordsworth's deep love for the "beauteous forms" of the natural world was established early. The Wordsworth children seem to have lived in a sort of rural paradise along the Derwent River, which ran past the terraced garden below the ample house whose tenancy John Wordsworth had obtained from his employer, the political magnate and property owner Sir James Lowther, Baronet of Lowther (later Earl of Lonsdale).

William attended the grammar school near Cockermouth Church and Ann Birkett's school at Penrith, the home of his maternal grandparents. The intense lifelong friendship between William Wordsworth and his sister Dorothy probably began when they, along with Mary Hutchinson, attended school at Penrith. Wordsworth's early childhood beside the Derwent and his schooling at Cockermouth are vividly recalled in various passages of The Prelude and in shorter poems such as the sonnet "Address from the Spirit of Cockermouth Castle." His experiences in and around Hawkshead, where William and Richard Wordsworth began attending school in 1779, would also provide the poet with a store of images and sensory experience that he would continue to draw on throughout his poetic career, but especially during the "great decade" of 1798 to 1808. This childhood idyll was not to continue, however. In March of 1778 Ann Wordsworth died while visiting a friend in London. In June 1778 Dorothy was sent to live in Halifax, Yorkshire, with her mother's cousin Elizabeth Threlkeld, and she lived with a succession of relatives thereafter. She did not see William again until 1787.

In December of 1783 John Wordsworth, returning home from a business trip, lost his way and was forced to spend a cold night in the open. Very ill when he reached home, he died December 30. Though separated from their sister, all the boys eventually attended school together at Hawkshead, staying in the house of Ann Tyson. In 1787, despite poor finances caused by ongoing litigation over Lord

Lowther's debt to John Wordsworth's estate, Wordsworth went up to Cambridge as a sizar in St. John's College. As he himself later noted, Wordsworth's undergraduate career was not distinguished by particular brilliance. In the third book of The Prelude Wordsworth recorded his reactions to life at Cambridge and his changing attitude toward his studies. During his last summer as an undergraduate, he and his college friend Robert Jones—much influenced by William Coxe's Sketches of the Natural, Civil, and Political State of Swisserland (1779)—decided to make a tour of the Alps, departing from Dover on July 13, 1790.

Though Wordsworth, encouraged by his headmaster William Taylor, had been composing verse since his days at Hawkshead Grammar School, his poetic career begins with this first trip to France and Switzerland. During this period he also formed his early political opinions—especially his hatred of tyranny. These opinions would be profoundly transformed over the coming years but never completely abandoned. Wordsworth was intoxicated by the combination of revolutionary fervor he found in France—he and Jones arrived on the first anniversary of the storming of the Bastille—and by the impressive natural beauty of the countryside and mountains. Returning to England in October, Wordsworth was awarded a pass degree from Cambridge in January 1791, spent several months in London, and then traveled to Jones's parents' home in North Wales. During 1791 Wordsworth's interest in both poetry and politics gained in sophistication, as natural sensitivity strengthened his perceptions of the natural and social scenes he encountered.

Wordsworth's passion for democracy, as is clear in his "Letter to the Bishop of Llandaff" (also called "Apology for the French Revolution"), is the result of his two youthful trips to France. In November 1791 Wordsworth returned to France, where he attended sessions of the National Assembly and the Jacobin Club. In December he met and fell in love with Annette Vallon, and at the beginning of 1792 he became the close friend of an intellectual and philosophical army officer, Michel Beaupuy, with whom he discussed politics. Wordsworth had been an instinctive democrat since childhood, and his experiences in revolutionary France strengthened and developed his convictions. His sympathy for ordinary people would remain with Wordsworth even after his revolutionary fervor had been replaced with the "softened feudalism" he endorsed in his Two Addresses to the Freeholders of Westmoreland in 1818.

While still in France, Wordsworth began work on the first extended poetic efforts of his maturity, Descriptive Sketches, which was published in 1793, after the appearance of a poem written at Cambridge, An Evening Walk (1793). Having exhausted his money, he left France in early December 1792 before Annette Vallon gave birth to his child Caroline. Back in England, the young radical cast about for a suitable career. As a fervent democrat, he had serious reservations about "vegetating in a paltry curacy," though he had written to his friend William Matthews in May 1792 that he intended to be ordained the following winter or spring. Perhaps this plan was why he was reading sermons early in 1793, when he came across a sermon by Richard Watson, Bishop of Llandaff, on "the Wisdom and Goodness of God" in making both rich and poor, with an appendix denouncing the French Revolution. His democratic sympathies aroused, he spent several weeks in February and March working on a reply.

By this time, his relationship with Annette Vallon had become known to his English relatives, and any further opportunity of entering the Church was foreclosed. In any case Wordsworth had been reading atheist William Godwin's recently published Political Justice (1793), and had come powerfully under its sway. "A Letter to the Bishop of Llandaff" is the youthful poet and democrat's indignant reply to the forces of darkness, repression, and monarchy. Its prose shares something of the revolutionary clarity of Thomas Paine's. Wordsworth, in fact, quoted Paine in his refutation of Bishop Watson's appendix: "If you had looked in the articles of the rights of man, you would have found your efforts superseded. Equality, without which liberty cannot exist, is to be met with in perfection in that state in which no distinctions are admitted but such as have evidently for their object the general good." Just how radical Wordsworth's political beliefs were during this period can be judged from other passages in this "Letter": "At a period big with the fate of the human race, I am sorry that you attach so much importance to the personal sufferings of the late royal martyr . ... You wish it to be supposed that you are one of those who are unpersuaded of the guilt of Louis XVI. If you had attended to the history of the French revolution as minutely as its importance demands, so far from stopping to bewail his death, you would rather have regretted that the blind fondness of his people had placed a human being in that monstrous situation. ..."

"A Letter to the Bishop of Llandaff" is remarkable partly because Wordsworth seems to have begun relinquishing its tenets almost as soon as he had composed them. Though he remained for the time being a strong supporter of the French Revolution, the poetic side of Wordsworth's personality began asserting itself, causing the poet to reexamine, between 1793 and 1796, his adherence to Godwin's rationalistic model of human behavior, upon which Wordsworth's republicanism was largely founded. Whether "A Letter to Bishop the of Llandaff" remained unpublished through caution or circumstance is not clear. As Wordsworth turned his attention to poetry, he developed, through the process of poetic composition, his own theory of human nature, one that had very little to do with Godwin's rationalism. During this period Wordsworth met another radical young man with literary aspirations, Samuel Taylor Coleridge.

In 1794 and 1795 Wordsworth divided his time between London and the Lake Country. In September 1795 William and Dorothy Wordsworth settled at Racedown Lodge in Dorset, where they would live for two years. In The Prelude Wordsworth wrote that his sister "Maintained a saving intercourse / With my true self," and "preserved me still / A poet." At Racedown Wordsworth composed the tragedy The Borderers, a tragedy in which he came fully to terms with Godwin's philosophy, finally rejecting it as an insufficiently rich approach to life for a poet. Then Wordsworth for the first time found his mature poetic voice, writing The Ruined Cottage, which would be published in 1814 as part of The Excursion, itself conceived as one part of a masterwork, The Recluse, which was to worry Wordsworth throughout his life, a poem proposed to him by Coleridge and planned as a full statement of the two poets' emerging philosophy of life.

In 1797, to be closer to Coleridge, the Wordsworths moved to Alfoxden House, near the village of Nether Stowey. Because of the odd habits of the household—especially their walking over the countryside at all hours—the local population suspected that the Wordsworths and their visitors were French spies, and a

government agent was actually dispatched to keep an eye on them. The years between 1797 and 1800 mark the period of Wordsworth and Coleridge's close collaboration, and also the beginning of Wordsworth's mature poetic career. Wordsworth wrote the poems that would go into the 1798 and 1800 editions of Lyrical Ballads—poems such as "Tintern Abbey," "Expostulation and Reply," "The Tables Turned," "Goody Blake and Harry Gill," and "Michael." During 1798 Wordsworth also worked on a piece of prose setting out his evolving ideas on justice and morality. Called the "Essay on Morals" by later editors, it was set aside and never finished. Wordsworth seems to have been attempting to work out and justify his changing political and social ideas—ideas that had begun to develop intuitively during the process of poetic composition. The poet in Wordsworth was beginning to dominate the democrat, and the poet found a political philosophy based on power, violence, and reason anathema.

In September 1798 the Wordsworths set off for Germany with Coleridge, returning separately, after some disagreements, in May 1799. In Germany Wordsworth continued to write poems, and when he returned to England he began to prepare a new edition of Lyrical Ballads. The second edition—that of 1800—included an extended preface by Wordsworth, explaining his reasons for choosing to write as he had and setting out a personal poetics that has remained influential and controversial to the present day. For Victorian readers such as Matthew Arnold, who tended to venerate Wordsworth, the preface was a fount of wisdom; but the modernists were deeply suspicious of Wordsworth's reliance on feeling: poets such as T.S. Eliot and Ezra Pound, while they could accept the strictures on poetic diction, found the underlying theory unacceptable. Subsequent critics have focused on the literary and historical sources of Wordsworth's ideas, demonstrating that, while the poet certainly reinvented English poetic diction, his theories were deeply rooted in the practice of earlier poets, especially John Milton. This preface, Wordsworth's only extended statement of his poetics, has become the source of many of the commonplaces and controversies of poetic theory and criticism. For Wordsworth, poetry, which should be written in "the real language of men," is nevertheless "the spontaneous overflow of feelings: it takes its origin from emotion recollected in tranquility."

The "Preface to Lyrical Ballads" (revised and expanded many times for later editions) is not a systematic poetics, but a partly polemical, partly pedantic, and still problematic statement of Wordsworth's beliefs about poetry and poetic language. The preface in all its versions is highly discursive, the poet "thinking aloud" in an attempt to formulate ideas about poetry based on poems he has already written. It is important to remember when reading the preface that it both chronologically and logically follows the composition of most of the poems. The two central ideas of the preface are the need for reforming poetic diction—which, according to Wordsworth, had become far too artificial—and the role of the poet in society, which Wordsworth saw as having become too marginal. He had also come to the conclusion that the troubles of society were specifically urban in nature. This view finds eloquent expression in Wordsworth's most powerful early poem, "Tintern Abbey." Thinking of the way in which his memories of the Wye River valley had sustained him, Wordsworth wrote:

These beauteous forms,

Through a long absence, have not been to me

As is a landscape to a blind man's eye:

But oft, in lonely rooms, and 'mid the din

Of towns and cities, I have owed to them,

In hours of weariness, sensations sweet

The poem concludes with a meditation on the power of nature to prevail against the false and superficial "dreary intercourse of daily life" that Wordsworth associated with city life, especially literary life in London. In the preface, Wordsworth characterized those forces as acting against the elevation of mind in which the poet specializes, and he identified them with urban life:

For a multitude of causes unknown to former times are now acting with combined force to blunt the discriminating powers of the mind, and unfitting it for all voluntary exertion to reduce it to a state of almost savage torpor. The most effective of these causes are the great national events which are daily taking place, and the encreasing accumulation of men in cities, where the uniformity of their occupations produces a craving for extraordinary incident which the rapid communication of intelligence hourly gratifies. To this tendency of life and manners the literature of the atrical exhibitions of the country have conformed themselves. The invaluable works of our elder writers, I had almost said the works of Shakespear and Milton, are driven into neglect by frantic novels, sickly and stupid German Tragedies, and deluges of idle and extravagent stories in verse.

In a letter to Catherine Clarkson years later (June 4, 1812), Wordsworth blamed not social institutions but people themselves for the ills of society: "As to public affairs; they are most alarming ... The [Prince Regent] seems neither respected or beloved; and the lower orders have been for upwards of thirty years accumulating in pestilential masses of ignorant population; the effects now begin to show themselves. ..." These words are remarkable in light of Wordsworth's early identification with just such "masses of population," though it is evident even in the preface that he had already begun to represent "the lower orders" as fundamentally removed from the affairs of both state and the arts. This belief is extraordinary considering the faith he had expressed in "the people" in "A Letter to the Bishop of Llandaff."

Even before the publication of the first edition in 1798, Wordsworth was certainly aware that the poems in Lyrical Ballads were different from the conventional verse of the day, and he knew that fashionable reviewers would probably dismiss them as insufficiently elevated in tone and subject matter. They did, with a vengeance, and a good part of Wordsworth's additions to the preface for the 1802 edition are attempts to answer his critics. But even in the 1800 version of the preface Wordsworth made an

explicit connection between a plain poetic diction and a proper relationship to nature and society; that is, he makes the issue of a poetic diction a moral one, and his critique of a sonnet by Thomas Gray is an ethical demonstration as well as an example of literary criticism directed by one generation against the preceding one. As Wordsworth revised the preface for later editions, the changes reflected Wordsworth's increasingly conservative views.

By December 1799 William and Dorothy Wordsworth were living in Dove Cottage, at Town End, Grasmere. In May 1802 Sir James Lowther, Earl of Lonsdale, died, and, though the litigation over his debt to the estate of Wordsworth's father had not been settled, his heir, Sir William Lowther, agreed to pay the Wordsworth children the entire sum. With financial prospects, Wordsworth married Mary Hutchinson on October 2, 1802. The settlement helped to support a growing family and also allowed the Wordsworths to continue their generosity to various friends and men of letters, many of whom came to stay at Dove Cottage, sometimes for months on end. The death of the earl of Lonsdale also marked the beginning of a close economic and political relationship between William Wordsworth and Sir William Lowther (who became earl of Lonsdale in 1807) that would have a significant effect on the poet's political philosophy in the years to come.

Wordsworth continued to write poetry with energy and passion over the next several years, and while fashionable critics such as Francis Jeffrey continued to snipe, his reputation and finances slowly improved. During these years he composed "The Solitary Reaper," "Resolution and Independence," and "Ode: Intimations of Immortality," perhaps the greatest lyrics of his maturity. In these poems Wordsworth presents a fully developed, yet morally flexible, picture of the relationship between human beings and the natural world. Influenced by Neoplatonism, these poems also prepare the way for Wordsworth's return to conventional religious belief. In 1805 Wordsworth completed a massive revision of the "poem to Coleridge" that would be published, after undergoing periodic adjustment and revision, after the poet's death in 1850. Many critics believe that the "1805 Prelude," as it has come to be called, is Wordsworth's greatest poetic achievement.

In May 1808, his "great decade" behind him, Wordsworth moved with his family to Allan Bank, a larger house in Grasmere. Thomas De Quincy took over Dove Cottage. Evidence of a decisive turn in Wordsworth's social and political views—and, by extension, his poetical views as well—during this period is to be found in The Convention of Cintra (1809), an extended political tract concerning the British expedition to Portugal to fight against Napoleon's forces encamped on the Spanish peninsula. In 1793 Wordsworth had written in his "Letter to the Bishop of Llandaff," "In France royalty is no more." In 1808 he might have said "In William Wordsworth, Jacobinism is no more." In place of Wordsworth's early belief in equality, The Convention of Cintra presents a narrowly patriotic and nationalist view of European politics and a profoundly reactionary political philosophy expressed in tortured rhetoric.

Throughout The Convention of Cintra Wordsworth seems to have given himself over to rigid abstractions such as Patriotism, Justice, and Power, and it is possible to argue that the diminution of Wordsworth's

poetic power dates from this period. If "A Letter to the Bishop of Llandaff" was derivative of Godwin, The Convention of Cintra is certainly derivative of Edmund Burke. When Henry Crabb Robinson showed a copy of Wordsworth's pamphlet to Thomas Quayle, Quayle said that Wordsworth's style resembled the worst of Burke's. The radical republican of 1793 has by this point adopted not only Burke's style but the essence of his thought as well. The transformation of his ideas seems to have cost Wordsworth his clarity of language, so apparent in "A Letter to the Bishop of Llandaff," and even the "Preface to Lyrical Ballads," which, though structurally complicated, is never obscure in the way of The Convention of Cintra.

On Wednesday evening, December 2, 1812, William Wordsworth wrote to his friend Robert Southey about the death of Thomas Wordsworth, the poet's six-year-old son, the previous day. The simplicity and directness of this letter communicate Wordsworth's sorrow with great power and integrity:

Symptoms of the measles appeared upon my Son Thomas last Thursday; he was most favorable held till Tuesday, between 10 and 11 at that hour was particularly lightsome and comfortable; without any assignable cause a sudden change took place, an inflammation had commenced on the lungs which it was impossible to check and the sweet Innocent yielded up his soul to God before six in the evening. He did not appear to suffer much in body, but I fear something in mind as he was of an age to have thought much upon death a subject to which his mind was daily led by the grave of his Sister.

Thomas was the second child of William and Mary Wordsworth to die in childhood. Catherine had died the previous June, a few months before her fourth birthday.

In late 1812 Lord Lonsdale proposed that he provide 100 pounds a year for the support of Wordsworth and his family until a salaried position became available. Wordsworth was at first somewhat reluctant to accept the patronage, but he accepted, and on January 8, 1813 he wrote to acknowledge receipt of payment. He was relieved when the post of Distributor of Stamps was offered to him a few months later. With this assurance of economic security, the Wordsworths moved to Rydal Mount, the poet's final home, in May 1813. Lonsdale's gift and patronage marked a deepening of the relations between the aristocratic earl and the formerly radical republican and supporter of revolution in France and democracy in England. Politically, Wordsworth had completely transformed himself; poetically, he repeated earlier formulas and began rearranging his poems in a seemingly infinite sequence of thematically organized volumes.

Other than letters and miscellaneous notes, Wordsworth's political prose writings conclude with Two Addresses to the Freeholders of Westmoreland (1818). These have been described by one critic as "nearly unreadable," but they are crucial to an understanding of Wordsworth's entanglement in local and national politics. As Distributor of Stamps, Wordsworth should not have engaged in electioneering, but his two addresses back the local nobility in no uncertain terms. By this time, Wordsworth had come to believe that the only way to preserve the virtues celebrated in "Michael" and other early poems was to maintain

Anand Charitable Sansthas

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

Tal. Ashti Dist. Beed

Year 2021-22

Sub.: Marathi (Project Work)

Sr. No.	PRN No.	Student Name	Class	Project Name
1	2019015200317821	Anarse Suraj Machindranath	T.Y. B.A.	साने गुरुजींचे जीवन व वाङ्.मयीन कार्य
2	2019015200309373	Andhale Shivaji Ravsaheb	T.Y. B.A.	मराठी व हिंदीतील साहित्यविचारांचा अभ्यास
3	2019015200308563	Dalvi Shankesh Vitthal	T.Y. B.A.	संत तुकारामांच्या गौळणरचनेचा अभ्यास
4	9019015200309535	Dhole Sachin Arjun	T.Y. B.A.	संत तुकारामांच्या गौळणरचना
5	2019015200316446	Ghodke Umesh Ramesh	T.Y. B.A.	मराठी कादंबरीतील शैक्षणिक व्यवस्थेचे चित्रण
6	2018015200018731	Jagdale Nitin Kadubal	T.Y. B.A.	भटक्या विमुक्तांच्या कवितांचा अभ्यास
7	2019015200317306	Kawade Laxman Bhaskar	T.Y. B.A.	विनोबा भावेंच्या साहित्याचा अभ्यास
8	2019015200316736	Kshirsagar Nitin Dinesh	T.Y. B.A.	बीड जिल्ह्यातील धनगरी गीतांचा अभ्यास
9	2019015200316671	Lingade Vinay Amrut	T.Y. B.A.	दलित नाट्यसृष्टीचा अभ्यास
10	2019015200307084	Mane Akshay Suresh	T.Y. B.A.	संत तुकारामांच्या अभंगांचा अभ्यास
11	2019015200347971	Pawar Shalini Machindra	T.Y. B.A.	मराठी व हिंदीतील साहित्यविचारांचा अभ्यास
12	2019015200308822	Shaikh Jamir Kausar	T.Y. B.A.	म. फुलेंच्या प्रासंगिक विचारांचा अभ्यास
13	2019015200308926	Shelar Mahesh Dilip	T.Y. B.A.	भटक्या विमुक्तांच्या कवितांचा अभ्यास
14	2011015200116281	Mane Akshay Santosh	T.Y. B.A.	मराठी व हिंदीतील साहित्यविचारांचा अभ्यास
15	2019015200309187	Zagade Rajashree Jalindar	T.Y. B.A.	भगवान गौतम बौद्धांच्या विचारांचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

PRINCIPAL.
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

आनंद चॅरिटेबल संस्था, आष्टी

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा
ता. आष्टी जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत मराठी विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

• शिर्षक •

साने गुरुजींचे जीवन व वाङ्मयीन कार्य

• संशोधक •

अनारसे सुरज मच्छिंद्रनाथ

• मार्गदर्शक •

प्रा. डॉ. जी. पी. बोडखे

• वर्ष •

सन 2021-22

Scanned by CamScanner

आनंद चॅरिटेबल संस्था, आष्टी

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा
ता. आष्टी जि. बीड

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI

65/100

—: प्र मा ण प त्र :—

सन 2021-22

प्रमाणित करण्यात येते की, अनारसे सुरज भाऊसाहेब ..... वर्ग तृतीय वर्ष कला शाखा मराठी विषयामध्ये साने गुरुजींचे जीवन व वाङ्मयीन कार्य या विषयावर प्रकल्प कार्य अनुक्रमणिकेत दिल्याप्रमाणे स्वत: केले असून समाधानकारक आहे.

पेपर नंबर	XII & XVI	ओरल	एकूण
एकूण गुण	८०	२०	१००
मिळालेले गुण	60	05	65

बहि:स्थ परिक्षक

दिनांक :— 01/06/2022

विभाग प्रमुख

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

प्रतिज्ञापत्र

मी अनारसे सुरज कायम नोंदणी क्रमांक 20190152003/7821

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या शैक्षणिक सेवा विभागाच्या बी. ए. तृतीय या शिक्षणक्रमाची विद्यार्थीनी असून पुढील शिर्षकाचा शोधनिबंध लिहिला आहे.

" साने गुरुजींचे जीवन व वाङ्मयीन कार्य

१. सदर शोध निबंध मी स्वत: लिहिला आहे.

२. शोधनिबंधातील मजकूर माझ्या स्वत:चा असून त्याच्या परिणामांची जबाबदारी माझी स्वत:ची आहे.

३. शोधनिबंध लिहिण्यापुर्वी संबंधित संस्था/ व्यक्तींनी पुरविलेल्या सामग्रीसाठी व तिचा शोधनिबंधात वापर करण्यासाठी त्या संबंधितांची पुर्व परवानगी मी घेतलेली आहे.

दिनांक 01/02/2022

स्थळ :- कडा

नाव :. अनारसे सुरज

सही :. Suraj.

Scanned by CamScanner

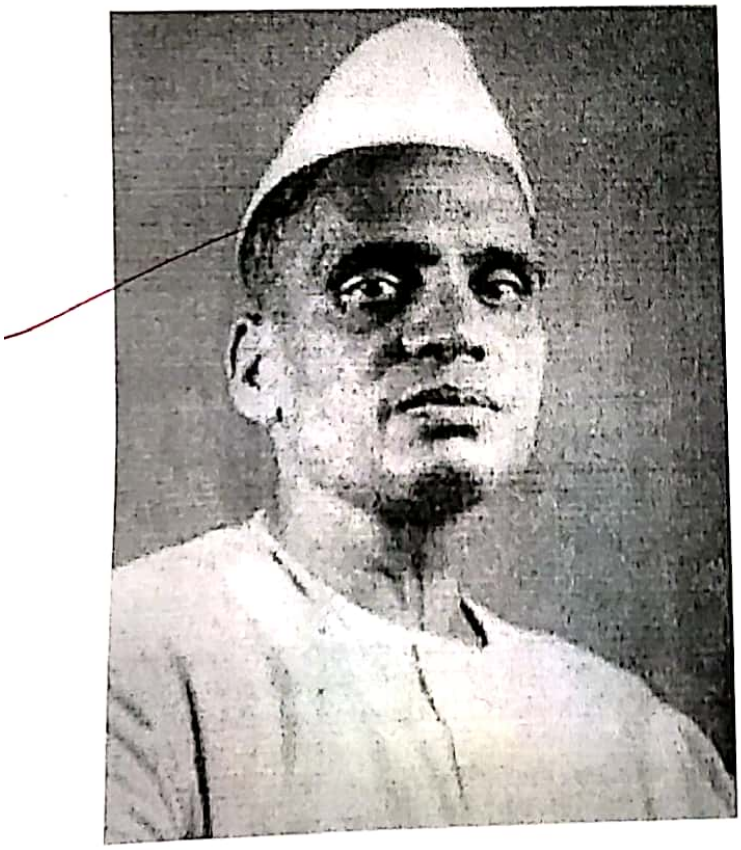

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

65/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"मराठी व हिंदीतील साहित्यविचारांचा तौलनीक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

अंधारे [illegible] (बी.ए.तृतीय वर्ष)
मो.9604560116, ई-मेल-[illegible]

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष
2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

संशोधक

दिनांक : ०१ /०6/2021

Bankar S.

Scanned by CamScanner

साहित्यात केवळ अनुकरणाने रूजल्या, सामाजिक चळवळ व साहित्य यांचा प्रत्यक्ष संबंध आलेला आढळत नाही. विशिष्ट परिस्थितीत आणि भिन्न संस्कृतीत ही चळवळ वाढीस लागली. प्रामुख्याने इंग्रजीच्या माध्यमातून तो भारतीयांपर्यंत पोहोचला.

एखादी प्रवृत्ती मोठी चळवळ बनते. तिची उत्क्रांती अनेक वळणे घेत असता ती नव्या मुक्कामावर पोहचते. बऱ्याच वेळा नवी प्रवृत्ती किंवा चळवळ जुन्या प्रवाहापासून वेगळी होते. असे अनेक पाश्चात्यवाद भारतीयांना एकसमयावच्छेदेकरून दीड दोनशे वर्षात सहज मिळाल्याने त्याची भारतीय साहित्यात सरमिसळ झालेली दिसते. ते इथे रूजले असले तरी त्यांची वाढ नैसर्गिक नाही. मात्र चळवळीचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्याचा वेग दिवसेंदिवस वाढत आहे. वाङ्मयीन चळवळीची विशिष्ट प्रवृत्ती विविध वाङ्मय प्रकारात भिन्नभिन्न तऱ्हेने अभिव्यक्त होत असते. इतकेच नव्हे तर वाङ्मयीन चळवळीच्या विशिष्ट प्रवृत्तीचा भिन्न राष्ट्रामधील साहित्यातील अविष्कार भिन्न स्वरूपाचा असतो. याचे प्रमुख कारण त्या देशातील सामाजिक सांस्कृतिक वातावरण असते. निरनिराळ्या राष्ट्रांमधील साहित्याशी ह्या चळवळींचा संबंध कोणत्या प्रकारे आला. त्याचे स्वरूप निश्चित करणे त्या विशिष्ट चळवळीचा उत्कर्ष केव्हा झाला, विशिष्ट चळवळ संपुष्टात केव्हा व का आली इत्यादी प्रश्नांचा शोध घेताना तौलनिक साहित्याभ्यास निरनिराळ्या देशामधील सांस्कृतिक संबंधांचा शोध घेत असते. वाङ्मयीन चळवळीचे पुरेसे तौलनिक अभ्यास न झाल्याने राष्ट्रीय साहित्याच्या सीमा ओलांडणे मराठीला अजून जमलेले नाही. शिवाय साहित्य आणि अन्य कलांचे संबंधही तौलनिक मराठी साहित्यात अद्याप वर्ज्यच राहिलेले दिसतात.

कालखंडाभ्यास :

कुठल्याही साहित्यकृतीची तुलना तिच्या निर्मितीचे ऐतिहासिक व सामाजिक संदर्भ टाकून करणे योग्य नाही. विशिष्ट परिस्थितीत त्या साहित्यकृती आकाराला आलेल्या असतात त्या युगातील वाङ्मयीन सिद्धांत, लेखकाची समकालीन पिढी किंवा सांस्कृतिक गट यांच्याशी त्याची नाळ जोडलेली असते. त्यांच्या भाषेतील वाङ्मय संकेत व परंपरा त्याच्या जाणिवांचा अविभाज्य घटक बनलेल्या असतात. त्यांच्याकडे पाहण्याचा लेखकाचा दृष्टीकोन ही त्याची निवड असते. लेखक हा कालखंडाचा निर्माता किंवा सेवक असतो. तो त्याच्या सर्जनात्मक कुवतीचा भाग असतो.

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

70/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"संत तुकारामाची गौळणरचना : स्वरुप आणि चिकित्सा"

✪संशोधक ✪

दळवी शंकेश विट्ठल (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो. 9689776088 ई–मेल–dalvishanke@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.वोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.वीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

दिनांक : ०१ /०८/2022

संशोधक

दळवी शंकेश

9689776088

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

70/100

CERTIFICATE

This is to certify that Mr.dalvi shankesh vitthal *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled "संत तुकारामाची गौळणरचना : स्वरुप आणि चिकित्सा" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	60	10	70

External Examiner

Date :01/06/2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

येथे मिटवले जात असत. येथे एकनाथांचे पणजोबा भानुदास महाराज ह्यांचा जन्म शके १३७० मध्ये झाला. पंढरपूरचा भागवत धर्म भानुदासांच्या घराण्यात होता.

ह्या भानुदासांचे पणतू संत एकनाथ, एकनाथांचे नातू कवी मुक्तेश्वर होत. ह्या सर्वांमध्ये सदाचार हा गुण होता. सूर्यनारायण आणि रुक्मिणी ह्या दांपत्याच्या पोटी एकनाथांचा जन्म झाला. ऋग्वेदी ब्राह्मणाच्या घरात जन्माला आलेले एकनाथ अल्पवयातच आई-वडिलांच्या मृत्यूने पोरके झाले. मूळ नक्षत्रावर आपण जन्माला येऊन आपल्या आई-वडिलांच्या मृत्यूला कारण ठरलो असा भाव एके ठिकाणी व्यक्त करताना एकनाथ म्हणतात, 'एका जनार्दनी मुळींच्या गोष्टी । मायासकट सगळा बापचि घोंटी ।।' ह्यामुळे त्यांना फार दुःख झाले. त्यांच्या सांभाळ आजा चक्रपाणी आणि आजी ह्यांनी केला. भानुदासांच्या कुळात एकच एक मुलगा उरला म्हणून त्याचे नाव एकनाथ ठेवले. माय प्रकृती बाप पुरुष अथवा माय क्षर आणि बाप अक्षर ह्या दोघांना गिळून जो उर्वरित राहतो, तो क्षराक्षरातील परमात्मा हाच एकनाथ होय, असा एकनाथ शब्दाचा एक अर्थ लावलेला दिसतो.

एकनाथांचे गुरू जनार्दन स्वामी हे चाळीसगावचे राहणारे होते. ते दौलताबादच्या राजवटीचे मुख्याधिकारी होते. राजकारणाबरोबर आध्यात्मात मुरलेले ते दत्तोपासक होते. आजा-आजी वृद्ध झाल्यावर गिरिजा नावाच्या ब्राह्मण कुमारिकेबरोबर एकनाथांचा विवाह झाला. तिने उत्तम संसार करत आदर्श गृहस्थाश्रमाचे पालन केले. लग्नापूर्वी एकनाथ जनार्दन स्वामींबरोबर नाशिकला गेले. स्वामींनी त्यांना सांगितले की, 'तू चतुःश्लोकी भागवताची प्राकृत भाषेत रचना कर'. त्याप्रमाणे एकनाथांनी चतुःश्लोकी भागवतावर प्राकृत टीकाग्रंथ रचला.

पुढे संत एकनाथ आळंदीस गेले. तिथे त्यांनी ज्ञानदेवांची समाधी शोधली. ज्ञानदेवांच्या भावार्थदीपिका ह्या ग्रंथाची त्यांनी शुद्धी केली. एकनाथांनी संस्कृतातील उत्तमोत्तम ज्ञान प्राकृत भाषेत पर्यायाने मराठीत आणले आणि समाजातील बहुजनांना समजेल, अशा भाषेत ते उपलब्ध करून दिले.

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

७०/१००

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"संत तुकारामाची गौळणरचना : स्वरुप आणि चिकित्सा"

✪संशोधक ✪

सचिन अर्जुन ढोले (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो.9922750742, ई-मेल-sachinad23899@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

संशोधक

दिनांक : ०१ /०६/2021

सचिन ढोले

9922750742

9922750742

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr. Dhole Sachin Arjun*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled "***संत तुकारामाची गौळणरचना : स्वरुप आणि चिकित्सा***" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	60	10	70

External Examiner

Date : 01 /06 /2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

येथे मिटवले जात असत. येथे एकनाथांचे पणजोबा भानुदास महाराज ह्यांचा जन्म शके १३७० मध्ये झाला. पंढरपूरचा भागवत धर्म भानुदासांच्या घराण्यात होता.

ह्या भानुदासांचे पणतू संत एकनाथ, एकनाथांचे नातू कवी मुक्तेश्वर होत. ह्या सर्वांमध्ये सदाचार हा गुण होता. सूर्यनारायण आणि रुक्मिणी ह्या दांपत्याच्या पोटी एकनाथांचा जन्म झाला. ऋग्वेदी ब्राह्मणाच्या घरात जन्माला आलेले एकनाथ अल्पवयातच आई-वडिलांच्या मृत्यूने पोरके झाले. मूळ नक्षत्रावर आपण जन्माला येऊन आपल्या आई-वडिलांच्या मृत्यूला कारण ठरलो असा भाव एके ठिकाणी व्यक्त करताना एकनाथ म्हणतात, 'एका जनार्दनी मुळींच्या गोष्टी । मायासकट सगळा बापचि घोंटी ।।' ह्यामुळे त्यांना फार दुःख झाले. त्यांच्या सांभाळ आजा चक्रपाणी आणि आजी ह्यांनी केला. भानुदासांच्या कुळात एकच एक मुलगा उरला म्हणून त्याचे नाव एकनाथ ठेवले. माय प्रकृती बाप पुरुष अथवा माय क्षर आणि बाप अक्षर ह्या दोघांना गिळून जो उर्वरित राहतो, तो क्षराक्षरातील परमात्मा हाच एकनाथ होय, असा एकनाथ शब्दाचा एक अर्थ लावलेला दिसतो.

एकनाथांचे गुरू जनार्दन स्वामी हे चाळीसगावचे राहणारे होते. ते दौलताबादच्या राजवटीचे मुख्याधिकारी होते. राजकारणाबरोबर आध्यात्मात मुरलेले ते दत्तोपासक होते. आजा-आजी वृद्ध झाल्यावर गिरिजा नावाच्या ब्राह्मण कुमारिकेबरोबर एकनाथांचा विवाह झाला. तिने उत्तम संसार करत आदर्श गृहस्थाश्रमाचे पालन केले. लग्नापूर्वी एकनाथ जनार्दन स्वामींबरोबर नाशिकला गेले. स्वामींनी त्यांना सांगितले की, 'तू चतुःश्लोकी भागवताची प्राकृत भाषेत रचना कर'. त्याप्रमाणे एकनाथांनी चतुःश्लोकी भागवतावर प्राकृत टीकाग्रंथ रचला.

पुढे संत एकनाथ आळंदीस गेले. तिथे त्यांनी ज्ञानदेवांची समाधी शोधली. ज्ञानदेवांच्या भावार्थदीपिका ह्या ग्रंथाची त्यांनी शुद्धी केली. एकनाथांनी संस्कृतातील उत्तमोत्तम ज्ञान प्राकृत भाषेत पर्यायाने मराठीत आणले आणि समाजातील बहुजनांना समजेल, अशा भाषेत ते उपलब्ध करून दिले.

The end

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

75/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"मराठी कांदबरीतील शैक्षणिक व्यवस्थेचे चित्रण"

✪संशोधक ✪

उमेश रमेश घोडके (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो.79623432401, ई-मेल-umeshghodke052@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी **संशोधक**

Ghodke

दिनांक :०१ /०६/2021 उमेश घोडके

9623432601

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr. Ghodke Umesh Ramesh*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled "***मराठी कांदबरीतील शैक्षणिक व्यवस्थेचे चित्रण***" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	65	10	75

External Examiner

Date : 01 /06/2022.

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

व्यवहारही पार पाडते. भाषेच्या सर्वसमावेशक, व्यापक संवादकौशल्यामुळे तिला स्थिररूप प्राप्त झालेले असते. भाषाक्षेत्रानुसार भाषेचे स्वरूपही बदलते. परिवर्तन हा भाषेचा सर्वात मोठा गुणधर्म आहे. म्हणूनच ती प्रवाही असते. भाषा ही व्यक्तिपरत्वे, जाती-जमातीनुसार, भौगोलिकतेनुसार व कालागणिक बदलते. भाषेमुळेच आपण भूतकाळातील वर्तमान आणि भविष्यकाळातील कोणतीही घटना सांगू शकतो हे भाषेचे वेगळेपण आहे. इतर वाङ्मय प्रकारापेक्षा कादंबरी या वाङ्मयप्रकराचा भाषिक आवाका खूप मोठा असतो.

भाषेतूनच माणसांमाणसातील विविध प्रकारचे संबंध, एखाद्या व्यक्तिच्या मनातील विचारांची गुंतागूंत ही कादंबरी वाङ्मयप्रकारातून व्यक्त होते. घटनाप्रसंगातून, विविध वर्णने, मानवी भाव-भावना, स्थळकाळाची वर्णने, भाषेमुळेच प्राप्त होतात. यामुळेच आपणास कलाकृतीचा एकात्म अनुभव घेता येतो.

निवेदन

कादंबरीच्या इतर घटकाबरोबरच निवेदनाचे महत्त्वपूर्ण स्थान असते. निवेदन म्हणजे कथन.कादंबरी हा निवेदनप्रधान वाङ्मयप्रकार आहे. कादंबरीला कथानक असते.हे कथानक निवेदन पध्दतीने सांगावे लागते. हे निवेदन करण्यासाठी प्रथमपुरुषी (मी, आम्ही) निवेदन येते. प्रथमपुरुषी निवेदनात निवेदक हा कादंबरीतील एक पात्रच असते. त्या कादंबरीतील जीवनवास्तव म्हणजे त्या व्यक्तिरेखेने अनुभवलेले व त्याच्या दृष्टिकोनातून व्यक्त झालेले वास्तव असते. कादंबरीतील तृतीयपुरुषी (तो, ती, ते, त्या, ती) हा निवेदक निवेदन करताना सर्व पत्रांच्या मनात प्रवेश करून तो त्यांचे विचार व मते मांडत असतो. त्याचे निवेदन म्हणजे एक प्रकारच्या समाजाच्या चिंता व चिंतन गुंतागुत प्रकट करताना दिसतो.कादंबरीत हे निवदेन कोणी तरी करीत असते. निवेदन म्हणजे घटनांची मालिका, कथानकात घडणाऱ्या घटना, प्रसंग, पात्रांचे स्वभाव, त्यांच्या कृती याबद्दल कादंबरीत कोणीतरी सातत्याने व सूत्रबध्द सांगत असतो. निवदेन एकाच बाजूने होत नाही तर त्यामध्ये असणाऱ्या घटनाप्रसंगांना अनुरूप निवेदन केले जाते. कादंबरीचा निवेदक नेहमी कादंबरीकारच असतो असे नाही तर कधी-कधी निवेदन पात्राच्या तोंडूनही केले जाते. उदा. गो.ना. मुनघाटे यांची 'माझी काटे मुंढरीची शाळा' ही कादबंरीतून आले आहे.

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"भटक्या विमुक्तांची कविताः एक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

जगदाळे नितिन कडुबाळ (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो.9028999928, ई-मेल-nitinjagdale60@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

दिनांक : ०१/०६/2022

संशोधक

Nitin Jagdale

नितीन जगदाळे

9028999928

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr. Jagadale Nitin Kadubal*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled* **भटक्या विमुक्तांची कविताः एक अभ्यास"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	55	15	~~80~~ 70

External Examiner

Date : 01 /06/2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

४३) डिसूजा दिलीप, (प्रस्तावना- जन्माने गुन्हेगार),पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती,२००८, पृष्ठ क्र.८

४४) राजवाडे वि. का, 'भारतीय विवाह संस्थेचा इतिहास',लोकवाङ्मय गृह, आकरावी आवृत्ती,२००३, पृष्ठ क्र.११७

४५) कदम स.भा, (संपा- श्री संत चोखामेळा चरित्र व अभंग),शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, दुसरी आवृत्ती,२००५, पृष्ठ क्र.१३०

४६) डिसुजा दिलीप, 'जन्माने गुन्हेगार',पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.प्रथम अवृत्ती,२००८, पृष्ठ क्र. २०

४७) तत्रैव पृष्ठ क्र.२१

४८) लिंबाळे शरणकुमार, 'साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह', दिलीप राजप्रकाशन.पुणे, प्र.आ.२००५, पृष्ठ क्र.३३०

४९) तत्रैव, पृष्ठ क्र.३२२

५०) कुलकर्णी भीमराज, 'काही साहित्यिक कृती आणि काही साहित्यकृती', उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे.२००६, पृष्ठ क्र.१५७

५१) माने लक्ष्मण, 'उपरा',(१९८०), ग्रंथाली प्रकाशन,मुंबई, १९८० पृष्ठ क्र.५०

५२) गायकवाड लक्ष्मण, उचल्या, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.१९८७, पृष्ठ क्र.५०

५३) कदम.ना.धो. 'महाराष्ट्रातील भटका समाज साहित्य व संस्कृती', प्रतिमा प्रकाशन पुणे,प्र. आ.१९९५ पृष्ठ क्र.२१०

५४) कांबळे उत्तम, 'जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न', सुगावा प्रकाशन, पुणे, पुथम आवृत्ती,२००२, पृष्ठ क्रं.७.

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

८०/१००

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"विनोबा भावेंच्या समग्र साहित्यातील वैचारिक अभ्यास"

✪ संशोधक ✪

लक्ष्मण भास्कर कवडे (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो.7262830673,ई-मेल-kawdelaxman858@gmail.com

✪ मराठी विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे

आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक, प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुन्श्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी **संशोधक**

दिनांक : ०१ /०६ /2022 लक्ष्मण कवडे

मो. 7262830673

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr.Kawade Laxman Bhaskar*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled* **विनोबा भावेंच्या समग्र साहित्यातील वैचारिक अभ्यास"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	65	15	80

External Examiner

Date : 01 /06/2022

Head of the Department
HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

३०. *कित्ता,* पृ. क्र. ३९६.

३१. टंडन विश्वनाथ, *आचार्य विनोबा भावे,* माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत शासन, १९८०.

३२. भावे शि.न., *विनोबा जीवन दर्शन*, प्रकाशन-महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती महामंडळ, मुंबई, आवृत्ती पहिली, १९८४.

३३. शाह कांती, *विनोबा: जीवन आणि कार्य,* सर्व सेवा संघ प्रकाशन, वाराणसी, २००९.

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"बीड अहमदनगर जिल्हयाच्या सीमावर्ती भागातील धनगरी लोकगितांचा तौलोनिक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

नितीश दिनेश क्षिरसागर (बी.ए.तृतीय वर्ष)
मो.9503561715, ई-मेल-nitinkshirsagar21999@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष
2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

संशोधक

दिनांक : ०१ /०६/2022

क्षिरसागर नितीन

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

70/150

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr.Kshirsagar Nitish Dinesh*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled "***बीड अहमदनगर जिल्ह्याच्या सीमावर्ती भागातील धनगरी लोकगितांचा तौलोनिक अभ्यास***" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	60	10	70

External Examiner

Date : 06/06/2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

२७) मराठी मौखिक वांड्मय उ.नि. पृष्ठ ५

२८) मुंबई इलाक्यातील जाती उ.नि. पृष्ठ ८४

२९) भारतीय संस्कृती कोष उ.नि. पृष्ठ ५४४

३०) महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती उ.नि. पृष्ठ १११

३१) भारतीय संस्कृती कोष उ.नि. पृष्ठ ५४४

३२) महाराष्ट्रातील जाती जमाती उ.नि. पृष्ठ ११२

३३) भारतीय संस्कृती कोष उ.नि. पृष्ठ ५४३

३४) तैत्रव

३५) महाराष्ट्रातील जाती-जमाती उ.नि. पृष्ठ १११

३६) तैत्रव पृष्ठ १०९

३७) संकलित

३८) संकलित

३९) मुंबई इलाक्यातील जाती-जमाती उ.नि. पृष्ठ ८४

४०) संकलित

४१) संकलित

४२) संकलित

***

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

75/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"दलित नाटयसृष्टी :शोध आणि चिकित्सा"

✪संशोधक ✪

लिंगडे विनय अमृत (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो.7757083111, ई-मेल-lvijay3111@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

दिनांक : ०१ /०६/2022

संशोधक

V.A.Lingade

लिंगडे विनय

7757083111

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

75/100

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr. Lingade Vinay Amrut*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled* **दलित नाटयसृष्टी :शोध आणि चिकित्सा"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	65	10	75

External Examiner

Date : 01 / 06/2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babajl College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

३१) उपर्निदिष्ठ, पृष्ठ क्र. ७४.

३२) डॉ. लिंबाळे शरणकुमार, साहित्याचे निकष बदलावे लागतील, दिलीपराज प्रकाशन, प्रा. लि. पुणे. ३०, पृ. के. १८०.

३३) राहेगावकर मधुकर, वाटापळवाटा : कलन आणि आकलन , (संपा.), पृ.क्र. १६.

३४) डॉ. लिंबाळे शरणकुमार, साहित्याचे निकष बदलावे लागतील, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे पा. न .क्र. १८०.

३५) गज्वी प्रेमांनद, किरवंत, मॅजिस्टिक प्रकाशन, गिरगाव मुंबई प. आ. १९१९, पृ. ६०

*****

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

80/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"संत तुकारामाच्या अंभगाचा चिकित्सक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

अक्षय सुरेश माने (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो.9975251462, ई-मेल-akshaymane74375@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी **संशोधक**

MANEA S

दिनांक : ०१ /06 /2022 अक्षय माने

9975251462

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr. Mane Akshay Suresh*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled* **संत तुकारामाच्या अंभगाचा चिकित्सक अभ्यास"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	70	10	80

External Examiner

Date : 01 /06/2022

Head of the Department
HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

परिवर्तन व्हावे हीच एकमेव इच्छा त्यांनी विठ्ठलाप्रती बोलून दाखविली होती. ईश्वरदर्शनाची, त्यांच्याशी संवाद साधण्याची, त्यांच्या कृपेशी तळमळ तुकोबाला लागली होती. त्यासाठी त्यांनी विठ्ठलाप्रती विनवनी केली होती. आम्हा पतितामुळे तुला नावरूप आले आहे. आगचा उध्दार कर. मी शरण आलो आहे. पांडूरंगाच्या भेटीची आर्तता व्यक्त करतांना तुकाराम म्हणतात, तुला भेटण्यासाठी कोणता उपाय करू, हे शरीर आड येत असेल तर जाळून टाकतो. तुला पाहण्यासाठी कोठे जाऊ. आयुष्याचे दिवस एकामागोमाग जात आहे. आता धीर धरवत नाही म्हणून तुकाराम म्हणतात.

भेटी लागी जीवा लागलीसे आस। पाहे रात्री दिवस वाट तुझी।।

भुकेलिया बाळ अति शोक करी। वाट पाहे परि माऊलीची।। (६७९)

तुकारामाला ईश्वर दर्शनासाठी किती आत्मसंघर्ष करावा लागला किंवा त्यांची ईश्वर दर्शनांप्रतीची भुक किती व्यापक आहे. हा अभंग सुचित करतो. तुझ्या भेटीची आस जीवाला लागली. रात्रंदिन मी तुझी आतुरतेने वाट पाहतो. तु कधी भेटशील, भुकेलेल्या बाळाप्रमाणे माझी अवस्था झाली आहे. बाळ जशी आईची प्रतिक्षा करतो तशीच मी तुझी प्रतिक्षा करीत आहे.

धेनु चरे वनांतरी। चित्त बाळकाघरी।।

काढिता तळमळी। जीवनावेगळी मासोळी।। (४६२)

प्रत्येक मानवाला व पशुपक्षांना आपल्या स्वकीयांविषयी आदर, प्रेम असतो. याप्रमाणे तुकारामाला सुध्दा विठ्ठलाविषयी आदर, प्रेम होता. त्यासाठी त्याचे आत्मिक युद्ध चालू होते. विठ्ठलांप्रती किती निष्ठा आहे हे सांगता येईल. गाय वनात चरण्यासाठी जाते पण तिचे लक्ष तिच्या बाळाकडे असते. पाण्याअभावी मासोळीची अवस्था कशी होते तसेच विठ्ठलाच्या भेटीविषयी तुकारामाचे मन तळमळत असते. ज्याप्रमाणे चकोर पक्षी पोर्णिमेच्या चंद्राची वाट पाहतो. पोर्णिमेचा चंद्र त्याचे जीवन आहे. त्याचप्रमाणे तुकारामाचे जीवन विठ्ठल आहे. तशीच तुकाराम सुध्दा ईश्वराची वाट पाहतो. तुझ्या दर्शनाशिवाय मी वेडापिसा होतो. यावरून तुकारामाची ईश्वरावर किती नितांत श्रद्धा आहे हे स्पष्ट होते. पांडुरंगाने आपल्याला प्रत्यक्ष साक्षात्कार द्यावा म्हणून तुकारामाचा आत्मसंघर्ष चालला आहे.

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

75/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"मराठी हिंदीतील साहित्यविचारांचा तौलनीक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

पवार शालिनी मच्छिंद्र (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो.7498428775, ई-मेल-pawarshalini412@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

दिनांक : ०१/०६/2021

संशोधक

शालिनी पवार

7498428775

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Miss.Pawar Shalini Machhindra*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled "*मराठी हिंदीतील साहित्यविचारांचा तौलनीक अभ्यास*" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	65	10	75

External Examiner

Date : 01/06/2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

साहित्यात केवळ अनुकरणाने रूजल्या, सामाजिक चळवळ व साहित्य यांचा प्रत्यक्ष संबंध आलेला आढळत नाही. विशिष्ट परिस्थितीत आणि भिन्न संस्कृतीत ही चळवळ वाढीस लागली. प्रामुख्याने इंग्रजीच्या माध्यमातून तो भारतीयांपर्यंत पोहोचला.

एखादी प्रवृत्ती मोठी चळवळ बनते. तिची उत्क्रांती अनेक वळणे घेत असता ती नव्या मुक्कामावर पोहचते. बऱ्याच वेळा नवी प्रवृत्ती किंवा चळवळ जुन्या प्रवाहापासून वेगळी होते. असे अनेक पाश्चात्यवाद भारतीयांना एकसमयावच्छेदेकरून दीड दोनशे वर्षात सहज मिळाल्याने त्याची भारतीय साहित्यात सरमिसळ झालेली दिसते. ते इथे रूजले असले तरी त्यांची वाढ नैसर्गिक नाही. मात्र चळवळीचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्याचा वेग दिवसेंदिवस वाढत आहे. वाङ्मयीन चळवळीची विशिष्ट प्रवृत्ती विविध वाङ्मय प्रकारात भिन्नभिन्न तऱ्हेने अभिव्यक्त होत असते. इतकेच नव्हे तर वाङ्मयीन चळवळीच्या विशिष्ट प्रवृत्तीचा भिन्न राष्ट्रामधील साहित्यातील अविष्कार भिन्न स्वरूपाचा असतो. याचे प्रमुख कारण त्या देशातील सामाजिक सांस्कृतिक वातावरण असते. निरनिराळ्या राष्ट्रांमधील साहित्याशी ह्या चळवळींचा संबंध कोणत्या प्रकारे आला. त्याचे स्वरूप निश्चित करणे त्या विशिष्ट चळवळीचा उत्कर्ष केव्हा झाला, विशिष्ट चळवळ संपुष्टात केव्हा व का आली इत्यादी प्रश्नांचा शोध घेताना तौलनिक साहित्याभ्यास निरनिराळ्या देशामधील सांस्कृतिक संबंधांचा शोध घेत असते. वाङ्मयीन चळवळीचे पुरेसे तौलनिक अभ्यास न झाल्याने राष्ट्रीय साहित्याच्या सीमा ओलांडणे मराठीला अजून जमलेले नाही. शिवाय साहित्य आणि अन्य कलांचे संबंधही तौलनिक मराठी साहित्यात अद्याप वर्ज्यच राहिलेले दिसतात.

कालखंडाभ्यास :

कुठल्याही साहित्यकृतीची तुलना तिच्या निर्मितीचे ऐतिहासिक व सामाजिक संदर्भ टाकून करणे योग्य नाही. विशिष्ट परिस्थितीत त्या साहित्यकृती आकाराला आलेल्या असतात त्या युगातील वाङ्मयीन सिद्धांत, लेखकाची समकालीन पिढी किंवा सांस्कृतिक गट यांच्याशी त्याची नाळ जोडलेली असते. त्यांच्या भाषेतील वाङ्मय संकेत व परंपरा त्याच्या जाणिवांचा अविभाज्य घटक बनलेल्या असतात. त्यांच्याकडे पाहण्याचा लेखकाचा दृष्टीकोन ही त्याची निवड असते. लेखक हा कालखंडाचा निर्माता किंवा सेवक असतो. तो त्याच्या सर्जनात्मक कुवतीचा भाग असतो.

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

75/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"म.ज्योतीराव फुले यांच्या विचारातील प्रांसगिकताः एक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

शेख जमीर कौसर (बी.ए.तृतीय वर्ष)
मो.9145737308, ई-मेल-jamirs676@gmail.com

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष
2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

संशोधक

दिनांक : 06 /01 /2022

Jamir

शेख जमीर

7875124359

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr. Shaikh Jamir Kausar*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled "म.ज्योतीराव फुले यांच्या विचारातील प्रांसगिकता: एक अभ्यास" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	60	15	75

External Examiner

Date : 01 /06/2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

८६) कित्ता, पृ.क्र.१२७

८७) संपा.पी.बी. साळुंके आणि इतर, म.फुले गौरव ग्रंथ, उपरोक्त, म.फुले यांचे धर्मविषयक विचार, अंबादास माडगूळकर, पृ.क्र.२१३

८८) कित्ता, म.फुले, ईश्वर व धर्मविषयक दृष्टिकोन, या वा.वडसकर, पृ.क्र.२२१

८९) धनंजय कीर, स.गं. मालशे, य.दि.फडके, म.फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, सु. ६वी आवृत्ती, नोव्हेंबर, २००६, पृ.४५९.

९०) कित्ता, पृ.क्र.४७२.

९१) कित्ता, पृ.क्र.५३७

९२) कित्ता, पृ.क्र.४६१

९३) कित्ता, पृ.क्र.४६१

९४) कित्ता, पृ.क्र.४६२

९५) कित्ता, पृ.क्र.४६४

९६) कित्ता, पृ.क्र.५००-५०१

९७) कित्ता, पृ.क्र.५२६-५३०

९८) डॉ.प्रल्हाद लुलेकर, म.जोतिराव गोविंदराव फुले यांचे सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक, कैलास पब्लिकेशन्स, प्रथमावृत्ती २००८, पृ.क्र.१६.

९९) डॉ.श्रीराम गुंदेकर, म.जोतिबा फुले विचार आणि वाङ्मय, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९२, पृ.क्र.११५.

१००) धनंजय कीर, स.गं. मालशे, य.दि.फडके, म.फुले समग्र वाङ्मय, उपरोक्त, पृ.क्र.४६७.

१०१) प्रा.जी.ए.उगले, महात्मा फुले एक मुक्तचिंतन, उपरोक्त, पृ.क्र.१२३.

१०२) धनंजय कीर, स.गं. मालशे, य.दि.फडके, म.फुले समग्र वाङ्मय, सत्सार-१, उपरोक्त, पृ.क्र.३६३.

१०३) कित्ता, सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक, उपरोक्त, पृ.क्र.५५९.

--- * * ---

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

80/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"भटक्या विमुक्तांची कविताःएक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

महेश दिलीप शेलार (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो.7499264145,ई-मेल-shelarmahesh208@gmail.com

✪ मराठी विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे

आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक, प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

संशोधक

Shelar M.G.

दिनांक : ०१/०८/२०२१

महेश शेलार

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr.Shelar Mahesh Dilip*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled* **भटक्या विमुक्तांची कविता:एक अभ्यास"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	65	15	80

External Examiner

Date :01 /06/2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

४३) डिसूजा दिलीप, (प्रस्तावना- जन्माने गुन्हेगार),पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती,२००८, पृष्ठ क्र.८

४४) राजवाडे वि. का, 'भारतीय विवाह संस्थेचा इतिहास',लोकवाङ्मय गृह, आकरावी आवृत्ती,२००३, पृष्ठ क्र.११७

४५) कदम स.भा, (संपा- श्री संत चोखामेळा चरित्र व अभंग),शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, दुसरी आवृत्ती,२००५, पृष्ठ क्र.१३०

४६) डिसुजा दिलीप, 'जन्माने गुन्हेगार',पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.प्रथम अवृत्ती,२००८, पृष्ठ क्र. २०

४७) तत्रैव पृष्ठ क्र.२१

४८) लिंबाळे शरणकुमार, 'साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह', दिलीप राजप्रकाशन पुणे, प्र.आ.२००५, पृष्ठ क्र.३३०

४९) तत्रैव, पृष्ठ क्र.३२२

५०) कुलकर्णी भीमराज, 'काही साहित्यिक कृती आणि काही साहित्यकृती', उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे.२००६, पृष्ठ क्र.१५७

५१) माने लक्षमण, 'उपरा',(१९८०), ग्रंथाली प्रकाशन,मुंबई, १९८० पृष्ठ क्र.५०

५२) गायकवाड लक्ष्मण, उचल्या, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.१९८७, पृष्ठ क्र.५०

५३) कदम.ना.धो.'महाराष्ट्रातील भटका समाज साहित्य व संस्कृती', प्रतिमा प्रकाशन पुणे,प्र. आ.१९९५ पृष्ठ क्र.२१०

५४) कांवळे उत्तम, 'जागतिर्कीकरण आणि दलितांचे प्रश्न', सुगावा प्रकाशन, पुणे, पुथम आवृत्ती,२००२, पृष्ठ क्रं.७.

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

65/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"मराठी व हिंदीतील साहित्यविचारांचा तौलनीक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

माने [illegible] (बी.ए.तृतीय वर्ष)

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष
2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी **संशोधक**

दिनांक : ०१ /०६ /2021

(राजे अक्षय संतोष)

Scanned by CamScanner

निर्माण होत असतो. ह्या विशिष्ट दृष्टिकोणातून तो साहित्यकृतीचा अन्वयार्थ लावत असतो. वाचकाच्या वाचनानंतरच साहित्यकृती मूर्त होत असते. वाचकाशिवाय साहित्यकृतीचे अस्तित्त्वचे उरत नाही.

व्होल्फगांग आयझरने काल जाणिवेशी (Time Coscience) अनुरूप अशी वाचनविषयक संकल्पना मांडली.[३६] ती अशी वाचनाचा प्रत्येकक्षण हा भूतलक्ष्यी स्मृती आणि भविष्यलक्ष्यी अपेक्षा त्यांच्यामधील एक द्वंद्वमूलक देवघेव असून तो आशयविरहीत भविष्यक्षितिज वाहून नेत असतो. (ॲक्ट ऑफ रिडिंग पृ.११२) परंतु भूतलक्ष्मी स्मृती प्रत्यक्षपणे उपस्थित-नसतात. वाचकानेच आपल्या कल्पनाशक्तीच्या व स्मरण शक्तीच्या आश्रयाने त्या भरावयाच्या असतात. आयझरच्या मते, साहित्यकृतीमधील रित्या जागा वाचक आपल्या स्मृतिरूप ज्ञानाच्या आश्रयाने भरीत असतो. तर संभवगर्भ भविष्यलक्ष्यी घटकांना तो कल्पनाशक्तीच्या आश्रयाने प्रत्यक्षगत करीत असतो. सौंदर्यवस्तूच्या निर्मितीत हे दोन्ही व्यापार क्रियाशील असतात. प्रत्येक वाक्यार्थाला कोणतीतरी भविष्यलक्ष्यी अपेक्षाआकांक्षा असते. त्यामुळे वाचकांची कल्पक संज्ञादृष्टी ही भूतलक्ष्यी स्मृती, भविष्यलक्ष्यी अपेक्षा व वर्तमान अर्थ ह्या कालाच्या तीनही अंगामधून फिरत अर्थग्रहण व अर्थसर्जन करीत असते. म्हणून वाचकाच्या ह्या फिरत्या दृष्टीला आयझर फिरता दृष्टिकोन असे म्हणतात.

वाचक प्रतिसादभिमुखी सिद्धांताने समीक्षेचे केंद्र लेखक साहित्यकृती त्यांच्याकडून वाचकाकडे आणले. अर्थनिर्मितीच्या कार्यात सक्रिय आणि सर्जक सहभाग घेणाऱ्या वाचकाचा साहित्यसंहितेवर अधिकार प्रस्थापित केला. ह्या सिद्धांताने साहित्यकृतीच्या स्वायतत्तेला आव्हान दिले. ह्या सिद्धांतात संरचनावादी, मनोविश्लेषणावादी, संज्ञामीमांसावादी, ज्ञातृनिष्ठ समीक्षा सिद्धांतवादी, उत्तरसंरचनावादी शास्त्रज्ञानी आणखी सैद्धांतिक भर घालून आपआपल्या दृष्टिकोनातून ह्या सिद्धांताला दिशा देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वाचक प्रतिसादभिमुखी सिद्धांतावर विस्ताराने चर्चा करण्याचे प्रयोजन हेच की, तौलनिक साहित्याभ्यासातील उद्‌गम अभ्यासात हा सिद्धांत नवी भर घालू शकतो. विशिष्ट प्रभावाचे स्वागत एखाद्या साहित्यात कशाप्रकारे होते, ह्याचा शोध घेत असताना वाचकाच्या त्या विशिष्ट प्रभाव पाडणाऱ्या साहित्य संहितेला मिळणाऱ्या प्रतिसादाचा येथे अभ्यास करणे शक्य होते.

The end

Scanned by CamScanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

70/100

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
मराठी विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"भगवान गौतम बौधांच्या विचारांचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव"

✪संशोधक ✪

राजश्री जालिंदर झगडे (बी.ए.तृतीय वर्ष)

~~मो.9736292204~~, ई-मेल-

9726292204

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.जी.पी.बोडखे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष
2021-22

Scanned by CamScanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.बोडखे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

संशोधक

दिनांक : ०१ /०६/2022

Zagade R J.

राजश्री झगडे

9726292204

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Miss.Zagade Rajshri Jalindar*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Marathi entitled* **"भगवान गौतम बौधांच्या विचारांचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	60	10	70

External Examiner

Date : 01/06/2022

Head of the Department

HEAD
DEPT. OF MARATHI
Anandrao Dhonde Alias Babajl College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned by CamScanner

७२) आचार्य बुद्धघोष, विसुद्धिमग्ग (संम्पा. भदंत तिस्सवंस) सुगत प्रकाशन नागपूर २००३ पृष्ठ क्र. १७७.

७३) बौद्ध धम्मग्रंथ अभिधम्मपिटक, भदंत तिस्सवंस- धम्मचक्कपवत्तनसुत्त- सुगत प्रकाशन नागपूर, २००५, पृष्ठ क्र. ९२.

७४) आचार्य बुद्धघोष, विसूद्धिमग्ग (संम्पा. भदंत तिस्सवंस) सुगत प्रकाशन नागपूर २००३ पृष्ठ क्र. १६७.

७५) राजवाडे(प्रा.) चिंतामण वैजनाथ. संयुत्तनिकाय. इंटरनॅशनल सेंटर फॉर बुद्धिस्ट स्टडीज, औरंगाबाद २००३, पृष्ठ क्र. ८८.

७६) जोशी ज.र. थेरवाद बौद्धदर्शन. दीघनिकाय भाग-२, सुगावा प्रकाशन, पुणे २००९, पृष्ठ क्र. ४८-५०.

७७) राजवाडे(प्रा.) चिंतामण वैजनाथ. संयुत्तनिकाय. इंटरनॅशनल सेंटर फॉर बुद्धिस्ट स्टडीज, औरंगाबाद २००३, पृष्ठ क्र. ८९.

७८) धम्मपद १८-८.९, पृष्ठ क्र. ९४.

७९) अभिधम्मपिटक, पृष्ठ क्र. ३८.

८0) मज्झिमनिकाय - दिघनीखसुत, पृष्ठ क्र. ८२.

८१) दीघनिकाय, पृष्ठ क्र. ५२.

The end

R.D. Wadekar

Scanned by CamScanner

Anand Charitable Sanstha Ashti's

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed

Department of Hindi

B.A. III Spl. Hindi Project Work (Paper XII & XVI)

Exam Mar./Apr. 2022 Held in June/July 2022

Sr. No.	Student Name	PRN No.	Project Name
1	जाधव आकाश राजेंद्र	2019015200309624	भक्तिकाल की पृष्ठभूमी
2	कु. जठार अश्विनी रघुनाथ	2019015200317055	कबीर और जायसी का परिचय
3	कु. कोकरे मंदा मिठू	2019015200347707	द्विवेदी युगीन कवियों का परिचय
4	लवटे बिपिन रोहिदास	2019015200347715	कृष्णभक्ती शाखा के कवि
5	कु. मोरे वृषाली भाऊसाहेब	2019015200347804	प्रयोगवाद के कवि
6	राठोड अजय म्हसू	2019015200308733	कृष्ण भक्ति शाखा के सूरदास
7	कु. सय्यद अलीजा रज्जाक	2019015200318194	प्रेममार्गी शाखा के कवि
8	कु. शेख तबस्सूम जमादार	2019015200209841	हिंदी भाषा की बोलियाँ
9	कु. शेख अफसाना अकबर	2019015200959495	साठोत्तर हिंदी-मराठी उपन्यासों मे चित्रित कृषक जिवन

HEAD
DEPT. OF HINDI
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

PRINCIPAL
Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

आनंद चॅरीटेबल संस्था आष्टीचे
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय कडा
ता.आष्टी जि.बीड.

हिंदी विभाग

प्रकल्पकार्य

बी.ए.तृतीय वर्ष

विषय – भक्तिकाल की पृष्ठभूमि

नाम :– जाधव आकाश राजेंद्र

प्रा डॉ.पटेल एम.आर

30/5/22

70/100

भक्तिकाल की पृष्ठभूमि

Name: Jadhav AKASH RAJEMA
Class: BA-TY
PRN: 2019015200209624

राजनीतिक पृष्ठभूमि

राजनीतिक दृष्टि से भक्ति काल का विस्तार मुख्य रूप से तुगलक वंश से लेकर मुगल वंश के बादशाह शाहजहाँ के शासन काल तक है। इसलिए भक्तिकाल की राजनीतिक पृष्ठभूमि को समझने के लिए। तत्कालीन राजनीतिक गतिविधियों को समझना आवश्यक है। दसवीं शताब्दी के उत्तरार्द्ध में पश्चिमोत्तर मार्ग से तुर्कों का भारत पर आक्रमण हुआ। राजपूत राजाओं की पारस्परिक फूट तथा शत्रुता के परिणामस्वरूप पृथ्वीराज चौहान मुहम्मद गौरी के हाथों तथा जयचंद कुतुबुद्दीन ऐबक के द्वारा मारा गया। इसके पश्चात् ही दिल्ली सल्तनत की स्थापना हुई। तुर्क आक्रमणकारियों द्वारा शासित राज्य को दिल्ली सल्तनत के नाम से पुकारा जाता है। दिल्ली सल्तनत का इतिहास मुहम्मद गौरी के द्वारा भारत पर आक्रमण से शुरू होता है।

सन् 1206 में तुर्की गुलाम कुतुबद्दीन ऐबक भारत में मुहम्मद गौरी का उत्तराधिकारी बना। गौरी का ही एक दूसरा गुलाम यल्दोज गजनी का उत्तराधिकारी बना। यल्दोज ने दिल्ली पर भी अपने अधिकार का दावा किया। तभी से दिल्ली सल्तनत ने गजनी से अपना संबंध तोड़ लिया। भारत के लिए यह फलदायी सिद्ध हुआ। इस तरह वह मध्य-एशिया की राजनीति से अलग हो गया और भारत दूसरे देशों पर निर्भर हुए बिना दिल्ली-सल्तनत में अपना स्वतंत्र विकास कर सका। शुरू के सौ वर्षों तक दिल्ली-सल्तनत को अपने राज्य की सुरक्षा के लिए प्रयास करना पड़ा। दिल्ली-सल्तनत को विदेशी आक्रमण, तुर्की अमीरों के आंतरिक विरोध, विजित राजपूत शासकों और सरदारों द्वारा फिर से राज्य को वापस लेने का खतरा था। तुर्की शासकों ने इन बाधाओं पर विजय पायी। तेरहवीं सदी के अंत तक दिल्ली-सल्तनत का विस्तार न सिर्फ मालवा और गुजरात तक, बल्कि दक्कन और दक्षिण भारत तक हो गया।

सन् 1206-1290 ई. तक दिल्ली-सल्तनत का इतिहास उतार-चढ़ाव का रहा। 1281 ई. में बलवन की मृत्यु के बाद फिर से अराजकता फैल गई। इस अराजकता का फायदा उठाकर जलालुद्दीन के नेतृत्व में कुछ सरदार सन् 1290 ई. में बलवन के अयोग्य उत्तराधिकारियों को सिंहासन से वंचित करने में सफल हुए। यहीं से खिलजी वंश की शुरुआत हुई। जलालुद्दीन खिलजी का शासन काल छह वर्ष का रहा। इस अल्प शासन काल में ही उसने बलवन के कठोर शासन में नरमी लाने का प्रयास किया। उसने राज्य का आधार 'प्रजा का समर्थन' माना। उसकी धारणा के अनुसार चूंकि भारत की अधिकांश जनता हिंदू थी इसलिए सही अर्थ में यहाँ कोई इस्लामी राज्य नहीं हो सकता था। सहिष्णुता और सरल दंड-विधान की नीति से उसने स्थानीय शासक वर्ग का समर्थन प्राप्त करने की कोशिश की। अगला शासक अलाउद्दीन खिलजी बना। उसने जलालुद्दीन की नीति को बिलकुल बदल डाला। जिन्होंने उसका विरोध करने का साहस किया उन्हें कठोर दंड दिया गया। अलाउद्दीन ने बड़े पैमाने पर अपने विरोधियों की हत्या की। उसने स्थानीय शासकों को अपने विरुद्ध षड्यंत्र रचने पर रोक लगाने के लिए कई कानून बनाए।

अलाउद्दीन के मरणोपरांत गयासुद्दीन तुगलक विद्रोह के बाद दिल्ली-सल्तनत की गद्दी पर बैठा। गयासुद्दीन ने एक नए वंश की स्थापना की जिसका नाम तुगलक वंश था। तुगलक वंश

का शासन 1320-1412 ई. तक रहा। इस वंश में तीन महत्वपूर्ण शासक हुए गयासुद्दीन, उसका पुत्र मुहम्मद बिन तुगलक (1324-1351 ई.) और उसका भतीजा फिरोज तुगलक (1351-1388 ई.)। आरंभिक दो शासकों का शासन लगभग संपूर्ण भारत पर था। फिरोज के मरने के बाद दिल्ली-सल्तनत विघटित हो गयी। यद्यपि तुगलक शासकों ने सन 1412 ई. तक शासन किया तथापि सन 1398 ई. में तैमूर द्वारा दिल्ली पर आक्रमण को तुगलक साम्राज्य का अंत माना गया है।

कुल मिलाकर दिल्ली-सल्तनत का शासन काल साम्राज्य के विस्तार और केंद्रीकरण की दृष्टि से महत्वपूर्ण है। अलाउद्दीन खिलजी के सत्ता में आने से पच्चीस वर्षों के भीतर दिल्ली-सल्तनत की सेनाओं ने गुजरात और मालवा पर अधिकार कर लिया। साथ ही राजस्थान के अधिकांश राजाओं को हटाने के बाद दक्षिण भारत में दक्कन और मदुरै तक के क्षेत्रों को जीत लिया गया। आगे इस विस्तृत क्षेत्र को सीधे दिल्ली प्रशासन के अधीन रखने का प्रयास किया गया। विस्तार की नीति की शुरुआत अलाउद्दीन खिलजी के द्वारा हुई। उसके उत्तराधिकारियों ने भी इस नीति को जारी रखा । मुहम्मद बिन तुगलक के काल में यह नीति अपने चरम पर पहुंच गई।

तैमूर आक्रमण के बाद सुलतान महमूद तुगलक दिल्ली से भाग गया। जब तक वह वापस दिल्ली लौटा तब तक दिल्ली के आस-पास ही कई स्थानीय शासकों और जमींदारों ने स्वयं को स्वतंत्र घोषित कर दिया था। दिल्ली सल्तनत के पतन के बाद शर्की सुलतानों ने एक बड़े भू-खंड पर कानून और व्यवस्था को बनाए रखा। इस बीच कुछ समय के लिए दिल्ली पर सैयद वंश का और फिर 1451 ई. में अफगान सरदार बहलोल लोदी का शासन स्थापित हुआ। अफगानों की मदद से बहलोल ने शर्कियों को हटा दिया। इस तरह उत्तर भारत में अफगानों का वर्चस्व कायम हुआ। सबसे महत्वपूर्ण लोदी सुलतान सिकन्दर लोदी (1489-1517 ई.) था। सिकन्दर लोदी ने धौलपुर और ग्वालियर को जीतकर अपने राज्य का प्रसार किया। अपने विजय अभियान के दौरान 1506 ई. में उसने आगरा शहर की नींव डाली। इस शहर का निर्माण पूर्वी राजस्थान के क्षेत्रों तथा व्यापारिक मार्गों पर नियंत्रण स्थापित करने के उद्देश्य से किया गया था। कालान्तर में आगरा एक बड़े शहर के रूप में विकसित हुआ। आगे चलकर आगरा लोदियों की दूसरी राजधानी भी बनी। 1517 ई. में सिकन्दर लोदी की मृत्यु के बाद इब्राहीम लोदी गद्दी पर बैठा। इब्राहीम के विशाल साम्राज्य स्थापित करने के प्रयत्न से अफगान और राजपूत दोनों उसके दुश्मन बन गए। इस कारण दौलत खाँ लोदी और राणा सांगा के निमंत्रण पर बाबर भारत की ओर आया।

1525 ई. में जब बाबर पेशावर में था उसे खबर मिली कि दौलत खाँ लोदी ने अपना पलड़ा बदल दिया है, तब बाबर और दौलत खाँ के बीच युद्ध हुआ। दौलत खाँ पराजित हुआ और पंजाब पर बाबर का अधिकार हो गया। पंजाब पर विजय प्राप्त करने के बाद 20 अप्रैल 1526 ई. में बाबर की इब्राहीम लोदी से पानीपत की ऐतिहासिक लड़ाई हुई। इब्राहीम लोदी मारा गया। इस तरह अगला युद्ध राणा सांगा के साथ 1527 ई. में खनवा में हुआ। सांगा भी

सामंती व्यवस्था की जकड़ मजबूत होते ही फिर से वर्ण व्यवस्था का समर्थन किया जाने लगा। तुलसी दास को अपनी सगुण राम-भक्ति के द्वारा लोक-मर्यादा के रूप में वर्ण व्यवस्था की पुनर्प्रतिष्ठा में कोई विशेष । दिक्कत नहीं हुई। आगे चलकर रीतिकाल में नारी का स्वरूप 'नायिका' का और राधा-कृष्ण 'सुमिरन का बहाना' होकर रह गये. क्योंकि तब तक सामंतवाद एक बार फिर से मजबूत हो गया।

नाथ. सिद्ध एवं कबीर आदि निम्नवर्गीय संत वर्ण व्यवस्था का विरोध अपनी स्थिति के कारण करते हैं। वर्ण व्यवस्था में उनके लिए अवकाश नहीं है। तुलसी ब्राह्मण हैं। उन्हें ब्राह्मणों ने कष्ट भी पहुँचाया। इसके बावजूद शूद्रों के साथ उनकी सहानुभूति सिर्फ भक्ति के अधिकार तक है। समाज व्यवस्था की उनकी विश्व-दृष्टि सामंतवादी ही थी। यह उनकी ऐतिहासिक सीमा थी। यह ज्ञान के ऐतिहासिक विकास की सीमा थी। इस सीमा को समझे बिना भक्तिकाल के इस अंतर्विरोध को भी नहीं समझा जा सकता।

सारांश

अभी तक हम लोगों ने भक्ति काल की राजनीतिक. आर्थिक. सामाजिक. धार्मिक एवं दार्शनिक पृष्ठभूमि को समझते हुए उत्तर भारत में भक्ति के उदय के कारणों को विभिन्न दृष्टि से देखा। हमने यह भी चर्चा की कि जहाँ शुक्लजी की दृष्टि में तत्कालीन सामाजिक-राजनीतिक परिस्थिति महत्वपूर्ण है. वहीं द्विवेदी जी का बल परंपरा पर अधिक है। द्विवेदी जी तत्कालीन परिस्थिति को नकारते नहीं हैं। आगे चलकर के. दामोदरन और डॉ. रामविलास शर्मा ने परवर्ती इतिहास में हुए शोध निष्कर्षों के सहारे भक्ति काल की नए ढंग से व्याख्या की। इस व्याख्या की विशेषता आर्थिक पहलू है। तुर्कों और मुगलों के भारत में आने से इतिहास में कई महत्वपूर्ण परिवर्तन हुए। सामाजिक संरचना पर उसका प्रभाव पड़ना स्वाभाविक था। शुक्लजी और द्विवेदी जी के समय तक इस तरह का शोध-निष्कर्ष सामने नहीं आया था। आगे चलकर डॉ. रामविलास शर्मा ने इन निष्कर्षों का सहारा लेकर भक्ति आंदोलन की पुनर्व्याख्या की।

भक्ति आंदोलन को एकांगी दृष्टि से नहीं समझा जा सकता है। इसका सबसे बड़ा कारण है इस आंदोलन का बहुमुखी प्रभाव । भक्ति आंदोलन का प्रभाव सामाजिक. राजनीतिक. धार्मिक संदर्भों पर तो रहा ही साथ ही साथ कला और संस्कृति पर भी इसका प्रभाव बहुत ही गहरा पड़ा। इस आंदोलन में अवर्ण से लेकर सवर्ण तक. महिला से लेकर पुरुष तक. शिक्षित से लेकर अशिक्षित तक और हिंदू से लेकर मुसलमान तक सभी शामिल थे। यह आंदोलन अपने स्वभाव में जनतांत्रिक था। इसके साथ ही इस आंदोलन का स्वरूप अखिल भारतीय था। भक्ति साहित्य इसी आंदोलन की देन है। इसलिए भक्ति साहित्य को पढ़ते हुए इस आंदोलन की प्रकृति और स्वरूप को ध्यान में रखना जरूरी है।

सोनकरी शिक्षण प्रसारक मंडळ संचालित
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
हिंदी विषय बी.ए.तृतीय वर्ष के उपाधि हेतु प्रस्तुत शोध प्रबंध

✪ शिर्षक ✪

"कबीर और जायसी के अप्रस्तुत विधान का तुलनात्मक अध्ययनः"

✪शोध छात्रा ✪

जठार अश्विनी रघुनाथ (बी.ए.तृतीय वर्ष)

✪प्राचार्य✪
डॉ.एच.जी.विद्याते
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪
डॉ.एम.आर.पटेल
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

Shetkari Shikshan Prasarak Mandal's

Anandrao Dhonde Alis Babaji Mahavidyalya
Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Miss.Jathar Ashwini Raghunath*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Hindi entitled* **कबीर और जायसी के अप्रस्तुत विधान का तुलनात्मक अध्ययनः"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	—	—	73

External Examiner

Date : 30 / 5 2022

Head of the Department

इसी प्रकार जायसी आगे बाँए आँख और कान के जाते रहने के सम्बन्ध में कहते हैं

मुहमद बाईं दिसि तजी एक श्रवण एक आँखि।
जब ते दाहिन होइ मिला बोलु पपीहा पाँखि।।[1]

इतना ही नहीं जायसी की कुरूपता और आँख–कान के जाते रहने के सम्बंध में यह बात भी प्रचलित हो गयी थी कि बाल्यकाल में उनपर शीतला का प्रकोप हुआ था और उनकी माता ने शाह मदार की मनौती की जिससे जायसी के प्राण तो बच गये लेकिन उनकी एक आँख और एक कान जाते रहे। सम्भव है की इस जनश्रुति के पीछे कुछ तथ्य भी हों। जायसी ने दो स्थानों पर अपने सुरूप होने के विषय में संकेत किया है और कहा है कि भगवान ने चाँद जैसा सुन्दर मुख वाला मुझे बनाया था ज्योति से पूर्ण कर दिया। अपनी रचना पद्मावत और चित्ररेखा में लिखा है–

चाँद जइस जग बिधि अवतारा
दीन्ह कलंक कीन्ह उजियारा[2]
मुहमद सायर दीन दुनि,मुख अंब्रित बैनान
बदन जइस जग चंद सपूरन, सूक जइस नैनान[3]

हम ऊपर वर्णन कर चुके हैं कि जायसी कुरूप, एक आँख और एक कान वाले थे लेकिन ऐसा भी लोग कहते हैं कि एक बार जायसी बादशाह शेरशाह के दरबार में गये थे उनको देख कर बादशाह हँस पड़ा और इसके साथ ही साथ दरबारी भी हँस पड़े। फिर भी जायसी शान्त रहे और बोले– मोहि का हँससि, कि कोहरहिं अर्थात– तुम मुझ पर हँस रहे हो या मेरे बनाने वाले कुम्हार (ब्रह्मा) पर ? जायसी के इस कथन को सुनकर शेरशाह बहुत लज्जित हुआ और समझ गया कि यह सिद्ध पुरूष है उसने जायसी से क्षमा याचना की। मीर हसन देहलवी ने भी अपनी मसनवी 'रमूजे उर आरफीन' में इस घटना का वर्णन किया है लेकिन अंतर केवल इतना ही है कि मीरहसन ने शेरशाह के बदले अकबर का नाम लिया है। कुछ लोगों का कहना है कि अकबर का मतलब यहाँ बादशाह अकबर नहीं है बल्कि अवध के नवाब से मतलब है उसका नाम भी अकबर था वास्तविकता जो भी हो, लेकिन इस किंवदन्ती से जायसी के व्यक्तित्व पर प्रकाश अवश्य पड़ता है।

1. पद्मावत : 31: 367
2. वही : 1: 21
3. चित्ररेखा पृष्ठ 27

शेतकरी शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
हिंदी विषय बी.ए.तृतीय वर्ष के उपाधि हेतु प्रस्तुत शोध प्रबंध

✪ शिर्षक ✪

"द्विवेदी युगीन कवियों का परिचय"

✪शोध छात्रा ✪

कोकरे मंदा मिठु (बी.ए.तृतीय वर्ष)

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते

आंनदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.एम.आर.पटेल

आंनदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Shetkari Shikshan Prasarak Mandal's

Anandrao Dhonde Alis Babaji Mahavidyalya
Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Miss.Kokare Manda Mithu*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Hindi entitled* "द्विवेदी युगीन कवियों का परिचय"" *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	-	-	68

External Examiner

Date : 26 / 5/2022

Head of the Department

द्विवेदी युग का परिचय

द्विवेदी युग (सन् 1900 से 1918)भारतेन्दु युग के अवसान के उपरान्त हिन्दी साहित्य जगत् में भाषा के संस्कर और परिष्कार की नितान्त आवश्यकता थी, साहित्य की जो बहुआयामी यात्रा भारतेन्दु युग से प्रारम्भ हुई थी। उसे व्यापक एवं सुसंस्कृत रूप में प्रस्तुत करने की नितान्त आवश्यकता थी। महामना द्विवेदी जी ने इस स्तुत्य कार्य को 'सरस्वती' के सम्पादन के साथ करके नवयुग का प्रवर्तन किया

।सन् 1903 से लेकर सन् 1916 तक का समय द्विवेदी डॉ. जयकिशन प्रसाद खण्डेलवाल ने हिन्दी कविता के इस काल को द्वितीय उत्थान के रूप में अभिहित किया है, जबकि डॉ. नगेन्द्र द्वारा सम्पादित हिन्दी साहित्य के इतिहास में द्विवेदी युग की कालवधि सन् 1900 से 1918 प्रतिपादित की गई है।

द्विवेदी युग का नामकरण

डॉ. शिवकुमार शर्मा के शब्दों में, "परिवर्तन युग के सबसे महान युग के प्रवर्तक पुरुष एवं नायक महावीर प्रसाद द्विवेदी थे। इस युग की कोई भी साहित्यिक आन्दोलन गद्य अथवा पद्य का ऐसा नहीं जो प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से इससे प्रभावित न हुआ हो।"

महावीर प्रसाद द्विवेदी के नाम पर ही इस युग का नाम पड़ा। इन्हीं के सम्पादन काल में जिन हिन्दी कवियों का उदय हुआ उनसे निश्चित रूप से हिन्दी कविता गौरवान्वित तथा महिमाशाली बनी।

द्विवेदी युग का परिवेश-

द्विवेदी युग के उदय का अवलोकन राजनयिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक एवं साहित्यिक परिस्थितियों के आधार पर निम्नांकित रूप में किया जा सकता है-

1. राजनीतिक परिवेश-

द्विवेदी युग के अभ्युदय काल में भारतीय जनता ब्रिटिश सरकार के दमन चक्र, क्रूरता, षड्यन्त्र एवं शोषण का शिकार हो रही थीं, यद्यपि भारतेन्दुजी की राष्ट्रीय भावना ने स्वतन्त्रता का बिगुल बना दिया था। परन्तु द्विवेदी युग में राष्ट्रीयता की यह धारा तुमुल घोषवती होकर व्यापक होने लगी। जिसका एकमात्र लक्ष्य अंग्रेजी की दासता से मुक्त होकर पूर्ण स्वतंत्रता प्राप्ति की ओर अग्रसर होना था। द्विवेदी युग का उन्मेश ऐसे ही राष्ट्रीय चेतना के परिवेश में हुआ।

2. आर्थिक परिवेश-

राजनीतिक चेतना के साथ ही इस अवधि में आर्थिक चेतना भी विकसित हुई।

लोचन प्रसाद पांडेय के छोटे भाई मुकुटधर पांडेय का जन्म सन् 1895 ई. में हुआ।

रचनाएं- 'पूजा-फूल' तथा 'कानन-कुसुम' काव्य संकलन है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

आनंद चॅरीटेबल संस्था आष्टीचे.

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय कडा

ता. आष्टी जि. बीड.

हिंदी विभाग

प्रकल्पकार्य

बी.ए. तृतीय वर्ष

विषय :- कृष्णभक्ति शाखा के कवि

नाम :- लवटे विपीन रोहिदास

प्रा. डॉ. पटेल एम. आर.

30/4/18

72/100

अनुक्रमणिका

क्र.	कवि के नाम	
1	सूरदास	
2	संतशिरोमणि रविदास	
3	तुलसीदास	
4	रसखान	
5	व्यास जी	
6	स्वामी हरिदास	
7	मीराबाई	
8	गदाधर भट्ट	
9	हित हरिवंश	
10	गोविन्दस्वामी	
11	छीतस्वामी	
12	चतुर्भुजदास	
13	कुंभनदास	
14	परमानंद	
15	कृष्णदास	
16	श्रीभट्ट	
17	सूरदास मदनमोहन	
18	नंददास	
19	चैतन्य महाप्रभु	

Teacher's Sign : _____

EXPERIMENT :

PG. NO. DATE

1. → सूरदास

हिन्दी साहित्य के श्रेष्ठ कृष्णभक्त कवि सूरदास का जन्म 1478 ई. के आसपास हुआ था। इनकी मृत्यु अनुमानत 1583 ई. के आसपास हुई। इनके बारे में भक्तकाल और चौरासी वैष्णवन की वार्ता में थोड़ी - बहुत जानकारी मिल जाती है। अईने अकबरी और मुंशियात अब्दुल फजल में भी किसी संत सूरदास का उल्लेख है, किन्तु वे बनारक के कोई और सूरदास प्रतीत होते हैं। अनुश्रुति यह अवश्य है की अकबर बादशाह सूरदास का यश सुनकर उनसे मिलने आए थे। भक्तमाल में इनकी भक्ति कविता एवं गुणों की प्रशंसा है तथा इनकी अंधता का उल्लेख है। चौरासी वैष्णवन की वार्ता के अनुसार वे आगरा और मथुरा के बीच साधु या स्वामी के रूप में रहते थे। वे वल्लभाचार्य के दर्शन को गए और उनसे लीलागान का उपदेश पाकर कृष्ण - चरित विषय पदों की रचना करने लगे। कालांतर में श्रीनाथ जी के मंदीर का निर्माण होने पर महाप्रभु वल्लभाचार्य ने इन्हें यहाँ कीर्तन का कार्य सौंपा। सूरदास के विषय में कहा जाता है। कि वे जन्मांध थे। उन्होंने अपने को जन्म आँधर कहा जाता है कि वे जन्मांध थे। ~~उन्होंने~~ किन्तु इसके शब्दार्थ पर अधिक नहीं जाना चाहिए। सूर के काव्य में प्रकृतियों और जीवन का जो सूक्ष्म सौन्दर्य चित्रित है। उससे यह नहीं लगता कि वे जन्मांध थे। उनके विषय में ऐसे कहानी भी मिलती है कि तीव्र अंतर्द्वन्द्व के किसी क्षण में उन्होंने अपनी आँखें फोड़ लीं थी। उचित यही मालूम पड़ता है कि जन्मांध नहीं थे। सूर और सती मध्यकालीन भक्त साधकों के आदर्श थे।

Teacher's Sign :

PG. NO DATE

19. चैतन्य महाप्रभु

चैतन्य महाप्रभु भक्तिकाल के प्रमुख कवियों में अग्रणी थे। इन्होंने वैष्णवों के गौड़ीय संप्रदाय की आधारशिला रखी। इनके गायकी की एक नयी शैली को जन्म दिया था। राजनैतिक अस्थिरता के दिनों में हिंदू मुस्लिम एकता की संभावना को बल दिया। जातिगत ऊंच-नीच की भावना को दूर करने की शिक्षा दी तथा विलुप्त वृंदावन को फिर से बसाया और अपने जीवन का अंतिम भाग वहीं व्यतीत किया.

चैतन्य महाप्रभु का जन्म सन् १४८६ की फाल्गुन पूर्णिमा को पश्चिम बंगाल के नवद्वीप नामक ग्राम में हुआ जिसे आज मायापुर कहा जाता है। इनका बचपन का नाम विश्वंभर था परंतु सभी इन्हें निमाई, कल्याण पुकारते थे। गौरवर्ण काया के कारण ये गौरांग और हरि-गौर सुंदर आदि भी कहते थे। चैतन्य महाप्रभु के द्वारा गौड़ीय वैष्णव संप्रदाय की आधारशिला रखी गई। इनके द्वारा प्रारंभ किया गया महामंत्र नाम संकीर्तन का अत्यंत व्यापक व सकारात्मक प्रभाव आज पश्चिमी जगत तक में है। इनके पिता का नाम जगन्नाथ मिश्र एवं माता का नाम शचि देवी था। निमाई बचपन से ही विलक्षण प्रतिभा संपन्न थे। अत्यंत सरल सुंदर व्यक्तित्व के धनी थे। इनके द्वारा की गई लीलाओं को देखकर हर कोई हतप्रभ हो जाता है।

Teacher's Sign :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

आनंद चॅरीटेबल संस्था आष्टीचे.

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय कडा

ता आष्टी जि.बीड

हिंदी विभाग

प्रकल्पकार्य

बी.ए तृतीय वर्ष

विषय :- प्रयोगवादी कवि

नांव :- कु. मोरे वृषाली गोविंदराव

प्रा. डॉ. पटेल एम. आर.

प्रयोगवाद– विशेषताएँ एवं महत्वपूर्ण कवि

प्रयोगवाद का परिचय

हिंदी के ऐतिहासिक युग प्रयोगवाद का आरंभ सन् 1943 ईस्वी से हुआ। सन् 1943 में ही अज्ञेय के संपादन में प्रथम तार सप्तक को प्रकाशित किया गया था। इसकी भूमिका में अज्ञेय जी ने लिखा है- "ये कवि नवीन राहों के अन्वेषी हैं।" स्वतंत्रता प्राप्त होने के बाद अज्ञेय के संपादन में **'प्रतीक'** नामक मासिक पत्रिका को प्रकाशित किया गया। इसमें प्रयोगवादी काव्य के स्वरूप को स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है। इसके बाद प्रयोगवादी काव्य का विकास होने लगा। सन् 1951 में दूसरा तार सप्तक प्रकाशित किया गया। आगे चलकर तीसरे सप्तक को भी प्रकाशित किया गया। जीवन और जगत के प्रति आस्था के भाव प्रयोगवाद के महत्वपूर्ण तत्व हैं। प्रयोगवादी काव्य में साम्यवाद के प्रति अनास्था व्यक्त की गई है। प्रयोगवादी कवि कला को केवल कला के लिए और अपने अहं की अभिव्यक्ति के लिए मानते हैं। अहं का विसर्जन और साहित्य का सामाजीकरण प्रयोगवादी काव्य की प्रमुख विशेषताएँ हैं। प्रयोगवादी कवियों की अनुभूति का केंद्र उनका अहं है। इनके काव्य में **'मैं'** शब्द का अधिकाधिक प्रयोग किया गया है। जीवन के प्रति विभिन्न कुंठाओं ने प्रयोगवादी कवियों को शंकाकुल और भयाकुल बना दिया है। प्रयोगवादी कवि कविताओं के माध्यम से

कुँवर केदार के सर्व विजय की कीर्ति प्रयाग से लेकर मदनपुर तक फैल गयी।

4. चौथा -सप्तक-1979 ई.

(1) अवधेश कुमार (2) राजकुमार कुंभज (3) श्रीराम वर्मा (4) राजेन्द्र किशोर (5) नन्दकिशोर आचार्य (6) सुमन राजे (7) स्वदेश भारती

अवधेश के राजकुमार श्रीराम ने राजेन्द्र नन्दकिशोर को सुमन के साथ स्वदेश भेज दिया।

तार सप्तक विशेष:

- ⇔तार सप्तकों में प्रथम महिला- शकुन्तला माथुर (दुसरे तार सप्तक से)
- तार सप्तकों में कुल महिला- 3
- ⇔तार सप्तकों में राजस्थान से - नन्दकिशोर आचार्य
- तार सप्तकों में पति-पत्नि- गिरिजा कुमार माथुर,शकुन्तला माथुर

शेतकरी शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
हिंदी विषय बी.ए.तृतीय वर्ष के उपाधि हेतु प्रस्तुत शोध प्रबंध

✪ शिर्षक ✪

"महाकवि सुरदास एंवम् उनका भ्रमरगीत"

✪शोध छात्रा ✪

राठोड अजय म्हसु (बी.ए.तृतीय वर्ष)

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते

आंनदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.एम.आर.पटेल

आंनदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Shetkari Shikshan Prasarak Mandal's

Anandrao Dhonde Alis Babaji Mahavidyalya
Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Mr.Rathod Ajay Mhasu** of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Hindi entitled "महाकवि सुरदास एंवम् उनका भ्रमरगीत" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	—	—	67

External Examiner

Date 30 / 5 / 2022

Head of the Department

प्रत्येक युग का साहित्य अपनी युगीन परिस्थितियों से प्रभावित होता है । चूँकि साहित्य का निर्माता स्वयं अपनी युगीन परिस्थितियों से प्रभावित होता है । इस दृष्टि से किसी साहित्यकार या उसके साहित्य को देख लेने से पहले मनुष्य जीवन से सम्बन्धित तत्कालीन सभी क्षेत्रों में स्थित परिस्थितियों को देख लेना जरूरी हो जाता है ।

महाकवि सूरदास तथा उनके साहित्य को समझने के लिए भी हमें उनके समकालीन राजनैतिक, सामाजिक, साहित्यिक और धार्मिक परिस्थितियों को देख लेना जरूरी है । इसके बिना हम न तो सूरदास जी की मान्यताओं को समझ सकते हैं न ही उनके जीवन आदि विषयक सिद्धान्तों को । अतः एकेक करके निम्न प्रकार यहाँ सूरकालीन आर्थिक, सामाजिक, नैतिक, राजनैतिक तथा धार्मिक आदि कई क्षेत्रों में स्थित स्थितियों का लेखा जोखा प्रस्तुत हैं ।

जिस प्रकार युगीन परिस्थितियों ने सूर साहित्य पर असर डाला उसी प्रकार सूर ने भी उस युग पर अपनी अमीट छाप छोड़ रखी है ।

सूरदास जी के जीवन का प्रारंभिक काल अत्याधिक अव्यवस्थित था जिसका कारण तत्कालीन परिस्थितियाँ थीं । अतः सूर व सूरसाहित्य को जानने से पहले सूरकालीन परिस्थितियाँ व विचारधाराओं का यथोचित विवेचन प्रस्तुत है ।

राजनैतिक परिस्थिति

सूरदास के अविर्भाव काल में राजनीतिक परिस्थिति अत्याधिक अस्तव्यस्त थी । सूरदास के जीवनकाल में ही पठानों का शासन समाप्त हो चुका था । कोई भी सार्वभौम सत्ता शासन की बागड़ोर संभाले हुए नहीं थी । इसी काल में बाबर ने इब्राहिम लोदी को पराजित कर दिल्ली को हासिल कर लिया था । बाबर ने दिल्ली पर पूरे चार साल तक शासन किया । इसके पश्चात हुमायूँ ने १५३० से लेकर सन १५५६ तक दिल्ली पर राज किया । बीच में हुमायूँ ने शेरशाह से मात तो खायी थी लेकिन फिर से प्रयासपूर्वक दिल्ली को पा लिया था ।

अशान्ति और भय ने आतंक मचा रखा था । राजनीति में जनता की कतई रुचि नहीं थी । इस अव्यवस्थित राजनीतिक दशा को देखकर सामान्य मनुष्य विरक्त हो चुका था । जनता निरूत्साही थी । बाबर ने अपने शासनकाल के चार वर्ष युद्ध करते हुए ही व्यतीत किये थे । हुमायूँ ने भी अपना शासन काल पठानों से लड़ते और घरेलु झगड़ों से निपटते हुए ही गुजार दिया था ।

बाबर का आक्रमण, हुमायूँ का हिंदुस्तान में आगमन, फिर जाना और पुनः आक्रमक होकर लौटना इन कारणों से देश तथा जनता की उन्नति अवरूद्ध हो चली थी । शासक वर्ग अशिक्षित था, विलासी तथा घमण्डी था । जनता के प्रति उनके मन में सहानुभूति नहीं थी । शासकों को क्रूरता आसमान छू रही थी । उनके मन में जनकल्याण की भावना नहीं के बराबर थी । धर्माचार्य धर्मप्रसार का अत्याधिक प्रयास कर रहे थे लेकिन फिर भी जनता का 'धर्म और ईश्वर' से विश्वास उठ रहा था ।

षष्ठ स्कंध

'सूरसागर' के छठे स्कंध में मात्र आठ पद हैं । इनकी शैली भी वर्णनात्मक है । स्कंध की शुरुवात अजामिल के उध्दार की कथा के साथ होती है । सूर ने तर्कसंमत कारण प्रस्तुत कर अजामिल उध्दार को सही सिध्द करने का प्रयास किया है । इसके पश्चात राजा परीक्षित के प्रश्न और श्रीशुकदेव जी के उत्तरों का सिलसिला चल पड़ता है । देवों के गुरु बृहस्पति, विश्वरुप तथा वृत्रासुर की कथाएँ भी कही गयीं हैं । एक और कथा में दधीचि की कथा है जिसमें गोपाल की प्यारी गायों के मल सेवन का सही कारण बताया गया है । इसके अनुसार दधीचि की खाल एक गाय ने चाटकर उतार ली थी जिसके कारण गायों का मुँह अपवित्र हो गया था। साथ ही मानस से इंद्र पाचारण और चित्रकेतु के शाप के सम्बन्ध में भी कथाएँ कही गयी हैं । 'भागवत' तथा 'सूरसागर' के विवरण में किंचित भिन्नता पायी गयी है । इसके पश्चात नहुष की कथा कही गयीं हैं । इन्द्र और अहल्या की कथा भी 'सूरसागर' में पायी गयी है । अन्त में श्रीगुरु महिमा और सदाचार शिक्षा के साथ ही यह स्कंध समाप्त कर दिया गया है ।

'सूरसागर' के षष्ठ स्कंध को हम साररुप में कुछ इस प्रकार प्रस्तुत कर सकते हैं परीक्षित प्रश्न, श्रीशुक उत्तर, अजामिलोध्दार, इन्द्र पाचारण, चित्रकेतु शाप, नहुष कथा, इन्द्र अहल्या कथा, सदाचार शिक्षा, श्रीगुरु महिमा ।

इतनी कथाएँ कह चुकने के पश्चात यह स्कंध समाप्त हो जाता है । 'सूरसागर' में मानस से इंद्र को लाया जाना तथा चित्रकेतु शाप की कथा बहुत ही संक्षेप में वर्णित है जबकि 'श्रीमदभागवत' में इसका पूर्ण विस्तार हो पाया है । 'भागवत' में वर्णित कई कथाएँ ऐसी भी हैं जिनकी ओर सूर ने संकेत तक नहीं दिये हैं । मात्र इतना ही नहीं 'भागवत' में वर्णित विविध स्तोत्र, देवताओं की वंशावली तथा महत्वपूर्ण ऐतिहासिक विवरण 'सूरसागर' में देखने को नहीं मिलता । इसके बावजूद 'सूरसागर' में गुरु महिमा का स्तवन करते अंतिम दो पदों ने 'भागवत' से कहीं बढ़कर असर दिखाया है ।

सप्तम स्कंध

वर्णनात्मक शैली में बध्द कुल आठ पदों में इस स्कंध का विस्तार हुआ है । इस स्कंद में मात्र तीन कथाएँ वर्णित हैं । यह तीनों कथाएँ एक दूसरे से स्वतंत्र और भिन्न हैं । पहली कथा नृसिंह अवतार की है जो 'भागवत' की तुलना में अत्यंत संक्षिप्त रुप में कही गयी है । दूसरी कथा त्रिपुर वध की है । इस कथा का भी पर्याप्त विस्तार नहीं हो पाया है । तीसरी कथा नारद उत्पत्ति की है । 'भागवत' में यह तीनों कथाएँ दृष्टांत रुप में प्रस्तुत की गयी हैं । 'श्रीमद् भागवत' में जहाँ इन कथाओं का पूर्ण विस्तार हो पाया है वहीं 'सूरसागर' इनका सारमात्र नजर आता है । रामनाम का महिमा गान 'सूरसागर' के इस अध्याय की विशेषता रहा है । 'भागवत' की अपेक्षा 'सूरसागर' में रामनाम की महिमा अधिक गायी गयी है ।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

आनंद चॅरीटेबल संस्था आष्टीचे,

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय कडा

ता. आष्टी जि. बीड.

हिंदी विभाग

प्रकल्पकार्य

बी.ए. तृतीय वर्ष

विषय :- प्रेममार्गी शाखा के कवि

नांम :- कु. ~~[illegible]~~ आलिझा रज्जाक
रायगड

प्रा. डॉ. पटेल एम. आर.

30/5/22

70/100

प्रेम-मार्गी शाखा के कवि और उनकी रचनाएँ

आज हम प्रेम-मार्ग शाखा के कवियों और उनकी रचनाओं पर प्रकाश डालेंगे -

इस शाखा के प्रतिनिधि कवि मलिक मुहम्मद जायसी हैं । अन्य कवि और उनकी कृतियाँ निम्नानुसार हैं :-

1. मलिक मुहम्मद जायसी : आखिरी कलाम, अखरावट, चित्ररेखा, मसलानामा, कहरनामा, पद्मावत । भाषा ठेठ अवधि ।
2. शेख कुतुबन : मृगावती ।
3. मंझन :मधुमालती ।
4. मुल्ला दाऊद : चंदायन (चंदावत)
5. उसमान : चित्रावली
6. शेखनबी : ज्ञानदीप
7. कासिमशाह : हंसजवाहिर
8. नूरमुहम्मद : इन्द्रावती, अनुराग बांसुरी
9. असाइत : हंसावली
10. पुहकर : रसरतन
11. जान कवि : कनकावती, मधुकर मालती
12. जलालुद्दीन : जमाल पचीसी
13. ख्वाज़ा अहमद : नूरजहां (भाषा मनसवी शैली)
14. नसीर : प्रेम-दर्पण
15. शेख रहीम : प्रेम-रस
16. मधुकर : मधुमालती
17. जान : रत्नावली
18. रंजन : प्रेमवन जीवन
19. मृगेन्द्र :प्रेम पयोनिधी
20. ईश्वरदास : सत्यवती कथा
21. दामोदर :लखमनसेन पद्मावती कथा
22. गणपति(आलम) : माधवानल कामकंदला
23. नरपति व्यास : नल-दमयंती
24. दु:खहरणदास : पहुपावती

विचित्रता दिखाई है। भावव्यंजना की सहज मार्मिकता, शब्दक्रीड़ा की निपुणता और कूट काव्यरचना की प्रवीणता इनमें थी।

अन्य संस्करण यह कहानी तमाम कवियों की रचना का हिस्सा बनी है। संभवतः इसे सर्वप्रथम व्यवस्थित रूप में फ़ारसी कवि नूरुद्दीन अब्दुर्रहमान जामी (1414-1492 ई.) ने अपनी रचना 'हफ्त अवरंग' में रचा। महमूद गामी (1750-1855 ई.) ने कश्मीरी में इस कथा को निबद्ध किया है। हाफिज बरखुरदार (1658–1707) ने पंजाबी में इनकी गाथा को निबद्ध किया है। शेख निसार ने अवधी में इस पर काव्य रचा है, जिसमें माना जाता है कि उन्होंने 1790 ई. में 57 वर्ष की आयु में केवल सात दिनों में इसकी रचना की थी। इन्हीं की कहानी पर हिंदी में कवि नसीर ने 1917-18 ई. में 'प्रेमदर्पण' की रचना की। शाह मुहम्मद सगीर ने चौदहवीं सदी में बांग्ला में इस कथा को रचा। फ़िरदौसी, अमीर ख़ुसरो, फ़रीद से लेकर बुल्लेशाह तक ने अपनी कविताओं में इन्हें याद किया है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

आनंद चॅरीटेबल संस्था आष्टीचे,

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय कडा

ता. आष्टी जि. बीड.

हिंदी विभाग

प्रकल्पकार्य

बी.ए. तृतीय वर्ष

विषय :- हिन्दी पत्रिकाओं की बोलियाँ

नांम :- कु. शेख तबस्सुम जमादार

प्रा. डॉ. पटेल एम. आर.

75/100

30/5/22

हिंदी भाषा की बोलियाँ

हिन्दी की अनेक बोलियाँ (**उपभाषाएँ**) हैं जिनमें **अवधी**, **ब्रजभाषा**, **कन्नौजी**, **बुंदेली**, **बघेली**, **हड़ौती**,**भोजपुरी**, **हरयाणवी**, **राजस्थानी**, **छत्तीसगढ़ी**, **मालवी**, **नागपुरी**, **खोरठा**, पंचपरगनिया, **कुमाउँनी**, **मगही** आदि प्रमुख हैं। इनमें से कुछ में अत्यन्त उच्च श्रेणी के **साहित्य** की रचना हुई है। ऐसी बोलियों में **ब्रजभाषा** और **अवधी** प्रमुख हैं। यह बोलियाँ हिन्दी की विविधता हैं और उसकी शक्ति भी। वे हिन्दी की जड़ों को गहरा बनाती हैं। हिन्दी की बोलियाँ और उन बोलियों की उपबोलियाँ हैं जो न केवल अपने में एक बड़ी परंपरा, **इतिहास**, **सभ्यता** को समेटे हुए हैं वरन स्वतंत्रता संग्राम, जनसंघर्ष, वर्तमान के बाजारवाद के खिलाफ भी उसका रचना संसार सचेत है।[1]

मोटे तौर पर हिन्द (भारत) की किसी भाषा को 'हिन्दी' कहा जा सकता है। भारत में अंग्रेजी शासन के पूर्व इसका प्रयोग इसी अर्थ में किया जाता था। पर वर्तमानकाल में सामान्यतः इसका व्यवहार उस विस्तृत भूखंड की भाषा के लिए होता है जो पश्चिम में जैसलमेर, उत्तर पश्चिम में अंबाला, उत्तर में शिमला, पूर्व में नवाडा, दक्षिण पूर्व में रायपुर तथा दक्षिण-पश्चिम में खंडवा तक फैली हुई है। हिन्दी के मुख्य दो भेद हैं - पश्चिमी हिंदी तथा पूर्वी हिंदी।

पश्चिमी और पूर्वी हिंदी

जैसा ऊपर कहा गया है, अपने सीमित भाषाशास्त्रीय अर्थ में हिंदी के दो उपरूप माने जाते हैं - पश्चिमी हिंदी और पूर्वी हिंदी।

पश्चिमी हिन्दी

पश्चिमी हिन्दी का विकास शौरसेनी अपभ्रंश से हुआ है। इसके अंतर्गत पाँच बोलियाँ हैं - खड़ी बोली, हरियाणवी, ब्रज, कन्नौजी और बुंदेली। खड़ी बोली अपने मूल रूप में मेरठ, रामपुर, मुरादाबाद, सहारनपुर, मुजफ्फरनगर, बिजनौर, बागपत के आसपास बोली जाती है। इसी के आधार पर आधुनिक हिंदी और उर्दू का रूप खड़ा हुआ। बांगरू को जाटू या हरियाणवी भी कहते हैं। यह पंजाब के दक्षिण पूर्व में बोली जाती है। कुछ विद्वानों के अनुसार बांगरू खड़ी बोली का ही एक रूप है जिसमें पंजाबी और राजस्थानी का मिश्रण है। ब्रजभाषा मथुरा के आसपास ब्रजमंडल में बोली जाती है। हिंदी साहित्य के मध्ययुग में ब्रजभाषा में उच्च कोटि का काव्य निर्मित हुआ। इसलिए इसे बोली न कहकर आदरपूर्वक भाषा कहा गया। मध्यकाल

में यह बोली संपूर्ण हिंदी प्रदेश की साहित्यिक भाषा के रूप में मान्य हो गई थी। पर साहित्यिक ब्रजभाषा में ब्रज के ठेठ शब्दों के साथ अन्य प्रांतों के शब्दों और प्रयोगों का भी ग्रहण है। कन्नौजी गंगा के मध्य दोआब की बोली है। इसके एक ओर ब्रजमंडल है और दूसरी ओर अवधी का क्षेत्र। यह ब्रजभाषा से इतनी मिलती जुलती है कि इसमें रचा गया जो थोड़ा बहुत साहित्य है वह ब्रजभाषा का ही माना जाता है। बुंदेली बुंदेलखंड की उपभाषा है। बुंदेलखंड में ब्रजभाषा के अच्छे कवि हुए हैं जिनकी काव्यभाषा पर बुंदेली का प्रभाव है।

पूर्वी हिन्दी

पूर्वी हिंदी की तीन शाखाएँ हैं - अवधी, बघेली और छत्तीसगढ़ी। अवधी अर्धमागधी प्राकृत की परंपरा में है। यह अवध में बोली जाती है। इसके दो भेद हैं - पूर्वी अवधी और पश्चिमी अवधी। अवधी को बैसवाड़ी भी कहते हैं। तुलसी के रामचरितमानस में अधिकांशतः पश्चिमी अवधी मिलती हैं और जायसी के पदमावत में पूर्वी अवधी। बघेली बघेलखंड में प्रचलित है। यह अवधी का ही एक दक्षिणी रूप है। छत्तीसगढ़ी पलामू (झारखण्ड) की सीमा से लेकर दक्षिण में बस्तर तक और पश्चिम में बघेलखंड की सीमा से उड़ीसा की सीमा तक फैले हुए भूभाग की बोली है। इसमें प्राचीन साहित्य नहीं मिलता। वर्तमान काल में कुछ लोकसाहित्य रचा गया है। बिहारी, राजस्थानी बिहारी हिंदी के अंतर्गत मगही,भोजपुरी,आदि बोलियां आती हैं

बिहारी, राजस्थानी और पहाड़ी हिन्दी

हिंदी प्रदेश की तीन उपभाषाएँ और हैं - बिहारी, राजस्थानी और पहाड़ी हिंदी।

बिहारी की तीन शाखाएँ हैं - भोजपुरी, मगही और मैथिली। बिहार के एक कस्बे भोजपुर के नाम पर भोजपुरी बोली का नामकरण हुआ। पर भोजपुरी का प्रसार बिहार से अधिक उत्तर प्रदेश में है। बिहार के शाहाबाद, चंपारन और सारन जिले से लेकर गोरखपुर तथा बारस कमिश्नरी तक का क्षेत्र भोजपुरी का है। भोजपुरी पूर्वी हिंदी के अधिक निकट है। हिंदी प्रदेश की बोलियों में भोजपुरी बोलनेवालों की संख्या सबसे अधिक है। इसमें प्राचीन साहित्य तो नहीं मिलता पर ग्रामगीतों के अतिरिक्त वर्तमान काल में कुछ साहित्य रचने का प्रयत्न भी हो रहा है। मगही के केंद्र पटना और गया हैं। इसके लिए कैथी लिपि का व्यवहार होता है। पर आधुनिक मगही साहित्य मुख्यतः देवनागरी लिपि में लिखी जा रही है। मगही का आधुनिक साहित्य बहुत समृद्ध है और इसमें प्रायः सभी विधाओं में रचनाओं का प्रकाशन हुआ है।

मैथिली एक स्वतंत्र भाषा है जो संस्कृत के करीब होने के कारण हिंदी से मिलती जुलती लगती है। परन्तु, मैथिली हिंदी से अधिक बांग्ला के निकट है।

1264 की एक युद्ध में जैत सिंह ने जो समर सिंह के पुत्र थे, भील राजा कोटिया भील की हत्या कर कोटा [अकेलगढ] पर क़बज़ा कर लिया। वह कोट्या की वीरता से इस हद तक प्रभावित हो गए थे कि उन्होंने इस नवीन रूप से अधिकृत स्थान का नाम कोटा रख दिया। कोट्या का शरीर से अलग किया गया सर जैठ सिंह द्वारा निर्मित नए क़िले की नीव में दफ़न कर दिया गया। कोट्या को तब से आदर के स्थान में रखा गया है और कोट्या भील मन्दिर में हर दिन उसका स्मरण किया जाने लगा। यह महल की बाहरी दीवार में स्थित है जो मुख्य द्वार की बाईं ओर है। कोटा शायद एक-मात्र नगर है जो किसी विजयी के स्थान पर पराजित व्यक्ति के नाम पर बना है। कोटा के स्वतंत्र राज्य का गठन 1631 में संभव हो सका। यह महल, जिसे बाद के शासकों ने परिवर्तित किया है, आज भी मौजूद है, और इसे आम तौर से स्थानीय लोगों द्वारा गढ़ महल कहा जाता है।

झालावाड़

1838 में कोटा के सरदार की सहमति से यह तय किया गया कि इससे झालावाड़ को अलग किया जाएगा और झालावाड़ राज्य का एक प्रावधान रखा जाए जहाँ ज़ालिम सिंह के वंशज राज्य-भार संभालेंगे।

बाराँ

14वीं -15वीं शताब्दी में बाराँ शहर सोलंकी राजपूतों के अधीन रहा। यह सटीक रूप से पता नहीं चल सका कि 12 गाँवों के बीच एक प्रमुख नगर का नाम बाराँ कब पड़ गया। इस बारे में कई विचार हैं, जैसे कि कुछ मानते हैं कि "बारह गाँव" से "बाराँ" नाम लिया गया है। कुछ मानते हैं कि चूँकि इस क्षेत्र की मिट्टी अधिकांशत: बारानी है, इसी से यह नाम बाराँ पड़ गया।

पूरे क्षेत्र का नाम बूँदी था जब कई राज्य इससे अलग होकर बिखर गए। यह पूरा क्षेत्र वर्तमान राज्य राजस्थान का भाग है। इनमें सबसे बड़े नगर बूँदी और कोटा हैं।

इसमें बूँदी, बाराँ, झालावाड़ और कोटा के ज़िले भी शामिल हैं और यह पश्चिम में मेवाड़ से लगते हैं, पूर्वोत्तर में अजमेर क्षेत्र से लगते हैं, दक्षिण में मालवा से जुड़ते हैं और पूर्व में मध्य प्रदेश राज्य के गिर्द क्षेत्र से जुड़ते हैं।

इस क्षेत्र का नाम तृप्त हड़ राजपूतों पर पड़ गया है जो विशाल चौहान राजपूतों के वंश की शाखा है। हड़ इस क्षेत्र में 12वीं शताब्दी में आकर बस गए थे और क्षेत्र पर कई सदियों तक अपना वर्चस्व बनाए रखे थे। हड़ राव देव ने बूँदी पर 1241 में और कोटा पर 1264 में क़बज़ा जमाया। एक समय पर हड़ का संयुक्त राज्य वर्तमान ज़िलों बाराँ, बूँदी, कोटा और झालावड़ तक फैला हुआ था।

शेतकरी शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
हिंदी विषय बी.ए.तृतीय वर्ष के उपाधि हेतु प्रस्तुत शोध प्रबंध

✪ शिर्षक ✪

"साठोत्तर हिंदी-मराठी उपन्यासों मे चित्रित कृषक जिवन"

✪शोध छात्रा ✪

आफसाना अकबर शेख (बी.ए.तृतीय वर्ष)

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते

आंनदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.एम.आर.पटेल

आंनदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Shetkari Shikshan Prasarak Mandal's

Anandrao Dhonde Alis Babaji Mahavidyalya
Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Miss.Shaikh Afsana Akbar** of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Hindi entitled " साठोत्तर हिंदी-मराठी उपन्यासों मे चित्रित कृषक जिवन"" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	-	-	73

External Examiner

Date 30/5/2022

Head of the Department

प्रथम अध्याय

साठोत्तर परिवेश स्थितियाँ एवं किसान आंदोलन

1.1. प्रस्तावना :

भारत कृषि प्रधान देश है । आज भी भारत की 70 प्रतिशत जनता गाँवों में ही रहती हैं । भारतीय जीवन का यथार्थ स्वरूप गाँवों में ही है । भारतीय जीवन तथा सभ्यता का मूल स्रोत कृषि है और उसका विस्तार ग्राम-जीवन में ही मिलता है । खेती करने वाले ग्रामीण, कृषक कहलाते हैं । कृषि ग्राम्य-जीवन का एक मुख्य अंग है । भारत वर्ष गाँवों से बना है । गाँवों में रहने वाले ज्यादात्तर लोग कृषि से संबंध रखते हैं । इसलिए भारत कृषकों का देश है । स्वतंत्रता पूर्व काल में भारतीय किसान की आर्थिक स्थिति अत्यंत दयनीय हो गई थी । कृषकों को व्यापारी, पूँजीपति, साहूकार आदि लूट रहे थे । स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भारतीय किसान की स्थिति में परिवर्तन आया है । सिंचाई-योजनाएँ, बीज सुधार तथा कृषि की वैज्ञानिक पद्धति से भी किसान को लाभ हुआ है । कृषक जीवन की आर्थिक स्थिति में सुधार हुआ है, किन्तु वह नगण्य ही है । स्वतंत्रता-पूर्व काल में कृषकों ने शोषण एवं अत्याचार के विरोध में व्यापक आंदोलन आरंभ किये थे । साठोत्तर परिवेश के कृषक-समाज में राजनीतिक चेतना व्यापक रूप से व्याप्त रही है। कृषक - जीवन के समग्र रूप और उसके प्रामाणिक अध्ययन के लिए आवश्यक है - उसके विभिन्न पक्षों का गहन अध्ययन करके तथा उसके आन्तरिक स्वरूप को भली-भाँति समझा जाए । इसलिए आगे हम कृषक-जीवन के विभिन्न पक्षों का आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक परिस्थितियों का विवेचन करेंगे ।

1.2. आर्थिक परिस्थितियाँ :

स्वातंत्र्य-पूर्व काल किसानों के लिए एक प्रकार से संघर्ष-काल था किसान सामन्त और महाजनी सभ्यताओं से शोषित हो रहा था, इसलिए वह इनसे संघर्ष कर रहा था ।

ब्रिटिश शासन के अत्याचार, दमन, दुर्व्यवस्था, भेदभावमूलक नीति की वजह से कृषक तबाह हो रहा था । यही वजह है कि सन 1864 ई. में तत्कालीन वाइसराय लॉर्ड लॉरेन्स ने कहा था, "भारत बड़ा गरीब देश है । देश की बहु-संख्यक जनता कठिनाई से ही अपना पेट भर पाती है।"[1] इस उद्धरण से भारत की तत्कालीन समय की आर्थिक स्थिति उजागर होती है ।

सन् 1895 से 1903 तक भारत के सचिव जॉर्ज हेमिल्टन थे, उनको भारतवासियों और उनकी आकांक्षाओं के प्रति सहानुभूति नहीं थी । अंजाम यह हुआ कि भारत में युद्धों, दुर्भिक्षों और महामारियों का प्रकोप रहा । नित्य नए कर लगाए गए । किसानों को अनेक प्रकार की यातनाएँ सहनी पड़ी । इसकी एक प्रगुख वजह यह थी कि भारत के सचिव की दृष्टि अधिकाधिक आर्थिक लाभ प्राप्त करने की ओर थी, न कि भारतीय किसान के हित में थी। वैसे तो भारत के कृषक एवं सामान्य जनता कंपनी-शासन के पूर्व से ही त्रस्त रही हैं । किन्तु इन शासकों का ध्यान भूमि सुधार की ओर भी गया । "सन् 1859 ई. में लगान कानून से उन किसानों को जो बारह वर्ष से किसी भूमि में खेती करते थे, उन्हें मौरूसी हक दे दिया गया और लगान वृद्धि की सीमा बाँध दी गई । यद्यपि इस कानून में कई दोष थे, फिर भी इससे जमीदारों और तालुकेदारों की स्वेच्छावृत्ति पर थोड़ा अंकुश अवश्य लग गया । वे मनमाने ढंग से किसानों से भूमि नहीं छीन सकते थे ।"[2] इस तरह किसानों को कुछ लाभ हुआ, किन्तु इस आर्थिक लाभ को सरकार विभिन्न करों के बहाने ले जाती थी । डॉ. लक्ष्मीसागर वार्ष्णेय का कहना है कि - "वास्तव में सरकार का कर-निर्धारण सही न होने के कारण जनता आर्थिक अत्याचार से पिसती रहती थी ।"[3] सरकार द्वारा गलत तरीके से शोषण किया जाता था । जिससे किसान की आर्थिक स्थिति बूरी तरह प्रभावित होती थी ।

---

1. हिंदी साहित्य का बृहद इतिहास, डॉ. विनयमोहन शर्मा, पृ. 17
2. वही, पृ. 17
3. आधुनिक हिंदी साहित्य, डॉ. रामगोपाल सिंह, पृ. 72

सरकार को कृषकों के हित में जमीन अधिग्रहण कानून बनाना पड़ा । यह इस वर्तमान आंदोलन की उपलब्धि हैं ।

1.8. निष्कर्ष :

स्वतंत्रता पूर्व काल में भारतीय कृषक की आर्थिक स्थिति अत्यंत दयनीय हो गई थी । इसके खिलाफ भारत में कृषक आंदोलन का प्रारंभ सामन्ति व्यवस्था एवं किसान के शोषण और दमन के विरोध में उत्पन्न हुआ । बाद में सरकार के गलत कृषि नीति के खिलाफ आंदोलन हुए । जिनका उद्देश्य सामाजिक आर्थिक न्याय प्राप्त करना था ।

साठोत्तर काल में कृषक-स्थिति में परिवर्तन आया । विकास की अनेक योजनाओं का क्रियान्वयन तो हुआ, पर भ्रष्टाचार की वजह से विकास योजनाएँ सफल नहीं हुई । कृषक वर्ग शोषण और आर्थिक कठिनाईयों का शिकार बना ।

कृषक समाज राजनैतिक घटनाओं से बहुत प्रभावित हुआ । पंचायत-राज की स्थापना से न केवल जनता जागृत हुई बल्कि सत्ता की बागडोर जमींदार के हाथ चली गई। गाँव का प्रभाव जातियों की सत्ता पर दिखाई दिया । राजनीतिक पार्टियों ने अपने स्वार्थों की पूर्ति के लिए जातिवाद का लाभ उठाया किन्तु समाजवादी जन चेतना से अत्याचारों एवं शोषण में कमी आई है ।

सामाजिक समस्या जैसे अस्पृश्यता का साठोत्तर काल में भी हल नहीं निकला है । आज भी अंधविश्वास, अज्ञान का समाज पर प्रभाव है । धार्मिक भावना में परिवर्तन भी आंशिक रूप में दिखाई देता है ।

शिक्षा, आधुनिकता तथा वैज्ञानिकता से लोगों का सांस्कृतिक मूल्यों के दृष्टिकोन परिवर्तित हो रहा है । सामाजिक विघटन, लोगों की अर्थमूलक दृष्टि, नगरोन्मुखता, राजनीतिक प्रभाव, मूल्यानुसंक्रमण आदि के कारण कृषक-संस्कृति विघटित हो रही है । इसके बावजूद ग्रामीणों का सांस्कृतिक आकर्षण अभी भी बना हुआ है ।

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
राज्यशास्त्र विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"आंबेडकरांचे सामाजीक राजकीय विचार"

✪संशोधक ✪

मिसाळ निलेश मनोहर (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो. , ई-मेल-

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

प्रा.डॉ.गोरे बी.डी.
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned with OKEN Scanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.गोरे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

दिनांक : 30 / 5 /2022

संशोधक

मिसाळ निलेश

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Mr.Misal Nilesh Manohar** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Political Science entitled* **आंबेडकरांचे सामाजीक राजकीय विचार"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	—	—	070

External Examiner

Date :26 /05/2022

Head of the Department

प्रा. डॉ. गोरे बी. डी.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
आनंदराव धोंडे उर्फ बावाजी महाविद्यालय
कडा, ता. आष्टी, जि. बीड

प्रकरण पहिले
प्रस्तावना

प्रास्ताविक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जागतिक दर्जाचे समाजशास्त्रज्ञ तसेच अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांच्या विचारावर बुद्ध, कबीर, फुले यांच्यासह पाश्चिमात्य विचारवंतांचा प्रभाव होता. त्यांना संसदीय लोकशाहीबद्दल अधिक आकर्षण होते. त्यांना जगातील साम्यवाद, समाजवाद, भांडवलशाही व्यवस्था यांच्या गुणदोषांचे पूर्णपणे आकलन होते. लोकशाही व्यवस्थेत अध्यक्षीय शासन पद्धती भारतासारख्या देशाला अनुकूल नव्हती याचीही त्यांना जाणीव होती. समाजवादी समाज रचनेमध्ये दोष आहेत ते दूर केल्याशिवाय समाजवादी विचारास पूर्णत्व येऊ शकत नाही; म्हणून त्यांनी आपल्या 'राज्ये व अल्पसंख्यांक' या ग्रंथामध्ये राज्यविषयक सिद्धांताची चर्चा करून 'राज्यसमाजवादाचा सिद्धांत' मांडला. त्यामध्ये त्यांनी अल्पसंख्यांकांना घटनात्मक संरक्षण, भूमिचे राष्ट्रीयीकरण, स्त्रीया व मजूरांना संरक्षण, अनुसूचित जातींना विशेष अधिकार अशा प्रकारचे सैद्धांतिक विचार मांडलेले आहेत.[१]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या सामाजिक व राजकीय कार्यातून त्यांची राजकारणातील भूमिका समजावून घेता येईल. राजकारणाचा अभ्यास करताना राजकारणाचे तात्त्विक आणि व्यवहारिक राजकारण असे स्थूलमानाने दोन प्रकार पडतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्यावरती उदारमतवादी विचारवंतांचा प्रभाव होता. राज्यव्यवस्थेतून मानवी कल्याण साधले जावे, राज्य शोषणाचे साधन होऊ नये यावर त्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानामध्ये भर दिला होता. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय हा त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा पाया होता. हिंदू धर्मातील विषमता, मानवामानवांतील भेद, उच्चनिच्चता स्त्रीयांना दुय्यमत्व, वाईट चालीरिती यांवर त्यांनी 'रिडल्स इन हिंदूझम' या ग्रंथात विचार मांडले आहेत.

भारतात अडीच हजार वर्षाहून अधिक काळ जाती-वर्गाच्या उतरंडीखाली दबलेल्या बहिष्कृत वर्गाच्या मुक्तीसाठी त्यांनी राजकीय डावपेच, मुत्सद्देगिरी केली. डॉ. आंबेडकरांनी

Scanned with OKEN Scanner

राज्यसंस्थेने या वर्गाची दखल घेण्यासाठी महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह (१९२७), मनुस्मृतीचे दहन, पार्वती मंदीर प्रवेश सत्याग्रह (१९२९), काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह (१९३१), साऊथबरो कमिशन पुढील साक्ष (१९१९), गोलमेज परिषद (१९३२) व घटना निर्मितीतील कार्य यांमध्ये त्यांनी बहिष्कृत किंवा अस्पृश्य वर्गासाठी केलेले युक्तीवाद सत्याग्रह, लढे या सर्वांमधून त्यांच्या राजकारणाची व्यूहरचना स्पष्ट होते.

राजकीय सिद्धांत हे काळाचे अपत्य असते त्यामध्ये सातत्याने बदल होतात. कार्ल मार्क्सने मांडलेला वर्ग संघर्षाचा सिद्धांत, भांडवलशाही व्यवस्थेचे समर्थन करणारे राजकीय सिद्धांत, राज्याचे दैवी सिद्धांत, सामाजिक कराराचे सिद्धांत या अशा राज्याच्या संबंधीच्या विविध सिद्धांताची निर्मिती झाली. काळानुसार हे सिद्धांत नव्याने मांडण्यात येतात. लासलेसने राजकीय सिद्धांत मृत्यू पावल्याचे म्हटले असले तरी मानवी जीवनातील सिद्धांताचे स्थान लक्षात घेता बदलत्या राजकीय पर्यावरणात त्याची नव्याने मांडणी केली जाते. काही वेळा जुने सिद्धांत पुन्हा नव्याने स्विकारण्याची मानवाला गरज भासते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर जॉन ड्यूई, सेलिग्मन, रसेल इत्यादी राजकीय विव्दानांचा प्रभाव होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यविषयक सिद्धांत मांडताना त्याची चर्चा समाजशास्त्रीय व अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून राज्याचे अवलोकन केले आहे. हे त्यांच्या राज्यविषयक सिद्धांतातून स्पष्ट होते. त्यामध्ये त्यांनी अल्पसंख्यांकाचे प्रश्न, अस्पृश्यांचे प्रश्न, जातीनिर्मूलन, स्त्रीवादी सिद्धांत, मजूर विषयक सिद्धांत, सामाजिक लोकशाही सिद्धांत, सामाजिक न्यायाचा सिद्धांत, राज्य समाजवादाचा सिद्धांत, विकासाचा सिद्धांत, धम्माचा कल्याणकारी सिद्धांत इत्यादी सिद्धांत मांडलेले आहेत त्यांचा उहापोह प्रस्तुत शोध प्रबंधात संशोधकाने केलेला आहे.

डॉ. आंबेडकर विद्यार्थी दशेत असताना त्यांनी वसाहतीक राज्याची आर्थिक दृष्टिकोनातून चिकित्सा केली होती तर नंतरच्या काळातील त्यांचे अनुभव लक्षात घेता त्यांनी राज्याची चर्चा ही वर्गीय तसेच जातीय दृष्टिकोनातून केलेली दिसून येते. त्या संदर्भात त्यांनी जाती निर्मूलनाचे सिद्धांत मांडलेले आहेत. तत्कालीन समाज व्यवस्थेतील जाती संस्थेत

परिशिष्ट पहिले
संदर्भ ग्रंथ सूची

१. मून वसंत, (२०१६) : 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे', खंड १, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र-साधने प्रकाशन समिती, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन.

२. पवार दया, (२०१७): 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

3. चौसाळकर अशोक, (२०११): 'प्राचीन भारतीय राजकीय विचार', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

४. शिंदे दत्ता, (२०११): 'हिंद स्वराज्य', गांधी अभ्यास केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

५. देशपांडे, म.द., (२००३): 'डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार', लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई.

६. खैरमोडे चांगदेव, (२००२): 'डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर खंड ६', सुगावा प्रकाशन, पुणे.

७. कुबेर वा.ना., (१९९८): 'डॉ. आंबेडकर विचार मंथन', सुगावा प्रकाशन, पुणे.

८. बाबर अशोक, (२०१६): 'आंबेडकरवाद', कोटी ॲण्ड बाबर पब्लिशर्स एलएलपी, सोलापूर.

९. पवार प्रकाश (२०१२): 'समकालीन राज्यशास्त्र', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

१०. देव विजय, गोसावी आपटे (२०१२): 'पाश्च्यात्य राजकीय विचारवंत', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

Scanned with OKEN Scanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
राज्यशास्त्र विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील महिला राजकीय नेतृत्वःएक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

वाघमारे आंनत बाबासाहेब (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो. , ई-मेल-

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

प्रा.डॉ.गोरे बी.डी.
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned with OKEN Scanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.गोरे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी **संशोधक**

दिनांक : 30 / 05 /2022 वाघमारे आनंत

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Mr.Waghmare Anant Babasaheb** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Political Science entitled* **स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील महिला राजकीय नेतृत्वःएक अभ्यास"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	—	—	62

External Examiner

Date : 30 /05/2022

Head of the Department

प्रा. डॉ. गोरे बी. डी.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय
कडा, ता. आष्टी, जि. बीड

प्रकरण तिसरे

समाजातील महिलांचे स्थान व भूमिका

प्रस्तावना

३.१ प्राचीन काळ

३.१.१ वैदिक काळ (इ.स.पूर्व ३००० ते इ.स.पूर्व १५००)

३.१.२ सूत्रे महाकाव्य व स्मृती काळ

३.२ मध्ययुगीन काळ

३.३ ब्रिटिश काळ

३.४ भारतीय धर्मातील स्त्रियांचे स्थान

३.४.१ हिंदू धर्म

३.४.२ जैन धर्म

३.४.३ बौद्ध धर्म

३.४.४ ख्रिश्चन धर्म

३.४.५ मुस्लिम धर्म

३.४.६ शीख पंथ

३.५ स्त्रियांच्या समस्या

३.५.१ शिक्षण

३.५.२ कुमारी माता

३.५.३ बालविवाह

Scanned with OKEN Scanner

३.५.४ विधवांची समस्या

३.५.५ परित्यक्ता

३.५.६ आत्महत्या

३.५.७ बलात्कार

३.५.८ स्त्रीभ्रूण हत्या

३.६ स्त्रियांच्या परिवर्तनांची कारणे

३.६.१ समाज सुधारकांचे प्रयत्न

३.६.२ शिक्षणाचा प्रसार

४.६.३ औद्योगिकिरण आणि शहरीकरण -

३.६.४ संसूचन साधनांचा प्रभाव (प्रसार माध्यमांचा प्रभाव)

३.६.५ पाश्चिमात्य संस्कृतीचा प्रभाव

३.६.६ आंतरजातीय विवाह

३.६.७ राष्ट्रीय आंदोलने

३.६.८ महिला मुक्ती संघटनांचे कार्य

३.७ महिला सबलीकरणासाठी विविध पातळ्यांवर झालेले प्रयत्न

३.७.१ आंतरराष्ट्रीय पातळीवर झालेले प्रयत्न

३.७.२ भारतात झालेले प्रयत्न

३.७.३ महाराष्ट्र पातळीवरचे प्रयत्न

Scanned with OKEN Scanner

समाजातील महिलांचे स्थान व भूमिका

प्रस्तावना -

महिलांचा राजकीय स्वभाव अभ्यासताना त्यांचे समाजातील स्थान व भूमिका समजावून घेणे आवश्यक आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये एकीकडे स्त्रीला देवीचा दर्जा देऊन तिचा गौरव केला जातो, तर दुसरीकडे वास्तव जीवनात तिला पायतणापेक्षा हीन लेखले जाते. अशा या विरोधभासाच्या चक्रव्युव्हात प्राचीन काळापासून भारतीय स्त्री घुसमटत होती. स्वत्त्व, स्वाभिमान, आत्मसन्मान या शब्दांचा तिच्याशी काडीमात्र संबंध नव्हता. कारण या संकल्पना ज्या प्रकाशात व्यक्ती पाहू शकते, स्वीकारू शकते त्या ज्ञानाचा प्रकाशच तिच्यापासून हिरावून घेण्यात आला होता. येथील धार्मिक नीतिनियमांनी स्त्रीचे जीवन चाकोरीबद्ध केले तसेच पुरुष केंद्रित करुन तिच्या मानसिक व बौद्धिक विकासाला खीळ घातली. सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीमध्ये सर्वात जास्त धोकादायक असलेली मानसिक गुलामगिरी स्त्रीने काळाच्या ओघात अंगवळणी पाडून घेतली. इथल्या पुरुषी व्यवस्थेने स्त्रीच्या मानसिकतेला जणू काही खेकड्यांच्या मानसिकतेचे स्वरूप देऊन आपले काम सोपे केले. अर्थात समाज जीवनात एखादी पारंपरिक स्त्री जीवनाची चाकोरी सोडून प्रगतीचे विचार, स्त्रीवादांचे विचार, अंधश्रद्धेविरोधी, पुरुषाविरोधी आणि धर्माविरोधी विचार व्यक्त करत असेल तर तिला नावे ठेवणाऱ्यांत, तिची हेटाळणी करणाऱ्या पुरुषांच्या पुढे स्त्रियांच असाव्यात अशी धुर्त व्यवस्था या पुरुष व्यवस्थेने करून ठेवली होती. त्यामुळे समाज सावित्रीबाईंना टोमणे मारणाऱ्या, धर्मबुडवी म्हणून हिणवणाऱ्या, पंडिता रमाबाईंच्या कार्याला नावे ठेवणाऱ्या, पुनर्विवाहाला अधर्म मानणाऱ्या इतकेच नव्हे तर स्त्रीच्या उन्नतीने बायबल ठरू शकले असते, अशा स्त्री उद्धारासाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या हिंदू कोड बिलाला विरोध करणाऱ्यांमध्ये बऱ्याच स्त्रिया आघाडीवर होत्या. स्त्री उद्धाराच्या चळवळींना विरोध करण्यात अपण कोठे तरी चुकतोय हे लक्षात येण्याइतकीही बौद्धिक पात्रता बऱ्याच स्त्रियांकडे नसल्यामुळे याचा दोष महिलांना देण्यापेक्षा इथल्या पुरुष व्यवस्थेला देणे योग्य ठरेल.

Scanned with OKEN Scanner

असतो. असे असले तरी शिकलेल्या कौटुंबिक जबाबदारी कमी असणाऱ्या आर्थिकदृष्ट्या स्वबलंबी स्त्रिया अधिक कार्यक्षमतेने काम करताना आढळतात. म्हणून स्त्रियांच्या आरक्षणाच्या धोरणाबरोबर ते अधिक प्रभावी होण्यासाठी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे, त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वालंबी करणे, त्यांना संपत्तीत वाटा देणे याही गोष्टी आवश्यक आहेत. त्याचबरोबर स्त्री पुरुष समानतेचे मूल्य समाजामध्ये रुजविणे, कामाची पारंपरिक वाटणी बदलून स्त्री पुरुषांचा दोघांचा सहभाग कौटुंबिक सार्वजनिक कामात समान करणे, स्त्रियांच्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचा बोजा कमी करून पुरुषांनी त्यात भागीदारी करणे या गोष्टी स्त्रियांच्या नेतृत्व विकासासाठी आवश्यक आहेत.

भविष्यातील अभ्यास -

संशोधनाचा व्याप मोठा असल्याने फक्त महिला नेतृत्वाचाच अभ्यास करण्यात आला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांत महिलांना मिळालेल्या ५०% आरक्षणामुळे महिलांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग वाढला आहे. या संधीच्या माध्यमातून स्थानिक राजकारणा आलेल्या महिला आज कशा प्रकारे काम करतात, काम करत असताना त्यांना कोणत्या समस्यांचा सामना करावा लागतो, महिलांचा राजकीय सहभाग वाढल्याने फायदा झाला आहे का? या पैलूवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

- स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील फक्त महिला नेतृत्वाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. परंतु स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिला आणि पुरुषांना समान संधी आहे. म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील महिला व पुरुष नेतृत्वाचा तौलानिक अभ्यास या विषयावर संशोधन होणे आवश्यक आहे.
- प्रस्तुत अभ्यास हा एक जिल्हा सीमित आहे; तेव्हा दोन जिल्ह्यांतील महिला नेतृत्वाचा तौलनिक अभ्यास करता येईल.
- राजकीय क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या महिलांच्या प्रमुख समस्या या विषयावर अभ्यास करता येईल.

Scanned with OKEN Scanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत राज्यशास्त्र विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांची अमलबजावनी:एक अभ्यास"

✪संशोधक ✪

पाचपुते संतोष आसाराम (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो. , ई-मेल-

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते

आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

प्रा.डॉ.गोरे बी.डी.

आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned with OKEN Scanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.गोरे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

दिनांक : 30/05/2022

संशोधक

Pachorte S

पाचपुते संतोष

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that **Mr.Pachpte Santosh Asaram** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Political Science entitled* **राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांची अमलबजावनी:एक अभ्यास""** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	80	20	100
Obtained Marks	—	—	72

External Examiner

Date :30 /5/2022

Head of the Department

प्रा. डॉ. गोरे डी. डी.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
आनंदराव धोंडे उर्फ बबाजी महाविद्यालय
कडा, ता. आष्टी, जि. बीड

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक

प्रस्तावना

१. अभ्यास विषयाची आवश्यकता

२. अभ्यासविषय आणि शिर्षकासंबंधी विवेचन

३. संशोधन समस्या आणि व्याप्ती

४. संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्टे

५. संशोधन पध्दती व अभ्यासाची साधने

६. अभ्यासाची उपयुक्तता व महत्व

७. पूर्व संशोधन साहित्याचा आढावा

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक

प्रस्तावना:

संविधानकारांना केवळ उच्च आदर्श निर्माण करावयाचे नव्हते, तर उच्च आदर्शांची प्राप्त परिस्थितीशी जोड द्यावयाची होती. जनतेच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी उद्दिष्टांच्या प्रारूपाद्वारे निश्चित स्वरूपाच्या योजना आखून त्यांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करावयाची होती. यासंबंधीचे निर्देश देणारी तत्वे, म्हणजेच राज्याची मार्गदर्शक तत्वे होय. त्यांना राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे किंवा नितिनिर्देशक तत्वे असेही संबोधले जाते. मानवी कल्याणाच्या समाजवादी दृष्टीकोनातून सामाजिक क्रांतीच्या उद्देशाने त्यांची निर्मिती केली आहे. संविधानाच्या चौथ्या भागातील राज्याची मार्गदर्शक तत्वे ही आधुनिक संविधानात्मक शासनपध्दतीची नवकल्पना आणि लक्षवेधी असे वैशिष्टय आहे. त्यामधून संविधानाचे नैतीक आणि राजकिय पैलू अधिक ठळकपणे स्पष्ट होतात. व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांची सुरक्षीतता आणि कल्याणासाठी संविधानाच्या मूलभूत तत्वांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्याने काय करावे याचे निर्देश कलम ३६ ते ५१ क मध्ये दिलेले आहेत.

भारतीय संविधान सर्व प्रथम आणि महत्वाचा दस्तऐवज आहे. त्यातील बहुसंख्य तरतुदींचा उद्देश सामाजिक क्रांतीचा असून प्रकरण तीन मध्ये मूलभूत अधिकार आणि प्रकरण चार मधील राज्याची मार्गदर्शक तत्वे ही सद्विवेक बुध्दीने वापरावयाची तत्वे आहेत. जगातील विविध देशांनी संविधानामध्ये राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या विषयी तरतुदी केल्या आहेत. परंतु भारतीय संविधानातील राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या तरतुदी ह्या इतर देशांच्यापेक्षा महत्वाच्या आहेत. कारण भारतीय राजकिय व्यवस्था ही केवळ संविधनात्मक बाब नसून ती नैतीक अधिष्ठानावर आधारीत आहे. संविधानातील मूलभूत

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ सूची इंग्लिश

1. Austin Granville : The Indian Constitution Corner stone of a Nation.
Oxford University press, New Delhi, 2006

2. Austin Granville : Working a Democratic Constitution A History of the Indian experience
Oxford University press new Delhi, 2003

3. Basu D. D. : Introduction to the Constitution of India.
Wadhwa and company, Bagpur. Prcentice Hall, India, New Delhi 1986

4. Basu D. D. : Commentary of the constitution of India.
Vol. Ed. 1961. S. C. Sarkar and sons. Pvt, Ltd. Calcutta Vol II & III - Ed. 1963.
Voc – 2 Article 20 to 117
S. S. Sarkar & Sons Pvt. Ltd. Calcutta

5. Palkhivala N. A. : Our Constitution defaced and defiled
Macmillan, New Delhi - 1975

6. Palkhivala N. A. : We the people India
Standard Book Stall, 1984

7. Fadia D. C. : Indian Government and politics
Sahitya Bhawan Agra.

8. Agarwasl R. C. : Constitutional Development and national movement of India,
S. Chand and company,
Limited New Delhi, 2002

9. Andrews W. G. : Constitution and Constitutionalism,
Van Nanstrand Princeton, 1961.

10. Ambedkar B. R. : Writings and Speeches, Lectures on the English Constitution, The Notes on Acts and Laws Vol. 12 & 14,
Govt. of Maharashtra, 1981, 1993

Scanned with OKEN Scanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
राज्यशास्त्र विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"मराठवाडयातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांची राजकीय जागृत्ती"

✪संशोधक ✪

पवार विशाल प्रकाश (बी.ए.तृतीय वर्ष)

मो. , ई-मेल-

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

प्रा.डॉ.गोरे बी.डी.
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष

2021-22

Scanned with OKEN Scanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.गोरे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी

संशोधक

दिनांक : 30/05/2022

पवार विशाल

Scanned with OKEN Scanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Mr.Pawar Vishal Prakash*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Political Science entitled* **मराठवाडयातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांची राजकीय जागृत्ती** *" as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	—	—	65

Godakar

External Examiner

Date : 30 / 05 /2022

Head of the Department

प्रा. डॉ. गोरे बी. डी.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय
कडा, ता. आष्टी, जि. बीड

प्रकरण पहिले

संकल्पना

१.१ प्रस्तावना

कुठल्याही देशातील राजकीय बदलांचा अभ्यास करत असताना विद्यार्थीवर्ग हा राजकारणाकडे कशा दृष्टीने पाहतो आणि त्यांचे राजकीय जागरण कसे घडते याचा अभ्यास करणे उपयुक्त ठरते. राजकीय समाजशास्त्राच्या संदर्भात विचार करता असे दिसते की, दुसऱ्या महायुद्धानंतर आशिया खंडातील भारत, चीन तसेच इतर आग्नेय आशियायी देशामध्ये सुद्धा राजकीय बदल हे जागृत युवाशक्तीमुळेच घडून आले. भारतामध्ये १९७७ साली घडून आलेली संपूर्ण क्रांती ही लोकनायक जयप्रकाश नारायण यांनी विद्यार्थ्यांमध्ये घडविलेल्या राजकीय जागृतीतून साकार झालेली दिसते. गुजरातमधील नवनिर्माण आंदोलनावर संबंध महाराष्ट्रामध्ये प्रादेशिक विषमतेचा प्रश्न मांडण्यासाठी मराठवाडा विभागात जे १९७३ ते १९७५ या काळात विकास आंदोलन घडून आले होते त्यामध्ये मराठवाड्यातील पदव्युत्तर

विद्यार्थी आघाडीवर होते. मराठवाडा विभागातील शिष्यवृत्ती वाढ आंदोलन, कृषि विद्यापीठ आंदोलन, विकास आंदोलन तसेच विद्यापीठ नामांतर आंदोलन या प्रमुख चळवळींमध्ये या प्रदेशातील पदव्युत्तर विद्यार्थी हा आघाडीवर होता.

महात्मा गांधींच्या राजकीय जागृतीचे खरे सूत्र हे युवकांच्या जागृतीमध्ये आहे हे जयप्रकाश नारायण यांनी ओळखले होते. होमर जॅकच्या मते, "गांधींचे खरे यश त्यांच्या राजकीय जागृतीच्या पद्धतीमध्येच होते."[१] मराठवाडा विभागातील पहिली जागृती घडविली ती १९७३ च्या विकास आंदोलनानंतर. पुढे या भागात झालेली कृषि विद्यापीठ चळवळ आणि रेल्वे रुंदीकरण चळवळ या मागेही गांधीवादी पद्धतीच्या सत्याग्रहाचे सूत्र लक्षात येते. ह्या प्रकारच्या लढ्यासाठी पोषक अशी जागृती या महाराष्ट्राच्या मागास भागात प्रथम घडून आली. महाराष्ट्रातील इतर विभागाच्या तुलनेत मराठवाडा विभागातील विद्यार्थी हा अधिक जागृत व स्पंदनशिल असल्यामुळे राज्याच्या पातळीवर आणि केंद्राच्या पातळीवर सुद्धा मराठवाड्यातील युवक नेतृत्वाचा प्रवेश झालेला दिसतो. या यशाचे खरे कारण या प्रदेशातील पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांच्या राजकीय जागरणामध्ये दिसून येते. मराठवाड्यातील पदव्युत्तर विद्यार्थी उजव्या-डाव्या व मध्यममार्गी अशा प्रकारच्या तिन्ही चळवळीत भाग घेत असतो आणि त्याची मते

संदर्भग्रंथसूची

BIBLIOGRAPHY

1. Alford R. R. — Party and Society, Rand Mcnally, Chicago, 1963

2. Almond G.and Coleman, J. S. — The Politics of the Developing Areas, Princeton University Press, Princeton, 1960.

3. Banton, M. (ed) — Political System and the Dis tribution of Power Tavistock Publications, London, 1968

4. Bendix, R. (ed) — State and Society : A Reader in Compatative Political Sociology, Little Brown & Co. Boston, 1968

5. Bendix, R. and Lipset, S. M. (eds) — Class, Staus and Power, Free Press, Chicago, 1966

6. Binen, H. — Violence and Social Change, Chi cago University Press, Chicago - 1968

7. Bierstadt, R. — The Problems of Authority in M. Berger, T. Abel and C. H. Page (eds) Freedom and Control in Modern Society, Van Nostrand, New York, 1954.

8. Bottomore, T. B. & Rubel, M (eds) — Karl Marx : Selected Writings in Sociology and Social Philoso phy, watts, London, 1956

9. Bramson, L. — The Political Context of Soci ology, Princeton University, Press Princeton-1961

10. Brinton, C. — Anatomy of Revolution, Prentice Hall, New Jersey - 1938

11. Buckley, W — Modern System Analysis, Prentice Hall, New Jercy, 1967

12. Castles F. G. — Pressure Groups and Political Culture, Routledge and Kegan Paul, London-1967

Anand Charitable Sanstha Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

Department of Economics

BA III – 2021-22

Project Work

Sr. No.	Name of the Student	PRN.	Project Title
1	SHENDE USHA RAJU	2019015200310183	मराठवड्यातील अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा अभ्यास

HEAD
Dept of Economics
Department of Economics
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

PRINCIPAL
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned with OKEN Scanner

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा
ता.आष्टी,जि.बीड

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत
अर्थशास्त्र विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर करावायाचा प्रकल्प

✪ शिर्षक ✪

"मराठवाडयातील अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा अभ्यास "

✪संशोधक ✪

उषा राजु शेंडे (बी.ए.तृतीय वर्ष)
मो.9764280228 ई-मेल-

✪प्राचार्य✪

डॉ.एच.जी.विधाते
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

✪ विभाग प्रमुख ✪

डॉ.ए.बी.माळशिखरे
आनंदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा

शैक्षणिक वर्ष
2021-22

Scanned with OKEN Scanner

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधकार्य पुर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.माळाशिखरे सर यांनी वेळोवेळी अमुल्य मार्गदशन केले त्यामुळेच मी प्रकल्प अहवाल पुर्ण करु शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आंनदराव धोंडे महाविद्यालय,कडा ता.आष्टी,जि.बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री.श्याम सांगळे सरांनी मला संबधित साहित्य उपलब्ध करुन देऊन जे सहकार्य केले त्याबदद्ल मी त्यांचे सदैव ऋणी राहिल.

तसेच मला सैदव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ.हरिदास विधाते सर , यांचेही मी ऋण व्यक्त करीते. वरील सर्वांनी मला मार्गदर्शन व सहकार्य केल्याबददल मी सर्वाचे पुनश्च एकदा ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : कडा, ता.आष्टी **संशोधक**

दिनांक : 25/05/2022 उषा शेंडे

Scanned with OKEN Scanner

Anand Charitable Santsha's Ashti

Anandrao Dhonde Alas Babaji Mahavidyalya
Kada, Tal-Ashti, Dist-Beed 414202

CERTIFICATE

This is to certify that ***Miss. Shende Usha Raju*** *of Class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed his project work in subject of Economics entitled* **मराठवाडयातील अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा अभ्यास"** *as laid down in the of the regulation of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawad University , Aurangabad during the academic year 2021-22*

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out Of Marks	*80*	*20*	*100*
Obtained Marks	60	18	78

External Examiner

Date : 31 /5 /2022

Head of the Department
Dept of Economics
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Scanned with OKEN Scanner

प्रकरण पहिले :
'प्रास्ताविक'

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना :

या संशोधनात नवीन ज्ञान संपादन करण्याचा व जुन्या ज्ञानाचे पुनर्परिक्षण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे एक सामाजिक संशोधन आहे. विश्व म्हणजे अमर्याद विस्तीर्ण असे आकाश व त्यात सर्वत्र विखुरलेले असंख्य तेजोगोल. खगोलशास्त्रज्ञांच्या मते साधारणतः १५-२०अब्ज वर्षापूर्वी एका प्रचंड विस्फोटातून विश्वाची निर्मिती झाली. प्रोटॉनचे सूक्ष्म कण परस्परावंर आदळून अनेक ग्रह, उपग्रह, तारे, दिर्घिका यांची निर्मिती झाली. सूर्याच्या स्फोटातून तप्त वायूचा प्रचंड मोठा गोळा बाहेर पडला तो गोळा म्हणजेच पृथ्वी होय. पृथ्वीची निर्मिती दोन गृहाच्या टकरीतून झाल्याचे मानले जाते. आधुनिक संशोधनाप्रमाणे एक उष्ण गोळा सावकाश शीतल झाला व पृथ्वी निर्माण झाली तिच्यावर पर्वत, समुद्र, तलाव, नद्या निर्माण झाले. वैशेषिक दर्शनाचा आद्य प्रवर्तक कनाद यांनी इ.पू. सहाव्या शतकात पृथ्वी, जल, वायू व तेज या परमाणूंच्या संयोगानं सृष्टीची निर्मिती झाली हे सांगणारा परमाणुवाद मांडला. पृथ्वी सभोवतीच्या विविध वायू आवरणास वातावरण म्हणतात. सूर्यकूलातील ग्रहमालेचा जनक सूर्य आहे. त्यापासूनच सर्वांना उष्णता व प्रकाश मिळते. 'पर्यावरण ही प्रकाश, तापमान, जमीन, पाणी इ. ची संमिश्र संकल्पना आहे.' समाज जीवनाची सुखसमृध्दी आणि पर्यावरणाचा किती निकटचा संबंध आहे हे नव्याने सांगणे नको. प्रकाशातून प्रकाश संश्लेषण घडते, पाणी हरितद्रव्य निर्मित करते. नायट्रोजन जमिनीची सुपीकता वाढवते. अन्ननिर्मितीची प्रक्रिया तापमानामूळे जलद होते. बाष्प हरितद्रव्य निर्मिती, पदार्थ विघटन किंवा कूजण्यात मदत करते. वारा जीवांचे प्रसरण, वहन, प्रजोत्पादन इत्यादीला चालना देते. जमिनीतील रासायनिक घटकामूळेच जैविक प्रक्रिया घडतात. 'पर्यावरणातील अजैविक पदार्थ जैविकाकडे, जैविकाकडून विघटकांकडे व परत पर्यावरणाकडे सजिवांमार्फत मार्गक्रम करण्याच्या या चक्राकार प्रणालीस परिसंस्था असे म्हणतात.' परिसंस्थेतील चक्राकार प्रवाहामुळेच परिसंस्था जिवंत व चिरस्थायी आहेत. पृथ्वीवर सौरउर्जा, भौतिक व रासायनिक घटक विषमतेने वितरीत आहेत. संपूर्ण पृथ्वी म्हणजे मानव, प्राणी व सुक्ष्मजीव कार्यरत असलेली परिसंस्था आहे. विविध परिसंस्था विविध क्रिया प्रक्रियातून साकारतात. मात्र त्यांच्यात विविधतेत एकता असावी. एखाद्या घटकातील परिवर्तनाचा संपूर्ण परिसंस्थेवर विपरीत परिणाम निश्चितच होतो. त्यातूनच निसर्गचक्रात बिघाड येते. परिणामी जीवघेण्या समस्याची उत्पत्ती होते. 'अवर्षण' हा त्यापैकीच एक. पृथ्वी पृष्ठभागावरील सजीव उत्क्रांतीचा शेवटचा अविष्कार म्हणजे मानव. बुध्दिमत्ता, कल्पनाशक्ती, कार्यक्षमता, निर्णयक्षमता, तंत्रकौशल्य, महत्वकांक्षा, आकलन शक्तीच्या जोरावर त्याने निसर्गावर मात करून निसर्गचक्रात व्यत्यय आणला. मानव हा पृथ्वीवरील सर्वात

Scanned with OKEN Scanner

क्रियाशील घटक असून तो निसर्गामध्ये (पर्यावरणात) व भूपृष्ठावर परिवर्तन करण्यात सतत सक्रीय व क्रियाशील असतो. मानव हा पृथ्वीचे (पर्यावरणाचे) एक कूशाग्र व अभूतपूर्व अपत्य आहे. निसर्गानुसारच त्याची संपूर्ण जडणघडण होते. हवामानाचा मानवी जीवनावर व विकासावर परिणाम होतो. सृष्टीतील अर्थव्यवस्थेनुसार सृष्टीक्रम चालते. या सृष्टीक्रमात गतिशील विक्रमी बदल मानवाने घडवले आहे. पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीत सर्वात बुध्दिमान, हुशार, चतुर प्राणी मानव असून तो आपल्या भोवतीच्या पर्यावरणाचा मोठ्या कल्पकतेने वापर करत आहे. आदिमानव ते यंत्रयुगातील आधुनिक मानवापर्यंत स्वतःच्या अमर्याद गरजा व मर्यादीत परंतू पर्यायी उपयोगाच्या साधन सामुग्रीद्वारे मानवी गरजापूर्तीसाठी पर्यावरणात निरंतर प्रयत्न करतो. तो कार्यतत्परता, प्रामाणिकपणा, नैपुण्य, कसब इ. मुळे प्रगतीच्या शिखरावर पोहचत आहे.

इतिहासपूर्व कालीन मानव :

प्राचीन मानवी इतिहास नोंदवण्यासाठी भौतीक साधने उपलब्ध नव्हती. जी होती ती अपूरी होती अशा काळास इतिहासपूर्व काळ किंवा मानवी संस्कृतीचा आदिकाल म्हणतात व त्या काळातील मानवास आदिमानव. कांही वर्षापूर्वी पृथ्वीवर जीव जंतूंची निर्मिती होऊन त्यातून वानर व वानरापासून मानवाची निर्मिती झाली. मानवी इतिहास म्हणजे रानटी अवस्थेतून प्रगत सुसंस्कृत सभ्य मानवाचा जीवन प्रवाह. मानवी इतिहासाची सुरूवात १ लाख वर्षापेक्षा जास्त वर्षापासून झाली. शारीरिक रचनेच्या दृष्टिकोनातून मानव १८ दशलक्ष वर्षापूर्वी Hominid या प्राण्याच्या स्वरूपात होता. इ.पू. २ लाख ५० हजार वर्षापूर्वी या Hominid चे रूपांतर Homo-sapiens मध्ये झाले व या Homo-sapiens पासून आधुनिक मानवाची निर्मिती झाली.[१] स्वरक्षणासाठी पशुप्रमाणे नैसर्गिक साधन (नखे, सिंग, दात,इ.) त्याकडे नव्हती. मात्र बुध्दीच्या देणगीमुळे दगडी, लाकडी, हाडांची हत्यारे (कुदळ, कु-हाड, भाल्याची पाते इ.) बनवून जीवन संघर्षातून विकास घडवला. यासाठी पाषाणाचा उपयोग केला गेला म्हणून या काळास पाषाण युग असे म्हणतात. या काळात मानव झाडावर, गुहात, कपारीत निवास करून शत्रूपासून, उष्ण व थंड वातावरणापासून स्वरक्षण करत होता व लज्जा रक्षणासाठी झाडांची साल व पशुच्या कातडीचा उपयोग करत होता. उदर निर्वाहासाठी प्राण्यांची शिकार करत असे. मांस, कंदमुळे, फळे, वृक्षवेलीची पाने आहार म्हणून घेत होता. पशुपेक्षा मानव कुशाग्र बुध्दीची देणगी लाभलेला प्राणी आहे. मानवी उदयापासूनच ज्ञान प्रारंभ झाले. त्या बळावरच त्याने दैनंदिन व्यवहारासाठीचे कौशल्य प्राप्त करून घेतले. त्याने पर्यावरणातील नैसर्गिक साधनांच्या वापरातून व अनुभवातून ज्ञान प्राप्तीस सुरूवात केली.

Scanned with OKEN Scanner

नंतर तो भटके जीवन संपवून टोळी करून राहू लागला. केलेली शिकार संचयी ठेवू लागला. शिटी, शंख, अस्थी इ. द्वारे मनोरंजन करू लागला. रंगीबेरंगी मातीने चित्र रंगवू लागला. त्याचा रूढी परंपरा, भूताटकी, जादूटोणा, मंत्र - तंत्र इ.वर अतिविश्वास होता. अशा प्रकारे दुर्बल मानव शिकारी बनला. शिकारीसाठी पशु (कुत्रा) पालन सुरू केले. शिकार, मासेमारी नंतर जमीनीतून पीक घेण्याची कला प्राप्त करून घेतली. त्यातून तो शेती करू लागला व शेतकरी बनला. शेती बरोबर पशुपालन ही सुरू केले. यातून गावांचा उदय झाला. ग्रामीण बलूतेदारी उदयास आली. वस्तू विनीमय पध्दती रूढ झाली. पूढे 'अग्नी' व 'चाक' याचा शोध मानवास लागला व मानवी जीवनात क्रांती घडली. पदार्थ भाजणे, शिजवणे, अग्नी देवून धातूपासून अवजारे, उपकरणे बनवण्याची कला त्याने अवगत केली. यालाच धातुयुग म्हणतात. मानवी विकासाचा पूढचा टप्पा त्याने गाठला.

आधुनिक मानव :

मानवी उत्पत्ती बद्दल मतभेद आढळतात प्रारंभी सत्य युगात मानव सुधारलेला असून नंतर त्याचा - ह्रास झाला असेही एक मत आहे परंतू आधुनिक संशोधनाप्रमाणे आधुनिक मानव हा सुखी व कल्याणकारी जीवनासाठी गरजापूर्तीसाठी अव्याहत धडपडत आहे. त्यातूनच विभिन्न व्यवसायाची निर्मिती घडवली. हे व्यवसाय पर्यावरणावरच अवलंबून असून प्रदेशान्वे पर्यावरण व व्यवसायात भिन्नता आढळते. व्यवसाय पर्यावरण आणि मानवी क्षमता यांच्या परस्पर प्रक्रियांचे प्रतिक असून मानवी व्यवसायाचे बदलते स्वरूप हा मानवी संस्कृतीच्या विकासाचा आलेखच आहे. भटक्या स्थितीतील असंस्कृत मानव स्थायी स्थितीतील सुसंस्कृत मानव बनला व तो व्यवसाय शोधत राहीला त्याने ज्ञात केलेल्या व्यवसायाचे चार गटात वर्गीकरण केले जाते.

- **प्राथमिक व्यवसाय :** जे व्यवसाय निसर्गावर किंवा नैसर्गिक पर्यावरणावर अवलंबून असतात त्यास प्राथमिक आर्थिक व्यवसाय म्हणतात. निसर्गातील उपलब्ध खनिज पदार्थाचा वापर करून कमी श्रमातून अधिक प्राप्ती करण्याचा व्यवसाय यात येतो. यात नैसर्गिक घटकाशी प्रत्यक्ष संबंध येतो. नैसर्गिक अनुकूलतेनुसार त्याचे वितरण झाले आहे. उदा : नद्याच्या सुपीक खो-यातून शेती, खानकाम, जलाशयातून मासेमारी, गवताळ प्रदेशातून पशुपालन, जंगलातून फळे, शिकार, कंदमुळे, लाकूड गोळा करणे.

Scanned with OKEN Scanner

- **द्वितीय व्यवसाय :** यात मानवाकडून निसर्गदत्त कच्चामाल अधिक उपभोग्य बनवण्यासाठी प्रक्रिया केली जाते. मानवी विकासाची ही उन्नत अवस्था होय. यात उद्योगधंदे, कारखाने येतात याचे केंद्रिकरण होताना आढळते.
- **तृतीय व्यवसाय :** निर्मित मालाचे ग्राहकापर्यंत मागणीनुसार वितरण व बाजारपेठेपर्यंत पोहचवण्याचे कार्य यात होते.
- **चतुर्थक व्यवसाय :** यात उपजिविकेसाठी निर्मित पदार्थ नसून पर्यावरणाच्या कमाल लाभाची क्षमता मानवास प्राप्त होते. यात मानवी कला, कौशल्य, बुध्दीमत्ता इ. चा वापर व देवघेव होतो. यात शास्त्रज्ञ, संशोधक, प्रशासक, डॉक्टर व शिक्षक इ. घटकांमार्फत व्यवसाय होतो. थोडक्यात मानव हा आर्थिक विकासात महत्वाचा घटक असून तो साधनसंपत्तीच्या विकासाचा केंद्रबिंदू आहे.

मानवी विकासात नानाविध नैसर्गिक साधन संपत्तीची गरज असते. त्यापैकी जलसंपदा ही महत्वाची मानली जाते. कारण मानवी मूलभूत गरजामध्ये हवे इतके महत्व जलसंपत्तीला आहे. इतिहासावरून हे सिध्द होते की नदी काठी मानवी वस्त्या, संस्कृत्या वसल्या आणि तिथूनच विकसीत झाल्या. जगातील ७५% वस्त्या, गावे, शहरे नदी काठीच विराजमान आहेत व ९८% लोकसंख्या समुद्र, नद्या, तळी, सरोवर इ. जलसाठयांच्या सान्निध्यात वास्तव्य केल्याचे आढळतात. पृथ्वीच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ७१% भाग पाण्याने व्यापलेला आहे. त्यामुळे पृथ्वीला पाण्याचा गृह ही म्हणतात. भूपृष्ठावरील पाण्यापैकी ९७.२% पाणी सागर महासागरात आहे. फक्त २.८% पाणी गोड किंवा स्वच्छ असते. या गोड पाण्यापैकी ०.७५% पाणी हिमाच्छादित क्षेत्रात हिमनद्या व हिमानी व्यापले आहे. शिल्लक ०.२५% भूपृष्ठभागाखाली ७५० मीटर पर्यंत असावे. गोड पाण्यापैकी ०.३% पाणी सरोवरात ०.०६% पाणी पृष्ठभागाजवळ जमिनीत आणि ०.३% पाणी नद्यात असते. म्हणजे शुध्द पाणी अतिशय दुर्मिळ किंवा अपूरे आहे.[२] पाणी जलचक्राच्या चक्रमय पध्दतीने उपलब्ध होते. पर्जन्य हेच जलाचे मुख्य स्त्रोत आहे तर दुय्यम स्त्रोत कूपनलिका, झरे, ओढे, नद्या, सरोवर, समुद्र, महासागर व विहरी हे आहेत. पाण्याचा पिण्यासाठी, घरगुती वापर, कृषी, वीजनिर्मिती, औद्योगिक क्षेत्रात, जलवाहतूक, मत्स्य व्यवसाय इ. साठी उपयोग करून घेतला जातो. पूर्वी पाणी मूबलक होते. काळ परिवर्तनाबरोबर त्यातही बदल झाला. वाढती लोकसंख्या व मर्यादित पाणी उपलब्धता यामुळे पाण्याच्या वाढत्या गरजेमुळे उपलब्ध पाणी साठ्यावर ताण वाढत आहे. पाण्याच्या उपलब्धतेवरच मानवाचा आर्थिक विकास व आरोग्य निर्भर आहे. थोडक्यात जल

Scanned with OKEN Scanner

हे जीवसृष्टीचा आधार आहे. म्हणूनच म्हटले जाते 'जल है तो कल है' आजच्या काळात पाण्याचे प्रदूषण (भूकंप, ज्वालामुखी, पूर, वादळे, मानवी हस्तक्षेपामुळे) होवून पाण्याची आम्लता, रंग, चव, गढूळपणा, पारदर्शकता बदलून ते वापरण्या अयोग्य बनले आहे. त्याच बरोबर पाण्याचा अविवेकी वापर केल्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येला ते अपूरे पडत आहे. पाण्याचे दुर्भिक्ष्य जाणवत आहे. त्यात अवर्षणाने भर घातली आहे. त्यामुळे पाण्याचा प्रश्न मराठवाड्याबरोबर जगात गंभीर स्वरूप धारण करीत आहे. जलसंपदा बरोबर शेती ही मानवी विकासात महत्वाची ठरते.

जगातील पहिला व सर्वात मोठा व्यवसाय शेती हाच आहे. मानव वंश शास्त्रज्ञ, पुरातत्व संशोधक, मानव विकास शास्त्रज्ञ, अर्थतज्ञ इ. च्या मते शेती हेच मानवाच्या कौशल्याचे आधार क्षेत्र असून मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य भाग आहे. शेती व निसर्ग यात अतूट नाते आहे. जलद औद्योगिकरणाच्या युगातही उपजिवीकेचे साधन, कच्च्यामालाचा पूरवठा, राष्ट्रीय उत्पन्न प्राप्ती, रोजगार निर्मिती, निर्यातीतून परकीय चलन प्राप्ती. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा या दृष्टीने शेतीचे महत्व अधोरेखित होते.

अर्थशास्त्रीय दृष्टीने भूमीला व्यापक दृष्टीने पाहिले जाते. ती निसर्गदत्त, मर्यादित, मूलभूत साधन संपत्ती मानली जाते. मानवाच्या जीवनावश्यक गरजांची (अन्न, वस्त्र, निवारा) पूर्तता शेतीतून होते. शेतीज्ञानातून शिकारी व भटके जीवन स्थिर झाले आहे. म्हणूनच शेतीला मूलभूत, प्राथमिक आर्थिक व्यवसाय म्हणतात. पूढे शास्त्रीय व तांत्रिक ज्ञानातून शेतीत आधुनिकता आली. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात शेतीतील संशोधनास गती प्राप्त झाली. जैवतंत्रज्ञानाने शेतीत क्रांती घडवली. हवामान, बाजारपेठ, आधुनिक बी-बियाणे व इतर आदानाची माहिती घरबसल्या प्राप्त होत आहे. कृषी व्यवस्थापन, भूमी उपयोजन, पाणी वापराचे नियोजन, प्रादेशिक नियोजनास महत्व निर्माण झाले. शेतीतील संशोधन व त्यातून प्राप्त निष्कर्ष समाजाला, नियोजनकाराला उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरू लागले आहे. शेती सर्व आर्थिक विकासाचे केंद्र आहे. मात्र आज ज्यावर शेती अवलंबून आहे ते पर्जन्य घटत जावून अवर्षण निर्माण होत आहे. त्यामूळे शेती हा कष्टाचा, धाडसाचा अशाश्वत प्रयोग ठरतो. निसर्गाची, पर्जन्याची साथ नसेल तर मानवी प्रयत्न ही कृषी उत्पादनात अपयशी ठरतात.

शेतीवरील पर्जन्याच्या प्रतिकूल परिणामामूळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची इमारतच कोसळत आहे. भारतीय ग्रामीण समाजातही अमूलाग्र बदल झाला आहे. स्वायत्ता, स्वयंपूर्ण विलक्षण सामर्थ्य असलेली, वस्तु विनीमय पध्दतीवर निर्भर व स्थैर्य असलेली प्राचीन काळाची खेडी आज आस्तित्वात नाहीत. पूर्वीची

Scanned with OKEN Scanner

खेडी स्वावलंबी, स्वतंत्र, पूर्ण रोजगार असलेली, स्वयंभू होती. ब्रिटीश आगमन व त्यांचे शोषित धोरणामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे अधपतन झाले. हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे जाणीवपूर्वक घडवलेले विघटन होते. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पायाच उखडला असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. कारण खेड्यांचा विकास हाच भारताच्या विकासाचा कणा आहे. हा भाग पूर्वीपासून उपेक्षित आहे. त्यात अवर्षणाने रूद्र रूप धारण केले आहे त्यामुळे याचेही संशोधन होणे गरजेचे आहे.

अवर्षण :

मान्सूनचा लहरीपणा, नैसर्गिक आपत्तीचा फटका प्रामुख्याने ग्रामीण जनतेला जास्त बसतो. ग्रामीण भागात उदरनिर्वाहाची साधने मर्यादीत असतात व बहुतांशाचे जीवन मान्सूनवर निर्भर असते. त्यामूळे अवर्षण ही एक चिंतनीय बाब आहे. पर्जन्य घटल्यामुळे ग्रामीण जनतेच्या, शेतक-यांच्या, शेतमजूरांच्या, ग्रामीण व्यावसायिकांच्या जीवनातील चैतन्य हरवले आहे. अवर्षणाचा परिणाम अल्पभूधारक, भूमिहीन शेतमजूर, शेतकरी, ग्रामीण व्यावसायीक इत्यादीवर होतो. अवर्षण काळात पाण्याचे दुर्भिक्ष्य, अन्नटंचाई, बेकारी, स्थलांतर, कर्जबाजारीपणा, आत्महत्या इ. समस्या निर्माण होतात. वेळेत उपाययोजना करून, शासकीय योजना राबवून, उदरनिर्वाहाची साधन उपलब्ध करून दिल्यास वरील समस्याची तीव्रता कमी करता येईल का? हे शोधण्यासाठी मराठवाड्यातील अवर्षणाचा व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विचार या संशोधनात केला आहे.

अवर्षण शब्द उत्पत्ती :

'अवर्षण' या शब्दात 'अ' म्हणजे नाही 'वर्षण' म्हणजे वृष्टी. अवर्षण म्हणजे वृष्टी नाही. अवर्षण म्हणजे दीर्घकाळ पर्जन्य विरहीत परिस्थिती. अवर्षण ही संज्ञा कांहीशी सापेक्ष आहे.[३] एखाद्या प्रदेशात दीर्घकाळ सातत्याने सरासरीपेक्षा खूप कमी /अजिबात पर्जन्य न होणे म्हणजे अवर्षण होय.

अवर्षणाचा अर्थ : अवर्षण या संज्ञेचा सर्वसाधारण अर्थ म्हणजे पावसाचा अभाव. अवर्षण ही एक अशी नैसर्गिक आपत्ती (निर्गातील बदलामूळे येणारी आपत्ती) आहे जी पर्यावरणातील वातावरण व हमानातील घटक परिवर्तनामूळे उद्‌भवते. हवामान बदलाचा विशेषतः अवर्षणाचा मानवी जीवनावर व विकासावर परिणाम होतो. पर्जन्याच्या दुर्भिक्षामूळे जगातील $\frac{1}{3}$ क्षेत्रात, भारतात $\frac{1}{3}$ क्षेत्रात, महाराष्ट्रात $\frac{1}{3}$ क्षेत्रात, मराठवाड्यात $\frac{1}{3}$ (३९%) क्षेत्रात अवर्षण ही कायमची आपत्ती, सजीव सृष्टीवर अचानक ओढवलेले संकट किंवा आरिष्ट बनले आहे. मानवावर, प्राण्यावर, जीवजंतूवर, सजिवावर वारंवार

Scanned with OKEN Scanner

ओढवणारी पर्यावरणीय आपत्ती म्हणजे अवर्षण होय. ही पर्यावरणीय विनाशकारी घटना आहे. त्यामूळे मानवी जीवन पध्दती बदलते. दुष्काळाचे मूलभूत कारण अवर्षण हेच आहे. कोरडवाहू शेतीवर ज्या देशाचे उत्पन्न निर्भर आहे त्याचे भयंकर नूकसान होते. मात्र त्याचा काळ, विचलीतता, आरंभ व अंत निश्चित नसतो. पर्जन्याची कमतरता म्हणजे अवर्षण असा साधा अर्थ काढला जातो. पण ती व्यापक संकल्पना आहे. पर्जन्य व बाष्पीभवन प्रक्रियावरून 'जल न्यूनता' किंवा 'जल अधिशेष' ठरविता येते. वार्षिक पर्जन्यापेक्षा बाष्पीभवन जास्त होत असल्यास अवर्षण परिस्थिती निर्माण होते. वातावरणीय शुष्क हवेचा दीर्घकालीन अविष्कार म्हणजे अवर्षण. तो परिस्थितीकीय अभिव्यक्ती व शेतीवरील प्रभावाचा ठळक निर्देशक आहे. वार्षिक, ऋतूनुसार, रात्रदिवसाचे पाऊस वितरण याची निर्भरता, गहणता, आणि पावसाच्या प्रकारांच्या आधारांवर अवर्षणाची घटना ठरवली जावू शकते. पर्जन्य कमतरतेच्या संचयी प्रभावातून अवर्षण निर्माण होते. तो नैसर्गिक संकटरूपाने कृषी, नैसर्गिक वातावरणावर प्रभाव पाडतो. त्याचा प्रभावीपणा सतत वाढत जावून दुष्काळ स्थिती उदभवते. वैज्ञानिक भाषेत 'अवर्षण कोणत्याही भूभागावर व्याप्त अशा असामान्य मौसमाच्या परिस्थितीला म्हणतात जेथे पाऊसाची शक्यता असते पण पाऊस आलेला / पडलेला नसेल'.[४] शुष्कतेमध्ये दीर्घकाळ वाढ झाल्या कारणाने अवर्षण स्थिती बनते. अवर्षणाने शेतातील माती कोरडी पडते. कोरड्या जमिनीत बाष्पोत्सर्जन आणि बाष्पीभवनास गरजेचे पाणी ही शिल्लक नसते त्यामूळे त्यामातीतून पिकांना आर्द्रता मिळणे बंद होऊन तेथील पीके नष्ट होतात.

अवर्षणाच्या व्याख्या :

अवर्षणाच्या अभ्यासकांनी संबंधित विषय तज्ञांनी अवर्षणाविषयी सखोल अध्ययन करून आपापल्या विशिष्ट प्रयोजनानुसार त्यासंबंधी व्याख्या मांडलेल्या आहेत. सामान्यपणे अवर्षणाचे विविध निकषांच्या आधारे पुढीलप्रमाणे अर्थ लावता येतात.

विविध दृष्टीकोनातून अवर्षणाच्या केलेल्या व्याख्या [५]

- **वातावरण शास्त्रज्ञाच्या दृष्टिने :** 'अवर्षण म्हणजे सामान्य वृष्टीप्रमाणापासून होणा-या वृष्टीप्रमानाचे विचलन होय'.
- **जलवैज्ञानिकांच्या मते :** 'वाहते पाणी, सरोवर, भूमिगत पाणी यांची जलपातळी कमी होणे म्हणजे अवर्षण होय'.

Scanned with OKEN Scanner

- **शहरी नागरिकांचा दृष्टीकोन :** 'अपूरा पाणी पूरवठा, पिण्याच्या पाण्याची टंचाई म्हणजे अवर्षण होय'.
- **जलसंतुलन संकल्पनेनुसार :** 'वृष्टी व मृदेतील ओलाव्यामूळे उपलब्ध होणारे पाणी बाष्पोत्सर्जनासाठी पुरेसे नसते अशी पर्यावरणीय स्थिती म्हणजे अवर्षण होय'.
- **शेतक-यांच्या दृष्टीकोनातून :** 'पीक वाढीच्या काळात जमिनीत ओलावा नसणे किंवा जमिन कोरडी पडणे म्हणजे अवर्षण होय'.
- **अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोन :** 'दुष्काळ परिस्थिती म्हणजे अवर्षण होय'.

विविध शास्त्रज्ञांनी अवर्षणाच्या खालील व्याख्या केल्या आहेत [६]

- **थॉर्न थ्वेट :** 'जमिनीच्या पृष्ठभागावरून होणारे बाष्पीभवन व रोपांद्वारे होणारे बाष्पनिष्कासन या करिता लागणा-या पाण्याची गरज जमिनीतील पाण्याच्या उपलब्धतेपेक्षा अधिक असते तेव्हा अवर्षणाची परिस्थिती उदभवते'.
- **हवामान शास्त्रज्ञांच्या मते :** 'एखाद्या विस्तृत क्षेत्रात नेहमीच्या पाऊसमानाच्या कांही ठरावीक प्रमाणापेक्षा कमी पाऊस पडतो तेव्हा त्या परिस्थितीला अवर्षण म्हणून संबोधावे'.
- **भारतीय हवामान शास्त्रज्ञ :** 'भारतीय हवामान शास्त्रज्ञांनी असा दंडक घालून दिला आहे की नेहमीच्या वार्षिक पर्जन्यवृष्टीच्या ७५% किंवा त्याहून कमी वृष्टी एखाद्या वर्षी झाल्यास ते वर्ष अवर्षणाचे समजावे व ५०% पेक्षा ही कमी वृष्टी झाल्यास ते तीव्र अवर्षणाचे वर्ष मानावे'.
- **अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते :** 'पाणी टंचाईमूळे जेव्हा उत्पादनामध्ये इतकी घट होते की संबंधित प्रदेशांच्या अर्थव्यवस्थेवर तिचा विपरीत परिणाम होतो तेव्हा ती अवर्षणाची स्थिती असते'.
- **कृषि शास्त्रज्ञांच्यामते :** 'पावसाच्या कमतरतेमुळे जेव्हा पिकांच्या वाढीकरीता योग्य वेळी जमिनीमध्ये आवश्यक त्या ओलाव्याचा अभाव निर्माण होतो व त्यायोगे पिकांची हानी होते तेव्हा ते अवर्षण होय'.

Scanned with OKEN Scanner

- **सी.जी.बेटेज** [७] : 'अवर्षणाची स्थिती तेव्हा निर्माण होते जेव्हा वार्षिक पाऊस सामान्य पावसाच्या ७५% किंवा त्यापेक्षा कमी किंवा मासिक पाऊस सामान्य मासिक पावसाच्या ६०% किंवा त्यापेक्षा कमी असतो'.

  थोडक्यात अवर्षण ही एक हवामान विषयक आपत्ती आहे.

अवर्षणाची स्थिती [८] :

भारतीय मौसम विभागाने पावसाच्या दिशा व अवर्षणाच्या तीव्रतेच्या आधारावर अवर्षणाची स्थिती स्पष्ट केली आहे. ती पूढील प्रमाणे

१) सामान्यापेक्षा जास्त : +२०% किंवा मागील ७० ते १०० वर्षाच्या सरासरी पेक्षा जास्त.

२) सामान्य : +१९% ते - १९%, ७० ते १०० वर्षाच्या सरासरीच्या

३) अपूर्ण : -२०% ते - ५९% ७० ते १०० वर्षाच्या सरासरीच्या

४) अतिकमी : ६०% किंवा मागील ७० ते १०० वर्षातील सरासरी पेक्षा कमी.

अवर्षणाच्या स्थितीत जमिनीत आर्द्रता जमा करण्याची क्षमता घटते. त्यामूळे जमिनीचे उपयोग व पिक याचे भयंकर नूकसान होते.

अवर्षण निर्देशांक [९] :

व्यंकटरामन व खांबाटे या शास्त्रज्ञांनी 'ॲग्रीक्लायमॅटॉलॉजिकल ॲसिसमेंट ऑफ इंटिन्सिटी ऑफ प्रोननेस टू ॲण्ड एरियल स्प्रेड ऑफ क्रॉप ड्राऊटस' या आपल्या लेंखात 'क्रॉप ड्राऊट इंडेक्स' (अवर्षणाचा निर्देशांक) निश्चित केला आहे. पी.ई.मूल्यांच्या ०.६ ते ०.७ इतका पाऊस पडतो तेव्हा हलके अवर्षण संभवते असे त्यांनी दाखवून दिले आहे. त्यामूळे पीई X ०.६ इतका किंवा त्याहून कमी पाऊस झाल्यास अवर्षणाची तीव्रता हलकी राहणार नाही. म्हणून पीई X ०.६ हे अवर्षण दर्शविणारे पाऊसमान गृहीत धरले आहे.

अवर्षणाचा इतिहास :

जागतिक पातळीवरील अवर्षण [१०] : अवर्षण ही संकल्पना प्राचीन काळापासून आढळते. तीचे स्वरूप विश्वव्यापी आहे. साधारणत: जगातील ६० करोड जनता या अवर्षण प्रवण क्षेत्रात राहते. जगातील

अनेक राष्ट्रात अवर्षण स्थिती निर्माण झाल्याची नोंद अनेक साहित्यातून मिळते यापैकी प्रमुख राष्ट्रातील अवर्षण स्थिती पुढील प्रमाणे

१. **आफ्रिका :** उत्तर आफ्रिकेच्या उत्तरेमध्ये सहाराच्या उष्ण व ओसाड रेगिस्तानचा भाग आणि दक्षिणेतील सवाना प्रदेशामधील पश्चिमेपासून पूर्वेकडील विस्तीर्ण क्षेत्राला सहेल प्रदेश म्हणतात. या उष्ण कटिबंधीय आफ्रिकेचा सहेल प्रदेश सतत अवर्षणाचा शिकार बनत आहे. यामध्ये अल्जिरिया, लिबीया, नामिबिया, उत्तर सुदान, उत्तर केनिया, सहारा, कालाहारी वाळवंट, नैऋत्य आफ्रिका, मारिटोनिया, सेनिगल, माली, नायजर, नायजीरिया, चाड, युगाण्डा व इथियोपिया देशाचा भाग समाविष्ट केला जातो. जगातील सर्वात जास्त अवर्षणग्रस्त क्षेत्र सहेल प्रदेश आहे जे आफ्रिका महाद्विपाच्या एका टोकापासून दुस-या टोकापर्यंत विस्तारीत आहे. तेथे १९६८ ते १९७५ पर्यंत अवर्षण होते. १९७१-७२ मध्ये त्याची तीव्रता जाणवली. परिणामी १९७४ मध्ये मानव प्रलय घडले. भूजलसाठे संपले. विहरी कोरड्या पडल्या, उच्च किमतीचे प्राणी स्वस्तात विक्री झाले. शेतकरी गुलाम बनले. भूकबळी, तहान व रोगामुळे हजारो मेले. केवळ इथोपियात ५० हजार व्यक्ती अवर्षणाचे बळी ठरले.

येथील ४०% लोकसंख्या पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यात जगते. १९८० मध्ये दक्षिण आफ्रिकेत ग्रीष्मकालीन अवर्षणामुळे गहू पीकाला मोठा धोका झाला. इथिओपियातील १९८५ चे अवर्षण हे या शतकातील विक्रमी अतिगंभीर अवर्षण मानले जाते.

२. **ऑस्ट्रेलिया :** ऑस्ट्रेलियाही अवर्षण ग्रस्त प्रदेश आहे. येथे मरूस्थलीय परिस्थिती ७५% भागात आढळते. येथे १८९५ ते १९०२ मध्ये प्रचंड अवर्षण होते. अवर्षणाची तीव्रताच एवढी होती की १८९१ ला मेढ्यांची संख्या १०६९ लाख होती ती १९०२ ला ५४० लाखच राहीली केवळ अवर्षणामुळे. १८९५ ते १९०२, १९११ ते १९१६ व १९१९ - १९२० मध्येही प्रचंड अवर्षण होते परिणामी कृषी क्षेत्र घटले.

३. **इंग्लंड :** इंग्लंड जे की प्रगत राष्ट्र संबोधले जाते तेथेही अवर्षण होते. येथे १९७५-७६ मध्ये प्रचंड अवर्षण झाले होते. या दरम्यान तेथे सामान्यापेक्षा ४०% कमी पर्जन्य झाले होते. परिणामी पाण्याचे दुर्भिक्ष्य जाणवले. कृषि उत्पादन घटले. वेल्स प्रांतात गहू व बटाटा उत्पादन घटले. यामुळे ब्रिटिश शासनाला या अवर्षणापासून मुक्ती मिळवण्यासाठी अवर्षण / दुष्काळ मंत्री नियुक्त करावे लागले.

Scanned with OKEN Scanner

४. **अमेरिका :** आजचे सर्वात विकसीत राष्ट्र संबोधले जाणारे अमेरिकाही अवर्षणापासून मुक्त नाही. सतत पाऊस न पडल्यामुळे बराच भाग अवर्षणाच्या तडाख्यात सापडतो. या प्रदेशात पाण्याचे रेशीनिंग करावे लागले. जार्जिया व अटलांटामध्ये दीड डझनपेक्षा जास्त शहरात पाण्याचे रेशीनिंग सुरू केले होते. अवर्षणाच्या तीव्रतेने जंगलातील वाळलेले झाडे जळून खाक झाली. कोलोरेडो, न्यू मॅक्सिको व एरिजोनामध्ये वाळलेल्या जंगलातील अग्निकांडाने ३२,००,००० एकर वनक्षेत्र जळाली. कोलोरेडो, न्यू मॅक्सिको, पश्चिम मॅक्सिको, दक्षिण अमेरिकेतील ब्राझीलचा दक्षिण भाग, पेरू, एरिजोना, साऊथ डकोटा, उत्तर चिली, आटाकामा वाळवंटीप्रदेश, अटलांटा, टेक्सास, जार्जिया व डेनवर इ.ठिकाणी अवर्षण असते. कोलोरेडो विश्व विद्यालयाचे कृषि विशेषज्ञ जैफ ट्रैनेल चे म्हणणे होते की कोलोरेडोची हुरफेनो काऊंटी मध्ये जवळ जवळ २८०० गायी होत्या अवर्षणामुळे त्यात घट झाली. त्यांच्यामते १९३० ते १९५० च्या दशकातही अवर्षण काळात व अवर्षणानंतरही सर्वात भयानक स्थिती होती. लेकलिनियर व इतर जलशयाचे स्तर १२ फूटानी घटले होते. रिचे-ग्रॅड नदीत २% पाण्याची आवक झाली. या शेतकरी व गुराखी यांना शासकीय अनुदानाने रोजीरोटी व चारा यासाठी ऋण/कर्ज दिले जात होते. १९८० मध्ये संयुक्त राष्ट्रात ग्रीष्मकालीन अवर्षणामुळे गहू पिकास मोठा धोका झाला होता.

दक्षिण अमेरिकेतील अटाकामातील रेगिस्तानात सन १९८९ ते १९९४ दरम्यान आंशिक स्वरूपात पर्जन्य झाले. संयुक्त राष्ट्राचे पश्चिम भाग, चिली व दक्षिण अर्जेन्टीना मध्ये २० ते ३०% पर्जन्य परिवर्तनशिलता आढळते त्यामुळे हे क्षेत्र अवर्षणग्रस्त होतात.

५. **आशिया खंड :** भारत, सौदे अरेबिया, इराण, इराक, पाकिस्तानचा पूर्व भाग आणि पश्चिम व मध्य ऑस्ट्रेलिया हे अवर्षण प्रवण प्रदेश आशिया खंडात आढळतात.

भारतातील अवर्षण :

आशिया खंडातील विकसनशील राष्ट्र असलेल्या भारतातही अवर्षण जाणवते. भारतात १६% अवर्षण प्रवण क्षेत्र आहे. भारतीय सिंचन आयोगाच्या मते एकूण ७७ जिल्ह्यात ७५ टक्क्यापेक्षा कमी पाऊस पडतो, यात एकूण कृषियोग्य भूमि ३४% येते. ५ जिल्ह्यात अवर्षणाची शक्यता सदैव असते. यात उत्तर पश्चिम मरूस्थलीय व अर्ध मरूस्थलीय क्षेत्र, महाराष्ट्र, कर्नाटक व आंध्रप्रदेशाचे पर्जन्य छायेचे प्रदेश मुख्यत: तिरूविल्लेई, कोईम्बतूर, सौराष्ट्र कच्छ, मिर्झापूर, पलामू, पश्चिम बंगाल, कालाहांडी (ओरीसा),

Scanned with OKEN Scanner

राजस्थान, कच्छ, उदयपूर, ग्वाल्हेर, माळवा, गुजरात, पंजाब, हरियाणा, पश्चिम उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, छत्तीसगडचा भाग, पश्चिम राजस्थान आणि कच्छचा भाग, मध्य महाराष्ट्र, मध्य कर्नाटक, रायलसीमा, दक्षिण तेलंगणा आणि तामिळनाडूचा काही भाग, उत्तर पश्चिम बिहारचा काही भाग आणि पूर्व उत्तर प्रदेशचा काही भाग (मिर्झापूर) पश्चिम बंगालच्या लगत उडीसाचा काहीभाग ही अवर्षणग्रस्त आहेत. अवर्षणाची सर्वाधिक वारंवारीता सरासरी उत्तर पश्चिम भागातील थारच्या वाळवंटात (रेगिस्तान) असते. ज्याचा प्रसार मुख्यतः राजस्थानात होतो. कर्नाटक, तामिळनाडू, राजस्थान, गुजरात आणि महाराष्ट्रही अत्यंत अवर्षण प्रवण राज्य आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी १०० वर्षात जवळजवळ २८ वेळा अवर्षण झाले त्यात दोन करोड तर त्याच्या पहिले १०० वर्षात जवळजवळ ४ करोड लोक मेले ज्याचे मुख्य कारण ब्रिटिश शासनाचे अवर्षणासंदर्भात दुर्लक्षित धोरण हे होते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर (१९४७ नंतर) अवर्षण वारंवार पडलेले आहेत. त्याचा त्याप्रदेशावर, व्यक्तीवर परिणाम झालेला असतो. जसे १९६६ बिहार ओरीसा ५ करोड, १९६९ राजस्थान, गुजरात, तामिळनाडू, उत्तर प्रदेश, हरियाणा, कर्नाटक, मध्यप्रदेश १.५ करोड, १९७० बिहार, राजस्थान १.७२ करोड, १९७२ राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, उत्तर प्रदेश ५ करोड, १९७९ राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, पंजाब, उत्तर प्रदेश २० करोड, १९८२ राजस्थान, हिमाचल प्रदेश, पंजाब १० करोड, १९८३ तामिळनाडू, पश्चिम बंगाल, केरळ, राजस्थान, कर्नाटक, बिहार, उडीसा १० करोड, १९८७ संपूर्ण उत्तर, पश्चिम आणि पूर्वोत्तर भारत ३० करोड, २००० राजस्थान, गुजरात, उडिसा, मध्यप्रदेश १० करोड, २००१ राजस्थान, गुजरात, उडीसा, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, हिमाचलप्रदेश १७ करोड लोकावर अवर्षणाचा परिणाम झालेला जाणवला. वरील प्रमाणे त्या त्या वर्षी संबंधीत राज्यातील परिणामीत व्यक्ती होते.

मान्सुन पर्जन्याची विचलिनता, त्याचे आगमन व निर्गमनातील अनिश्चितता, असमान वितरण इ. मुळे भारतात वारंवार कोणत्या ना कोणत्या भागात अवर्षणाची स्थिती निर्माण होतेच. भारतात साधारणः ६७ जिल्हे दीर्घकालीन अवर्षणप्रवण क्षेत्रात येतात. एकूण अवर्षण क्षेत्र सुमारे ५,२६,००० चौ.कि. असून त्यापैकी ६०% क्षेत्र राजस्थान, कर्नाटक व आंध्रप्रदेश या राज्यात आहे.[११] भारतात जवळ जवळ २०% लोकसंख्या अवर्षण प्रवण क्षेत्रात राहते. भारतात १९१८-१९ मध्ये एकूण ७३% क्षेत्र अवर्षणामुळे प्रभावित झाले होते. ३२.३% अन्नधान्याचे उत्पादन घटले होते. सन १९६५-६६ मध्ये १८.८%, सन १९७२-७३ मध्ये ७.७%, सन १९७९-८० मध्ये १७% अन्नधान्य उत्पादन सरासरीने घटले होते. सन १९९९-२००० मध्ये पश्चिम राजस्थानात चारा, पाण्याअभावी हजारो प्राणी मेले व लाखो स्थलांतरीत झाले.[१२]

Scanned with OKEN Scanner

भारताचे ५१.१२% मिलियन हेक्टर क्षेत्र अवर्षण ग्रस्त आहे. देशात कुठे अवर्षण तर कुठे दुष्काळ सदृश्य स्थिती असते. सन १९७२ च्या सिंचन आयोगाच्या पाहणीनुसार एकूण लागवड क्षेत्राच्या १/३ भाग सतत अवर्षणाच्या छायेत असतो. पश्चिम राजस्थान आणि कच्छ हे विभाग तीव्र अवर्षणाचे तर गुजरात, मध्यमहाराष्ट्र, दक्षिण तेलंगणा, पश्चिम उत्तर प्रदेश, पश्चिम मध्य प्रदेश तसेच कर्नाटक, पंजाब, हरियाणा, तामिळनाडू या राज्याचा काही भाग अवर्षण प्रवण आहे.[१३] भारतीय उपखंडातील भूतकालीन अवर्षण व दुष्काळाचे कारणच ग्रीष्म मान्सूनचे अपयश आहे. पावसाच्या प्रमाणात सरासरी विचलन पिक नूकसानीचे कारण ठरते. १९६२-६४ व १९८६-८८ या वर्षी महराष्ट्र, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, हरियाणा, पंजाब, राजस्थान येथे अवर्षण होते. परिणामी सिंचन क्षेत्र घटले.

तक्ता १.१ : भारतातील अवर्षणाची राज्यनिहाय जिल्हे, तालूके व भौगोलिक क्षेत्र

अ.क्र	राज्य	जिल्ह्यांची संख्या	तालूक्यांची संख्या	भौगोलिक क्षेत्र (०००) हे.
१	२	३	४	५
१	आंध्र प्रदेश	७	६०	९७००
२	गुजरात	११	६०	७०७०
३	हरियाणा	३	४	८१०
४	मध्यप्रदेश	९	२४	४०९०
५	महाराष्ट्र	१०	४५	६२५०
६	कर्नाटक	१२	८८	१०३५०
७	राजस्थान	९	१९	७४८०
८	तामिळनाडू	७	२४	३९८०
	एकूण	**६८**	**३२४**	**४९७३०**

(स्त्रोत : घारपूरे विठ्ठल (१९९९), पर्यावरण भूगोलशास्त्र पृष्ठ.२१६)

वरील तक्त्याच्या अवलोकनातून हे स्पष्ट होते की सर्वात जास्त (१२) अवर्षण ग्रस्त जिल्हे कर्नाटक राज्यात आहेत व सर्वात कमी (३) हरियाणा राज्यात आहेत. तसेच सर्वात जास्त तालूक्यांची संख्या (८८) कर्नाटक राज्यात आहे तर सर्वात कमी (४) तालूके हरियाणा राज्यात आहेत. भौगोलिक क्षेत्र ही सर्वात जास्त (१०३५० हे.) कर्नाटक राज्यात तर सर्वात कमी (८१० हे.) हरियाणा राज्यात आहे. भारतातील एकूण लागवडी खालील क्षेत्रापैकी सुमारे १/३ क्षेत्र अवर्षण ग्रस्त आहे. सुमारे १.५५ द.लक्ष.चौ.किमी क्षेत्र अवर्षणग्रस्त आहे.

Scanned with OKEN Scanner

भारतातील अवर्षण विभाग[१४] : भारतामध्ये अवर्षणाच्या तीव्रतेवरून खालील तीन अवर्षण विभाग आढळतात.

१) **अत्यंत तीव्र अवर्षणग्रस्त विभाग :** राजस्थानच्या कच्छचा समावेश या विभागात होतो. भारताच्या अवर्षण क्षेत्राच्या ११.५४% क्षेत्र तीव्र अवर्षणाचे आहे.

२) **तीव्र अवर्षणग्रस्त विभाग :** उदयपूर, ग्वाल्हेर, माळवा पठार, पश्चिम घाटाचा पर्जन्य छायेचा प्रदेश यात रायलसीमा, तेलंगणा, इशान्य कर्नाटक या प्रदेशाचा समावेश या विभागात होतो. देशातील एकूण अवर्षण क्षेत्रापैकी ४२% तीव्र अवर्षण क्षेत्र आहे.

३) **साधारण अवर्षणग्रस्त विभाग :** कर्नाटक, गुजरात, महाराष्ट्र या राज्यातील क्षेत्र या विभागात येतात.

भारतातील भौगोलिक रचनेत आणि हवामानात विविधता आढळते. मौसमी पावसात दरवर्षी चढउतार आढळतो. त्यामुळे भारतासमोर अवर्षण हे पर्यावरणीय आपत्तीचे मोठे आव्हान आहे. सर्व साधारणपणे आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश, कर्नाटक, तामिळनाडू या राज्यात नेहमी कोणत्या कोणत्या भागात अवर्षण जाणवते. याशिवाय पश्चिम बंगाल, ओरीसा, आंध्र प्रदेश या राज्याच्या किनारी भागातही अवर्षणाची समस्या प्रकर्षाने जाणवते.

महाराष्ट्रातील अवर्षण : महाराष्ट्रातील एकूण जमिनीपैकी एक तृतीयांश (१/३) भाग अवर्षण ग्रस्त म्हणून ओळखला जातो.[१५] महाराष्ट्रात अवर्षण प्रवण क्षेत्रात वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान ४०० ते ६२५ मिमी च्या आसपास असतो. १४ जिल्ह्यातील ९४ तालूके महाराष्ट्रातील अवर्षण प्रवण आहेत. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र व खान्देशचा कांही भाग अवर्षण प्रवण म्हणून ओळखला जातो. शासन नियुक्त समित्या व अभ्यासगटाच्या अहवालानुसार केंद्र शासनाने मान्य केलेले महाराष्ट्रातील १२ जिल्ह्यात ७४ तालूके व महाराष्ट्र शासनाने सुकथनकर समितीच्या अहवालान्वे मान्य केलेले १५ तालूके एकूण ८९ अवर्षणप्रवण तालूक्यामध्ये मराठवाड्यातील १९ तालूके आहेत. सुब्रमण्यम समितीने (१९८४) महाराष्ट्रात एकूण १४ जिल्ह्यातील ९४ तालूके अवर्षणप्रवण म्हणून शिफारस केली व नवनिश्चित केलेली ६ पैकी ५ तालूके मराठवाड्यातील आहेत.[१६]

Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्योत्तर अवर्षणे :

१) **१९५२-५३ चे अवर्षण :** अवर्षणामुळे या काळात तात्कालीन मुंबई राज्यातील ५,२८१ गावांत (लोकसंख्या सुमारे ५० लक्ष) टंचाईची व २,८३८ गावात (लोकसंख्या सुमारे ३० लक्ष) टंचाई सदृश्य परिस्थिती उद्‌भवली. मुख्यत्व नगर, जळगाव, धुळे, नाशिक, पुणे, सांगली, सातारा, सोलापूर व ठाणे या जिल्ह्यांना अवर्षणाचा फटका बसला. मात्र शासनाच्या अथक प्रयत्नामुळे अवर्षणाची तीव्रता घटली व भूकबळी व गुरे दगावली नाहीत. अवर्षणग्रस्तांच्या रोजगारासाठी रस्ते, पाटबंधारे, बांध बंदिस्ती वृक्षरोपण इ. कामे सुरू केली. त्यावर ५.२८ कोटी ₹ खर्च झाले. मोठ्या कामात १.७० लक्ष व लहान कामात १.१० लक्ष मजूर उपस्थित होते. स्वस्त दराने धान्य पूरवठा, पिण्याचे पाणी, अपगांना भत्ता दिला. तसेच अशासकीय संस्थानी हातभार लावला. उत्पादक कार्य हाती घेतले.

२) **१९६५-६६ चे अवर्षण :** या काळात अवर्षणामुळे महाराष्ट्रातील २६ जिल्ह्यापैकी २३ जिल्हयात १६,१५१ गावांत (१.३० कोटी लोकसंख्या) टंचाई जाहीर केली होती. ५,६३१ टंचाई कामे केली. ५.५१ लाखापेक्षा जास्तीना रोजगार दिला. जलसिंचन, मृदासंधारण व पाणी पूरवठा यासारखी अवर्षण विरोधी आणि उत्पादक कामे (रस्ते, खडी फोडणे,इ.) अग्रक्रमाने हाती घेतली. धान्य १४ किलो दरमहा देण्यात आले. मुले व मातांना बुकटी दिली. पिण्याचे पाणी पुरवले. यासाठी ११.७७ कोटी ₹ खर्च केला.

३) **१९७०-७३ चे अवर्षण :** या कालावधीत सतत तीन वर्षे अवर्षण पडले होते आणि १९७२-७३ ला परिस्थिती फारच गंभीर झाली. राज्यातील एकूण ३५,८०० गावापैकी २५,४८८ गावे (लोकसंख्या २.५ ते ३ कोटी) अवर्षण ग्रस्त झाली होती. अवर्षणाचा परिणाम म्हणून ५४% अन्नधान्य घटले. ३१ मे १९७३ रोजी एकूण ६४,४०६ टंचाई कामे चालू होती व दैनिक उपस्थिती ४९.४७ लक्ष होती. १९७३ पासून सुकडी देण्यात आली. टंचाई कामावर २५२.८७ कोटी ₹ खर्च केले. २१.६८ लक्ष हेक्टर क्षेत्रात बांध बंदिस्ती, १४७९ लघु सिंचन व पाझर तलावाची कामे, ५८६ कालव्यांचे खोदकाम, ५६,६८६ सामुदायिक विहरी, ७८,१८४ किमी लांब रस्त्याचे माती काम, १.७३ लक्ष वृध्द व अपंगाना २.११ कोटी ₹ भत्ता, आरोग्य सेवा, फी माफ (शैक्षणिक सवलत) इ. महत्वपुर्ण कार्य या काळात केली गेली. यासाठी २६८.३९ कोटी ₹ खर्च केला.

Scanned with OKEN Scanner

केंद्राने १०५.२५ कोटी ₹ अनुदान व ११७.२७ कोटी ₹ कर्ज एकूण २२२.५२ कोटी ₹ मदत केली.

४) **१९८४-८५ चे अवर्षण :** १९८४ पासून सतत तीन वर्षे अवर्षण होते. २३,४१० गावांत (२.८० कोटी लोकसंख्या) तीव्र टंचाईत होती. १२,००० गावांत पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई होती. पिण्याचे पाणी, गुरांना चारा, छावण्या उघडणे, रोजगार हमी योजनेतून एकूण ११,६१३ कामे चालू होती. रोजची मजूर उपस्थिती ८.४४ लक्ष होती.[१७] यावरून दरम्यानच्या काळाचे अवर्षण तीव्रतेचे स्वरूप जाणवते.

महाराष्ट्रातील ५०% शेती अवर्षण प्रवण भागात अनियमित पाऊसमान असलेल्या प्रदेशात मोडते. यामध्ये १२ जिल्हे, ९४ तालुके, १६,००० गावे, १८,००० वाड्यांचा समावेश होतो. येथे आपत्कालीन परिस्थिती उद्‌भवते. कधी कधी दुष्काळही पडतो.[१८]

मराठवाड्यातील अवर्षण :

मराठवाड्यात अवर्षणाची परिस्थिती नवी नसून ती प्राचीन काळापासून आहे. महाराष्ट्रांत वारंवार येणा-या अवर्षणाची चर्चा म्हंटली की डोळ्यासमोर येणारा प्रदेश म्हणजे मराठवाडा. त्याला ऐतिहासिक पूरावा आहे. प्राचीन काळापासूनचा इतिहास आहे. मध्ययुगीन काळात अल्लाउद्दीन खिलजीने देवगिरीचा किल्ला हस्तगत केल्यानंतर अवर्षणामुळे मोठा दुष्काळ पडल्याचा उल्लेख आढळतो. १४,१७,१८,१९ व्या शतकातही अवर्षणामुळे दुष्काळ पडल्याचे पूरावे आहेत. सन १९११ ते १९३१, १९३५, १९५०, १९६५-६६, १९७१-७२, १९७४-७६, १९८३-८५, १९८६, १९८७-८८, १९९५, २००२-०३, २०१२-२०१४ या वर्षातही सरासरी पेक्षा कमी पाऊस पडल्यामुळे अवर्षणातून दुष्काळ पडल्याची नोंद आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यातील ६ तालूक्यात १९७५-७६ पासून 'अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम' सुरू करण्यात आला व १९८४ पासून छोट्या पाणलोट क्षेत्र विकासाची मिनी वॉटरशेड डेव्हलपमेंट योजना सुरू करण्यात आली म्हणजेच या काळात अवर्षण होते.[१९] सन १९७२ पूर्वी १० वर्षातून एकदा अवर्षण व दुष्काळ येत असे. १९५० नंतर १० वर्षातून एकदा अवर्षण, दुष्काळ यामध्ये ३ वर्ष अतिवृष्टी, ३ वर्षे चांगले हवामान व पर्जन्य पिके चांगले, ३ वर्षे चांगला पाऊस पण मध्यम पिके आणि १ वर्षे अवर्षण व दुष्काळ अशी परिस्थिती असे. सध्या मात्र आकस्मित संकटाची परिस्थिती, निसर्ग मानवाच्या काबूत न राहणे, तापमान वाढ, थंडी कमी, पावसाचे आगमन २ महिने उशिरा असे सर्व जागतीक तापमान वाढीचे परिणाम आढळतात. निसर्गचक्र

Scanned with OKEN Scanner

बदल, मान्सून परिस्थिती कालबाह्य, हवामानातील बदल, पर्जन्यमानाचे एकूण दिवस, पर्जन्यातील पाऊसमानाचा विभागलेला काळ व पडणारा पाऊस यात विसंगती उद्‌भवली आहे. जलचक्र बिघडल्यामुळे अवर्षणाचे प्रमाण वाढत आहे. त्याचा ध्रुविय तापमान, वायूभार, उच्च वातावरण, थरातील रचना, मोसमी हवामानावर परिणाम होतो. हिंदी महासागरावरून येणा-या पश्चिमी वा-याचे वर्तन बदल व वेग वाढल्यामुळे अवर्षणासारख्या हवामानातील विचित्र घटनाना सामोरे जावे लागत आहे. अवर्षण व दुष्काळ मराठवाड्याच्या अर्थव्यवस्थेला, शेती व्यवसायाला, सामाजिक विकासाला पोखरून काढत आहे. नियोजनाचा अभाव, संघटनात्मक प्रयत्नाचा अभाव, अपरिपक्वता, राजकीय नेतृत्वाचा अभाव, राजकीय उदासीनता, प्राप्त नैसर्गिक संपत्ती विषयी अनास्था इ. समस्यामूळे अवर्षण व दुष्काळ, पाणी प्रश्न इ. प्रश्न निर्माण होत आहेत.

अवर्षण प्रवण क्षेत्रामध्ये औरंगाबादचा ३१%, बीडचा ३७%, उस्मानाबादचा २४%, लातूरचा ६% तर जालन्याचा २% भूभाग मोडतो.[२०] सद्यस्थितीत हवामान बदलाचा परिणाम म्हणून पावसाचे आगमन, वितरण व निर्गमन चक्र बदलले आहे. मराठवाड्यात खरीप व रब्बी दोन्ही हंगाम आहेत मात्र कांही भागात कधी खरीप तर कधी रब्बी हंगामात अवर्षण होते. १९७२ ला दोन्ही हंगाम कोरडे गेले होते. २०१२ ला सर्वत्र अवर्षण व दुष्काळाने मराठवाडा होरपळला होता. चारा व पिण्याच्या पाण्याचे दुर्भिक्ष्य होते. मराठवाड्याचा १/३ प्रभाग (३९%) भाग अवर्षणग्रस्त व दुष्काळी आहे तर १९८१ च्या जनगणनेनुसार १ कोटी (३६%) लोकसंख्या अवर्षणग्रस्त भागात राहते.[२१] काळानुरूप त्यात वाढ होत आहे.

मराठवाड्यातील खोरे निहाय अवर्षण प्रवण क्षेत्र :

मराठवाडा विभागात एकूण ८ जिल्हे, ७६ तालूके असून त्यातील ५३ तालूके अवर्षण प्रवण क्षेत्रात येतात. यापैकी गंगापूर व वैजापूर हे दोन तालूके पूर्णतः उर्ध्वगोदावरी खो-यात (पैठण धरणाच्या वर) येतात तर औरंगाबाद, खुलताबाद व कन्नड या तालूक्याचा काही भाग उर्ध्व गोदावरीत येतो. कन्नड व वैजापूरचा काही भाग तापी खो-यात येतो. परंडा, आष्टी व तुळजापूर हा भाग कृष्णा खो-यात येतो. फार थोडा भाग गोदावरी खो-यात येतो. पाटोदा, भूम, कळंब या तालूक्याचा भाग अंशतः गोदावरी खो-यात व अंशतः मांजरा खो-यात समाविष्ट होतो.

Scanned with OKEN Scanner

तक्ता १.२ : खोरे निहाय अवर्षण क्षेत्राचा तपशिल :

अ.क्र	खो-याचे नांव	एकूण क्षेत्रफळ (चौ.किमी)	मराठवाड्यातील एकूण क्षेत्र (चौ.किमी)	अवर्षण प्रवण भागाचे क्षेत्रफळ (लक्ष हे)	शेकडेवारी %
१	२	३	४	५	६
१	गोदावरी खोरे	६९.०६	४२.२०	१५.७३	२४.३५
२	मांजरा खोरे	१०.६६	१०.५३	४.००	६.२०
३	कृष्णा खोरे	०	६.३४	४.९७	७.६९
४	तापी खोरे	०	१.५३	०.२५	०.३९
	एकूण	७९.७२	६४.६०	२४.९५	३८.३३

(स्त्रोत : अभंगे गो.वि. व कुलकर्णी सि.रा. (१९८८) मराठवाडा २००१, खंड १ ला, पृष्ठ ३-१०२.)

वरील तक्त्याच्या अवलोकनातून हे स्पष्ट होते की मराठवाड्यात एकूण ४ नदी खोरे आढळतात. त्याचे एकूण क्षेत्र ७९.७२ चौ.किमी आहे. तर मराठवाड्यातील एकूण क्षेत्र ६४.६० चौ.किमी असून सर्वात जास्त गोदावरी खो-यात(४२.२० चौ.किमी) आहे. मराठ्वाड्यातील अवर्षणप्रवण भागाचे क्षेत्रफळ २४.९५ चौ.किमी (३८.३३%) असून सर्वात जास्त गोदावरी खो-यात (२४.३५%) व सर्वात कमी तापी खो-यात (०.३९%) आहे. वरील अभ्यासावरून असा निष्कर्ष निघतो की मराठवाड्यात अवर्षण ही सामान्य घटना झाली आहे. मराठवाड्यातील अधिकांश भाग अवर्षण प्रवण आहे. १९७१-७२, १९७४-७६, १९८४-८५, १९८६, २००२-०३, २०१२-१४ या वर्षात मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यात सरासरी पेक्षा कमी पाऊस पडला व अवर्षणस्थिती निर्माण झाली होती.

अवर्षणाचे स्वरूप [२२] :

अपेक्षित पर्जन्य न झाल्यास भूजल स्थितीवर व भूपृष्ठावर प्रतिकूल प्रभाव पडतो. सामान्यतः अवर्षणाचे स्वरूप पूढील प्रमाणे दिसून येते.

१) **मौसमी अवर्षण :** जेव्हा वातावरणीय परिस्थितीन्वे होणा-या पावसापेक्षा वास्तविक पाऊस कमी होतो तेव्हा मौसमी अवर्षणाची परिस्थिती निर्माण होते. भारतीय सरासरी पर्जन्यमान ११७० मिमी तर मराठवाड्याचे सरासरी पर्जन्यमान ७९९ मिमी आहे हे कोणत्याही भौगोलिक प्रदेशाकरीता पर्याप्त आहे पण यात नेहमी चढ उतार जाणवतात. त्यामुळे अवर्षण परिस्थिती निर्माण होते व पावसात अनियमितता असते.

Scanned with OKEN Scanner

२) **वातावरणीय अवर्षण :** भूपृष्ठावरील जलस्त्रोत (नदी, तलाव, झरे, इ.) मधील पाणी आटल्यानंतर जे अवर्षण प्रवृत्त होते ते वातावरणीय अवर्षण होय. भूजलाचा परिणाम त्याच्या तीव्रतेवर होतो. म्हणून त्याला दोन वर्गात विभाजीत केले जाते.

- **भूपृष्ठीय पाण्याचे अवर्षण :** मौसमी अवर्षण दीर्घकाळापर्यंत कार्यरत राहीले तर भूपृष्ठीय जलस्त्रोत आटतात. नद्या मान्सूनपूर्व आटतात. यासाठी अतिवृक्षतोड व वातावरणीय बदल हे कारणीभूत आहेत. जंगल कमतरतेमुळे संपूर्ण पावसाचे पाणी वाहून जाते. लगेच अवर्षण स्थिती उदभवते. जगातील सर्वाधिक पर्जन्य पडणा-या चेरापूंजीत सप्टेंबर मध्येच अवर्षण प्रवण स्थिती बनते कारण येथे जंगलतोड मोठ्या प्रमाणात झाली आहे. तेथे चुन्याचे दगड असल्यामुळे ते पावसाचे पाणी खोलपर्यंत शोषतात परिणामी मार्च एप्रिल मध्ये दुष्काळग्रस्त स्थिती उद्भवते. त्याबरोबर तेथे पाऊस होताच पूराची स्थिती निर्माण होते. मराठवाडयातही वृक्षतोड व वातावरणीय बदलामुळे अवर्षण उदभवते.

- **भूजल अवर्षण :** भूगर्भातील पाणी उपसण्याचा वेग तीव्र झाल्यास सामान्य पाऊस झाल्यासही भूजल अवर्षण निर्माण होते. येथे पर्जन्य प्राप्तीपेक्षा भूजल उपसा प्रमाण जास्त असते. विहिरीच्या संख्येतील वाढीमुळे व ग्रामीण विद्युतीकरणामुळे भूजल उपसावेग वाढला आहे. व्यापारी पिके घेण्याच्या स्पर्धेतून व कृषी, घरगुत्ती, औद्योगिक क्षेत्रातील पाण्याची वाढती मागणी इ. मुळे भूजलावर ताण वाढतो व भूजल अवर्षण निर्माण होते. भूजल पातळी खाली जाणे म्हणजे भूजल अवर्षण होय.

३) **कृषी अवर्षण :** कृषि संदर्भात अवर्षणाचा विचार आज महत्त्वाचा आहे. कारण हेच क्षेत्र सर्वांचा आधार आहे. जीवसृष्टीचा आधार आहे. या संदर्भात विचार केल्यास पर्जन्याद्वारे जमिनीला पाणी उपलब्ध होते. पैकी काही जमिनीत मुरते व काही वाहून जाते. जमिनीच्या पृष्ठावरून बाष्पीभवन व वनस्पतीद्वारे बाष्पनिष्कासन होऊन जमिनीतील ओलावा नष्ट होतो व हा ओलावा पिकांच्या वाढीस अपुरा पडतो तेव्हा अवर्षण स्थिती उदभवते. या संदर्भात पावसाबरोबर तापमान, वा-याचा वेग, सुर्यप्रकाश, जमिनीची जलधारण शक्ती इ. गोष्टी कडेही लक्ष द्यावे लागते. कारण पर्जन्यातून निर्मित ओलावा जमिनीत कितपत शिल्लक राहतो हे सर्व या घटकांवर निर्भर असते. स्थानिक पिकांच्या वाढीच्या महत्त्वाच्या अवस्थेत (पेरणी, बिजाकूरण, रोपांची वाढ,

Scanned with OKEN Scanner

फूलारणे, दाणेभरणे, इ) पूरेसे पाणी व ओलावा याची आवश्यकता असते. त्यावेळी पावसात दीर्घ खंड पडल्यास अवर्षण परिस्थिती उदभवते. थोडक्यात पीक वाढीसाठी पुरेशा आर्द्रतेची कमतरता म्हणजे कृषी अवर्षण होय. जेव्हा मातीचा ओलावा व पावसाचे प्रमाण एवढे कमी होते की ते पीकाच्या वाढीस अपर्याप्त ठरते तेव्हा कृषी अवर्षण निर्माण होते. याला पाण्याचे दुर्भिक्ष्य म्हणतात. याची तीव्रता माती प्रकार व पिक प्रवृत्तीवर निर्भर असते. पारंपारिक पिके वातावरणानूसार संतूलित परिस्थितीत असत पण हरितक्रांतीनंतर गहन कृषिला व पाण्याची गरज जास्त असणा-या व्यापारी पिकांना प्राधान्य दिल्यामूळे कृषी अवर्षण वाढले. असा प्रभाव सर्वत्र आढळतो. कृषि अवर्षण म्हणजे स्थानिक पिकांच्या किमान गरजेच्या मानाने पावसाची कमतरता होय.

४) **सामाजिक - आर्थिक अवर्षण :** मौसमी, वातावरणीय व कृषी अवर्षणाच्या कारणाने पडणा-या आर्थिक व सामाजिक प्रभावाला सामाजिक - आर्थिक अवर्षण म्हणतात. प्राकृतिक घटना व कृषि विकासावरून हे अवर्षण निर्माण होते. पाण्याची पर्याप्त मात्रा उपलब्ध न झाल्याचा हा परिणाम असतो. कृषि व्यतिरिक्त सजीव व जीवजंतू, प्राणी इ. साठीही पाणी दुर्भिक्ष्य जाणवते.

५) **मृदा जनित अवर्षण :** पाण्याची कमतरता व मातीतील ओलावा एवढा कमी होतो की पिके नष्ट होऊ लागतात त्यास मृदा जनित अवर्षण म्हणतात.

६) **परिस्थितीकीय अवर्षण :** अति पर्यावरणीय विनाशामूळे जेव्हा कोणत्याही परिस्थितिकीय तंत्रात उत्पादकता घटते तेव्हा त्यास परिस्थितीकीय अवर्षण म्हणतात.

अवर्षणाचे प्रकार :

भारतीय कृषी आयोग, भारतीय मौसमी विभाग व ब्रिटीश पाऊस संघटनेने अवर्षणाचे विविध प्रकार स्पष्ट केले आहेत ते पूढील प्रमाणे :

भारतीय कृषि आयोगाने केलेले अवर्षणाचे प्रकार [२३] :

१) **वातावरणीय अवर्षण :** ज्या प्रदेशात वार्षिक पर्जन्य सरासरी पर्जन्याच्या २५% किंवा त्यापेक्षा कमी पर्जन्य झाल्यास जी अवर्षणाची स्थिती निर्माण होते त्यास वातावरणीय अवर्षण म्हणतात.

Scanned with OKEN Scanner

२) **जलीय अवर्षण :** वातारवणीय अवर्षण दीर्घकाळ राहिल्यास त्याचा परिणाम म्हणून पाणी प्रमाण घटते, जलसाठे कोरडी पडतात, भूजल पातळी घटते यालाच जलीय अवर्षण म्हणतात.

३) **कृषीविषयक अवर्षण :** पिक वाढीच्या काळात जमिनीतील बाष्प व पर्जन्याद्वारे उपलब्ध बाष्प पिकांना पूरेसे उपलब्ध न झाल्यामूळे पिकांची वाढ खुटते. पिके लवकर पक्व होतात. अन्न, चारा, पाणी इ. चे दुर्भिक्ष्य भासते यालाच कृषीविषयक अवर्षण म्हणतात.

भारतीय मौसम विभागाने केलेले अवर्षणाचे प्रकार [२४] :

१) **अवर्षण :** जेव्हा भौगोलिक क्षेत्रात सामान्य पाऊसापेक्षा वास्तविक पाऊस ७५% पेक्षा कमी पडतो त्यास अवर्षण म्हणावे.

२) **प्रचंड अवर्षण :** जेव्हा सामान्य पावसापेक्षा २६-५०% कमी पाऊस पडतो तेव्हा प्रचंड अवर्षण असते.

३) **सामान्य अवर्षण :** जेव्हा पावसाची कमतरता ५०-२५% च्या दरम्यान राहते त्यास सामान्य अवर्षण म्हणतात.

ब्रिटिश पाऊस संघटनेने (१९३६) केलेले अवर्षणाचे प्रकार :

१) **निरपेक्ष अवर्षण :** सतत १५ दिवसापर्यंत प्रतीदिन ०.०१ इंचापेक्षा कमी पाऊस होतो त्यास निरपेक्ष अवर्षण म्हणतात.

२) **आंशिक अवर्षण :** किमान २९ दिवसापर्यंत सतत सरासरी पाऊस ०.०१ इंच किंवा त्यापेक्षा अधिक झाला असेल त्यास आंशिक अवर्षण म्हणतात.

३) **शुष्कता :** निरंतर १५ दिवसापर्यत प्रतीदिन ०.०४ इंचापेक्षा कमी पाऊस होतो त्यास शुष्कता म्हणतात.

भारतीय वातावरण विज्ञान विभागाच्या व्याख्येनुसार प्रकार [२५] :

१) **तीव्र अवर्षण :** सामान्य पर्जन्याच्या ५०% पेक्षा जास्त तूट असेल तर तीव्र अवर्षण समजावे.

२) **मध्यम अवर्षण :** सामान्य पर्जन्याच्या २५ ते ५०% तूट असेल तर मध्यम अवर्षण समजावे.

थोडक्यात अपुरा, अनियमित, अवेळी आगमन, बिनभरवशाचा पाऊस हा मराठवाडयास व अवर्षण प्रवण प्रदेशास मिळालेला अभिशाप आहे. अवर्षण ही एक नैसर्गिक घटना असल्यामुळे तिच्यावर

Scanned with OKEN Scanner

अद्यापतरी मानवाने नियंत्रण मिळवलेले नाही मात्र काही उपाय करून त्याची तीव्रता कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जगावर अवर्षणाचे जे संकट ओढावले आहे त्याचे मुख्य कारण म्हणजे मानवाची हव्यासी वृत्ती हे आहे. समाज व पर्यावरण कडेलोटाच्या जवळ पोहचत आहे. यासाठी मानवाची भोगलालसा, याचे चोचले पूरविण्याचे थांबवले पाहिजे. एकूण किती पाऊस पडला यापेक्षा त्यामधील सातत्य, नियमितता व कालिक वितरण महत्त्वाचे असते. शेतीतील कुंठीत अवस्थेचा व्यापक संदर्भात विचार झाला तरच अवर्षण प्रवण समस्येचे यथार्थ आकलन होते.

अवर्षण ही जरी नैसर्गिक घटना असली तरी मानवी क्रिया त्यास जास्त जबाबदार आहे. म्हणूनच अवर्षण हे आसमानी व सुलतानी म्हटले जाते. देश अनुयुगात व अवकाशयुगात वावरत असताना व ७१% पाण्यानी पृथ्वी व्यापली असताना पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यखातीर कोट्यावधी जनता पिण्याच्या पाण्यासाठी दाही दिशा भटकते आहे. त्यावर मात करण्यासाठी विज्ञान, तंत्रज्ञान व नियोजनाची प्रचंड क्षमता कारणी न लावणे यापेक्षा मोठी नामुष्की नाही. मराठवाड्याची अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान आहे मात्र अवर्षणामुळे मराठवाड्याची परिस्थिती इथोपिया या देशासारखी होण्यास प्रारंभ झालेली आहे.

संशोधन अध्ययनाचे महत्व :

संशोधन हेच प्रगती व परिवर्तनाचे साधन आहे. समस्याची सोडवणूक आणि नविन दृष्टिने संशोधन करून प्रबोधन करणे हा सामाजिक संशोधनाचा आत्मा असतो. अवर्षणाचा मराठवाड्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा कोणत्याही प्रकारचा अभ्यास आजपर्यंत झालेला नाही जो झालेला आहे तो पुरेसा नाही. अध्ययनातील हे अंतर या संशोधनातून भरून निघेल. त्यामूळेच या मराठवाड्यावर संशोधन होणे गरजेचे होते. मराठवाड्याचा संयुक्त महाराष्ट्रात समावेश झाल्यापासून इतिहासातज्ञांचे, अर्थतज्ञाचे, साहित्यकांचे, संशोधकांचे लक्ष या मागास प्रदेशाच्या सर्वांगीण अभ्यासाकडे वळल्याचे दृश्य विलोभणीय आहे. या प्रदेशात महाराष्ट्रावर राज्य करणा-या घराण्यांच्या राजधान्या होत्या तरी पण पूर्वीही याकडे दूर्लक्ष झाले व आजही दुर्लक्ष होताना दिसते.

अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी प्रादेशिक अभ्यास करावा लागतो. नैसर्गिक साधन संपत्तीवर आधारीत कृषि विकास, नियोजन, संबंधित घटक, (शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक व इतर घटक) यांच्या समृध्दीसाठी विकास नियोजन आखावे लागते. मराठवाड्यातील गोदावरी खोरे का अविकसीत राहिले, त्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्या या सर्वांगिण दृष्टीने मराठवाड्याचा अभ्यास

Scanned with OKEN Scanner

करणे उपयुक्त ठरते. कारण या घटकांचा विकास आपोआप घडत नाही. त्यासाठी हे संशोधन हाती घेतले गेले.

कधी परमोच्च शिखरावर पोहचण्याचे सुख तर कधी विपन्नावस्थेच्या भोव-यात अडकल्याचे दुःख मराठवाड्याच्या नशिबी आले या विभागाने केवळ महाराष्ट्राचे नव्हे तर संपूर्ण दक्षिण भारत, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर इतिहास व संस्कृतीच्या जडणघडणीत महत्त्वाची भूमिका पार पाडली आहे. तरी संशोधनात्मक व विकासात्मक बाबीकडे या विभागाकडे दुर्लक्ष झाले आहे ते पूर्ण करण्याचा प्रयत्न या संशोधनातून केला आहे. शेतकरी व शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. या घटकांच्या प्रगतीतच मराठवाड्याची प्रगती आहे. याचे पूढारी भरपूर आहेत पण कैवारी मात्र क्वचित आढळतात. आजपर्यत यांच्याकडे व त्यांच्या खडतर जीवनाकडे, त्यांच्या इतिहासाकडे दुर्लक्षच केले आहे. राष्ट्रीय एकात्मता, निःस्वार्थ राष्ट्रीय सेवा व भारतीय संस्कृती इ. ची आदर्श उदाहरणे आधुनिक पिढीच्यासमोर ठेवावयाची असतील तर शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीकांवर संशोधन होणे गरजेचे आहे. या उद्देशाने हे संशोधन हाती घेतले आहे. भूमातेवर मातेप्रमाणे प्रेम करणारे, मातीशी नाळ जोडणारे, काबाडकष्ट करणारे, घाम गाळणारे, रक्ताचे पाणी करणारे, हाडाची काडे करून नवनिर्मिती करून संपत्तीत निव्वळ भर घालणारे, कमी गरजा व काटकसर करणारे, राष्ट्रीय संपत्तीचा विनाश न करणारे, किमान मोबदल्यात देशहितार्थ कमाल त्याग करणारे शेतकरी व शेतमजूरांसारखे सापडणे अशक्यच आहे. आजच्या स्थितीला शेतकरी व शेतमजूर इ चा प्रश्न गंभीर बनत आहे कारण ते अतिशोषित, पीडीत आहेत व त्यांची संघटना नाही त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक स्थितीवर, सांस्कृतीक रचना व पातळीवर व संघटीतपणा इत्यादी वस्तूस्थितीवर प्रकाश पडला पाहिजे. या घटकांवर अवर्षणाचा कसा व किती परिणाम होत आहे या उद्देशाने अध्ययन होणे गरजेचे आहे. त्याच उद्देशाने या संशोधनात मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. हेच खरे देशाचे सेवक व आधारस्तंभ आहेत. येथील सत्ता देशी-विदेशी वंशाच्या हातात गेली मात्र शेतीवरील व ग्रामीण सत्ता बदलली नाही. शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक यांच्या सहानूभूती व सहकार्यामुळे अनेक सत्तांतर झालेत. साम्राज्य उदयाला, वैभवाला आले. स्वराज्याचा सूर्य उगवला एवढेच नव्हे तर भारतीय स्वातंत्र्यही त्यांच्यामुळेच मिळाले तसेच त्यांच्या पिळवणूकीमुळे राज्यसत्ता गमावल्याचे उदाहरणेही आहेत. यामुळेच त्यांच्या संबंधित बदलत्या परिस्थितीचा संशोधित इतिहास लिहण्याचा उद्देश या संशोधनात आहे. औद्योगिक विकासातून निर्मित भांडवलशाहीतील कामगारांच्या शोषणाचा विचार अर्थशास्त्रज्ञांनी व समाजशास्त्रज्ञांनी विस्ताराने केला व जगापूढे मांडला. मात्र विस्तीर्ण

Scanned with OKEN Scanner

अशा शेती, शेतकरी, शेतमजूर व ग्रामीण व्यावसायीक यांच्या शोषणाचा, समस्येचा, पिळवणूकीचा, अडवणूकीचा, लूटीचा विचार केलेला अजूनही आढळत नाही. पण ज्यावर संपूर्ण जीवन निर्भर आहे त्या शेतकरी, शेतमजूर व ग्रामीण व्यावसायीकांच्या संशोधनाकडे दुर्लक्ष केले आहे. या सर्वांची बाजू अर्थशास्त्रीय पायावर मांडण्याऐवजी निसर्गासानिध्य, यांत्रिकीकरणाला विरोध, आध्यात्मिक उन्नतीला प्राधान्य अशा नैतिकतेच्या दृष्टीने मांडले गेले. त्यामूळे त्यांच्या संशोधनासाठी हे संशोधन कार्य हाती घेतले आहे.

आज पाण्याची वाढती मागणी व घटत्या उपलब्धतेमुळे विश्वव्यापी संकट (मात्रात्मक व गुणात्मक) निर्माण झाले आहे. त्यापासून संरक्षण मिळवणे, विकासपूर्ण उपयोग करून संकट निवारण व शाश्वतता निर्मितीच्या उद्देशाने व जल साक्षरतेच्या दृष्टीने अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने हे संशोधन हाती घेतले आहे. बदलत्या काळानुसार पर्जन्यप्रमाण व निसर्गात परिवर्तन होत आहे. जलचक्रातही बदल झाला आहे. परिणामी जलसंतूलन बिघडत आहे.

पर्जन्यप्रमाण घटत जावून व अन्य कारणाने अवर्षण होत आहे. अवर्षणाचा प्रत्यक्ष विपरीत परिणाम शेती, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक इ. घटकावर होत आहे तर अप्रत्यक्ष विपरीत परिणाम उद्योग, व्यापार, शिक्षण, आरोग्य इ. वर होत आहे. या दृष्टिने भविष्यातील तीव्र जलसंकटातून भावी पिढी वाचवण्यासाठी यावर विचार होणे गरजेचे आहे. याची जाणीव व निकड लक्षात घेवून त्याचा शास्त्रीय दृष्ट्या उकल या संशोधनात केला आहे. या संशोधनाचा फायदा निश्चितच मराठवाड्यास तंर होईलच त्याचबरोबर इतर विभाग व राज्यांना व जे अवर्षणग्रस्त आहेत त्यांनाही फायदा होईल यात शंका नाही.

मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेकडे केंद्र, राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्थाची लक्ष देण्याची भूमिका उदासीन आहे. याची जाणिव निकड लक्षात घेवून याचाही अभ्यास करून त्यांच्या समस्याची शास्त्रीयदृष्ट्या उकल या संशोधनातून केलेली आहे. अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थे वर (शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीकांवर) होणा-या परिणामांच्या अभ्यासातून निष्कर्ष काढून योग्यत्या शिफारशी केल्या आहेत त्याचा फायदा संबंधित घटक, विभाग व अवर्षणग्रस्तांना निश्चितच होईल. प्राचीन, निझामकाळात व स्वातंत्र्यानंतरही मराठवाडा विकासाच्या दृष्टीने वंचित राहीला. याचे गूपित या विभागाचे संशोधन व अवर्षणावरील संशोधन न होण्यात दडलेले आहे त्यामुळे याचा उकल करण्याचा प्रयत्न या संशोधनात झाला आहे. नविन पुरावे, नविन आधार, नविन संशोधनामुळे या संशोधनालाही महत्व निश्चित प्राप्त होईल.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधन विषयाची निवड :

विश्वातील कोणत्याही राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगिण विकास हा त्या अर्थव्यवस्थेतील कार्यरत घटकांची (शेती, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक, शेती प्रक्रिया लघुउद्योग, उद्योजक, सेवा घटक, इ.) उपलब्धता व त्यांच्या विकास व पर्याप्त उपयोगावर निर्भर असतो. त्यास मराठवाड्याची अर्थव्यवस्था कशी अपवाद असणार? त्या दृष्टीने पूर्वीपासून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगिण विकासावर लक्ष केंद्रित करून विकास साध्य केला आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आर्थिक व इतर विकास साध्य करण्यासाठी नियोजनाद्वारे पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून दीर्घकालीन उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी कृषी व ग्रामीण विकास योजना, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक इ. च्या विकास योजना, अवर्षण निर्मूलनाच्या योजनावर भर देऊन विकास साध्य करण्यावर भर दिला. भारतीय व मराठवाड्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे शेती, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक, ग्रामीण अर्थव्यवस्था कारण अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगिण विकासात या घटकांचा मोलाचा वाटा आहे. ६४.४% लोकसंख्या प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष शेतीवर निर्भर आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा इ. ची व्यवस्था येथूनच होते. औद्योगिक क्षेत्राकरीताचा कच्चामाल, दळणवळण, वाहतूक, व्यापर, निर्यात, आयात, बँकिग इ.वर प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष परिणाम कृषीचा होतो.

शेती विकासातील महत्त्वाचा घटक म्हणजे पर्जन्य होय. ते नैऋत्य मान्सून वा-यामुळे मिळते. नैऋत्य मान्सून वा-यामुळे जे पर्जन्य पडते ते लहरी, अनियमित, बेमौसमी, खंडित, घटत्या स्वरूपाने प्राप्त होत आहे. परिणामी अवर्षण निर्माण होते. त्या अवर्षणाचा परिणाम मराठवाड्यातील शेती, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक व इतर घटकावर होतो. अवर्षण ही मराठवाड्यातील ३९% भागात उद्‌भवणारी एक नैसर्गिक आपत्ती बनली आहे. त्यामूळे शेतकरी, शेतमजूर व कांही प्रमाणात ग्रामीण व्यावसायीकांच्या नशिबी कर्जबाजारीपणा, आत्महत्या, बेकारी, स्थलांतर, दारिद्र्य इ. येत आहे. दरदिवशी त्यात वाढ होत आहे. प्राचीन काळापासून ते वर्तमानातही यावर शासन व इतरांनी नेटाने प्रयत्न केले. पंचवार्षिक योजनेद्वारे विशेषतः सहाव्या योजनेपासून त्यांच्या विकासासाठी निधीची तरतदू केली व विविध योजनांना मंजूरी दिली. मात्र त्यात म्हणावे तेवढे यश मिळाले नाही. अवर्षणाने प्रभावीत झालेल्या मराठवाड्यात अवर्षणावर मात करण्यासाठी केलेली गुंतवणूक व उपययोजना येथील जनतेचे प्रश्न कायम स्वरूपी सोडवू शकले नाही. त्याचे मुख्य कारण त्याच्या अमंलबजावणी व विकासाकडील दुर्लक्ष, भ्रष्टाचार, नियोजनाचा अभाव, राजकीय हस्तक्षेप, निधीचा अभाव व अल्पनिधी प्रमाण इ. सांगता येतील. मराठवाड्यात मात्र पर्जन्याचाही दुष्काळ व योजना निधी व अमंलबजावणीचाही दुष्काळ आढळतो म्हणूनच

Scanned with OKEN Scanner

मराठवाड्याच्या स्वातंत्र्याला ६७ वर्षे होवूनही तो अविकसीत मागास व दुर्लक्षितच राहिलेला आहे. आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, विभागीय पातळीवरून ब-याच संशोधकाने विविध विषय, समस्यावर संशोधन केले आहे. अनेक समित्यांनी, अभ्यास गटांनी, संशोधक संस्थानी, अभ्यास केला पण आजपर्यंत मराठवाडा विभागातील शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक इ. च्या प्रश्नाकडे समस्याकडे विशेषत: अवर्षणाचा त्यांच्यावर काय परिणाम झाला व होत आहे व होणार आहे इ. दृष्टिने कोणीही गांर्भियाने पाहिले नाही किंवा त्याचा उकल केलेली नाही. हे विषय या कृषीप्रधान ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील दुर्लक्षित विषय आहेत. अशीच परिस्थिती राहिली तर भविष्यात मराठवाडा विभागातील खेडी ओस पडतील व ग्रामीण अर्थव्यवस्था नष्ट होईल. जगाचा पोशिंदा शेतकरी संपेल त्या बरोबर शेतमजूर व ग्रामीण व्यावसायीक इतिहास जमा होतील. त्यामुळे भविष्यातील धोके व सामाजिक गरज लक्षात घेवून त्या समस्याचे नव्याने पुनर्विलोकन करून कायमस्वरूपी उपाय करण्यासाठी उपरोक्त विषय संशोधनासाठी निवडला आहे. संशोधनातून अवर्षणाचे मराठवाड्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या घटकावर (शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक) काय परिणाम होतात ते शोधून या क्षेत्राचा विकास, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची यातून सुटका करणे त्यासंबंधी निष्कर्ष काढून कायम स्वरूपी, दीर्घकालीन व शाश्वत शिफारशी करण्याचा उद्देश या संशोधनाचा आहे. तसा प्रयत्न व कार्ये या संशोधनातून केले आहे. अवर्षणप्रवण क्षेत्राचा विकास हा मराठवाड्याच्या दृष्टिने एक अत्यंत महत्त्वाचा व मौलिक प्रश्न आहे. या संबंधी संपूर्ण, सविस्तर व सखोल अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने हा विषय संशोधनासाठी निवडला होता.

भविष्यातील मराठवाड्याचे अवर्षणापासून बचाव करावयाचा झाल्यास अवर्षणावर मात कशी करता येईल, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल कसा करता येईल, विकसीत राष्ट्राप्रमाणे प्रादेशिक विकासा संदर्भात कोणत्या धोरणांचा व कसा आधार घेतला त्याअनुंषगाने मराठवाड्यातही प्रादेशिक विकास व प्रगतीसाठी संशोधनातून कांही उपाय सूचवण्याच्या उद्देशाने हा विषय निवडला आहे. मराठवाड्यातील अवर्षणाच्या लक्षणांचे व कारणांचे सखोल संशोधन केले तरच त्यांच्या विकासापर्यंतची खरी दिशा प्राप्त करता येईल. निझामपूर्व, निझामकालीन, आजपर्यंत (भाषावार प्रांतरचनेनंतर व स्वतंत्र संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीनंतर) तत्कालीन शासन पध्दतीने अवर्षण निवारणार्थ प्रयत्न केले पण म्हणावी तेवढी तीव्रता अवर्षणाची कमी झाली नाही म्हणून सूक्ष्मस्तरावर संशोधन करण्याच्या उद्देशाने हा प्रयत्न केला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

मराठवाड्यासारख्या इतर विभागातही अवर्षण परिस्थिती आढळते. मात्र तीव्रता येथे जास्त जाणवते म्हणून अवर्षणाच्या प्रत्येक लक्षणांच्या तीव्रतेच्या मूळाशी असलेल्या कारणाचा शोध घेऊन त्याची तीव्रता घटवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तालूकानिहाय नियोजनाची दिशा ठरवणे व अर्थव्यवस्थेला मजबूत करणे या उद्देशाने हा विषय निवडला आहे. मराठवाड्यातील ८२% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते एकूण कार्यकारी लोकसंख्येपैकी ८२% शेतीवर काम करतात. त्यांचे जीवनमान निव्वळ निर्वाह पातळीवर आहे. निम्म्याहुन अधिक ग्रामीण कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखाली आहेत. मर्यादेपेक्षा जास्त लोकसंख्येचा भार शेतीवर आहे. छुपी व हंगामी बेकारी ची समस्या प्रकर्षाने जाणवते. उत्पादकता प्रती हेक्टरी तुलनेत कमी आहे. बेभरवश्याच्या पर्जन्यमानातून कमालीची अशाश्वतता निर्माण झाली आहे. या समस्याचे व ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडवणारे सूक्ष्मस्तरावरील संशोधन करण्यासाठी हा विषय निवडला आहे. शेतकरी, शेतमजूर हे कृषि उत्पादन वाढीचे प्रमुख सुत्रधार असूनही अज्ञान, दारिद्र्यामुळे शेतीच्या किमान साधन सामुग्रीची जुळवाजुळव आर्थिक टंचाईमुळे त्यांना अशक्य होते. शेतीपूरक उद्योगाकडेही भांडवला अभावी दुर्लक्ष होते. त्यामुळेच त्यांना भांडवल प्रशिक्षण जीवन समृध्दी व उद्योगशिलता इ. ची गरज आहे. त्यासाठी स्वयंसेवी संघटना व शेतकरी, शेतमजूरांचा विकास योजनेत सक्रीय सहभाग या विषयी सखोल अभ्यास गरजेचा आहे. भविष्यात अवर्षण हा गंभीर प्रश्न अतिगंभीर बनणार आहे व तीव्रता वाढणारच आहे. आधुनिक काळात व येत्या काळात शेती, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक टिकून राहतो की नाही हा प्रश्न भेडसावत आहे. अर्थशास्त्राचा एक विद्यार्थी व ग्रामीण जीवनाशी जूळलेली नाळ यामुळेच या विषयावरील संशोधनाची निवड केली आहे. तेव्हा प्रस्तूत संशोधनात अवर्षणाचा शेती, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक यांच्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक इ. स्थितीवर काय परिणाम झाला याकडे लक्ष केंद्रित करून संशोधन केलेले आहे.

संशोधन क्षेत्राची निवड :

मराठवाडा विभाग अवर्षणप्रवण आहे. तो कृषीप्रधान आहे. कृषीनिर्भरता जास्त आहे आणि मागास आहे. त्यामुळे या भागाच्या समस्याकडे कोणी संशोधक वृत्तीने म्हणावे तेवढे लक्ष देत नाही म्हणून अशा दूर्लक्षीत विभाग संशोधनासाठी निवडला आहे. मराठवाड्यातील दुर्लक्षित प्रश्नावर (अवर्षण व इतर), क्षेत्रावर, प्रदेशावर लक्ष केंद्रित करून त्यांचा शास्त्रशुध्द अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने अभ्यास क्षेत्र एक प्रांतीक असावा यामुळे मराठवाडा विभागाची निवड केली आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधन विषयाची व्याप्ती :

संपूर्ण भारतातील किंवा महाराष्ट्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील अवर्षणाच्या परिणामांचा अभ्यास इथे अपेक्षित नसून या बदल प्रक्रियेत एका प्रादेशिक विभागाचा (मराठवाड्याचा) ठराविक विषयाचा (अवर्षणाचा) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर शेती, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीकांवर काय परिणाम झाला आहे एवढ्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. या संशोधन अभ्यासाची व्याप्ती प्रादेशिकतेच्या दृष्टीने फक्त मराठवाड्यातील अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील परिणामाच्या स्थितीपर्यंतच मर्यादित आहे. मराठवाडा विभागातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील घटक म्हणून शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायिक या घटकांवर अवर्षणाचा काय परिणाम होतो, व त्यांना कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते यावर संशोधन करून त्यासंबंधी निष्कर्ष काढून शिफारशी या संशोधन प्रक्रियेतून सूचविल्या आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. मराठवाड्याची कृषी अर्थव्यवस्था जाणून घेणे.

२. शासनाच्या अवर्षण व दुष्काळ निवारण योजनांचा अभ्यास करणे

३. मराठवाड्यातील पर्जन्य प्रवृत्तीचा अभ्यास करणे.

४. मराठवाड्यातील अवर्षण स्थिती अभ्यासून त्याचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील विविध घटकांवर झालेला परिणाम अभ्यासने.

५. मराठवाड्यातील अवर्षण व दुष्काळ निवारण्यासाठी उपाययोजना सूचविणे.

संशोधनाची गृहीतके-

१. मराठवाड्यातील पर्जन्यमानात जिल्हानिहाय तफावत आहे.

२. मराठवाडयातील अवर्षण व दुष्काळ निवारणासाठीच्या शासनाच्या योजना समाधानकारक नाहीत.

तालूका व गाव निवडीचे निकष :

प्रस्तुत संशोधनात मराठवाडा विभागातील ८ जिल्ह्यातील एकूण ७६ तालूक्यापैकी निवड केलेल्या १६ तालूक्यातून १६ गावांची निवड ही खालील निकष वापरून केलेली आहे

सन २००० ते २०१४ या १५ वर्षातील मराठवाड्यातील प्रत्येक तालूक्यातील पर्जन्यमान व प्रतीवर्षी महत्त्वाच्या हंगामी महिन्यात (जून ते सप्टेंबर) व इतर महिन्यात पडणा-या पाऊसासंबंधी भारतीय

Scanned with OKEN Scanner

हवामान विभाग (आय.एम.डी), पुणे व कृषी विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडील उपलब्ध माहिती गोळा करून मराठवाड्यातील अवर्षणाची वस्तुनिष्ठ निकषावर तपासणीसाठी पाऊसमानाचे स्वरूप अभ्यासले त्यातून मराठवाड्यातील अवर्षणग्रस्त तालूक्यांची व गावांची सहेतूक पध्दतीने निवड खालील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे करून त्यातूनच शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीकांची माहिती संकलीत केली आहे.

तक्ता क्र १.३ : मराठवाड्यातील तथ्य संकलनासाठी निवडलेले जिल्हे,तालूके व गावे

अ.क्र	जिल्हा	निवडलेले तालूके	निवडलेली गावे
१	नांदेड	मुखेड	रावी
		देगलूर	होट्टल
२	औरंगाबाद	गंगापूर	गवळी शिवरा
		वैजापूर	लासूरगाव
३	जालना	मंठा	के.वडगाव
		जाफ्राबाद	रेपाळा
४	बीड	परळी	दाऊतपूर
		केज	बनसारोळा
५	लातूर	उदगीर	बोरगाव (बु)
		औसा	बोरगाव (न)
६	उस्मानाबाद	कळंब	शिराढोण
		भूम	बाबी
७	परभणी	जिंतूर	चारठाणा
		सेलू	वालूर
८	हिंगोली	औंढा	शिरडशहापूर
		सेनगाव	कोळसा
एकूण	**०८**	**१६**	**१६**

त्याच बरोबर जमीन, पाणी या नैसर्गीक साधन संपत्तीचा आढावा घेतला. पाटबंधा-याच्या सोयी, जलसाठा, पिक रचनेतील बदल लक्षात घेवून जागतिक बँकेच्या मदतीने व मार्गदर्शनाखाली राबवत असलेल्या अवर्षणप्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रमातील (डी.पी.ए.पी) कांही महत्त्वाच्या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास करून नियोजनातील पंचवार्षिक योजनेतील अवर्षणप्रवण कार्यक्रमाचा ही सारांशाने अभ्यास करून जिल्हा व गावपातळीवरील अनेक अधिकारी, अनुभवी व्यक्ती, महसूल व वनविभाग, इ.शी चर्चा करून सहेतूक पध्दतीने तालूका निवडून अतिसूक्ष्म अध्ययनासाठी त्यातील गावांची निवड सहेतूक पध्दतीने केली.

Scanned with OKEN Scanner

हवामान विषयक माहिती, टंचाई परिस्थितीचा उद्‌भव आणि सिंचनाच्या सोयीची उपलब्धता इ. बाबीही निकष म्हणून विचारात घेतल्या आहेत. मध्यवर्ती नमूना म्हणून सहेतूक निवडलेल्या १६ गावांमधील १६० शेतकरी, १६० शेतमजूर, १६० ग्रामीण व्यावसायीकांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. ज्यामध्ये शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीकांवर अवर्षणाचा काय परिणाम झाला या संबंधी सर्वेक्षणातून तथ्ये संकलीत केलेली आहेत. केवळ पर्जन्यमानावरून अवर्षण ठरवणे अपूर्णत्वाचे आहे. त्यासाठी सिंचन प्रभाव, भूपृष्ठजल व भूजल उपलब्धता, कृषी उत्पादन, पशुधन, स्थलांतर इ. चा विचार केलेला आहे.

नमुना निवड :

संशोधनासाठी तथ्य संकलन करताना प्राथमिक साधन सामुग्री म्हणून अनुसूचीचा आधार घेऊन माहिती संग्रहीत केली आहे. ही अनुसूची भरून घेतांना मराठवाड्यातील ८ जिल्ह्यातील ७६ तालूक्यापैकी १६ तालूके निवडताना अवर्षण प्रवण तालूके म्हणून शासन नियुक्त समितीने व शासनाने जाहिर केलेल्या यादीन्वे व सन २००० ते २०१४ या १५ वर्षाच्या पर्जन्याच्या आय.एम.डी पूणे यांच्या आकडेवारीवरून कमी पर्जन्य झालेल्या तालूक्यांची सहेतूक पध्दतीने निवड करून पर्जन्य हे निकष वापरून संशोधन कार्य केले आहे. यात कमी पर्जन्याचे तालूके व नेहमी अवर्षणग्रस्त तालूके म्हणून उपरोक्त तक्त क्रमांक १.५ यात दर्शविलेली तालूके, गावे सहेतूक पध्दतीने निवडलेली आहे. त्या निवड केलेल्या गावातील एकूण ८ जिल्हे X २ तालूके X १० शेतकरी असे एकूण १६० शेतकरी व ८ जिल्हे X २ तालूके X १० शेतमजूर असे एकूण १६० शेतमजूर, ८ जिल्हे X २ तालूके X १० ग्रामीण व्यावसायीक असे एकूण १६० ग्रामीण व्यावसायीक सर्व मिळून १६० शेतकरी + १६० शेतमजूर + १६० ग्रामीण व्यावसायीक अशा एकूण ४८० व्यक्तीची सहेतूक पध्दतीने निवड करून आवश्यक तथ्य संकलित केलेले आहेत.

या संशोधनात सहेतुक नमुना निवड पध्दती वापरली आहे. संशोधकाने संशोधन विषयाचे समग्र निश्चित करून त्या समग्रातील प्रतिनिधीक नमुना निवडून त्याच्यांकडून संशोधनाची अचूक माहिती प्राप्त करून घेतली आहे. संपूर्ण लोकसंख्येचे योग्य प्रतिनिधीत्व करू शकेल अशा नमुन्यांची निवड करून त्यातील एककाचे सूक्ष्म अध्ययन करून त्याद्वारे निष्कर्ष काढले आहेत हे काढलेले निष्कर्ष केवळ नमुन्यासाठी मर्यादीत नसून ते संपूर्ण अध्ययन समग्राला म्हणजेच मराठवाड्यातीलच नव्हे संपूर्ण अवर्षणग्रस्त भागातील लोकसंख्येच्या शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीकांना लागू होतील व समग्रातील विविधतांचे प्रतिनिधीत्व करणा-या नमुन्याची निवड सहेतूक पध्दतीने केली आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन हे वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दतीचा आधार घेवून पूर्ण केले आहे. प्रस्तुत शोध प्रबंधामध्ये अध्ययनासाठी निवडलेल्या संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्याकरिता वापरण्यात आलेल्या संशोधन पध्दतीमध्ये पूढील घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. यासाठी गरजेनुसार प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. म्हणजेच हे संशोधन प्राथमिक व दुय्यम साधन सामुग्रीवर आधारीत आहे. सर्व साधारणपणे मराठवाडा पातळीवरील अवर्षणाचा समग्र अभ्यास हा दुय्यम माहितीच्या आधाराशी संबंधित आहे तर मराठवाड्यातील अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील पडणा-या परिणामांचा अभ्यास हा प्राथमिक माहितीच्या आधाराशी निगडीत आहे.

अ) प्राथमिक साधन सामुग्री :

प्राथमिक माहिती संकलनासाठी प्राथमिक साधन सामुग्री म्हणून मराठवाडा विभागातील ८ जिल्ह्यातील जे तालूके आजपर्यंतच्या केंद्र व राज्य शासन नियुक्त समित्यांनी व शासनाने अवर्षणप्रवण तालूके म्हणून घोषित केलेल्या तालूक्यापैकी प्रत्येक जिल्हयातील प्रत्येकी दोन तालुक्यांचा व निवडलेल्या १६ तालुक्यातील प्रत्येकी १ गावांचा व निवडलेल्या प्रत्येक गावातील १० शेतकरी, १० शेतमजूर, १० ग्रामिण व्यावसायीकांचा म्हणजे एका गावातून ३० व्यक्तीचा अशा एकूण ४८० व्यक्तीची निवड करून या निवडलेल्या १६ गावातील शेतकरी, शेतमजूर व ग्रामीण व्यावसायिक या तीन घटकांकडून प्रत्येकी १० याप्रमाणे प्रत्येक घटकातील १६० एकूण ४८० उत्तरदात्यांची सहेतूक पध्दतीने निवड करण्यात आली. अशा प्रकारे निवडलेल्या ४८० उत्तरदात्यांकडून मुलाखत / अनुसूचिद्वारे माहिती संकलीत करण्यात आली आहे व त्या आधारे संशोधन केलेले आहे. नमूना अनुसूचीद्वारे शेती, शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक, अवर्षणप्रवण योजना व कार्यक्रमाशी संबंधित अवर्षणावर आधारीत व अवर्षणाच्या उपायासंबंधी प्रश्न नक्की करून वैयक्तिक शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक यांना प्रत्यक्ष भेटून अनुसूची भरून घेऊन तथ्य सकंलन केले आहे.

ब. दुय्यम साधन सामुग्री -

संशोधन कर्ता संशोधनात विषयाची ऐतिहासिकता, पर्जन्य विषयक, अवर्षण विषयक, योजनाविषयक, जलविषयक, कृषी विषयक, भौगोलिक इ. माहिती प्राप्तीसाठी दुय्यम साधन सामुग्रीसाठी विषयाशी संबंधित संदर्भग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित प्रलेख, शोधप्रबंध, जनगणना अहवाल, जिल्हा सामजिक व आर्थिक समालोचन, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, नियतकालिके, शासकीय प्रकाशने,

Scanned with OKEN Scanner

विविध समित्यांचे अहवाल, बँकेंचे वार्षिक अहवाल, विविध विमा मासिके, माहितीचे जाळे (इंटरनेट), पत्रे, दैनंदिनी, वृत्तपत्रे, मासिके, त्रैमासिके इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे. लोकप्रतिनिधी, अनुभवी व्यक्तीशी चर्चा, प्रत्येक जिल्हा सांख्यिकी विभाग, जलसिंचन विभाग, कृषी विभाग, जलसंधारण विभाग, पाटबंधारे विभाग, लाभ क्षेत्र विकास प्राधिकरण, वाल्मी औरंगाबाद आय.एम.डी - पुणे , ग्रंथालय, संशोधन संस्था, गोदावरी वैधानिक विकास मंडळ येथील संग्रहित सांख्यिकीय सामुग्री व साहित्य इ. चा वापर केला आहे व तथ्य संकलन केले आहे. मात्र यात २००० ते २०१४ या काळातीलच लक्ष केंद्रित केले आहे.

संशोधनाचे तंत्रे (सादरीकरण व विश्लेषणाची तंत्रे):

उपलब्ध आकडेवारी व संकलित तथ्यांच्या सहाय्याने गोळा केलेल्या आकडेवारीचे गृहितक व उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने वर्गीकरण करून तक्ते तयार केले आहेत. या तक्त्यातील माहितीचे अर्थ निर्वाचन करतांना शेकडेवारी, सरासरी, शेकडेवारी गुणोत्तर, प्रमाण विचलन, विचरण गूणक या साध्या सांख्यिकीय पध्दतीचा तसेच कांही प्रसंगी 'T' Test व 'Chi - Square' Test या संख्याशास्त्रीय साधनांचा योग्य वापर करून मराठवाड्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा चिकीत्सक अभ्यास केला आहे. या सांख्यिकीय साधनाआधारे विश्लेषण करून आलेले निष्कर्ष 'T' Test व 'Chi - Square' Test आधारे तपासले आहेत. त्यामधील माहिती विश्लेषणावरून निष्कर्ष प्रस्तुत केले आहेत.

संशोधन विषयाची मर्यादा :

तसा अवर्षण हा विषय विश्वव्यापी आहे. त्याची परिणामकता संपूर्ण विश्व, भारत, महाराष्ट्र राज्य, मराठवाडा विभागात व्यापलेली आहे. पण वेळ व संसाधने यांच्या मर्यादामुळे केवळ मराठवाड्यातील अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा अभ्यास एवढेच मर्यादीत अध्ययन केले आहे व सन २००० ते २०१४ या १५ वर्षाच्या आकडेवारीवरच संशोधन केले आहे. तसेच मराठवाड्यातील ८ जिल्ह्यातील प्रत्येकी दोन तालुक्यांचा व निवडलेल्या १६ तालुक्यातील प्रत्येकी १ गावांचा व निवडलेल्या प्रत्येक गावातील १० शेतकरी, १० शेतमजूर, १० ग्रामीण व्यावसायिकांचा म्हणजे एका गावातून ३० व्यक्तींचा अशा एकूण ४८०उत्तरदात्यांच्या उत्तरापुरते मर्यादीत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

१) प्रकरणांची रूपरेषा :

संबंधित संशोधनात एकूण सात प्रकरण असून त्यातील प्रकरण निहाय विषय आशय संक्षिप्तपणे पूढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१)प्रकरण पहिले - 'प्रास्ताविक' :

'प्रास्ताविक' या प्रकरणात संशोधन विषयक प्रास्ताविक देवून मुख्यसमस्या अवर्षणाविषयी विस्ताराने म्हणजे अवर्षणाचा अर्थ, व्याख्या, स्थिती, अवर्षणाचा इतिहास (जागतिक पातळीवरून मराठवाडा विभागापर्यंतचा) अवर्षणाचे स्वरूप, अवर्षणाचे प्रकार स्पष्ट केला आहे. यातंच संशोधन अध्ययनाचे महत्व, विषय निवड, क्षेत्र निवड, विषयाची व्याप्ती, उद्दिष्ट्ये, गृहीतके, नमुना निवड, संशोधन पध्दती, संशोधनाचे तंत्र, संशोधन विषयाची मर्यादा, प्रकरण रूपरेषा स्पष्ट केली आहे.

२)प्रकरण दुसरे - 'संशोधन साहित्याचा आढावा' :

'संशोधन साहित्याचा आढावा' या प्रकरणात संशोधन विषयाशी संबंधित साहित्याचे अध्ययन करून सारांश रूपाने आढावा घेतला आहे. संशोधन साहित्याच्या आढाव्या अंती एक गोष्ट लक्षात येते ती म्हणजे मराठवाड्यातील अवर्षण व त्या अवर्षणातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील झालेल्या परिणामाकडे म्हणावे तेवढे संशोधन झाल्याचे आढळत नाही. त्यामुळे हे संशोधन हाती घेतले आहे.

३) प्रकरण तिसरे - 'मराठवाडा विभागाची वैशिष्ट्ये' :

'मराठवाडा विभागाची वैशिष्ट्ये' या तिस-या प्रकरणात मराठवाड्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, विलीनीकरणा नंतरचा मराठवाडा, भौगोलिक माहिती, प्राकृतिक रचना, पिके, जलसाठे, सिंचन क्षमता, अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचे घटक, लोकसंख्या इ.ची सविस्तर माहिती नोंदवलेली आहे.

४) प्रकरण चौथे - 'शासनाच्या अवर्षण व दुष्काळ निवारण योजनांचा आढावा'

'शासनाच्या अवर्षण व दुष्काळ निवारण योजनांचा आढावा' या चौथ्या प्रकरणात अवर्षण व दुष्काळासाठी आतापर्यंत पंचवार्षिक योजनाद्वारे ज्या योजना राबवल्या गेल्या व राबवल्या जात आहेत यांचा आढावा सारांशाने घेतला आहे. त्या योजनेतून मराठवाड्यातील

Scanned with OKEN Scanner

अवर्षणप्रवण जिल्हा व तालूक्याच्या बाबतीत केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेतला आहे. त्यातून किती यश प्राप्त झाले व त्या योजना किती अयशस्वी ठरल्या याचे विश्लेषन व अर्थनिर्वाचन केलेले आहे व योजनाविषयक परिकल्पनेचा अभ्यास केला आहे.

५)प्रकरण पाचवे - 'मराठवाडा विभागातील पर्जन्यमानाची प्रवृत्ती' :

'मराठवाडा विभागातील पर्जन्यमानाची प्रवृत्ती' या पाचव्या प्रकरणात मराठवाडा विभागातील पर्जन्यमानाच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास असून यात सन २००० ते २०१४ पर्यंतच्या मराठवाड्यातील ८ जिल्ह्यातील जिल्हानिहाय तालुकानिहाय पर्जन्याची सांख्यिकीय माहिती देऊन अभ्यासासाठी निवडलेल्या परिकल्पनेच्या दृष्टिने विशेष अभ्यास केला आहे. त्या आधारे तालुक्यांची निवड करून त्या तालुक्यातील विशेष गांवाची निवड करून त्या गावातील शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण व्यावसायीक इ. कडून अनुसूची च्या माध्यमातून माहिती संकलित करून संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने विश्लेषण केलेले आहे व पर्जन्य विषयक परिकल्पनेचा अभ्यास केला आहे.

६) प्रकरण सहावे - 'मराठवाड्यातील अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा आढावा' :

'मराठवाड्यातील अवर्षणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचा आढावा' या सहाव्या प्रकरणात अवर्षणाचा मराठवाड्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला याचा अभ्यास नोंदवला आहे. हा अभ्यास प्राथमिक स्त्रोत म्हणून जी अनुसूची वापरली त्या आधारे व दुय्यम साधन सामुग्रीच्या आधारे प्राप्त माहिती मिळवून त्याचे विश्लेषण करून अर्थनिर्वाचन करून त्या त्या घटकावर झालेला परिणाम नोंदवला आहे. त्या आधारे पुढील पाठात निष्कर्ष व शिफारशी नोंदवल्या आहेत.

७) प्रकरण सातवे - 'निष्कर्ष व शिफारशी' :

'निष्कर्ष व शिफारशी' या सातव्या प्रकरणात प्राथमिक व दुय्यम साधन सामुग्रीच्याआधारे प्राप्त माहितीवरून संशोधनाअंती निघालेले काही महत्वपूर्ण निष्कर्ष मांडून त्याआधारे काही शिफारशी / उपायोजना सुचवलेल्या आहेत.

❖❖❖

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ सूची :

१) फूले सुरेश व कदम संजय (२०१२) 'कृषी भूगोल', विद्या भारती प्रकाशन, लातूर. पृष्ठ क्र. ११

२) घारपूरे विठ्ठल (१९९९), 'पर्यावरण भूगोलशास्त्र', पिंपळापूरे अॅन्ड क. पब्लिशर्स, नागपूर. पृष्ठ क्र. १८१

३) http://mrvikaspedia.in दि. २४/१२/२०१६

४) गुर्जर रामकुमार व जाट बी.सी (२००७) 'जल संसाधण भूगोल', रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर. पृष्ठ क्र. २३२

५) घारपूरे विठ्ठल. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २११ व २१२

६) महसूल व वनविभाग महाराष्ट्र शासन (१९८७),'अवर्षण प्रवण क्षेत्र पूनर्विलोकन समितीचा अहवाल १९८७', शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय मुंबई. पृष्ठ क्र. ३४.

७) गुर्जर रामकूमार व जाट बी.सी. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २३२ व २३३.

८) गुर्जर रामकूमार व जाट.बी.सी. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २३४

९) महसुल व वनविभाग, महाराष्ट्र शासन. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. ३७

१०) गुर्जर रामकुमार व जाट बी.सी. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २४० ते २४२

११) http://mrvikaspedia.in दि. २४/१२/२०१६

१२) गुर्जर रामकुमार व जाट बी.सी. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. १७,२३८

१३) कविमंडल विजय (२००२) 'कृषी अर्थशास्त्र', श्रीमंगेश प्रकाशन, नागपूर पृष्ठ क्र. २८५.

१४) घारपूरे विठ्ठल. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २१८

१५) मुळीक बाबासाहेब देवप्पा व भोसले शिवाजी मुरलीधर (२०१०) 'महाराष्ट्रातील कोरडवाहू शेती समस्या व उपाय', सचिव कॉ.गोविंद पानसरे अमृत महोत्सवी समिती, कोल्हापूर. पृष्ठ क्र. २५१

१६) सारंगी उमेशचंद्र (१९८८) 'मराठवाडा २००१ खंड १ ला', संयोजन समिती मराठवाडा २००१ औरंगाबाद. पृष्ठ क्र. ३-१६३

१७) महसूल व वनविभाग, महाराष्ट्र शासन. उपरोक्त पृष्ठ क्र. १६ ते १८

१८) गायकवाड मुकूंदराज (२००८) 'भारताचे कृषी अर्थशास्त्र', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,पूणे. पृष्ठ क्र. ७६.

१९) महसूल व वनविभाग महाराष्ट्र शासन. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २८०

Scanned with OKEN Scanner

२०)शेळके द.फू. (२००४), 'धान्यलक्ष्मी' मासिक (मे २०१४) अंक II, राजलक्ष्मी प्रकाशन औरंगाबाद. पृष्ठ क्र. ६०

२१) अभंगे गो.वि. व कुलकर्णी सि.रा. (१९८८),'मराठवाडा २००१ खंड १ ला', संयोजन समिती मराठवाडा २००१ औरंगाबाद. पृष्ठ क्र. ३-१०१

२२)गुर्जर रामकुमार व जाट बी.सी. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २३३ ते २३६,

२३)घारपूरे विठ्ठल. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २१२

२४) गुर्जर रामकुमार व जाट बी.सी. उपरोक्त. पृष्ठ क्र. २३२,

२५) http://mrvikaspedia.in दि. २४/१२/२०१६

31/5/2022

Scanned with OKEN Scanner

आनदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा
ता.आष्टी जि.बीड

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत भुगोल विषयातील ''बी.ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

अहमदनगर जिल्हयातील इतिहास व भौगोलिक अभ्यास

संशोधक
अजय बबन आडागळे

मार्गदर्शक
प्रा.डॉ.एम.जी.राजपांगे सर
भुगोल विभाग प्रमुख

वर्ष २०२१/२०२२

Examined
26/07/22

प्रतिज्ञापत्र

मी अजय बबन आडागळे प्रतिज्ञापूर्वक अर्ज करतो की अहमदनगरजिल्ह्यातील इतिहास व भौगोलिक अभ्यास या विषयावरील संशोधन प्रकल्प अहवाल माझे मार्गदर्शक श्री. राजपांगे एम.जी यांच्या मार्गदर्शनाखाली केलेल्या प्रत्यक्ष कार्यावर आधारित आहे. या संशोधनासाठी वापरलेल्या संदर्भ साहित्याचा निर्देश संदर्भ सूचीमध्ये केलेला आहे.

संशोधक

अजय बबन आडागळे

ठिकाण : कडा.ता आष्टी

दिनांक : / /२२

अनुक्रमणिका

1. **बीड जिल्हा** :
2. बीड जिल्ह्याच्या चतुःसीमा $:
3. प्रशासकीय विभाग$:
4. राजकीय संरचना :
5. बीड जिल्हा भौगोलिक माहिती :
6. **बीड** जिल्ह्याचे हवामान:
7. **बीड** जिल्ह्याचे जलसिंचन
8. **बीड** जिल्ह्यातील **नद्या**
9. बीड जिल्ह्यातील **धरण प्रकल्प**
10. बीड जिल्ह्यातील पिके :
11. बीड जिल्ह्यातील दळणवळण :
12. बीड जिल्ह्यातील **लोहमार्ग**
13. बीड जिल्ह्यातील **रस्ते**
14. बीड जिल्ह्यातील **प्रमुख रस्ते**
15. महत्त्वाचे उद्योग :
16. **साखर कारखाने**
17. शिक्षण
18. आरोग्य

संदर्भ

प्रकरण दुसरे

अंबेजोाई व गेवराई तालुके

1. अंबेजोगाई
    1. इतिहास आणि संस्कृती
    2. दळणवळण
    3. शिक्षण
2. गेवराई तालुका
    1. स्थान व विस्तार

2. भौगोलिक महत्त्व

3. हवामान

4. शेती

5. जलसिंचन

6. नद्या

7. लोकसंख्या

नकाशा

बीड जिल्ह्यातील विशेषत फोटोः

प्रकरण तिसरे

बीड जिल्ह्यातील पर्यटन

1. भगवानगड

इतिहास

संदर्भ आणि नोंदी

2. नारायणगड (बीड जिल्हा)
3. चाकरवाडी
4. जालिंदरनाथ देवस्थान, रायमोह
5. कानिफनाथ गड खडकवाडी
6. पुरूषोत्तम मंदिर, पुरूषोत्तमपुरी
7. रुईधानोरा
8. केदारेश्वर मंदिर, धर्मापुरी
9. धर्मापुरीतील शिलालेख
10. मंदिरावरील शिल्पे
11. कंकालेश्वर मंदिर, बीड
12. मंदिराची रचना
13. विठ्ठलगड, बीड

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

प्रस्तावना-

1. बीड जिल्हा :

बीड जिल्हा भारत देशातील महाराष्ट्र राज्याच्या ३५ जिल्ह्यांपैकी एक जिल्हा आहे. हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या जवळजवळ मध्यभागी आहे. जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या मराठवाडा विभागात मोडतो. जिल्ह्याचे प्रशासकीय केंद्र बीड हे आहे. बीड हा महाराष्ट्रातील ऊसतोड़ कामगारांचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्रराज्यातील अनेक साखर कारखान्यांवर ऊसतोडीसाठी बहुधा बीडचा कामगार असतो. बालाघाट डोंगर रांगांपासून तयार झालेला जिल्ह्याचा काही भाग दुर्गम अणि डोंगराळ आहे. बीड हा तुलनेने मागासलेला जिल्हा आहे. जिल्ह्यात मराठी व्यतिरिक्त हिंदी, तेलुगू, उर्दू या भाषादेखील बोलल्या जातात.

2. बीड जिल्ह्याच्या चतुःसीमा $:

पूर्वेला : परभणी जिल्हा
पश्चिमेला : अहमदनगर जिल्हा
उत्तरेला : जालना जिल्हा आणि औरंगाबाद जिल्हा
दक्षिणेला : लातूर जिल्हा आणि उस्मानाबाद जिल्हा

3. प्रशासकीय विभाग$:

बीड जिल्ह्याचे विभाजन २ उपविभागांमध्ये करण्यात आले आहे. त्यांचे विभाग पुढीलप्रमाणे आहेत.

- बीड उपविभाग
- अंबेजोगाई उपविभाग

या उपविभागांचे विभाजन ११ तालुकामध्ये पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

- बीड
- किल्ले धारूर
- अंबेजोगाई
- परळी-वैद्यनाथ

आषाढीवारीच्या निमित्ताने पंढरपूर येथे जात असत. भगवानबाबांची पालखी महाराष्ट्रातील दुसऱ्या क्रमांकाची मोठी पालखी आहे. ही पालखी पंढरपूरला भगवानबाबांच्या पादुका घेऊन भारजवाडी, खरवंडी, करंजवण, पाटोदा, भूम, कुर्डूवाडी, परंडा मार्गे जाते. पादुकास्थान पंढरपूर येथे संत एकनाथांच्या पालखीला आडवी जाण्याचा मान या पालखीला आहे. भगवानबाबाभगवानगडावर असताना पालखीकरिता हत्ती, घोडे, अंबारीसह वगैरे सर्व लवाजमा असे. भगवानगडाची पालखी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या पालखीसोबत मराठवाड्याचे असंख्य वारकरी वारीला निघतात. दरवर्षी वारकरी परंपरेनुसार नामस्मरण करत भगव्या पताका खांद्यावर घेऊन वारीमध्ये सहभागी होतात.

संत श्री एकनाथ संस्थान पैठण येथे पालखी व नाथषष्ठी दिंडीचा मान भगवानगड पालखीला आहे. नाथषष्ठीनिमित्त 'भानुदास एकनाथ'चा नामस्मरण करत भगव्या पताका घेऊन पालखी श्रीक्षेत्र पैठण येथे एकनाथ मंदिरात जातात. दक्षिण गंगा असलेल्या गोदावरी पात्रात पवित्र स्नान करून वारकरी संत श्री एकनाथ दर्शन घेतात. पालखीत एकनाथ वारीसाठी भाविकांचा ओघ सुरूच आहे. भगवानगडाची पालखीत दर्शनासाठी गर्दी करत व या निमित्ताने पालखी भाविक भक्तांनी फुलून जात आहे. [३] [४]

*जाण्याचा मार्ग

महाराष्ट्राच्या अहमदनगर जिल्ह्यामध्ये खरवंडीहून दर तासाला खासगी वाहनांची सोय आहे. खरवंडीगावामध्ये राहण्याची व्यवस्थाही आहे.

- श्रीक्षेत्र भगवानगड हे टेकडीच्या माथ्यावर असून पक्क्या रस्त्याने पायथ्याच्या खरवंडी गावापासून सुमारे ४-५ कि.मी. अंतरावर आहे.
- भगवानगडाच्या सर्वात जवळचे महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचे बस स्थानक खरवंडी येथे आहे.
- मुंबई-पुणे-अहमदनगरवरून पाथर्डीमार्गे भगवानगडावर पोहोचता येते. राष्ट्रीय महामार्ग कल्याण ते विशाखापटणमवर पाथर्डीपासून साधारणपणे ३० कि.मी. अंतरावर भगवानगड वसले आहे.
- औरंगाबाद-पैठणवरून शेवगावमार्गे महाराष्ट्र राज्य महामार्ग क्र. १४८ वर पैठणपासून ७० कि.मी. अंतरावर भगवानगड आहे.

- बीड-गेवराईवरून पाडळसिंगीमार्गे ७० कि.मी. अंतर पार करुन भगवानगडावर जाता येते. [१]
- भगवानगडाच्या सर्वात जवळचे रेल्वेस्थानक अहमदनगर येथे आणि विमानतळ औरंगाबाद येथे असून आंतरराष्ट्रीय विमानतळ पुणे येथे आहे.
- भगवानगड हे राष्ट्रीय महामार्ग कल्याण ते विशाखापटणम आणि राज्य महामार्ग क्र. १४८ (अहमदनगर-अमरापूर-शेवगाव-पैठण) या महामार्गांनी महाराष्ट्र आणि आंध्रप्रदेशमधील शहरांशी जोडले गेले आहे. [५]
- औरंगाबाद-पैठण मार्गे किंवा बीड-गेवराईवरून पाडळसिंगीमार्गे जाण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या व अनेक खासगी वाहतूक कंपन्यांच्या बसगाड्याही उपलब्ध आहेत. महाराष्ट्रातून येथे अनेक बस येतात. श्रीक्षेत्र भगवानगड येथे जाणा-या भाविकांसाठी शेवगाव, गेवराई, पैठण, पाथर्डी परिवहन महामंडळ बसस्थानकमधुन बसची ये-जा चालू असते.

*विकास आराखडा

श्रीक्षेत्र भगवानगडाचे मठाधिपती डॉ. नामदेवशास्त्री सानप यांचे गडाच्या विकासासाठी अंदाजे तीन कोटीचे ६० फूट उंच महाद्वार, साडेचार कोटीचा सभामंडप, दोन लाखांपेक्षा जास्त पुस्तके सामावतील असे भव्य वाचनालय, गडाच्या पायथ्याशी वातानुकूलित अतिथी निवास, उद्यान, दवाखाना, योग निसर्गोपचार केंद्र , जॉगिंग ट्रॅक, ध्यानधारणा केंद्र, भगवानबाबांनी उपयोगात आणलेल्या वस्तूंचे भव्य संग्रहालय, रेसिडेन्शियल इंग्लिश शाळा, गडाच्या पायथ्याशी देवस्थानच्या १६ एकर जागेत हेलिपॅडची सुविधा वगैरे बांधण्याचा प्रयत्न सुरू आहेत. सद्यपरिस्थितीत महाद्वाराचे काम प्रगतिपथावर आहे. या ठिकाणी सौरदिवे आहेत व पवनऊर्जेतून विद्युतनिर्मिती केली जाते. भगवानगडावर अध्यात्मासोबत विज्ञानाची सांगड घातलेली दिसते. [१] श्रीक्षेत्र भगवानगडाचा समावेश तीर्थक्षेत्र विकास आराखडयात व्हावा, भगवानगडाजवळील वनविभागाची जमीन गडाच्या विकासासाठी मिळावी यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. [६] भगवानगडाचे मठाधिपती डॉ. नामदेवशास्त्री सानप यांनी गडाच्या विकासासाठी कार्यभार घेताना २६ कोटींची विकासकामे केली आहेत. तीन कोटी रुपयांचे स्वयंपाकगृह, महिलांसाठी दोन कोटींची धर्मशाळा, महाप्रसादगृह, महिला अतिथिगृह, पारायण हॉल, किर्तन हॉल, संत विद्यापीठ, किर्तन-प्रवचन-टाळ-मृदुंग प्रशिक्षण वर्ग, अंतर्गत रस्ते बांधण्याचा प्रस्ताव यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत. [७] [८]

26/05/22

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा

ता. आष्टी जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयावरील बी.ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

जलसिंचन अभ्यास

संशोधक

कु. सविता बाळू आगवान

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.एम.जी.राजपांगे सर

भूगोल विभाग प्रमुख

वर्ष

सन 2021-2022

प्रतिज्ञापत्र

मी **कु. सविता बाळू आगवान** प्रतिज्ञापूर्वक नमुद करते की, **जलसिंचन अभ्यास** या विषयावरील संशोधन प्रकल्प अहवाल माझे मार्गदर्शक श्री.प्रा.राजपांगे एम.जी. यांच्या मार्गदर्शनाखाली केलेल्या प्रत्यक्ष कार्यावर आधारीत आहे. या संशोधनासाठी वापरलेल्या संदर्भ साहित्याचा निर्देश संदर्भ सुचीमध्ये केलेला आहे.

संशोधक

कु. सविता बाळू आगवान

ठिकाण - कडा ता. आष्टी

दिनांक

प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक

१.१ प्रास्ताविक :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. म्हणूनच तर भारताची अर्थव्यवस्था कृषीवर टिकून आहे. कृषी या घटकाचा विचार केला तर भारतातील शेती पुर्णतः मान्सूनवर अवलंबून आहे. परंतू दिवसेंदिवस मान्सूनचा अवेळीपणा, लहरीपणा वाढत आहे आणि त्याचा परिणाम शेतीवर झालेला दिसून येत आहे. आज बहूतांश प्राथमिक उद्योग हे शेतीवर अवलंबून आहेत. परंतू आज शेतीस आवश्यक घटक पाणी याचाच तुटवडा वाढत चालल्याने शेती संपूष्टात येत आहे. परिणामी प्राथमिक उद्योग धंद्यावर आज कुऱ्हाड कोसळली.परिणामी रोजगाराचा प्रश्न आज उभा राहिला.या सर्व बाबींचा विचार करता यामध्ये 'जल' हा प्रमुख घटक आहे.

गरिब व श्रीमंत यांच्या उत्पन्न बदलातील दरिचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास हा विषय प्रबंध सादरीकरणाकरीता घेतल्याने प्रबंध बनवितांना प्रकरण क्रमांक एक मध्ये विषय निवडीची कारणीमिमांसा, उद्दिष्टये, संशोधनाचे स्वरुप, माहितीचा संकलनांच्या पध्दती व प्रकरण रचना यांचा विस्तृत अभ्यास केलेला आहे.

खरे तर पाणलोट क्षेत्र विकास ही संकल्पना सर्वांगीण विकासाची संकल्पना आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ग्रामीण विकासाचा प्रथमच एवढया विस्तृतपणे विचार केला गेला आहे. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होणा-या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा योग्य वापर म्हणजेच पाणलोट क्षेत्र होय. ब-याच जणांच्या म्हणण्यानुसार ही एक तांत्रिक संकल्पना आहे. पण या संकल्पनेला तांत्रिक म्हणुन आपण आपल्या विकासाची दारे बंद करित आहेत असे म्हणावेसे वाटते. या क्षेत्रात शासनाने बरेच कामे केलेले आहेत. पाणलोट क्षेत्राच्या विकासासाठी शासनाच्या अनेक विभागांची आवश्यकता असते. पण आजपर्यंत असे दिसुन आले आहे की या विभागांमध्ये सर्वच पातळयांवर

सरकारांच्या मृदा आणि पाणी संधारण प्रकल्पातंर्गत राबवले जाते. त्यासाठी वेगवेगळया संस्थानी पाणलोट क्षेत्र विकासासाठी विविध कार्यक्रम करण्यात आले त्यात दुष्काळग्रस्त भाग विकास कार्यक्रम (DPAP) वाळवंटे विकास कार्यक्रम DDP , नदी खारे विकास प्रकल्प कमी पावसाच्या प्रदेशामध्ये (NWDPRA) आणि अंतर्गत विकास कार्यक्रम (IWDP) वरील सर्व अभीयांत्रिकी प्रकल्प असल्याने त्याचा भर पाणी अडविणे, जिरवणे, चारी खोदणे, पासर तलाव बांधणे. बंधारा टाकणे इ.वर होतो. हे सर्व कार्यक्रम ज्या त्या राज्यांच्या मदतीने राबविण्यात आले.

आजवर दहा हजार कोटी रुपयांपेक्षा अधिक गुंतवणुक करुन जवळपास २० हजार लघु पाणलोट कार्यक्रमाद्वारे सुमारे २८ दसलक्ष हेक्टर बंजर जिरायती जमिनीचा विकास साधला गेला. भारत सरकारने एकात्मीत पाणलोट विकास कार्यक्रमाद्वारे जिरायती जमिनीचा सर्वांगिण व शाश्वत विकास घडवुन आणण्यास मोठे प्राधान्य दिले. आज जगातले सर्वात मोठे पाणलोट विकास कार्यक्रम भारतामध्ये कार्यरत आहे.

त्यासाठी एकूण गुंतवणूक २००० मिलियन ४५ डॉलर (शर्मा २००२) आहे.

भारत सरकारने लोक चळवळीद्वारे उभारलेले प्रकल्प जशे पाणी पंचायत आणि आदर्श गाव योजना अण्णा हजारे, पोपट पवार यांचा भर गरीब वग विकासावर होता. DIFO,GTZ,KFW,WORLD BANK आणि DANIDA या संस्था पाणलोटसाठी अर्थसहाय्य करतात. CSWRTI , GRIDA, CAZRI आणि ICRISAT या काही राष्ट्रीय आणि अंतरराष्ट्रीय संस्था पाणलोट क्षेत्र विकासासाठी संशोधन विकास, मुल्यमापण करतात. भारतातील पाणलोट क्षेत्र विकास संदर्भ व ग्रामीण विकास आणि गतिमानता वाढविणारा वेगळा व ग्रामीण लोकांना पाणलोट विकास जागृती आणि सत्यता मानायला तयार करणारा प्रकल्प आहे. पाणलोट क्षेत्र विकास योजना

सुरुवात भाती आणि पाणी संरक्षण शास्त्रोक्त पध्दतीने करणारा तांत्रीक व ग्रामीण लोकांना जवळ आणणारा प्रकल्प आहे.

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये शेतकी प्रक्रीया अधिक विकासावर भर देण्यात आला. पाणलोट क्षेत्र विकासाद्वारे अन्न, चारा, इंधनी यांचा व्यवस्थापण, शेती उत्पन्न पुर्वस्थीत संतुलन आणि गावातील संघटना अधिक विकसीत करण्यात येतात व गावच्या विकासावर भर देण्यात येते.

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा,
ता. आष्टी, जि.बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद
अंतर्गत भूगोल विषयातील बी.ए. तृतीय वर्षासाठी सादर
करावयाचा प्रकल्प अहवाल

महाराष्ट्रात उगम पावणाऱ्या नदया

संशोधक

श्रीराम ज्ञानदेव गिलचे

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ. एम.जी. राजपांगे सर
भूगोल विभाग प्रमुख

वर्ष

सन २०२१–२२

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, श्रीराम ज्ञानदेव गिलचे, तृतीय वर्ष भूगोल यांनी **''महाराष्ट्रात उगम पावणाऱ्या नदया''** हा संशोधन प्रकल्प माझ्या मार्गदर्शनाखाली पुर्ण केला आहे. त्यांनी माहिती मिळविण्यासाठी वापरलेल्या संदर्भ स्त्रोतांचा योग्य निर्देश या अहवालात करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन कार्य समाधानकारक आहे.

मार्गदर्शक
मा.प्रा.डॉ.राजपांगे एम.जी.
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,
कडा, ता. आष्टी, जि. बीड

दिनांक :- / /२०२२

ठिकाण :- कडा, ता. आष्टी

RIVERS ORIGINATES IN MAHARASHTRA

INDEX

1. [illegible]
2. [illegible]
3. Tapi
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible]
8. [illegible]

GODAWARI RIVER.

Contents

- 1 Course
  - 1.1 Within Maharashtra
  - 1.2 Within Telangana
  - 1.3 Within Andhra Pradesh
- 2 Tributaries
- 3 Religious significance
- 4 Settlements along the Godavari
  - 4.1 Maharashtra
  - 4.2 Telangana
  - 4.3 Andhra Pradesh
  - 4.4 Puducherry
  - 4.5 Places of interest
- 5 Flora and fauna
- 6 Waterfalls
- 7 Crossings
- 8 Dams
- 9 Hydro power stations
- 10 Geology and sediment transfer in the Godavari Drainage Basin
- 11 Mineral deposits
- 12 Ecological concerns

Parbhani. Just before SH 222 crosses the river, it is joined by its largest tributary - Dudhana River, thereby augmenting its flow. In its last lap the river flows through Purna city where it is damned for the last time and ultimately flows into the Godavari River at an elevation of about 351m.

Tributaries

The longest tributary of Purna is Dudhana river. The list of the most significant tributaries is provided below, from the river that form a confluence nearest to the origin to the one furthest away.

Order	Left Bank	Taluka, District	Right Bank
1	—	Silod, Aurangabad	Anjana
2	—	Bhokardan, Jalna	Girija
3	Kelana	Jafrabad, Jalna	---
4	Damna	Jafrabad, Jalna	---
5	Lendi	Jafrabad, Jalna	---
6	Aamna	Purna, Buldhana	---
7	—	Purna, Parbhani	Dudhana

Dams

The river has a number of significant dams built along its course in order to harness the water in this drought prone region.[7] The second largest dam in Marathwada is the Yeldari Dam, an earth fill type of structure nearly 51 m high with gross storage capacity of 0.934 billion cubic meters.[8]Khadakpurna and Siddheshwar are other dams located on the river.[9] The region relies heavily on these reservoirs[10] to meet the water requirements with delay or poor monsoon dramatically affecting the region resulting i

n droughts and abysmal agricultural productivity.

Examined
26/05/22

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा,

ता. आष्टी, जि. बीड.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत भूगोल विषयातील बी.ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

'' कोकण व रत्नागिरी जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळाचा भौगोलीक अभ्यास''

संशोधक

दादासाहेब बंकट करांडे

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एम.जी.राजपांगे सर

भूगोल विभाग प्रमुख

वर्ष

सन 2021-2022

Received 26/05/22

प्रकरण पहिले
कोकणातील पर्यटन स्थळे

प्रस्तावना-

सुट्ट्या सुरू होताच अनेक घरात पर्यटनाचे बेत आखले जातात. कोल्हापूरसह आसपासच्या जिल्ह्यातील पर्यटकांसाठी कोकण हे नेहमीच सुट्टीसाठी परफेक्ट डेस्टिनेशन असते. आंबा, फणस, करवंद, जांभूळ अशा कोकणच्या मेव्यासह समुद्रकिनारी साहसी खेळांची मजा लुटता येते. त्यामुळे अलिकडच्या काळात कोकणची सहल विशेष ठरते.

समुद्राची ओढ सगळ्यांनाच असते. उसळणाऱ्या लाटा, फेसाळलेले निळेशार पाणी, किनाऱ्यावरील सोनेरी वाळू, समुद्रातील साहसी खेळ, बोटिंग यामुळे कोकणात अगदी फॉरेन टूरचा फील येतो. यातच कोकणातील वळणदार रस्ते, उंच डोंगर आणि घनदाट झाडी यामुळे भर उन्हातही कोकण हवाहवासा वाटतो. महाराष्ट्राला ७२० किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. मुंबईपासून ते वेंगुर्ल्यापर्यंत पसरलेल्या या किनाऱ्यावर पर्यटकांना खिळवून ठेवणारी अनेक ठिकाणे आहेत. कोल्हापूरपासून जवळ असलेले रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग हे दोन जिल्हे म्हणजे तळकोकण आहे. गडकिल्ले, धार्मिक स्थळे, सागरी किनारे आणि थंड हवेची ठिकाणे पर्यटकांना नेहमीच साद घालतात.

धार्मिक पर्यटन करणाऱ्यांसाठी गणपतीपुळे, कुणकेश्वर मंदिर, सागरेश्वर

मंदिर, परशुराम मंदिर असे अनेक पर्याय आहेत. गणपतीपुळे येथे राहण्यासाठी उत्तम व्यवस्था आहे. गडकिल्ले पाहणाऱ्यांसाठी सिंधुदुर्ग, जयगड, रत्नदुर्ग हे किल्ले साद घालतात, तर समुद्र किनाऱ्यावर मौजमजा करणाऱ्या पर्यटकांसाठी तारकर्ली, तोंडवली, चिवला, वेंगुर्ला, गणपतीपुळे, मालवण असे अनेक पर्याय उपलब्ध आहेत. वाढत्या उन्हापासून दिलासा मिळवण्यासाठी थंड हवेच्या ठिकाणांचाही पर्याय आहे. आंबोली येथील एक दिवसाची सहल पर्यटकांना थंडाव्याचा अनुभव देते. याशिवाय सर्वच गावांमधील मंदिरे, जुनी घरे, छोट्या वाड्या हे सारेच पाहण्यासारखे असते. कोल्हापुरातून कोकणात जाताजाता राधानगरीचे धरण, दाजीपूरचे अभयारण्यही पाहता येते.

कोकण म्हंटले की खाण्यापिण्याची चंगळच असते. सध्या तर आंबा, फणस, करवंदे, जांभूळ यांचा हंगामच सुरू आहे. रस्त्याकडेलाही विक्रेते आपले दुकान मांडून बसले आहेत. कोकणच्या मेव्याचा मनसोक्त आनंद घेता येतो. बहुतांश पर्यटक कोकणात जाऊन माशांवर यथेच्छ ताव मारतात. समुद्रकिनारी होणाऱ्या लिलावात स्वत: ताजी मासळी खरेदी करून त्याचा आस्वाद घेता येतो. घरगुती पद्धतीचे मासे तयार करून देणारी घरे समुद्र किनारी आहेत. याशिवाय खास कोकणी पद्धतीच्या जेवणाचा आस्वाद घेण्यासाठी अनेक हॉटेल्स पर्यटकांच्या स्वागतासाठी सज्ज असतात. कोकणची मिठाईदेखील चविष्ट आणि खास कोकणी पद्धतीची असते. आंबा पोळी, आंबा बर्फी, काजू बर्फी,

परिसरात खाजगी भक्तनिवासाची सुविधा आहे. निवळीमार्गे जयगड रस्त्याला असणाऱ्या कोळीसरे फाट्याचे अंतर 27 किलोमीटर आहे

Received
26/05/22

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा
ता.आष्टी जि.बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत भुगोल विषयातील ''बी.ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

अहमदनगरमधील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास

संशोधक
सोनाली हस्तीमल राणेजा

मार्गदर्शक
प्रा.डॉ.एम.जी.राजपांगे सर
भुगोल विभाग प्रमुख

वर्ष २०२१/२०२२

Examined
Recommended
26/05/22

प्रतिज्ञापत्र

मी सोनाली हस्तीमल राणेजा प्रतिज्ञापूर्वक अर्ज करते की
अहमदनगरमधील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास
या विषयावरील संशोधन प्रकल्प अहवाल
माझे मार्गदर्शक श्री. राजपांगे एम.जी यांच्या मार्गदर्शनाखाली केलेल्या प्रत्यक्ष कार्यावर आधारित आहे. या संशोधनासाठी वापरलेल्या संदर्भ साहित्याचा निर्देश संदर्भ सूचीमध्ये केलेला आहे.

Sonali

संशोधक
सोनाली हस्तीमल राणेजा

ठिकाण : कडा.ता आष्टी
दिनांक : / /२२

प्रकरण पहिले
प्रस्तावना

1.1 प्रस्तावना-

1.1 अहमदनगर जिल्ह्याचे स्थान :-

महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यभागी उर्ध्व गोदावरी आणि भीमा या नद्याच्या खो-यात वसलेल्या अहमदनगर जिल्हयाचे उत्तर अक्षांशा 18.2 ते 19.9 अंश व पूर्व रेखांश 73.9 ते 75.5 अंश असे भौगोलिक स्थान आहे. अहमदनगर जिल्हयाच्या उत्तरेस नाशिक जिल्हा, ईशान्य दिशेस औरंगाबाद जिल्हा, पूर्वेस बीड व उस्मानाबाद हे जिल्हे, दक्षिणेस सोलापूर जिल्हा व पश्चिमेस ठाणे व पुणे हे जिल्हे आहेत.

1.2 अहमदनगर जिल्ह्यातील वाहतुक व्यवस्था :

मुंबई विशाखापट्टणम राष्ट्रीय महामार्ग 222 अहमदनगर शहरातून जातो. अहमदनगर हे पूणे औरंगाबाद, सोलापूर,नासिक, बीड या महाराष्ट्रातील प्रमुख शहरांशी राज्य महामार्गांनी जोडले गेले आहे. महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसेस अहमदनगरला जाण्यासाठी सोईस्कर आहेत. दौंड-मनमाड लोहमार्गावरील अहमदनगर हे महत्वाचे स्थानक आहे. येथून जाणाऱ्या सर्व प्रवासी रेल्वेगाड्या अहमदनगरला थांबतात.

1.3 अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रसिध्द व्यक्ती :-

1) संत ज्ञानेश्वर :- यांनी अहमदनगर जवळील नेवासा येथे ज्ञानेश्वरी लिहिली.
2) साईबाबा :- साईबाबा हे अहमदनगर जवळील शिर्डी ही कर्मभूमी असणारे संत होते.
3) आचार्य आनंद ऋषजी महाराज सैन संत
4) अवतार मेहेर बाबा धार्मिक गुरू

5) सदाशिव अमरापूरकर प्रसिध्द हिंदी मराठी सेने अभिनेते

6) रावसाहेब पटवर्धन : थोर स्वातंत्र्यसेनानी

7) अच्युतराव पटवर्धन थोर स्वातंत्र्यसेनानी

8) बाळासाहेब भारते

9) साई सथ्था कम्युनिस्ट नेते

10) सेनापती दादा चौधरी कम्युनिस्ट नेते

11) मधू दंडवते संसदपटू

12) कवी नारायण वामन टिळक

13) लक्ष्मीबाई टिळक

14) अण्णा हजारे (किसन बाबुराव हजारे) हे भारतातील एक ज्येष्ठ समाजवेवक आहेत.

15) महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर स्वामी यांची सर्वात जास्त चरणांकित स्थाने नगरमध्ये आहेत.

1.4 अहमदनगर जिल्ह्यातील जोर्वे संस्कृती :-

जोर्वे या महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्याच्या संगमनेर तालुक्यातील संगमनेरपासून 5 कि.मी. पूर्वेला प्रवरेच्या काठी असणाऱ्या गावी केलेल्या पुरातत्वीय उत्खननामुळे एक नव्याने जोर्वे संस्कृती प्रकाशात झाली. इ.स. पूर्व 1200 ते 1500 या काळातील नंतरच्या अनेक वसाहतीही इतरत्र उत्खननामुळे उजेडात आल्या आहेत. पण ही संस्कृती सर्वप्रथम जोर्वे येथील उत्खननात आढळल्यामुळे पुढे याच नावाने तिचे नामाभिधान झाले. या संस्कृतीतील लोक स्थिरस्थावर होऊन शेती करू लागले होते. प्रवरेच्या तीरावरील ही एक सुखसंपन्न वसाहत होती या वसाहतीचे उत्खनन डॉ. एच.डी. सांकलिया व डॉ. एस.बी. देव यांनी इ.स. 1950-51 साली केले.

2.3 संदर्भसूची :-

या संशोधनासाठी माहिती संकलनाकरीता पुढील संदर्भ पुस्तके व केंद्र यांचा अभ्यास व माहिती

	लेखक	पुस्तक
1)	चिंतामणी थिटे प्रसाद रसाळ	ग्रामीण विकासाची गुरूकिल्ली पाणलोट क्षेत्र विकास
2)	पाणलोट क्षेत्र माहिती पुस्तिका	वॉटरशेड ऑर्गनायझेशन ट्रक्ट
3)	काकणेवाडी एक पुनरूज्जीवन	सोशल सैंटल
4)	राहुरी कृषी दैनदिनी - (2010)	राहुरी कृषी विद्यापीठ

5) इंटरनेट विविध वेबसाईटद्वारे माहिती संकलित केली.

6) अलका झिमरे भारतीय अर्थव्यवस्था

7) हसमुख धीरजलाला सांकलिया आणि शांताराम भालचंद्र देव रिपोर्ट ऑन द एक्सकेव्हेशन ॲट नासिक ॲन्ड जोर्वे 1950-51 डेक्कन कॉलेज पोस्टग्रॅज्युएट ॲनड रिसर्च इन्स्टिट्यूट पुणे 1955 .

Examined
26/05/22

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा,

ता. आष्टी, जि. बीड.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत भूगोल विषयातील बी.ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

'' पुणे जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळाचा भौगोलीक अभ्यास''

संशोधक

सुरज सुंदराव शिरसाठ

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एम.जी.राजपांगे सर

भूगोल विभाग प्रमुख

वर्ष

सन 2021-2022

Collected 26/05/22

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

प्रस्तावना-

शनिवार वाडा (Shanivar Wada)

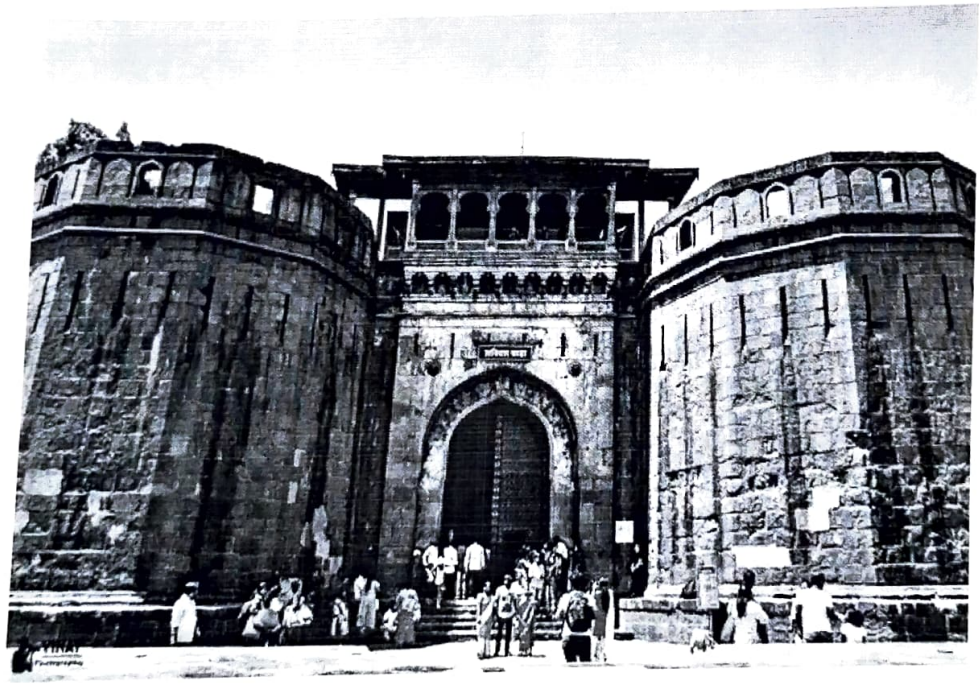

शनिवार वाडा म्हणजे पुणे शहरातील एक ऐतिहासिक वास्तू. शनिवार वाडा ही पेशवेकालीन वास्तू आहे. या ठिकाणी पेशव्यांचे निवासस्थान होते. पहिले बाजीराव पेशवा यांनी सन 1736 साली हा राजवाडा बांधला होता. त्या काळी या वाडा पुण्याच्या वैभवशाली संस्कृतीचे प्रतिक मानले जायचा. मात्र इंग्रजांनी या

वाड्यावर कब्जा केला आणि हा वाडा जाळून टाकला. आता या वास्तूंमधील सर्व अवशेष नष्ट झाले आहेत. वाड्याचा पाया आणि तटबंदीचा भाग आजूनही कायम आहे. हा वाडा पाहताना एक ऐतिहासिक वास्तू पाहण्याचा आनंद तुम्हाला नक्कीच मिळू शकतो.

नाशिकमधील बेस्ट पर्यटन स्थळे

आगा खान पॅलेस (Aga Khan Palace)

गांधी मेमोरिअल सोसायटीचा हा आगा खान पॅलेस इटालियन बनावटीचा आहे. ब्रिटीश राजवटीमध्ये या पॅलेसचा उपयोग भारत छोडो आंदोलनात महात्मा गांधी, कस्तूरबा गांधी,महादेव भाई यांच्यासाठी तुरुंगासाठी करण्यात आला होता.

रायगड किल्याची महाराष्ट्राच्या इतिहासात एक विशिष्ठ ओळख आहे. रायगड किल्याची स्वराज्याची राजधानी म्हणून ओळख होती. शिवाजी महाराजांचा शिवराज्याभिषेकदेखील याच गडावर झाला होता. पूर्वी या किल्ल्याचे रायरी नाव होते मात्र नंतर स्वराज्याची राजधानी झाल्यावर या किल्ल्याला रायगड हे नाव देण्यात आले. पुणे शहरात फिरताना रायगड किल्ला पाहण्यास मुळीच विसरू नका. गडावर रोप वेने जाण्याची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. शिवाय गडावर राहण्याची आणि जेवणाची सोयदेखील आहे.

राजगड (Rajgarh)

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा,

ता. आष्टी, जि. बीड.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत भूगोल विषयातील बी.ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शीर्षक

"महाराष्ट्रातील जलसिंचन अभ्यास"

संशोधक

आश्लेषा शिवाजी थोरवे

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एम.जी.राजपांगे सर

भूगोल विभाग प्रमुख

वर्ष

सन 2021-2022

प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक

1.1 प्रास्ताविक :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. म्हणूनच तर भारताची अर्थव्यवस्था कृषीवर टिकून आहे. कृषी या घटकाचा विचार केला तर भारतातील शेती पुर्णतः मान्सूनवर अवलंबून आहे. परंतू दिवसेंदिवस मान्सूनचा अवेळीपणा, लहरीपणा वाढत आहे आणि त्याचा परिणाम शेतीवर झालेला दिसून येत आहे. आज बहूतांश प्राथमिक उद्योग हे शेतीवर अवलंबून आहेत. परंतू आज शेतीस आवश्यक घटक पाणी याचाच तुटवडा वाढत चालल्याने शेती संपूष्टात येत आहे. परिणामी प्राथमिक उद्योग धंद्यावर आज कुऱ्हाड कोसळली.परिणामी रोजगाराचा प्रश्न आज उभा राहिला.या सर्व बाबींचा विचार करता यामध्ये 'जल' हा प्रमुख घटक आहे.

गरिब व श्रीमंत यांच्या उत्पन्न बदलातील दरिचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास हा विषय प्रबंध सादरीकरणाकरीता घेतल्याने प्रबंध बनवितांना प्रकरण क्रमांक एक मध्ये विषय निवडीची कारणीमिमांसा, उद्दिष्टये, संशोधनाचे स्वरुप, माहितीचा संकलनांच्या पध्दती व प्रकरण रचना यांचा विस्तृत अभ्यास केलेला आहे.

खरे तर पाणलोट क्षेत्र विकास ही संकल्पना सर्वांगीण विकासाची संकल्पना आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ग्रामीण विकासाचा प्रथमच एवढया विस्तृतपणे विचार केला गेला आहे. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होणा-या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा योग्य वापर म्हणजेच पाणलोट क्षेत्र होय. ब-याच जणांच्या म्हणण्यानुसार ही एक तांत्रिक संकल्पना आहे. पण या संकल्पनेला तांत्रिक म्हणुन आपण आपल्या विकासाची दारे बंद करित आहेत असे म्हणावेसे वाटते. या क्षेत्रात शासनाने बरेच कामे केलेले आहेत. पाणलोट क्षेत्राच्या विकासासाठी शासनाच्या अनेक विभागांची आवश्यकता असते. पण आजपर्यंत असे दिसुन आले आहे की या विभागांमध्ये सर्वच पातळयांवर

समन्वय साधणारी व्यवस्था नाही जलसंवर्धन विभागाची स्थापना झाल्यामुळे हा प्रश्न थोड्या प्रमाणात सुटेल अशी आशा आहे.

गेल्या काही वर्षापासुन ग्रामीण भागात काम करीत असतांना असे लक्षात आले की पाणलोट क्षेत्र विकास ही संकल्पना व कार्यकर्ते म्हणजे एक हत्ती व सात आंधळे अशी परिस्थिती आहे. आजही पाणलोट क्षेत्र विकासाबददल ब-याचशा भागामध्ये प्रसार व माहिती नसल्याचे जाणवते. तसेच पाणलोट क्षेत्र विकासात झालेले उत्पन्नाचे वितरण कशा प्रकारे आहे. यावर कुठलेही संशोधन अथवा अभ्यास झालेला नाही. त्यामुळे या प्रबंधामध्ये अशााच एक समस्येचा विषय घेवुन त्याची सत्यता पडताळणी करण्याचे कार्य करत आहे.

1.1.1 पाणी म्हणजे जीवन :-

जगाच्या पाठीवर पाणी हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. महाराष्ट्रात आजवर त्याचा बहुअंगाने विचार झाला आहे. जागोजागी उपलब्ध असलेले पाणी त्यांचे वाटप पुरवठयाचे व वापराचे अर्थशास्त्र, पाण्याची उत्पादकता असे या प्रश्नाला अनेक पैलू आहेत. पाणी हे निसर्गाचे वरदान आहे. म्हणून पाण्याचे महत्त्व विचारात घेता पाण्याला जीवन किंवा अमृत म्हटले जाते. मनुष्य नेहमी पाण्याचा वापर पिण्याशिवाय, घरगुती वापरासाठी, शेतीसाठी, उद्योगधंद्यासाठी करताना दिसतो. पृथ्वीवर सुमारे 71% भाग पाण्याने व्यापलेला आहे. म्हणून पृथ्वीला जलग्रह म्हणतात. यातील अधिकांश पाणी सागरात आढळते, ते खारटपणामुळे पिण्या योग्य नाही. या पाण्यापैकी केवळ 1% पाणी पिण्यायोग्य आहे.

जीवनाचा आरंभच प्रथमतः पाण्यांत झाला. नत्राच्या रेणूपासून प्रथम वनस्पती जीवन पाण्यात आरंभ झाले. म्हणून जल हेच जीवन यात शंका नाही. सजीव अन्नावाचून बराच काळ जगु शकतील. परंतु पाण्यावाचून जगणे त्यांना शक्य होत

सुरुवात भाती आणि पाणी संरक्षण शास्त्रोक्त पध्दतीने करणारा तांत्रीक व ग्रामीण लोकांना जवळ आणणारा प्रकल्प आहे.

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये शेतकी प्रक्रीया अधिक विकासावर भर देण्यात आला. पाणलोट क्षेत्र विकासाद्वारे अन्न, चारा, इंधनी यांचा व्यवस्थापण, शेती उत्पन्न पुर्वस्थीत संतुलन आणि गावातील संघटना अधिक विकसीत करण्यात येतात व गावच्या विकासावर भर देण्यात येते.

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Keda,
Dist.Beed

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी

महाविदयालय, कडा, ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विदयापीठ औरंगाबाद

अंतर्गत भूगोल विषयातील बी.ए.तृतीय वर्षासाठी सादर

करण्याचा प्रकल्प अहवाल.

"पुणे जिल्हयातील पर्यटन स्थळाचा भौगोलीक अभ्यास"

संशोधक

विनायक अनिल तुपसौंदर

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.एम.जी.राजपांगे सर

भूगोल विभाग प्रमुख

Examined
Recommended
26/05/22

वर्ष

सन २०२१–२०२२

अनुक्रमणिका

क्र.	तपशिल	पान नं.
१.	प्रतिज्ञापत्र	४
२.	प्रमाणपत्र	५
३.	पुण्यातील प्रसिध्द पर्यटन स्थळं	६
४.	पुण्याची विशेष विभाग	६
५.	लाल महल	७
६.	पुण्यातील बालाजी मंदिर	७
७.	चतुश्रृंगी मंदिर	८
८.	रांजणगाव गणपती	८
९.	पुणे शहरातील धरणे मुळशी धरण	९
१०.	खडकवासला धरण	९
११.	पानशेत धरण	१०
१२.	पुणे जिल्हा लोकसंख्या	१०
१३.	पुणे जिल्हयातिल प्रसिध्द रस्ते	११

१४.	पुण्यातील असलेल्या नसलेले हौद	११
१५.	पुण्यातील प्रवेशद्वारे नसलेली गेट	१२
१६.	पुण्यातील खिंडी	१३
१७.	पुण्यातील पुतळे	१४
१८.	सारसबाग	१५
१९.	पर्वती	१६
२०.	शनिवार वाडा	१७
२१.	राजीव गांधी प्राणी संग्रहालय	१८
२२.	आगाखान पॅलेस	१९
२३.	शिंदयांची छत्री	१९
२४.	मुळा–मुठा नदी	२०
२५.	इंद्रायणीर नदी	२१
२६.	पवना नदी	२२

पुण्यातील **प्रसिध्द पर्यटन स्थळं**

" पुणे म्हंटल की महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ. पुणे शहराला विद्येचं माहेरघर आणि महाराष्ट्राची सांस्कृतीक राजधानी म्हणून ओळखल जातं. पुणे शहरात अनेक पर्यटन स्थळं आहेत ज्यामुळे अनेक पर्यटन (Weekend) ला पुण्याला फिरायला जाण्याचा बेत आखतात. पुणे शहर मुंबई शहरापासुन जवळ असल्याने शनिवार आणि रविवार पुण्यातील पर्यटन स्थळांना भेट देण्यास काहिच हरकत नाही. पुणे शहराला स्वत:ची एक ओळख संस्कृती आणि इतिहास आहे. पुणे शहरात कोणत्याही ऋतूत अल्हाददायक वातावरण असते.

पुण्याची **विशेष विभाग**

१. पुण्यातील लोकप्रिय ठिकाण
२. पुण्यातील संग्रहालय
३. पुणे शहरातील धरणे
४. पुणे शहरापासून जवळ असलेली पर्यटन स्थळं
५. पुण्यातील मंदिरे
६. पुण्यातील गड आणि किल्ले

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा, ता. आष्टी, जि. बीड.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत भूगोल विषयातील बी.ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शीर्षक

प्रदूषण व पर्यावरण

संशोधक

पांडुरंग ज्ञानदेव गदादे

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एम.जी.राजपांगे सर

भूगोल विभाग प्रमुख

वर्ष

सन 2021-2022

Received
26/05/22

प्रकरण पहिले
संशोधन विषयाची ओळख

१.१ प्रास्तविक[१]

मानवाने आज २१ व्या शतकात पदार्पण केले आहे व या शतकात मानवाला अनेक समस्या भेडसावतात. यातील पर्यावरण हा सर्वात ज्वलंत व चर्चित विषय आहे.

पर्यावरण हा विषय इ. सन. १९६० च्या सुमारास एक स्वतंत्र विषय उदयास आला. निसर्गातल्या विविध घटकांपैकी मानव हा एक महत्व पूर्ण सजीव घटक आहे.

पर्यावरण या विषयामध्ये मानव व पर्यावरण यांच्या आंतरसंबंधाचा सविस्तर व शास्त्रीय अभ्यास केला जातो. पृथ्वीतलावर मानवाचे अस्तित्व सजीवामध्ये सर्वात उशिरा निर्माण झाले असते तरी निसर्गत: काही अनमोल गुणवैशिष्टये प्राप्त झाल्यामुळे मानवाचे स्वतंत्र स्थान निर्माण झाले आहे.

मानवाने कल्पना शक्ती, वाचनशक्ती, बुध्दीमत्ता यांच्या जोरावर मानवाने कालप्रवाहात निसर्गातल्या प्रतिकुलावरच्या शक्तीवर स्वामित्व मिळविले आहे. मानवी जीवन अधिक अधिक सुकर करण्याच्या प्रयत्नात प्रचलित निसर्ग व्यवस्थेत प्रचंड बदल घडवून आणले.

पंधराव्या शतकानंतर सभोवतालच्या परिस्थितीवर मानवाची मात करण्याची कला वेगाने जोर धरू लागली. नवनवीन भुखंडाचे शोध नवनवीन विषयात संशोधन, औद्योगीक क्रांती, वाहतूक व दळणवळणच्या व्यवस्थेतील परिवर्तन यामुळे गेल्या पाचशे वर्षात मानवाचा पर्यावरणातील हस्तक्षेप झपाटयाने वाढला साधन संपत्ती उपयुक्ततेसाठी शास्त्रीय ज्ञानातुन नवीन तंत्र कौशल्य विकसित झाली.

"प्रदुषणाने व्यापलेली वसंधरा ही आपल्या वैद्यानिक प्रगतीचा शापच आहे"

देशापुढील मूलभूत प्रश्नामध्ये दारिद्रय, विषमता बेरोजगारी, दहशतवाद, निरक्षरता, वाढती लोकसंख्या या सर्वांसोबत मानवावर आघात करणारी महत्वाची समस्या ती म्हणजे 'पर्यावरणाचा ऱ्हास' या समस्येचा उगम गेल्या काही दशकात प्रामुख्याने झाला.

पर्यावरणाचा ऱ्हास ही जागतिक समस्या बनली आहे. त्याबाबत शास्त्रज्ञ विचारवंत पर्यावरणवादी मंडळी चिंताग्रस्त झालेली आहे. तरी सर्वसामान्य जनतेत त्या बाबतचे पुरेसे गांभीर्य दिसत नाही.

आधुनिक काळामध्ये पर्यावरण प्रदूषणाचा प्रश्न गंभीर निर्माण झाला आहे. पृथ्वीवरील सर्व सजीव सृष्टी अन्न, वस्त्र, निवारा यासाठी पर्यावरणावर अवलंबुन आहेत. त्याच बरोबर सजीवाची वाढ आणि विकास साधण्यासाठी पर्यावरणातील घटक मदत करतात, या सजीवामध्ये माणुस हा केंद्रबिंदू मानला जातो. या मानवाने आपल्या मुलभूत गरजा पुर्ण करण्यासाठी पर्यावरणातील विविध घटकांचा उपयोग केला आहे.

पर्यावरणातील काही घटक मानवाला अनुकुल असतात तर काही घटक प्रतिकुल असतात. अनुकुल घटकामुळे मानवाच्या प्रगतीला चालना मिळते, तर प्रतिकुल घटकांमुळे मानवाची प्रगती खुंटते. त्यासाठी पर्यावरणाची जाणीव करून घेणे मानवास आवश्यक आहे.

सद्यस्थितीत मानवाला वेगवेगळया परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते. आज निर्माण झालेली पाणी टंचाई मानवी आरोग्यावर झालेला विपरित परिणाम, दुषित हवा जल, प्रदूषण, वायु प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण त्यांचे कारण काय असेल? त्यांतूनच विचार केल्यानंतर एकादृष्टीक्षेपात चित्र समोर उभे राहतो.

वृक्ष तोड करणाऱ्या मानवाचे स्वार्थासाठी मानवाने वातावरणातील ऱ्हास करण्यास कारणीभूत ठरला आहे.

पर्यावरण हे स्थल, काल व जीवनसापेक्ष मानले जाते, पृथ्वीवरील सर्व घटकांचा संबंध मानवाशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या जोडलेला आहे.

२६. पर्यावरण शिक्षण या विषयसाचे मूल्यमापन कसे केले जाते?

.....
.....
.....

२७. पर्यावरण शिक्षणाची तासिका आपल्या वेळापत्रकात आहे का? असल्यास आपण त्या तासिकेचा वापर कशा प्रकारे करता?

.....
.....

२८. शासनाकडून आलेल्या विविध उपक्रमाची अंमलबजावणी करतांना आपणांस काही अडचणी येतात का? येत असतील तर कोणत्या ते सांगा?

.....
.....

२९. पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी पर्यावरण शिक्षण देणे हाच एकमेव उपाय आहे? याबाबतीत आपले काय मत आहे? ते सांगा?

.....
.....

३०. विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण विषयक जाणीव जागृती वाढविण्यासाठी आपण काय करणार?

.....
.....

Received
26/05/22

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

Tal. Ashti Dist. Beed

Department of Geography

Project List-Year 2021-22

Subject: Geography

Sr. No.	Student Name	PRN/SEAT NO	Class	Project - Title
1	ADAGALE AJAY BABAN	NBF607488	T.Y. B.A.	अहमदनगर जिल्ह्यातील इतिहास व भौगोलिक अभ्यास
2	ADSUL SULBHA CHANGDEO	NBF607489	T.Y. B.A.	कडा शहरातील आरोग्य विषयक सुविधांचा अभ्यास
3	AGWAN SAVITA BALU	NBF607491	T.Y. B.A.	जलसिंचन अभ्यास
4	ANDHALE PARMESHWAR ASARAM	NBF607494	T.Y. B.A.	महाराष्ट्रातील पर्यटनस्थळांचा अभ्यास
5	ANDHALE MAHADEV DEVIDAS	NBF607496	T.Y. B.A.	महाराष्ट्रातील पर्यटनस्थळांचा अभ्यास
6	AVHAD SAMBHAJI KARBHARI	NBF607498	T.Y. B.A.	नगर तालुक्यातील मौजे मदगांव - रोजगार pहमी योजनेतील लाभार्थी अभ्यास
7	GILCHE SHRIRAM DNYANDEO	NBF607521	T.Y. B.A.	महाराष्ट्रात उगम पावणा ऱ्या नद्या
8	JAYBHAY PALLAVI MAHADEO	NBF607532	T.Y. B.A.	बीड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिंक अभ्यास
9	KARANDE DADASAHEB BANKAT	NBF607536	T.Y. B.A.	कोकण व रत्नागिरी जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास
10	MAHARNAWAR ANUJA ANNASAHEB	NBF607551	T.Y. B.A.	ध्वनी, जल व वायुप्रदुषण एक समस्या
11	RANEJA SONALI HASTIMAL	NBF607567	T.Y. B.A.	अहमदनगर मधील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास
12	SHIRSATH RAJU SUNDARRAO	NBF607589	T.Y. B.A.	पुणे जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास
13	THORVE ASHLESHA SHIVAJI	NBF607598	T.Y. B.A.	महाराष्ट्रातील जलसिंचन अभ्यास
14	TUPSOUNDER VINAYAK ANIL	NBF607599	T.Y. B.A.	पुणे जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास
15	GADADE PANDURANG DNYANDEO	NBF6116003	T.Y. B.A.	प्रदूषण व पर्यावरण अभ्यास

Head
Dept. of Geography
Anandrao Dhonde Alias
Babaji College, Kada,
Tal.Ashti, Dist.Beed

PRINCIPAL
Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Anand Charitable Sanstha Ashti's

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal: Ashti Dist: Beed

Department of Sociology

B.A. III Spl. Sociology Project work (Paper- XII & XVI)

Exam. March/April: 2022

Sr. No.	Name of Student	PRN	Name of Project
1	AGHAV SHUBHAM ANKUSH	2019015200306854	राळेगण सिध्दी या आदर्श गावाचा सामाजिक व आर्थिक विकासाचा अभ्यास
2	BHAWAR PRASHANT DADASAHEB	2019015200308466	दहशतवाद एक सामाजिक समस्या
3	GITE NILESH DNYANDEV	2019015200310032	सतत पडणारा दुष्काळ एक सामाजिक समस्या
4	GORE ADITYA ABASAHEB	2019015200308613	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक योगदान
5	JAPKAR AKSHAY RAVSAHEB	2019015200309705	जलसिंचनामुळे शेतकऱ्यांच्या विकासाचा सामाजिक अभ्यास
6	KHILARE SANDHYA DATTATRAYA	2019015200309357	महाविद्यालयन विद्यार्थ्यामधील रहदारी विषयक जाणीवेचा अभ्यास
7	KHOMANE SOMNATH DATTATRAY	2019015200347723	माध्यमिक शाळेमध्ये शिक्षणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक गरजांचा तौलनिक अभ्यास
8	MORE SUSHANT ASHOK	2019015200347793	शाहू महाराजांची सामाजिक कार्य
9	PACHARNE ANIL SAHEBRAO	2016015200051262	महात्मा जोतीबा फुले यांचा जीवनक्रम
10	SAYYAD AJIJ NASHIR	2017015200192075	प्लॅस्टिक कचरा एक सामाजिक समस्या
11	SHINDE RUSHIKESH MAHENDRA	2019015200318116	आष्टी तालुक्यातील शिराळ गावातील सामाजिक समस्यांचा अभ्यास
12	SHINDE SUPRIYA SHANTARAM	2019015200308853	शेतकरी आत्महत्या एक सामाजिक समस्या
13	SUDRIK VAIBHAV AMBADAS	2019015200309005	महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य
14	WALKE KIRAN BABASAHEB	2019015200316663	अंधश्रध्देला बळी पडलेल्या कुटुंबातील व्यक्तीच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास
15	ZANJE ANIL DATTATREY	2018015200017291	फास्ट फुडच्या सेवनामुळे आरोग्यावर होणाऱ्या दुष्परिणामानाचा अभ्यास

HEAD
Dept. of Sociology
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed-414202

PRINCIPAL
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.

ता. आष्टी, जी. बिड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"राळेगण सिध्दी या आदर्श गावाचा सामाजिक व आर्थिक विकासाचा अभ्यास"

संशोधक

आघाव शुभम अंकुश

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that **आघाव शुभम अंकुश** of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: **"राळेगण सिध्दी या आदर्श गावाचा सामाजिक व आर्थिक विकासाचा अभ्यास"** as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	65	15	80

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date:

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. डॉ. पठारे जी.एम., डॉ. खैरे बी.एस.,यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक: ३०/५ २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
आघाव शुभम अंकुश

अनुक्रमणिका

	प्रकरण पहिले
१.१	प्रस्तावना
१.२	संशोधन विषयाचे नाव
१.३	विषय निवडीचा हेतु
१.४	संशोधनाची उद्दीष्ट्ये
१.५	संशोधनाची गृहितकृत्ये
१.६	संशोधनाचा कालावधी
१.७	संशोधनावरील मर्यादा
१.८	माहिती संकलनाचे स्त्रोत
१.९	माहितीचे विश्लेषण
१.१०	प्रकरण रचना
	प्रकरण दुसरे
२.१	प्रस्तावना
२.२	अहमदनगर जिल्ह्याची ऐतिहासिक व भौगोलिक माहिती
२.३	पारनेरची ऐतिहासिक व भौगोलिक माहिती
२.४	राळेगण सिध्दीची ऐतिहासिक व भौगोलिक माहिती
२.५	नवचेतनेतून विकास
२.६	राळेगण सिध्दी परिसरातील उद्योग व्यवसाय
२.७	जमीन
२.८	पीक पध्दती
२.९	पाणी व्यवस्थापन
२.१०	पानलोट पुनर्भरण योजना
२.११	उपजिवीकेची साधने

२.१२	शिक्षण, आरोग्य व राहणीमान पातळी
२.१३	सामाजिक व आर्थिक स्थिती
	प्रकरण तिसरे
३.१	प्रस्तावना
३.२	अहवाल आराखडा
३.३	राळेगण सिध्दी परिसरामध्ये राबवविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांचा छायाचित्रासहीत अभ्यास.
३.४	व्यावसायिक वर्गीकरण
३.५	राळेगणमध्ये राबविण्यात आलेल्या विविध योजना
	प्रकरण चौथे
४.१	प्रस्तावणा
४.२	निष्कर्ष
४.२.१	शैक्षणिक सुविधा
४.२.२	धार्मिक कार्यक्रमांना महत्वाचे स्थान
४.२.३	वृक्षारोपणावर भर
४.२.४	परिवार नियोजनावर भर
४.२.५	माणूस घडविणारे शिक्षण
४.२.६	भ्रष्टाचार निवारण आंदोलन
४.२.७	जलसिंचन सुविधा
४.२.८	सामुदायिक विवाह योजना यशस्वीपणे राबविली आहे
४.२.१०	अंधश्रध्दा निवारण
४.२.११	अस्पृश्यता निवारण
४.२.१२	व्यसनमुक्ती
४.२.१३	हुंडाबंदी
४.२.१४	नैतिकता
४.२.१६	न्यायपंचायत

४.२.१६	आगळी वेगळी मतदान पध्दती
४.२.१७	सहकार्याची भावना व एकता वृध्दी
४.२.१८	नवचैतन्याचा उदय
	प्रकरण पाचवे
५.१	प्रस्तावना
५.२	शिफारशी
५.२.१	प्रशासकीय कार्यालय
५.२.२	बसस्थानक
५.२.३	अंतर्गत सुविधा वाढवाव्या
५.२.४	परिसरात स्वच्छता ठेवण्यास निर्बंध लादणे
५.२.५	औद्योगिक वसाहतीची गरज
५.२.६	अंधश्रध्दा निर्मुलन सुविधा वाढविणे
५.२.७	विविध मार्गदर्शन केंद्राची निर्मिती करणे
५.२.८	प्रौढ साक्षरता अभियान राबविणे
५.२.९	अनुकरणत्मक भुमिका बजावणे
५.२.१०	पायाभुत सोयी - सुविधा वाढविणे
५.२.११	महिलांसाठी बचत गटांची स्थापना
५.२.१२	नवीन उपक्रमांना प्रोत्साहन
५.२.१३	विविध प्रकारच्या शिबिरांचे आयोजन करणे
५.२.१४	मुलांना पोषक आहार योजना राबविणे
५.२.१५	शासनाने आपल्या अनुदानात वाढ करावी
	प्रश्नावली

प्रश्नावली

विषय :- 'राळेगण सिध्दी' या आदर्श गावाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाचा चिकित्सक अभ्यास.''

राळेगण सिध्दी गावातील प्रतिनिधीक स्वरुपात ८ डिसेंबर २००८ साली आदर्श गाव पुरस्कार मिळालेले मा.सरपंच श्री.जयसिंगराव सदाशिव मापारी यांच्याकडून मिळालेली माहिती.

१. ''आदर्श गाव'' हा पुरस्कार कधी मिळाला?

२. आदर्श गावाच्या निर्मितीमध्ये सर्वात जास्त पुढाकार कोणाचा आहे?

३. गावाच्या विकासासाठी कोणकोणत्या योजना राबविल्या जातात?

४. गावाचे एकूण क्षेत्रफळ किती आहे?

५. गावात कुरणबंदी योजना राबविली जाते का? त्याचा गावाला काय फायदा होतो?

६. वृक्षारोपनाचा कार्यक्रम राबविला जातो का? त्याचा गावाला काय फायदा होता?

७. ''पाणी अडवा, पाणी जिरवा'' या योजनेचा गावाच्या विकासासाठी काय फायदा झाला?

८. जमिनीची व विहिरींची पाण्याची पातळी वाढविण्यासाठी आणखी कोणत्या उपाययोजना राबविल्या जातात?

९. दारुबंदीचा कार्यक्रम कितपत यशस्वी झाला आहे?

१०. नसबंदी साठी कोणत्या उपाययोजना केल्या आहेत?

११. गावाच्या विकासासाठी सरकारच्या कोणत्या योजनांचा फायदा होतो?

१२. त्यासाठी सरकारने कोणती अर्थिक मदत केली का?

१३. सरकारकडून आर्थिक मदत किती प्रमाणात मिळते?

१४. सरकाने केलेल्या मदतीमध्ये विकासाचा खर्च भागतो का?

१५. गावातील रोगराई दुर करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्या लागतात?

१६. गावात नुकतीच अंतर्गत नळपाणी योजना राबविली गेली आहे, त्याबद्दल तुमचे मत काय?

१७. या योजनेसाठी सरकारकडून किती प्रमाणात मदत मिळाली?

१८. भक्त निवास साठी सरकारकडून किती मदत मिळाली?

१९. सामाजिक सभागृह निर्मितीमध्ये सरकारचे योगदान काय?

२०. गावात नापासांची शाळा आहे या शाळेच्या निर्मितीचा कल्पना कोणाला सुचली?

२१. त्याचा गावातील विद्यार्थ्यांना कितपत फायदा झाला आहे? तसेच विद्यार्थ्यांकडून आणि पालकांकडून या शाळेला प्रतिसाद मिळतो का?

२२. कुऱ्हाड बंदी योजना राबविली जाते का?

२३. गावातील जनावरांच्या उपचारासाठी काय केले जाते?

२४. गावाचे एकूण बागायती क्षेत्र किती आहे?

२५. गावाचे एकूण जिरायती क्षेत्र किती आहे?

२६. गावात मागासवर्गीय लोकांसाठी कोणत्या योजना राबविल्या जातात?

संदर्भ सुची

विषय :- " 'राळेगण सिध्दी' या आदर्श गावाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाचा चिकित्सक अभ्यास."

अ.क्र.	पुस्तकाचे नाव	लेखक	प्रकाशन	प्रकाशन वर्ष	पान.नं
१	संदर्भ महाराष्ट्रराज्य व जिल्हा एक दृष्टिकोन खंड - २	के.के.शर्मा	----------	२००५	४५५
२	आर्थिक विचारांचा इतिहास	डॉ.विलास खंदारे	कैलास प्रकाशन	२००५	१५१, १५५
३	संशोधन पध्दती	प्रा.निलम धुरी	फडके प्रकाशन	जुलै,२००८	३०५
४	राळेगण सिध्दी	रमेश अवस्थी	---------	जून,१९८९	---------

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.

ता. आष्टी, जी. बिड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"दहशतवाद एक सामाजिक समस्या"

संशोधक

भवर प्रशांत दादासाहेब

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify भवर प्रशांत दादासाहेब of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "दहशतवाद एक सामाजिक समस्या" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022

Paper No.	XII & XVI		
Out of	80	20	100
Mark obtained	55	10	65

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. डॉ. पटेल एम.आर., डॉ. मंडलिक जी.व्ही., यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक १६ २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
भवर प्रशांत दादासाहेब

दहशतवाद

आपली राजकीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी समाजाच्या किंवा त्याच्या एखाद्या स्तरात भीती व दहशत निर्माण करण्याच्या उद्देशाने केलेली हिंसात्मक गुन्हेगारी म्हणजे दहशतवाद होय.

जॉन क्रेटमची व्याख्या

आपल्या राजकीय मागण्या जबरदस्तीने मान्य करुन घेण्यासाठी विशिष्ट समूहात आत्यंतिक भीती निर्माण करण्याच्या हेतूने एखादी व्यक्ती किंवा गट यांनी प्रस्थापित सत्तेच्या बाजूने किंवा विरोधात चालविलेला हिंसाचार किंवा निर्माण केलेला धाक म्हणजे दहशतवाद होय.

दहशतवाद म्हणजे नक्की काय ?

ढोबळ मानाने आपण दहशतवादाची व्याख्या कशी करतो ? म्हणजे कुठे अतिरेक्यांनी बॉम्बस्फोट केला किंवा हल्ला केला. साधारणत: आपण त्यास दहशतवाद म्हणतो. परंतु एक लक्षात घेत नाही कि ती दहशतवादाची १० वी स्टेप असते. १ ते ९ मध्ये जे काही घडते त्यास आपण दहशतवाद म्हणत नाही. उदाहरणार्थ भाषिक बहुसंख्य भाषिक अल्प संख्याकास धमकावतात ते काय असते ? व्होट बँकेच्या जोरावर धार्मिक अल्पसंख्य मोर्चा काढतात आणि एका शहीद स्मारकाची विटंबना करतात तेव्हा तो बहुसंख्य आणि अल्पसंख्य लोकांचा दहशतवाद असतो. आपण हे मान्य करतो का ? उदाहरणार्थ जेव्हा काही शाकाहारी लोक म्हणतात कि आम्ही मांसाहार करत नाही म्हणून आमच्या शेजारी मांसाहारी लोक नकोत तो हि एक प्रकारचा दहशतवादच असतो हे आपणास मान्य आहे का ? इथेही दहशत पसरवली जातेच भले तिचे स्वरूप सौम्य असेल पण मुद्दा उरतोच कि दहशत आहेच.

काही मुलतत्ववादी आपली मते रुजविण्यासाठी दहशतवादाचा सहारा घेतात. जे चूक आहे. लोकशाही मार्गाने ते त्यांच्या मागण्या लोकांपुढे /सत्तेपुढे / जगापुढे मांडू शकतात. परंतु ते तसे न करता दहशतीचा मार्ग अवलंबतात. पाकिस्तानातील लोक / क्रिकेट पटू इथे येवू नयेत हा माझा मुद्दा आहे पण तो मान्य करावयास लावण्यासाठी काळे फासणे हे कशात बसते ? आम्ही खळ

खट्याक करू हे काय आहे ? हैदराबादमध्ये एक माथेफिरू म्हणतो १५ मिनिटे पोलीसांना रजा द्या मग बघा आम्ही काय करतो ? हे सगळे दहशतीचे प्रकार आहेत पण ह्यांची उतरंड १ ते ९ आकड्यात बसते संभवत: आम्ही त्यास दहशतवाद मानत नाही . एका विशिष्ठ धर्मियांनी किंवा आपण मुलतत्ववाद्यांनी केलेल्या हिंसाचारास दहशत माणू लागलो आहोत कि नाही ?

शेवटी दशतवाद दहशत पसरविण्यासाठी केला जातो. मग आम्ही गटाने मोठे आहोत म्हणून तुम्हास ह्या ट्रेन मध्ये चढू देणार नाही. आम्ही हे विशिष्ठ मांस खात नाही म्हणून तुम्ही खावू नका. किंवा तुम्हास खावू देणार नाही. तुम्ही आम्हास कोण सांगणारे हेल्मेट घालू नका. ह्यावर सुप्रीम कोर्टाचा निर्णय झुगारून लोक बेदरकार वाहने चालवतात तेही हेल्मेट न घालता. आम्ही शाकाहारी आहोत म्हणून तुम्ही मासाहार सोडा. आम्ही विशिष्ठ भाषा बोलतो मग तुम्ही हि ती बोललीच पाहिजेल. आमचे सणवार / संस्कृती (प्राचीन ?) पाळण्यासाठी आम्ही रस्ते अडवू. ढोले ताशे D J चा घणघणाट करत मिरवणूक काढू . तुम्ही आम्हास आडवणारे कोण ? असे म्हणणे . आम्ही रस्त्यावर बसून नमाज पढू . कर्णे लावून लोकांची झोपमोड करु. . हे सगळे प्रकार दहशतीत बसतात.

मग जे बॉंब स्फोट करतात . हल्ले होतात त्यासच फक्त दहशतवाद किंवा हल्ले कसे म्हणायचे ? भारतीय संविधानाने केलेले कायदे पायदळीस मिळवुन आपलाच हेका सुरु ठेवणे हाही दहशतवादच झाला .

दहशतवाद स्वरूप

- संघटित, नियोजित, हिंसात्मक कृती.
- राजकीय हेतूने प्रेरित
- बळजबरी व धमक्या देण्यासाठी शस्त्रांचा वापर
- लक्ष्य हे निवडक आणि निश्चित असते.
- लोकशाहीविरोधी कृत्य, मानवीहक्कांचा भंग
- स्थानिक ते वैश्विक स्वरूप

दहशतवाद कारणे

आंतरराष्ट्रीय कारणे

- राजनैतिक मार्गाने उद्दिष्टे साध्य होत नाहीत म्हणून शत्रू राष्ट्रावर मात करण्यासाठी दहतवाद अंगीकारला जातो.
- मूलतत्त्ववादी व धार्मिक कट्टरवादी दशतवादाद्वारे आपल्या उद्दिष्टांचा व धार्मिक तत्त्वांचा अंगीकार करू इच्छितात.
- छोट्या राष्ट्रांना बड्या राष्ट्रांबरोबर युद्ध करणे आर्थिकदृष्ट्या परवडत नसल्याने दहशतवादाचा मार्ग त्यांना सोईचा ठरतो.
- लष्करी सामर्थ्य वाढविण्यापेक्षा दहशतवादास पाठिंबा देणे सोपे असते. उदाहरणार्थ पाकिस्तानचा काश्मीरमध्ये चालू असलेला सरकारपुरस्कृत दहशतवाद.
- वाढते नागरिकीकरण व शहरीकरण यामुळे होणारा त्रास

दहशतवाद सामाजिक कारणे

- बेकारी
- सामाजिक असुरक्षिततेची भावना
- सुसंवादाचा अभाव
- दुसऱ्याबद्दल संकुचित वृत्ती व स्पर्धात्मक भावना

आर्थिक कारणे

- दारिद्र्य
- लुटारू वृत्ती व पैशाची हाव
- अमली पदार्थांची तस्करी
- आर्थिक विषमता तसेच विकासातील विषमता
- काळा पैसा

सामाजिक कारणे

- सत्ताकांक्षा
- शासनाची उदासीन प्रवृत्ती व फुटीरवादी चळवळीस प्रोत्साहन
- सरकारकडून अपेक्षाभंग

- राजकीय बजबजपुरी

तांत्रिक कारणे

- अत्याधुनिक शस्त्रे व साधने यांची सहजी उपलब्धता
- आधुनिक दळणवळण सुविधा व प्रगत संदेशवहन सहज शक्य

इतर कारणे

- लोकशाही व्यवस्थेचा अभाव
- असहिष्णुता
- धार्मिक व वंशिक विद्वेष

आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद आणि युवकांची भूमिका

"धर्मांधतेने आणि धार्मिक कट्टरवादाच्या विषवृक्षाला आलेली गोंडस पण सर्वनाशाकडे नेणारी फळे म्हणजे दहशतवाद होय." धर्मांध मुल्ला-मौलवींच्या शिफारशीने राजकीय सरंक्षण प्राप्त झालेल्या दहशतवादाला आज तथाकथित देश 'जेहाद' च्या नावाखाली स्वातंत्र्ययुद्ध संबोधतात.

धर्मांधता इ.स.पूर्व काळापासून अस्तित्वात आहे. शेकडो आक्रमकांनी हजारो वर्षांपासून भारतीय संस्कृतीला संपविण्याचा प्रयत्न सुरु ठेवला आहे. हा दहशतवादाचाच भाग आहे, लक्षावधी निरपराध व्यक्तींच्या रक्ताने या भूमीवर न पुसणारे डाग पाडले जात आहेत.

"भारतीयांची समस्त श्रद्धास्थाने निखंदून काढल्याशिवाय कोणीही इस्लामचा स्वीकार करणार नाही." ही मूळ संकल्पना लक्षात घेऊन, दहशतवादी कारवायांना मूर्त रूप दिले जात असल्याची अनेक उदाहरणे पहावयास मिळतात. दहशतवाद्यांच्या कृत्यांचे कोणीही भारतीय मुस्लीम समर्थन करीत नाही ह्याची राष्ट्रविघातक शक्तींनाही कल्पना आहे. जगामध्ये सत्तास्पर्धा सुरु झाल्यावर धार्मिक कट्टरवाद्यांना राजकीय सरंक्षण मिळत गेले. एका देशातील समाजविघातक तत्व दुसऱ्या देशातील घटनांचा पाठपुरावा करत राहिले. त्यानंतर मात्र आर्थिक सत्तेच्या लालसेपायी अमेरिकेने दहशतवादाला पोसण्याचे कुकर्म केले. इराकचा सद्दाम हुसैन, अफगाणिस्थानातील ओसामा बिन लादेन, डा.जवाहिरी, अफजल गुरु, दाउद इब्राहीम तसेच मुंबई हल्ल्यातील कसाब हे अमेरिकेने लावलेल्या विषवृक्षाला आलेली फळे होत. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष त्या देशातील राजकारणात हस्तक्षेपाच्या निमित्ताने अमेरिकेची दहशतवादाला मदत मिळत राहिली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर 'मुस्लीम ब्रदरहूड' संकल्पना जोर धरू लागली. यासाठी अब्दुल्ला आजम आत्मघातकी युवकांची जमवाजमव करीत होता, त्याला कायमचे नमविण्याचा एकसंघ रशियाने निर्धार केला होता. परंतु साम्यवादी शक्तींना शह देण्यासाठी अमेरिकेने, पाकीस्थानच्या आय.एस.आय. या गुप्तचर संघटनेला शस्त्रास्त्रे व पैसा पुरविणे सुरु ठेवले होते. ही गुप्तचर संघटना, रशियन सीमेत अफगाणी युवकांच्या माध्यमातून दहशतवादी कारवाया करत

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.

ता. आष्टी, जी. बिड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"सतत पडणारा दुष्काळ एक सामाजिक समस्या"

संशोधक

गीते निलेश ज्ञानदेव

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that shri. गीते निलेश ज्ञानदेव of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "सतत पडणारा दुष्काळ एक सामाजिक समस्या " as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	60	15	75

Signature
External

Date:

Signature
Exam. Head of Department

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. डॉ. गायकवाड एस.डी. डॉ.शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक / / २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
गीते निलेश ज्ञानदेव

प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक

१.१ प्रास्ताविक :-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. म्हणूनच तर भारताची अर्थव्यवस्था कृषीवर टिकून आहे. कृषी या घटकाचा विचार केला तर भारतातील शेती पुर्णतः मान्सूनवर अवलंबून आहे. परंतू दिवसेंदिवस मान्सूनचा अवेळीपणा, लहरीपणा वाढत आहे आणि त्याचा परिणाम शेतीवर झालेला दिसून येत आहे. आज बहूतांश प्राथमिक उद्योग हे शेतीवर अवलंबून आहेत. परंतू आज शेतीस आवश्यक घटक पाणी याचाच तुटवडा वाढत चालल्याने शेती संपूष्टात येत आहे. परिणामी प्राथमिक उद्योग धंद्यावर आज कुऱ्हाड कोसळली.परिणामी रोजगाराचा प्रश्न आज उभा राहिला.या सर्व बाबींचा विचार करता यामध्ये 'जल' हा प्रमुख घटक आहे.

१.१.१ पाणी म्हणजे जीवन :-

जगाच्या पाठीवर पाणी हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक आहे. महाराष्ट्रात आजवर त्याचा बहुअंगाने विचार झाला आहे. जागोजागी उपलब्ध असलेले पाणी त्यांचे वाटप पुरवठयाचे व वापराचे अर्थशास्त्र, पाण्याची उत्पादकता असे या प्रश्नाला अनेक पैलू आहेत. पाणी हे निसर्गाचे वरदान आहे. म्हणून पाण्याचे महत्त्व विचारात घेता पाण्याला जीवन किंवा अमृत म्हटले जाते. मनुष्य नेहमी पाण्याचा वापर पिण्याशिवाय, घरगुती वापरासाठी, शेतीसाठी, उद्योगधंद्यासाठी करताना दिसतो. पृथ्वीवर सुमारे ७१% भाग पाण्याने व्यापलेला आहे. म्हणून पृथ्वीला जलग्रह म्हणतात. यातील अधिकांश पाणी सागरात आढळते, ते खारटपणामुळे पिण्या योग्य नाही. या पाण्यापैकी केवळ १% पाणी पिण्यायोग्य आहे.

जीवनाचा आरंभच प्रथमतः पाण्यांत झाला. नत्राच्या रेणूपासून प्रथम वनस्पती जीवन पाण्यात आरंभ झाले. म्हणून जल हेच जीवन यात शंका नाही. सजीव

अन्नावाचून बराच काळ जगु शकतील. परंतु पाण्यावाचून जगणे त्यांना शक्य होत नाही हे वेगळें सांगण्याची गरज नाही. सजीवांच्या शरीरात वजनाच्या ६५ ते ७५% अंश पाण्याचा असतो. यावरुन सजीव सृष्टीसाठी पाणी किती आवश्यक आहे, याची कल्पना येते.

१.१.२ जलसंसाधने व त्याचे महत्त्व :-

पाणी हे भारतातील महत्त्वाचे आणि मौल्यवान संसाधन आहे.भारतातील मान्सून पर्जन्य हा जलसंसाधनाचा प्रमुख स्त्रोत आहे.मान्सून पर्जन्याचा परिणाम जलसंसाधनाची उपलब्धता आणि वापर यांवर होतो.पृथ्वीवर सुमारे ७१% भाग पाण्याने व्यापला आणि याव्यतिरिक्त पृथ्वीवर पाण्याचे अस्तित्व बाष्पाच्य रुपात, नद्या, नाले, जलप्रवाह, सरोवरे, डबके, विहिरी, झरे, दक्षिण व उत्तर ध्रुवावरील हिमनग, बर्फ इ.विविध स्वरुपात आढळते. एका अनुमानानुसार दरवर्षी १० X $१२^{१०}$ घन मीटर एवढे पाणी पर्जन्याच्या रुपाने पृथ्वीवर कोसळते.पाण्याचे वहन, साठवण, व त्याच्या प्रवाहांचे नियमन करण्यासाठी नद्या, सरोवरे इ. महत्त्वाचे घटक आहेत.

१.१.३ महाराष्ट्रातील पर्जन्य वितरण :-

पाण्याच्या उपलब्धतेच्या बाबतीत जगात भारतात दुसरा क्रमांक लागतो.पण जोपर्यंत खेडयातील स्त्रीचे पाण्यासाठी हेलपाटे कमी होत नाही.तोवर या विधानावर कोणी विश्वास ठेवणार नाही.दिवसेंदिवस पाण्याचा तुटवडा वाढत्या प्रमाणात जाणवत आहे.राज्यात गोदावरी, कृष्णा, तापी, नर्मदा व कोकण अशा पाच मुख्य व २५ उपखोऱ्यांमध्ये महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र विभागले गेले आहे.राज्यात लहान मोठया मिळून ४०० नद्या आहेत. सह्याद्रीचे क्षेत्र १३% असून पाऊस २५% पडतो. पठाराचे क्षेत्र १३% असून पाऊस १९% पडतो. खानदेश - कृष्णा व गोदावरीच्या खोऱ्यांचे क्षेत्र ३४% असून पाऊस २०% पडतो. तर घाटातील काही भाग, विदर्भ व मराठवाडयाचे क्षेत्र मिळून ४०% असून पाऊस ३६% पडतो. महाराष्ट्रात बहुतेक नद्या

पावसाळयात पाऊस थांबल्यावर लगेचच कोरडया पडतात.त्यामुळे शेतीच्याच काय, पिण्याच्या पाण्याची ही चणचण जाणवते, शासन टॅकर पाठवून प्रश्न मिटवण्याचा प्रयत्न करते, पण हे सर्व थातूरमातूर उपाय आहेत ते टाळणे शक्य आहे हे संकट निसर्ग निर्मित नसून मानव निर्मित आहे.

महाराष्ट्रात जायकवाडी, वाघाड, मुळा, घोड, धरणगाव, येलदरी, बाघ , इटियाडोह, मुळशी, डिंबे, कुकडी या अशा अनेक धरणांतून शेती,उद्योगधंदे पिण्यासाठी पाणी पुरवठा केला जातो.आज मान्सूनच्या वाढत्या लहरीपणामुळे आज धरणे पूर्ण क्षमतेने भरत नाहीत.परिणामी पाणी वाटपावरुन जिल्हा प्रशासनासमोर अनेक प्रश्न निर्माण होत आहे.पाणी शेतीला सोडायचे का पिण्यासाठी राखून ठेवायचे हा प्रश्न उभा राहिला.कारण आज महाराष्ट्रातील धरणे केवळ ६० ते ७०% भरली आहेत.या पाण्याचे वितरण संपूर्ण महाराष्ट्रात समान कसे करायचे हा प्रशासनासमोर मोठा प्रश्न आहे.

१.१.४ पाणी व्यवस्थापनाचे आव्हान मोठे :-

पाणी टंचाईचे चटके बसण्यास सुरुवात झाली आहे.पुढील सहा-सात महिने कसोटीचे आहेत.पावसाळा येण्यापूर्वीच जल संधारणाच्या कामाचे नियोजन आणि अंमलबजावणी आतापासून केली, तरच पावसाचे पाणी अडवणे,जिरवणे शक्य होणार आहे.पावसाची अनिश्चितता, पाण्याचा होणारा बेसुमार गैरवापर यामुळे पाणी पेटते की काय अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. यावर वेळीच उपाययोजना केली नाही, तर भविष्यकाळात बाटलीबंद पाणी घेण्याची वेळ येवू शकते. विकासाच्या मागे लागून आपण पर्यावरणाचा विनाश करीत आहोत. अशा पार्श्वभूमीवर २०१३ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय जल सहकार्याचे वर्ष म्हणून साजरे केले. हे वर्ष साजरे करण्याचा हेतू आहे, वाढत्या सहकार्याची क्षमता आणि पाणी व्यवस्थापनापुढील आव्हाने याची जाणीव, जलशिक्षण, जलव्यवहार, जलव्यवस्थापन

यावर समस्या शोधणे आणि त्यावर उपाययोजना करून त्यातून मार्ग काढणे गरजेचे आहे. पुढील पाच महिन्यात नद्या, विहिरी, ओढे, नाले आणि धरणे यांतील गाळ काढून त्यांची साठवण क्षमता वाढविणे. त्यामुळे पाण्याचा थेब ना थेंब साठवता, जिरवता येईल. प्रवाहात बांध घालणे, डोह तयार करणे, पाणलोट क्षेत्राचा विकास करणे.जल संधारणाची कामे यावर लक्ष केंद्रीत करून ती पूर्णत्वास नेणे. या कामात कोणतेही पक्षीय राजकारण न आणता. एक राष्ट्रीय काम म्हणून ते पूर्ण केली तर आपण हे वर्ष साजरे केले असे होईल.

१.१.५ महाराष्ट्रातील जल व्यवस्थापनाविषयी

गेल्या १०० वर्षांत महाराष्ट्रात जल व्यवस्थापनात दोन मोठे बदल आपण पाहिले आहेत.

१) व्यक्तीने आणि समाजाने पाणी पुरवठयाची जबाबदारी शासनावर ढकललेली नाही तर शासनाने ती स्वीकारली आहे. पूर्वी गांवकरी ही व्यवस्था सामुहिकरीत्या पार पाडीत.

२) सुलभरीत्या पाणी साठविण्याचे तंत्रज्ञान मागे पडून धरणात व विंधन विहिरीत ते साठविण्याची पध्दत सुरु झाली पण या नवीन पध्दतीला फारच मर्यादा आहेत. जल व्यवस्थापन शासनाकडे आल्याने पाणी पुरवठयाची किंमत वाढली. देखभाल, दुरुस्तीचा खर्च वाढला.पाण्याचा तुटवडा असलेल्या गावांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे.महाराष्ट्रात पावसाचे प्रमाण चांगले असूनही दूष्काळ शेतातच कारण जल व्यवस्थापणाबाबत प्रयत्न शास्त्रशुध्द नाहीत.

१.१.६ जल व्यवस्थापनात भूजलाचे महत्त्व :-

पाणी ही एक नैसर्गिक संपत्ती आहे.पावसाचे पाणी भूपृष्ठभागांवर पडून जमीनीत मुरते मुरणारे पाणी भूपृष्ठाखाली जमिनीच्या काही थरांमध्ये साठते.अशा

जल साठयाला भूजल म्हणतात. पावसाचे पाणी जमिनीत मुरण्यासाठी पहिला थर मातीचा या थरातून पाणी मुरण्याचा दर दिवसाला साधारणपणे २ से.मी. असतो. त्यानंतर मुरुमात तो १० से.मी.व ज्या खडकांना भेगा,फटी,छिद्रे असतात. त्या खडकातून हाच पाणी मुरण्याचा दर १०० सें.मी.असतो.म्हणून पाऊस पडल्यावर विहिरीला पाणी येण्यास साधारणपणे एक महिना एवढा कालावधी लागतो.आज ९०% ग्रामीण जनता पिण्याच्या पाण्यासाठी भूजलावर अवलंबून आहे.साधी विहिर विंधन विहिरीपेक्षा लवकर कोरडी पडते.पावसाच्या लहरीपासून सुटका करुन घेण्यासाठी पावसाचे पाणी साठविले पाहिज १९६५-७० पर्यंत पाऊस वेळच्या वेळी येत असे.आता तो अवेळी झाला आहे.तो आता एकाच दिवशी खूप येतो.त्यामुळे तो जमिनीत न मुरता वाहून जातो. पण्याबरोबर सुपीक मातीचा थरही वाहून जातो. आज शेतीचे पारंपारिक कालमान बदलले, परंतु शेतकरी पारंपारिक राहिला. जंगलतोड प्रचंड प्रमाणात झाली. व भूजल उपसा वाढला, त्यामुळे ऐन पावसाळयातही नद्या कोरडया पडतात.यासाठी आगामी काळात पडणाऱ्या पावसाचे जल व्यवस्थापन व समाजामध्ये पाण्याविषयी जल साक्षरता अशा गोष्टी रुजविणे महत्त्वाचे झाले आहे.आज घटत चाललेल्या भूजल पातळीचा प्रश्न का निर्माण झाला.या कारणांचा शोध घेवून माध्यमिक विद्यार्थ्यामध्ये जल साक्षरता व जल व्यवस्थापनाविषयी जाणीव जागृती करुन कृती कार्यक्रमाव्दारे त्यावर ही भावी पिढी उद्याचा सक्षम भारत घडवू शकतील. यासाठी त्यांना नैसर्गिक साथ ही मोठया प्रमाणावर गरजेची कशी याचे महत्त्व या संशोधनाव्दारे पटवून देण्याचा प्रयत्न करुयात.

१.२ संशोधनाची गरज :-

आज प्रामुख्याने भेडसावणारी समस्या म्हणजे दुष्काळ आणि म्हणून प्रामुख्याने या गोष्टीवर प्रकाश टाकणे गरजेचे आहे. आज आपली शेती संपूष्टात आली. पाणी टंचाई निर्माण झाली. फळबागा पाण्याअभावी जळून गेल्या. जनावरां-

ना चाऱ्याचा गंभीर प्रश्न उभा राहीला. शेतीवर अन्नधान्य उत्पादन घटले. आज मोठ्या शहरांबरोबरच छोटया मोठया खेडयांतसुध्दा पिण्याच्या पाण्याचा गंभीर प्रश्न उभा राहिला. सद्यस्थितीतील महाराष्ट्रातील धरणांमधील पाणी पिण्यासाठी राखून ठेवण्याची वेळ आली. शेतीसाठीची सर्व आवर्तने रद्द करण्याची भूमिका महाराष्ट्र शासनाने घेतल्याने बागायती शेती संपूष्टात आली परिणामी उत्पादन घटले. वृक्षतोडीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच आहे. त्यामुळे पर्जन्यमान घटत आहे.परिणामी जमिनीची धूप वाढत आहे. मृदा धूपेमुळे जलाशयात गाळ साठून उथळ बनत आहे. त्यामुळे पाणीसाठा कमी होत आहे. शेतीला अजूनही वाटपाणी ही पारंपारिक पध्दत रुढ आहे.त्यामुळे आधूनिक सिचंन पध्दती यामध्ये ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, मायक्रो सिंचन यांचा वापर होणे गरजेचे आहे.

औद्योगिकरणाला लागणारे मोठया प्रमाणित पाणी व त्यातून निघणारे प्रदुषित पाणी इतर जलसाठयात मिसळल्याने जलस्त्रोत प्रदुषित होतात. परिणामी जलस्त्रोतामध्ये घट होते. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे, कुपनलिकां व्दारे १०० ते १००० फूटापर्यंत भूजल उपसले जात आहे.परिणामी आज भूजल पातळी झपाटयाने घटत आहे.पूर्वीची म्हणजे ६० वर्षापूर्वीची भूजल पातळी २५ ते ३० फूट एवढी होती.आज ती वाढत्या कुपनलिकांच्या संख्येमुळे ३०० ते ५०० फूटापर्यंत गेली.त्याचा परिणाम पारंपारिक जलस्त्रोत, विहिरी कोरडया पडल्या.त्यामुळे खेडयांत शेतीबरोबरच पिण्याच्या पाण्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. पूर्वीचे स्वयंपूर्ण खेडे आता पाण्यासाठी सुध्दा बाह्य घटकावर अवलंबून असलेले दिसते.

आणि म्हणून नवनवीन कल्पनांचा शोध म्हणजे शेततळी, विहिर पूर्नभरण, बंधारे, तलावांची निर्मिती, कालव्यांची निर्मिती व दुरुस्ती, नदीमधील प्रचंड वाळू उपशाला विरोध, कॅनोलचे क्रॉक्रीटीकरण, वृक्षारोपन तलावांमधील गाळ उपसा करणे व पाणी साठवण क्षमता वाढविणे. जनमानसात जल संस्कृतीचे ज्ञान रुजविणे. अशा

योजना राबविण्यास समाजात जाणीव जागृती करण्यासाठी आपणास सदर संशोधनाची गरज आहे.

१.३ संशोधनाचे महत्त्व :-

महाराष्ट्र दुष्काळमुक्त करायला असेल तर प्रत्येक खेडयाने आपल्या शिवारात पडलेला पाऊस अभविष्य पाहिजे. व लहान बंधाऱ्यात साठविल्या पाहिजे.त्यामुळे भूजलाची पातळी वाढते, यासाठी जल व्यवस्थापनाचे आज महत्व वाढत आहे.कारण पावसाचे प्रमाण घटत आहे.यासाठी आज जागतिक तापमानवाढ ही समस्या उद्‌भवलेली दिसते. या समस्येचा परिणाम पर्यावरणावर मोठया प्रमाणावर होताना दिसतो.काही ठिकाणी अतिवृष्टी, ढगफूटी यासारखे प्रकार घडताना दिसतात.याला जबाबदार निसर्ग नसून मानव आहे. हे आज मितीला माध्यमिक विद्यार्थ्यांना मानवाने निसर्गचक्रात हस्तक्षेप केल्याने त्याचे उलट परिणाम मानवावर कसे झाले याची जाणीव निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे.जागतिक तापमान वाढ ही समस्या आज प्रचंड प्रमाणातील वृक्षतोड, मृदेची वाढली, धूप, पावसातील अवेळीपणा, पर्जन्यात दिवसेंदिवस होत चाललेली प्रचंड घट,दुष्काळ पाणीटंचाई,वाढते प्रदुषण, अतिवृष्टी ढगफूटी, पुरस्थिती, भूकंप, चक्रीवादळे, त्सूनामी या अशा अनेक नैसर्गिक आपत्तींना आज ग्रामीण भागातील जनतेबरोबर, शहरी तसेच सर्वच देशातील लोकांना सामोरे जावे लागत आहे.या सर्व भयानक रुप घेत चाललेल्या संकटापासून आपणास ही मानव जात दूर न्यावयची असेल तर वेळीच या गंभीर प्रश्नांवर उपाययोजना करुन त्या संबंध मानवजातीने एकनिष्ठेने अमलात आणावयास हव्यात.यासाठी ग्रामीण भागातील माध्यमिक विद्यार्थी भावी नागरीक आहे.त्यांना जल व्यवस्थापण कसे करावे यासंबंधी उपक्रमाव्दारे प्रशिक्षित केल्यास विद्यार्थी, पालक, गावकरी, शेतकरी यांना या संशोधनाचे निष्कर्ष उपयुक्त ठरणार आहेत.

१.४ शीर्षक :-

आष्टी तालुक्यात सतत पडणारा दुष्काळ एक सामाजिक समस्या

१.५ कार्यात्मक व्याख्या :-

१) ग्रामीण भाग :-

शहरापासून दूर असलेल्या दैनंदिन जीवनात बहुतांश लोकांचा शेती व शेतीला पुरक असलेल्या तसेच वाहतूक, शिक्षण, आरोग्य या जेमतेम सुविधा असलेला भाग म्हणजे ग्रामीण भाग होय.

२) जल व्यवस्थापन :-

वाहत्या पाण्याचे साठवणुकीपासून ते जमिनीत मूरविण्यापर्यंत तसेच पाणी वापराबद्दल केलेले काटेकोर नियोजन म्हणजे जल व्यवस्थापन होय.

३) उपक्रम :-

एखादी बाब पटवून देण्यासाठी राबविलेल्या माहितीवजा कार्यक्रमास उपक्रम म्हणता येईल.

१.६ उद्दिष्टे :-

१) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमधील जल व्यवस्थापन विषयी सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.

२) उपक्रमांची निर्मिती करणे.

३) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये जल व्यवस्थापनविषयी जाणीवजागृतीसाठी केलेल्या उपक्रमांची परिणामकारकता अभ्यासणे.

१.७ गृहितके :-

गृहितके म्हणजे सत्य म्हणून स्विकारलेले वस्तुस्थिती विधाने असतात. संशोधक ती विधाने त्या संशोधनात तपासून पाहण्याची प्रक्रिया करणार असतो, मात्र ती सत्य आहेत असे गृहित धरुन आपले संशोधन कार्य करत असतो.

सदर संशोधनासाठी पुढील गृहितके आहेत.

१) ग्रामीण भागातील माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांना जलव्यवस्थापनाबद्ल पुरेशी माहिती नसते.

२) ग्रामीण भागातील माध्यमिक विद्यालयीन विद्यार्थ्यांना जल व्यवस्थापना बाबतच्या परिणामांची पुरेशी माहिती नसते.

३) ग्रामीण भागातील माध्यमिक विद्यालयीन विद्यार्थ्यांना जल व्यवस्थापन न केल्याने होणाऱ्या परिणामांची फारशी जाणीव नसते.

१.८ परिकल्पना :-

परिकल्पना म्हणजे संशोधनाचे संभाव्य उत्तर होय.

परिकल्पनांचे प्रकार :-

१) शून्य परिकल्पना :-

संशोधन विषयाशी संबंधित दोन किंवा अधिक चलांमध्ये शून्य अंतर आहे अस ज्या परिकल्पनेत गृहित धरले जाते त्यास शून्य परिकल्पना म्हणतात.

२) दिशांकित परिकल्पना :-

संशोधनाच्या अंती जे परिणाम आहेत.संशोधक त्या परिणामाची दिशा स्पष्ट करतो म्हणजेच ठामपणे विधान करतो म्हणजे दिशांकित परिकल्पना होय.

३) प्रश्न परिकल्पना :-

या प्रकारात परिकल्पना प्रश्न स्वरुपात मांडली जाते.कधी कधी असा प्रवाह असतो की परिकल्पना ही प्रश्न रुपानेच मांडावी लागते.परंतु सार्वत्रिक दृष्टया ती अमान्य करण्यात येते.

४) संशोधन परिकल्पना :-

ज्या परिकल्पनेमध्ये अनुभवात्मक, निर्णयात्मक, निश्चित असे विधान असते, ज्यामध्ये दोन किंवा अधिक चलांमधील संबंध स्पष्टपणे सांगितलेला असतो त्यास संशोधन परिकल्पना असे म्हणतात.

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने शून्य परिकल्पनेचा वापर केला आहे.

ग्रामीण भागातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांना जल व्यवस्थापन विषयक सकारात्मक जाणीव विकसित व्हावी म्हणून कृती कार्यक्रम राबविला तरी त्यांच्या जल व्यवस्थापन विषयक जाणीवेत लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

१.९ संशोधनाची व्याप्ती :-

सदर संशोधन ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या जल व्यवस्थापनाबाबत जाणीवेचा अभ्यासासंबंधी आहे. ह्या संशोधनाव्दारे विद्यार्थ्यांमध्ये जल व्यवस्थापना-बाबत कितपत जाणीव आहे हे जाणून घेवून त्यांना मार्गदर्शन करु शकतो. त्यामुळे माध्यमिक विद्यार्थ्यांना जल व्यवस्थापन करण्यासाठी उपाय सूचवू शकतो.

प्रस्तूत संशोधनाचे निष्कर्ष हे जामखेड तालुक्यातील सर्व ग्रामीण भागातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांना लागू पडतील.

१.१० संशोधनाची मर्यादा :-

१) क्षेत्रमर्यादा :-

आष्टी तालुका हा जवळपास खेडयांचा जिल्हा आहे.त्यापैकी सदर संशोधन हे फक्त मोतीलाल कोठारी विद्यालय, कडा, ता. आष्टी, जि. बीड या शाळेशी संबंधित आहे.

२) आशय मर्यादा :-

प्रस्तूत संशोधनात ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमधील जल व्यवस्थापन विषयक जाणिवेचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

३) मोतीलाल कोठारी विद्यालय, कडा, ता. आष्टी, जि. बीड येथील इयत्ता नववीच्या मधील ४० विद्यार्थ्यांशी सदर संशोधन मर्यादित आहे.

४) कालमर्यादा :-

सदर संशोधन हे शैक्षणिक वर्ष २०१६-२०१७ या कालावधी पुरतेच मर्यादित आहे.

१.११ समारोप :-

प्रस्तूत संशोधनात ग्रामीण भागातील माध्यमिक विद्यार्थ्यांमध्ये जल व्यवस्थापनाबाबत जाणीवेची गरज,आवश्यकता का आहे हे स्पष्ट केलेली आहे.कारण शालेय स्तरावर या विषयीचे ज्ञान देणे हि जबाबदारी चालू पिढीची आहे.हे लक्षात घेवून संशोधकाने माध्यमिक विद्यालयाची निवड केली.यात चर्चा,कार्यात्मक व्याख्या, गरज,महत्त्व,उद्दिष्टे,गृहितके,परिकल्पना,व्याप्ती व मर्यादा या घटकांचा गोषवारा दर्शविला आहे.

संदर्भ सूची :-

१) मुळे रा.रा.आणि उमाठे वी.तु.१९८८,
शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे,आवृत्ती तिसरी,
औरंगाबाद.विद्या बुक्स.

२) भिंताडे वी.रा.२००७,शैक्षणिक संशोधन पध्दती,पुणे,नित्यनुतन प्रकाशन.

३) दाते.सु.प्र.आणि दाते संजीवनी.१९९५,प्राकृतिक भूगोल, नागपूर, विद्या प्रकाशन. (पृष्ठ क्र.१९९ ते २०५ भूमिगत पाणी)

४) प्रा. सतीश शिर्के (२००५),पर्यावरण दिनविशेष,अहमदनगर,शिव आर्टस्.

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जी. बिड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक योगदान"

संशोधक

गोरे आदित्य आबासाहेब

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that shri. गोरे आदित्य आबासाहेब of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक योगदान" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022

Paper No.	XII & XVI		
Out of	80	20	100
Mark obtained	65	17	82

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/8/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. डॉ. गायकवाड एस.डी. डॉ.शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक ३०/४ २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
गोरे आदित्य आबासाहेब

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर :-

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर बाबासाहेब हे आंबेडकर नावाने प्रसिद्ध, हे जागतिक दर्जाचे भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ, कायदेपंडीत, राजनीतिज्ञ, लेखक, समाज सुधारक, तत्त्वज्ञ, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, मानवी हक्कांचे कैवारी, स्वातंत्र्य भारताचे प्रथम कायदा मंत्री व बौद्ध धर्म पुनरुत्थानक होते. याशिवाय बहुआयामी असलेले डॉ. आंबेडकर हे समाजशास्त्रज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, बॅरीस्टर, जलतज्ज्ञ, संपादक, स्वातंत्र्य सेनानी, अस्पृश्य व स्त्रियांच्या हक्कांचे कैवारी होते. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, विद्युत, कृषी, औद्योगिक आदी क्षेत्रातील योगदानामुळे त्यांना आधुनिक भारताचे जनक किंवा आधुनिक भारताचे शिल्पकार असेही संबोधिले जाते.

इ.स. २०१२ मध्ये झालेल्या सर्वात महान भारतीय (द ग्रेटेस्ट इंडियन) या सर्वेक्षणात बाबासाहेब आंबेडकर विजयी ठरले. इ.स.२००४ साली, कोलंबिया विद्यापीठाने जगातल्या शिर्ष १०० विद्वानांची एक यादी तयार केली आणि त्या यादीत प्रथम स्थानी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव ठेवले. तसेच इंग्लंडच्या ऑक्सफोर्ड विद्यापीठाने गेल्या १० हजार वर्षांमधील 'जगातल्या सर्वांत प्रभावशाली १०० विश्वमानवांची यादी' प्रकाशित केली, त्यात 'चौथ्या' स्थानावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तर 'पहिल्या' स्थानावर बुद्धांचे नाव होते. आंबेडकर यांची कुशाग्र बुद्धीमत्ता, प्रगाढ विद्वता व तल्लख स्मरणशक्ती होती, ज्ञानक्षेत्रातील '६४' विषयांत त्यांचे प्रभुत्व (मास्टरी) होते, एवढ्या विषयांवर प्रभुत्व असणारे जगाच्या इतिहासातील ते प्रथम व एकमेव व्यक्ती आहेत, असे इंग्लंडच्या केंब्रिज विद्यापिठाने संशोधनातून सिद्ध केले असून या विद्यापिठाने त्यांना 'जगातील सर्वात बुद्धिमान व्यक्ती' म्हणून घोषित केले आहे.[३][४] भारतीय बौद्ध धर्मीय डॉ. आंबेडकरांना बोधिसत्वम्हणतात, ही बौद्ध धर्मातील एक उच्च उपाधी त्यांना नेपाळमध्ये इ.स. १९५४ मध्ये गतिक बौद्ध धर्म परिषदेसाठी आलेल्या बौद्ध भिक्खुंनी प्रदान केली होती. त्यानंतर इ.स. १९५५ मध्ये दलाई लामा बाबासाहेबांना भेटले तेव्हा लामांनीही त्यांना बोधिसत्व संबोधले होते. जातिव्यवस्थेविरूद्ध प्रखर संघर्ष, महान भारतीय संविधान निर्माण आणि अशा अनेक अतुलनीय देशसेवेसाठी दिलेल्या योगदानामुळे इ.स. १९९० साली भारत सरकारने त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न या भारतातील सर्वोच्च नागरी पुरस्काराने गौरवले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातीलच नव्हे तर जगातील कोट्यवधी शोषित, पीडित, क्रांतीकारी व

मानवतावादी लोकांचे प्रेरणास्थान झालेले आहेत. बाबासाहेबांचा जन्मदिवस भीम जयंतीकिंवा आंबेडकर जयंती जगातल्या ६५ पेक्षा अधिक देशांत दरवर्षी साजरी केली जाते.

सामाजिक आणि आर्थिक अडचणींवर मात करून महाविद्यालयीन पदवी मिळवणाऱ्या दलितांच्या पहिल्या पिढीमधील ते एक होते. नंतर कायदा, अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांतील अभ्यास व संशोधन यांसाठी त्यांनी कोलंबिया विद्यापीठ आणि लंडन स्कूल ऑफ इकोनॉमिक्स येथून विविध पदव्या मिळवलेल्या आहेत.

तरुण डॉ. आंबेडकर

मालोजीराव हे रामजींचे वडील आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आजोबा होते. आजोबा मालोजीराव इंग्रजी राजसत्तेत सैन्यात शिपाई म्हणून भरती झाले होते. सैन्यातील नोकरीमुळे सैनिकी शाळेत म्हणजेच 'नार्मल स्कूल' मध्ये शिक्षण घेऊ शकले. शिक्षण घेऊन ते सुशिक्षित, संस्कारसंपन्न व ज्ञानी होऊ शकले. मालोजीराव यांच्या घरातील व्यवहारात शुद्ध विचाराला आणि शुद्ध आचाराला मोठे स्थान होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जन्म एप्रिल १४ इ.स. १८९१ साली मध्य प्रदेशातील इंदूर जिल्ह्यामधीलमहू या लष्करी छावणी असलेल्या गावात झाला. त्यांचे नाव भिवा असे ठेवण्यात आले, तसेच भीम, भीमा व भीमराव नावानेही त्यांना हाक मारत. भीमराव आई-वडिलांचे १४वे अपत्य होते. त्यांचे कुटुंब त्याकाळी अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या महार जातीचे होते. भीमरावांचे कुटुंब मूळचे महाराष्ट्रातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील मंडणगड तालुक्यात असलेल्या आंबडवे गावचे होते. (**आंबडवे** या गावचाअंबावडे असा चूकिचा उल्लेख पूर्वी अनेक ठिकाणी केला गेलेला आहे.) भीमरावांचे वडिलही ब्रिटिशांच्या भारतीय सेनेत नोकरी करत होते आणि तेथे त्यांनी मराठी व इंग्रजी भाषेचे यथाविधी शिक्षणही घेतले होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या मुलांना, आणि विशेष करून भीमरावाला शिक्षण देऊन, ज्ञानोपासनेची प्रेरणा दिली. इ.स. १८९६ मध्ये अवघ्या ५ वर्षीय भीमरावांच्या आई भीमाबाईंचे मस्तकशूळ या आजाराने निधन झाले. त्यानंतर त्यांचे संगोपन त्यांच्या आत्या मीराबाईंनी केले. त्या वयाने भाऊ रामजीपेक्षा मोठ्या आणि स्वभावाने प्रेमळ व समजूतदार होत्या, म्हणून रामजींसह सर्वजण त्यांचा आदर करीत असत. भीमराव वयाने लहान असल्यामुळे 'कॅम्प दापोली' येथील शाळेत

त्यास प्रवेश देता आला नाही. यामुळे घरीच लहानग्या भीमरावास अक्षर ओळख करावी लागली. इ.स. १८९६ मध्ये सुभेदार रामजींनी आपल्या परिवारासह दापोली सोडली व ते सातारायेथे सुरुवातीला एका साधारण घरात राहिले आणि थोड्याच दिवसानंतर भाड्याने घेतलेल्या एका बंगल्यात आपल्या परिवारासह राहू लागले. त्यावेळी भीमरावाचे वय पाच वर्षाचे झाले होते. हे वय त्यास शाळेत प्रवेश देण्यास योग्य होते. सुभेदार रामजींनी इ.स. १८९६ च्या नोव्हेंबर महिन्यात आपल्या दृष्टीने सुयोग्य अशा तारखेला सातारा येथील 'कॅम्प स्कूल' मध्ये आपल्या लाडक्या भीमरावाचे नाव दाखल केले. बाबासाहेबांचे मूळ गाव कोकणातील आंबडवे व मूळ आडनाव सकपाळ होते. कोकणामधील लोक पूर्वी आपले आडनाव आपल्या गावाच्या नावावरून ठेवत असे व त्यात शेवटी कर शब्द जोडण्याचा प्रघात असे. त्यामुळेच बाबासाहेबांचे आडनाव सकपाळ असतांना त्यांचे वडील रामजी आंबेडकर यांनी सातारा येथील गव्हर्नमेंट हायस्कूल (आताचे प्रतापसिंह हायस्कूल सातारा) मध्ये 'आंबडवेकर' असे आडनाव ७ नोव्हेंबर १९०० रोजी नोंदवले. (अनेक ठिकाणी या आडनावाचाही अंबावडेकर असा चूकीचा उल्लेख केलेला आहे)[१०] साताऱ्याच्या शाळेत बाबासाहेबांना शिकवण्यासाठी कृष्णाजी केशव आंबेडकर नावाचे देवरूखे ब्राह्मण शिक्षक होते. शाळेच्या दप्तरात नोंदवलेले आंबडवेकर हे आडनाव उच्चारताना त्यांना ते आडमिडे वाटत असे म्हणून माझे आंबेडकर हे नाव तू धारण कर, त्यांनी असे भीमाला सुचविले. त्याला बाळ भीमाने लगेच होकार दिला आणि बाबासाहेबांचे आडनाव आंबडवेकराचे आंबेडकर झाले. तशी नोंद शाळेत झाली. तेव्हापासून बाळ भीमाचे नाव आंबेडकर झाले. अशा प्रकारे भीमरावांच्या शिक्षणाचा आरंभ झाला. पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे आपल्या शालेय व महाविद्यालयीन जीवनात १८-१८ तास अभ्यास करत असत.

पिता रामजींनी मीराईंच्या सांगण्यावरून इ.स. १८९८ साली दुसरे लग्न केले आणि हे कुटुंब मुंबईला नेले. तेथे भीमराव हे एलफिन्स्टन रस्त्यावरील सरकारी शाळेतील पहिले अस्पृश्य विद्यार्थी बनले.[११] कबीर पंथीय असलेल्या रामजींनी मुलांना हिंदू साहित्याची ओळख करून दिली. चौथीची परिक्षा पास झाल्यावर त्यांना दादा केळूस्कर गुरूजींनी स्वत: लिहिलेले 'भगवान बुद्धाचे चरित्र' हे पुस्तक भेट म्हणून दिले. ते पुस्तक वाचून त्यातील काही प्रसंगांनी भीमराव अक्षरश: भारावून गेले. तेव्हा वडीलांनी आम्हाला बौद्ध साहित्याचा परिचय का करून दिला नाही? असे त्यांना वाटले. त्यांनी वडीलांना

सरळ विचारले की, "ज्या ग्रंथात केवळ ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांचा गौरव आणि शूद्र व अस्पृश्यांची नालस्ती केली आहे, ते महाभारत व रामायणासारखे ग्रंथ त्यांनी मला वाचावयास का सांगितले? तेव्हा वडील म्हणाले, आपण अस्पृश्य जमातीचे आहोत आणि त्यामुळे तुला न्यूनगंड होण्याची शक्यता आहे. या ग्रंथाच्या वाचनाने हा न्यूनगंड दूर होण्यास मदत होईल. द्रोण व कर्ण ही अत्यंत लहान माणसेही किती उंचीपर्यंत पोहोचली हे पाहण्यासारखे आहे. वाल्मिकी हा कोळी असूनही रामायणाचा कर्ता झाला. वडिलांच्या युक्तिवादात त्यांना तथ्य आढळले परंतु त्याने त्यांचे समाधान झाले नाही. महाभारतातील एकही व्यक्तीरेखा त्यांच्या मनाला भूरळ घालू शकली नाही, हे त्यांच्या वडीलास स्पष्ट शब्दात सांगितले की, मला भीष्म, द्रोण, किंवा कृष्ण कुणीच पसंत पडले नाही. रामही मला आवडत नाही. यावर त्यांचे वडील चूप राहिले. भीमरावांच्या मनात बंड उद्‌भवले आहे हे वडीलांच्या लक्षात आले[१२] आणि त्यामुळे भीमराव तेथूनच बुद्‌धांकडे वळले. रामजी बाबांना इतर जातींतील लोकांच्या विरोधामुळे मुलांना सरकारी शाळेत शिकण्यासाठी त्यांना आपल्या लष्करातील पदाचा वापर करावा लागला. जरी शाळेत प्रवेश मिळाला तरी भीमरावांना इतर अस्पृश्य मुलांबरोबर वेगळे बसावे लागे आणि शिक्षकांचे साहाय्य मिळत नसे. इ.स. १९०७ साली तरूण भीमरावांनी मुंबई विद्‌यापीठाची मॅट्रिकची परीक्षा यशस्वीरीत्या पास केली. त्यावेळी एखाद्‌या अस्पृश्य मुलाने असे यश मिळविणे एवढे दुर्मिळ होते की, त्यांचे अभिनंदन करण्यासाठी तेव्हा एक जाहिर सभा भरवण्यात आली. इ.स. १९०८ मध्ये मुंबई विद्‌यापीठाच्या एलफिन्स्टन महाविद्‌यालयात प्रवेश घेतला. शाळेत असतानाच इ.स. १९०६ मध्ये त्यांचे लग्न दापोलीच्या ९ वर्षीय रमाबाई यांच्याबरोबर झाले होते. पुढे चार वर्षांनी इ.स. १९१२ मध्ये त्यांनी त्याच मुंबई विद्‌यापीठाची राज्यशास्त्र आणि अर्थशास्त्र विषय घेऊन बी.ए. ची पदवी संपादन केली आनि बडोदा संस्थानात नेकरीसाठी रूजू झाले. याच वर्षी त्यांना यशवंत हा पुत्ररत्न प्राप्त झाला. त्याच सुमारात २ फेब्रुवारी, इ.स. १९१३ मध्ये त्यांचे आजारी वडील रामजी बाबांचे मुंबईमध्ये निधन झाले. पुढे चारच महिन्यांनी या दु:खी सुपुत्राने उदार हृदयी बरोडा नरेशांकडून प्रति महिने २५ रूपये शिष्यवृत्ती घेऊन, अमेरीकेला कोलंबिया विद्‌यापीठात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी प्रयाण केले.

उच्च शिक्षण

- **बी.ए. (बॅचेलर ऑफ आर्ट्स)**

भीमराव आंबेडकर यांनी मुंबई येथील एलफिन्स्टन कॉलेजमध्ये शिकून नोव्हेंबर १९१२ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची बी.ए. ची परीक्षा दिली. जानेवारी १९१३ मध्ये ते बी.ए. च्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. तत्पूर्वी जानेवारी १९०८ पासून गुरुवर्य केळुसकर आणि निर्णय सागर छापखान्याचे मालक दामोदर सावळाराम यंदे यांच्या प्रयत्नांनी कॉलेजच्या शिक्षणासाठी बडोदा संस्थानचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचेकडून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना रु. २५/- दरमहा शिष्यवृत्ती मंजूर करण्यात आली होती. मुंबई विद्यापीठाची बी.ए. ची पदवी संपादन करणारा अस्पृश्य वर्गातील पहिला विद्यार्थी होण्याचा मान आंबेडकरांना मिळाला.

महाराज बडोदा संस्थानच्या वतीने काही विद्यार्थ्यांना उच्चशिक्षणासाठी अमेरिकेला पाठवण्याच्या विचारात होते. महाराज भीमरावांच्या इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्वावर अत्यंत प्रसन्न होते. महाराजांनी, भीमरावांना होकार दिल्यामुळे दि. ४ एप्रिल १९१३ रोजी बडोदा संस्थानच्या विद्याधिकाऱ्यांनी परदेशात अभ्यास करण्यासाठी चार विद्यार्थी निवडले, यात भीमराव आंबेडकर एक होते. या प्रत्येकास दरमहा साडे अकरा पाऊंड शिष्यवृत्ती मंजूर केली. त्यासाठी त्यांना एक करारपत्र लिहून द्यावे लागले. या करारपत्रावर साक्षीदार म्हणून त्रिभुवन जे. व्यास आणि अंताजी गोपाळ जोशी यांनी दिनांक १८ एप्रिल १९१३ रोजी सह्या केल्या. या करारानुसार शिष्यवृत्तीची मुदत दि. १५ जून १९१३ ते १४ जून १९१६ पर्यंत एकूण तीन वर्षांची होती. त्यानंतर बोटीने प्रवास करून डॉ. आंबेडकर दिनांक २० जुलै १९१३ रोजी दुपारी १२ वाजता न्यूयॉर्क येथे पोहचले.

बडोदा संस्थानचे स्कॉलर असलेले बाबासाहेब परदेशी उच्चशिक्षणासाठी प्रथमतः अमेरिकेतील न्यूयॉर्क शहरातील कोलंबिया विद्यापीठामध्ये गेले. अर्थशास्त्र शाखेमध्ये त्यांनी १९१३ ते १९१६ या तीन वर्षांसाठी प्रवेश मिळवला. त्यांनी या विद्याभ्यासाकरता प्रमुख विषय अर्थशास्त्र व इतर विषय म्हणून समाजशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान हे विषय निवडले. न्यूयॉर्कमध्ये सुरुवातीस ते कोलंबिया विद्यापीठाच्या धईले हॉलमध्ये राहिले आणि नंतर रस्ता नं. ११४ वरील कॉस्मोपॉलिटन क्लब, न्यूयॉर्क पश्चिम

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जी. बिड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"जलसिंचनामुळे शेतकऱ्यांच्या विकासाचा सामाजिक अभ्यास"

संशोधक

जपकर अक्षय रावसाहेब

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that shri. **जपकर अक्षय रावसाहेब** of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "जलसिंचनामुळे शेतकऱ्यांच्या विकासाचा सामाजिक अभ्यास" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	50	15	65

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा.वाघुले एस.एन., प्रा. डॉ. शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक / / २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
जपकर अक्षय रावसाहेब

प्रकरण पहिले
विषय निवड आणि अभ्यास पध्दती

१.१ प्रस्तावना :-

पाणलोट क्षेत्र विकास-गरिब व श्रीमंत यांच्या उत्पन्न बदलातील दरिचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास हा विषय प्रबंध सादरीकरणाकरीता घेतल्याने प्रबंध बनवितांना प्रकरण क्रमांक एक मध्ये विषय निवडीची कारणीमिमांसा, उद्दिष्टये, संशोधनाचे स्वरुप, माहितीचा संकलनांच्या पध्दती व प्रकरण रचना यांचा विस्तृत अभ्यास केलेला आहे. खरे तर पाणलोट क्षेत्र विकास ही संकल्पना सर्वांगीण विकासाची संकल्पना आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ग्रामीण विकासाचा प्रथमच एवढया विस्तृतपणे विचार केला गेला आहे. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होणाऱ्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा योग्य वापर म्हणजेच पाणलोट क्षेत्र होय. बऱ्याच जणांच्या म्हणण्यानुसार ही एक तांत्रिक संकल्पना आहे. पण या संकल्पनेला तांत्रिक म्हणुन आपण आपल्या विकासाची दारे बंद करित आहेत असे म्हणावेसे वाटते. या क्षेत्रात शासनाने बरेच कामे केलेले आहेत. पाणलोट क्षेत्राच्या विकासासाठी शासनाच्या अनेक विभागांची आवश्यकता असते. पण आजपर्यंत असे दिसुन आले आहे की या विभागांमध्ये सर्वच पातळयांवर समन्वय साधणारी व्यवस्था नाही जलसंवर्धन विभागाची स्थापना झाल्यामुळे हा प्रश्न थोडया प्रमाणात सुटेल अशी आशा आहे. गेल्या काही वर्षापासुन ग्रामीण भागात काम करीत असतांना असे लक्षात आले की पाणलोट क्षेत्र विकास ही संकल्पना व कार्यकर्ते म्हणजे एक हत्ती व सात आंधळे अशी परिस्थिती आहे. आजही पाणलोट क्षेत्र विकासाबदद्ल बऱ्याचशा भागामध्ये प्रसार व माहिती नसल्याचे जाणवते. तसेच पाणलोट क्षेत्र विकासात झालेले उत्पन्नाचे वितरण कशा प्रकारे आहे. यावर कुठलेही संशोधन अथवा अभ्यास झालेला नाही. त्यामुळे या प्रबंधामध्ये अशााच एक समस्येचा विषय घेवुन त्याची सत्यता पडताळणी करण्याचे कार्य करत आहे.

१.२ विषय निवडीची कारणमिमांसा :-

भारतात दुष्काळाची समस्या वेळोवेळी अनेक भागांमधुन जाणवत आहे. सन १९९१-९२ साली महाराष्ट्रात दुष्काळी परिस्थिती सर्वत्र जाणवली. जवळजवळ तीस

हजार गावांत पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न उभा राहीला. राज्याच्या ३० टक्के लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रावर सरासरी वर्षाला एक मीटर एवढा पाऊस पडतो. या पडणाऱ्या पावसाचे पाणी कही कमी नाही. कोकण पट्टीत ५०४० मि.मी. एवढा पाऊस पडतो. तर विदयार्थात १००० मि.मी. अशी पावसाची नोंद शेकडो वर्षाची आहे. पण हा पाऊस सरसरीने जरी कती असला तरी दरवर्षी पडणा-या पावसाचे प्रमाण कमी जास्त होणे. त्याचप्रमाणे पावसाच्या कालावधीत होणारा कमी जास्तपणा यामुळे निरनिराळया भागात दुष्काळी परिस्थिती जाणवते. पावसाळयात पडणाऱ्या पावसाचे पाणी नदयांमधुन पुराद्वारे वाहुन जाते. त्याची साठवण करुन ते पाणी मोठया धरणांच्या आणि कालव्यांच्या सहाय्याने वर्षभर उपलब्ध करुन देण्याचे नियोजन स्वातंत्र्यपुर्व काळात सुरु झाले. महाराष्ट्रात आज अशा प्रवाही सिचंनाची उपलब्धता २६ लाख हेक्टर जमिनीवर आहे. एवढया मोठया प्रमाणावर नियोजन होत असतांना प्रत्यक्षात मात्र प्रवाही सिंचन आणि भुगर्भातील पाणी यामुळे फक्त १३ टक्के एवढीच जमिन आज सिंचनाखाली आहे. अशा या मोठया प्रमाणात पावसावर अवलंबुन असणा-या शेतीचे नियोजन कसे करावयाचे कोणत्या उपायांनी शेती उत्पन्नाला स्थिरता प्राप्त होईल. हे प्रश्न हाताळणीसाठी अनेक शासकीय उपयांचा अवलंब करण्याचे प्रयत्न आजपर्यंत झाले आहेत. हया पार्श्वभूमीचा अभ्यास करुन गेल्या काही वर्षात स्वयंसेवी संस्था आणि शासनाने राबविलेल्या काही प्रयोमामधून जे यश मिळाले त्या प्रयोगाला पाणलोट क्षेत्र विकास ही संकल्पना म्हटले जात आहे. पडणा-या पावसाचे नियोजन करुन जमिनीची धुप थांबविणे व भुगर्भातील पाणीसाठा वाढविणे ही या कार्यक्रमाची गुरुकिल्ली आहे. नियोजनातुन गावपातळीवरिल ३० टक्के वहीताखालची जमिन संरक्षित सिचंनाखाली आणता येवु शकते असेही याकार्यक्रमातुन सिध्द झाले आहे.

एकंदरित पाणलोट क्षेत्र विकास ही संकल्पना लोकांना फायदयाची म्हणण्यापेक्षा वरदान ठरत आहे. पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे गावचा पाणीप्रश्न व गावातील सिंचनाचा प्रश्न सुटतो. गावचा इतर जगाशी संपर्क वाढतो. गावामधील वनीकरण वाढतो गावात माहिती व तंत्रज्ञानाची, शिक्षणाचा प्रसार वेगाने वाढतो असे अनेक लाभ पाणलोट क्षेत्र

विकासामुळे मिळतात. परंतु या लाभाचे वितरण सर्वांना कशा प्रमाणात होत आहे. याकडे कुणाचेही लक्ष जात नाही. कारण भुमिहीनांना शेतकऱ्यांच्या मानाने कमी लाभ मिळतात. अल्पभुधारक व मजुर यांचे उत्पन्न विशेष मर्यादे पर्यंतच वाढवता येऊ शक्ते. परंतु मोठे भुधारक व श्रीमंत यांना या पाणलोट क्षेत्राचा अधिक फायदा होतो असे वादविवाद पाणलोट क्षेत्र विकासामध्ये निर्माण झालेले आपणांस दिसतात. त्यामुळे या वादविवांदावर प्रकाश टाकणे अनिवार्य ठरते व हे गरिब व श्रीमंत वर्गातील जी उत्पन्न बदलातील दरि निर्माण होते व त्यामुळे जे आर्थिक व सामाजिक असंतुलन निर्माण होते व वादास कारणीभुत ठरते त्यांची पडताळणी करणे गरजेचे ठरते. त्यामुळे या पडताळणी हेतुन पाणलोट क्षेत्र विकास, गरिब व श्रीमंत यांच्या उत्पन्न बदलातील दरिचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास हा विषय निवडला आहे.

१.३ **उद्दिष्टये** :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी विषयाच्या अनुषंगाने अभ्यासासाठी अनुमान व निष्कर्ष काढण्याहेतुने विषयाचे उद्दिष्टये ठरविणे अतिशय गरजेचे ठरते.

१) पाणलोट क्षेत्र विकास धानोरे, ता. आष्टी, जि.बीड या गावाचे अध्ययन करणे.

२) पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे गावामधील जे जलसिंचन क्षेत्रात वाढ झाली आहे ती मोजणे.

३) पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे गावातील पाणी प्रश्नांची सोडवणुक झाली आहे का ते अभ्यासणे.

४) गावातील एकूण बदललेल्या पिकरचनेचा अभ्यास करणे.

५) गावामधील जलसिंचनाचे स्वरुप, व्याप्ती व जलसाठयात झालेली वाढ तपासणे.

६) पाणलोट क्षेत्रामुळे जी पाण्याची पातळी वाढली आहे त्यामुळे होणारे फायदे अभ्यासणे.

७) पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे जे उत्पन्नामध्ये बदल होतात किंवा फायदे होतात ते शोधणे.

८) पाणलोट क्षेत्रामधिल गरिब आणि श्रीमंत यांना जे लाभ होतात ते किती प्रमाणात होतात ते मोजणे व गरिब आणि श्रीमंत वर्णातील दरि शोधणे.

९) पाणलोट क्षेत्र विकासामुळे लोकांच्या उत्पन्नमध्ये होणा-या वाढीची कारणे शोधणे.

१०) पाणलोट क्षेत्रामधील शेतक-यांच्या असणा-या समस्या, प्रश्न अभ्यासणे व त्यावर उपाययोजना कोणत्या सुचविल्या जाता ते अभ्यासणे.

११) गरिबांचे असणारी उत्पन्नाची साधने व उत्पन्न विचारात घेणे.

१२) श्रीमंताचे असणारी उत्पन्नाची साधने व उत्पन्न विचारात घेणे.

१३) पाणलोट क्षेत्रामधील उत्पन्न विषमतेचे प्रमाण व त्यांची कारणे शोधणे

१४) पाणलोट क्षेत्र विकासामधील लोकांनी पाणलोट क्षेत्राबद्दलची असणारी मते विचारात घेणे.

१.४ संशोधनाचे स्वरुप :-

कुठल्याही संशोधकास संशोधन प्रकल्पचा अभ्यास करतांना तयाचे स्वरुप ठरविणे अत्यंत गरजेचे असते. कारण सभोवताली असणारे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, वैज्ञानिक इ. सर्व घटकांचा विचार करावा लागतो. त्यामुळे संशोधकास एखादी संकल्पना मजबुत करावी लागते. त्यासाठी त्या संकल्पनेची मांडणी तिची उद्दिष्टये ती निवडीची कारणीमीमांसा करणे गरजेचे ठरते. संशोधनाच्या स्वरुपामध्ये विषय निवडीपासून ते अनुमान व निष्कर्ष मांडणीपर्यंतच्या विविध टप्प्यामध्ये विषयास अनुसरुन विविध अंगांचा अभ्यास करावा लागतो. विविध ठिकाणावरुन वेगवेगळी माहिती संकलीत करावी लागते.संकलित माहितीद्वारे अचूक सारांक्ष लेखन होणे गरजेचे ठरते. संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयाचे उद्दिष्टांवरुन संशोधनाचे स्वरुप ठरते.

पाणलोट क्षेत्र विकास-गरिब व श्रीमंत यांच्या उत्पन्न बदलातील दरिचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यास या संशोधनाचे स्वरुप या विषयाच्या उद्दिष्टांवर केंद्रीत आहे. निसर्गातील व समाजातील विविध बदलत्या घटकांचा प्रभाव विषयावर व उद्दिष्टांवर पडू शकतो.त्यामुळे अनुमान चुकीची ठरु शकतात. अशा विविध घटकांवर लक्ष ठेवून व उद्दिष्टये व गृहीतकांना अनुसरुन संशोधनाचे स्वरुप असावयास हवे.

१.५ माहितीचे संकलन :-

संशोधकास विषयाच्या अभ्यासाठी विविध घटकांची माहिती संकलित करण्याची आवश्यकता असते. विविध ठिकांवरुन जी माहिती संकलित केली जावु शकते. प्रस्तुत शोध प्रबंधासाठी माहितीचे संकलन पुढिल दोन स्त्रोताद्वारे करण्यात आलेले आहे.

प्राथमिक स्त्रोत :-

१.५.१ पाणलोट क्षेत्र विकास गरीब व श्रीमंत-

यातील आर्थिक व सामाजिक अभ्यास या विषयाच्या माहिती संकलनामधील प्राथमिक स्त्रोताद्वारे धानोरे येथील प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे माहिती संकलनांचा समावेश होतो. प्राथमिक स्त्रोतात निर्धारीत लोकांच्या प्रत्यक्ष सर्वेक्षणादरम्यान माहिती संकलित करण्यात आली.व्यक्तीगत मुलाखतीद्वारे लोकांची मते, विचार जाणून सत्यता अभ्यासण्याचे कार्य करण्यात आलेले आहे. उददीकरणास अनुसरून प्रश्नावली तयार केली व त्याद्वारे एकूण सर्वेक्षणाचे प्रमाण ठरवून गावातील लोकांच्या विविध आर्थिक, सामाजिक अंगाची पाहणी प्राथमिक माहिती संकलनाद्वारे करण्यात आली.

दुय्यम स्त्रोत :-

स्वतः तथ्य संकलन न करता इतरांनी केलेल्या किंवा लिहलेल्या संदर्भग्रंथाचा सामावेश होतो. द्वितीय माहितीद्वारे विषयाच्या अभ्यासासाठी धानोरे ग्रामपंचायती , कृषीविभाग आष्टी, बॉस्को ग्रामीण विकास येथून माहिती संकलित केली. त्याबरोबर विविध ग्रंथ, इंटरनेटद्वारे विविध पाणलोट क्षेत्रावर आधारीत वेबसाईटमधून माहिती संकलनाचे व अभ्यासाचे कार्य करण्यात आले आहे.

संशोधन आराखडा व प्रकरण रचना :-

प्राथमिक व द्वितीय संकलनाद्वारे जी माहिती व अभ्यास केला जातो तिचे सादरीकरण व योग्य रचना करणे गरजेचे ठरते. त्यामुळे विषयाची विविध प्रकरणराद्वारे मांडणी व संशोधनास मूर्तस्वरूप देणे, माहितीचे योग्य व अचूक स्पष्टीकरण व रचना होणे गरजेचे असते. त्यामुळे विषयास अनुसरून माहितीचे विविध प्रकरणाद्वारे माहितीचे प्रकटीकरण करण्यात आलेले आहे.

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"महाविद्यालयन विद्यार्थ्यामधील रहदारी विषयक जाणीवेचा अभ्यास"

संशोधक

खिलारे संध्या दत्तात्रय

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that **खिलारे संध्या दत्तात्रय** of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: **"महाविद्यालयन विद्यार्थ्यामधील रहदारी विषयक जाणीवेचा अभ्यास"** as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	65	17	82

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा.रणदिवे बी.ए., डॉ. शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक / / २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
खिलारे संध्या दत्तात्रय

अनुक्रमणिका

१.१ प्रास्ताविक
१.२ संशोधनाची गरज
१.३ संशोधनाचे महत्त्व
१.४ शीर्षक
१.५ कार्यात्मक व्याख्या
१.६ उद्दिष्टे
१.७ गृहितके
१.८ परिकल्पना
१.९ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा
१.१० समारोप

२.१ प्रस्तावना
२.२ जनसंख्या
२.३ न्यादर्श
२.४ संशोधनाचे प्रकार
२.५ संशोधन पध्दती
२.६ अभिकल्प
२.७ चले
२.८ संशोधनाची साधने
२.९ संख्याशास्त्रीय साधने
२.१० प्रत्यक्ष कार्यवाही

३.१ प्रस्तावना
३.२ माहितीचे संकलन
३.३ माहितीचे विश्लेषण

४.१ सारांश
४.२ निष्कर्ष
४.३ शिफारशी
४.५ निष्कर्षाचे सामान्यीकरण

प्रश्नावली

प्रकरण पहिले
संशोधन विषयाची ओळख

१.१ प्रास्ताविक :-

आज भारत देश विकसनशील देशांच्या रांगेतुन विकसित देश होण्याच्या प्रगतीपथावर आहे. ही प्रगती पूर्वकाळापासून म्हणजेच मानवाच्या उत्क्रांती पासूनच सुरु झाली.

अश्मयुगात मानवाने खुप प्रगती केली, गारगोटी एकावर एक घासल्यानंतर त्यातून ठिणगी निर्माण होते, यावरुन अग्निचा शोध लागला. स्वतःचे अन्न मिळवणे यासाठी शिकार करु लागला, तसेच विविध हत्यारे बनवून संरक्षण करणे व एकोप्याने राहणे यासारखे एकामागून एक शोध घेत याच काळात चाकाचा शोध लागला. या चाकाचा उपयोग करुन सुरुवातीला हातगाडी मग प्राण्यांच्या साहाय्याने गाडी ओढणे मग त्यासाठी बैल व घोडा इ. प्राण्यांचा वापर करुन बैलगाडी व घोडागाडी म्हणजेच 'टांगा' तयार करण्यात आले. दिवसेंदिवस मानवाची प्रगती होत गेली. मग त्याने सायकल तयार केली. त्यामुळे एका ठिकाणाहून दूसऱ्या ठिकाणी जाणे जास्त सुलभ झाले.त्यानंतर मानवास मोटारसायकलचा शोध लागला यामुळे कमी वेळात ठिकठिकाणी पोहचणे शक्य झाले.

आज विविध प्रकारची वाहने उपलब्ध आहेत. दूचाकी, चारचाकी, रिक्षा इ. आज प्रत्येकाला वाहन हवे असते. वाहनामुळे वेळेचे नियोजन सुलभपणे करता येत व त्यामुळे एखाद्या ठिकाणी लवकरात लवकर पोहोचता येते. वाहनांमुळे कोणतेही काम लवकर व वेळेत करता येते.म्हणजेच एखाद्या कामासाठी वेळेत कामाच्या ठिकाणी पोहचता येते.वाहनांमुळे मानव गतिशिल बनला आहे.

आज लहान मूलदेखील म्हणजेच बाल्यावस्थेतील नुकतेच कळायला लागलेले मूलदेखील रस्त्यावरील किंवा दूकानातील छोटया खेळण्यातल्या सायकल किंवा स्कुटरकडे बोट दाखवून मला ते हवे आहे असे हट्ट करते. एकुणच सर्वांमध्ये आज वाहनांविषयी खूप 'क्रेझ ' आढळते.

आजकल कुमारवयीन मुलांचाही वाहनांकडे कल वाढला आहे. स्वतःचे वाहन हवे म्हणून प्रत्येकजण आपल्या पालकांकडे हट्ट करतात. माझ्या मित्र मैत्रिणींकडे वाहन आहे मग मला का नाही. मला देखील वाहन हवे आहे अशा मागण्या मुले पालकांकडे करतात.

पालकही मुलांच्या सोयीसाठी व प्रेमापोटी त्यांना वाहन घेऊन देतात यामध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा वाहनांकडे जास्त ओढा आढळतो. या विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयात जाण्यासाठी व त्यांनतर विविध विषयांसाठी वेगवेगळया शिकवण्यांना जायचे असते. एका शिकवणीनंतर दुसऱ्या शिकवणीची वेळ असते तसेच दुसऱ्या शिकवण्या वेगवेगळया ठिकाणी असतील तर त्यांच्यातील अंतर जास्त असेल तर वेळेत त्या ठिकाणी पोहोचणे गरजेचे असल्याने ते वाहनांचा वापर करतात व वेळेचे नियोजन करण्यासाठी भरधाव वेगाने वाहने चालवितात व अशाप्रकारे वाहन चालविताना त्यांच्याकडून अनेक चुका घडतात. कित्येकांकडे तर वाहनाचा परवानाही नसतो. वाहन कसे हाताळायचे ? कसे चालवायचे ? याचे प्रशिक्षणही घेतलेले नसते.वाहतुकीच्या नियमांकडे सर्रासपणे दूर्लक्ष केले जाते व त्यामुळे अपघाताला सामोरे जावे लागते.

आज दळणवळणामध्ये विज्ञान तंत्रज्ञानामुळे झपाटयाने विकास झाला आहे. पण या विकासाबरोबरच अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जसे की, लोकसंख्या, विस्फोट, सुशिक्षित बेकारांची वाढती संख्या, गरिबी, उपासमार, कुपोषण दारिद्रय, अत्याचार, स्त्री-भ्रुणहत्या, बालगुन्हेगारी, बालमजूर, जेष्ठ व कनिष्ठ या दोन वर्गांमधील दिवसेंदिवस वाढणारी दरी व यापैकीच प्रकर्षाने जाणवणारी व आपल्या दैनंदिन आयुष्यांशी जोडलेली एक समस्या म्हणजेच रहदारीची समस्या, रहदारीच्या समस्येमुळे शहरात वाहतुकींची कोंडी होते. परिणामी वाहतुक ठप्प होते. त्यामुळे शहरांचे नियोजन बिघडून व्यवस्थापनावर ताण येतो.

अहमदनगर शहरामध्येही दिवसेंदिवस वाहनांचे प्रमाण जास्त वाढत आहे. त्यातच रस्त्यांची तर फारच दुर्दशा झाली आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टिने महाराष्ट्र राज्यात अहमदनगर जिल्ह्याचा प्रथम क्रमांक लागतो. पण विकासाच्या बाबतीत शहर अजूनही मागासलेला आहे. रस्त्यांवर फार खड्डे आहे असे म्हणण्यापेक्षा खडयांचा रस्ता असेच म्हणणे योग्य ठरेल. सर्वजण रहदारीच्या समस्येविषयी चर्चा करतात. रस्त्यांच्या दुर्दशेबद्दल चर्चा करतात. मंत्री, अधिकारी रस्ते व्यवस्थित करण्याचे आश्वासन देतात, परंतु यापैकी ठोस पाऊले कोणीच उचलत नाही. यामुळे शहरांमध्येही वाहतुकीची कोंडी होते.या कोंडीतून सुटका करण्यासाठी शहराला रिंग रोडची अत्यंत आवश्यकता आहे. मोठया शहरांना जोडणारे वाहतुक मार्ग शहराच्या मध्यवर्ती ठिकाणाहून जातात. त्यामुळे सर्व अवजड

सामानांची ने आण करणारे मालट्रक, ट्रेलर, कंटेनर हे याच मार्गाचा वापर करतात. त्यामुळे शहरातल्या वाहनांच्या वाहतुकीची कोंडी होते. यामध्ये सायकल चालवणारी शाळकरी मुले व दुचाकीस्वारी,पादचारी या सर्वांचाच समावेश असतो.या मोठया अवजड वाहनांमुळे शहरात अपघात घडून येतात व मोठया प्रमाणावर जिवितहानीही होते. यासाठी शहराबाहेरुन वाहतूक मार्गाची सोय केली गेली पाहिजे व उड्डाणपूलही उभारले गेले पाहिजेत. जेणेकरुन या मोठया वाहनांचा शहरातून प्रवेश न होता शहराच्या बाहेरच्या मार्गाने त्याची वाहतुक होईल.व पर्यायाने शहरात होणाऱ्या अपघाताला आळा बसण्यास मदत होईल.

शहरामध्ये वाहतुकीच्या नियमांकडेही सतत दूर्लक्ष केले जाते. वाहतूक नियंत्रण शाखा व प्रशासन यांच्याकडूनही फारशी कठोर कारवाई होताना दिसत नाही. त्यामुळे नियमांचे पालन न करणे, विनापरवाना वाहन चालविणे, वेगाने वाहन चालविणे असे प्रकार दिसून येतात.

वाहतुकीच्या नियमांकडे सर्रास होणारे दूर्लक्ष व त्यामुळे निर्माण होणारी रहदारीच्या समस्या कमी करण्यासाठी महाविद्यालयीन स्तरावरच विद्यार्थ्यांना रहदारीविषयक नियमांची व स्वतःच्या सामाजिक जबाबदारीची जाणीव करुन दिली तर अपघाताचे प्रमाण निश्चित कमी कसा येईल व त्यादृष्टिने हे संशोधन हाती घेणे संशोधकास आवश्यक वाटते.

१.२ संशोधनाची गरज :-

दररोज रस्त्याने जात असताना संशोधकास रस्त्यावर बरीच वर्दळ दिसून येते. यामध्ये विविध प्रकारच्या अनेक गाडया भरधाव वेगाने रस्त्यावरुन जाताना दिसतात. यामध्ये अधिक प्रमाण लक्षात घेतले तर महाविद्यालयीन विद्यार्थी व विद्यार्थीनी जास्त प्रमाणात आढळून येतात. ही मुले अगदी भरधाव वेगाने एखादा गड जिंकायचा आहे या आविर्भावात गाडी चालवताना आढळून येतात.

महाविद्यालयीन विद्यार्थी व विद्यार्थीनींचा गट हा कुमारवयीन असतो. व कुमारवयीन असल्याने या अवस्थेत विद्यार्थ्यांचा शारिरीक व भावनिक विकास झपाटयाने होत असतो. त्यांच्या शरीररचनेत दिसून येतील असे बदल होत असतात.विविध अंतःस्त्रावी ग्रंथी स्त्रवू लागतात. यामुळे विद्यार्थी गोंधळून जातात. कुमारवयीन अवस्था ही

गोंधळाची अवस्था असते. या अवस्थेत विद्यार्थ्यांमध्ये चंचलता दिसून येते. धडाडीने कार्य करण्याची वृत्ती असते. इतरांपेक्षा मी काहीतरी वेगळे केले पाहिजे म्हणजे माझी छाप इतरांवर पडेल. तसेच विविध प्रकारचे स्टंट करण्याकडे या वर्गाचा जास्त ओढा असतो. यामध्ये दोन्ही हात मोकळे सोडून गाडी चालविणे, पुढचे चाक हवेत उचलून फक्त मागच्या एका चाकावर गाडी चालवणे, वेगात गाडी आणून करकचून ब्रेक लावून जागच्या जागी गाडी फिरवणे. ॲक्सेलेटर उगीचच जोरात फिरवून गाडीचा विशिष्ट आवाज करणे, वेगाने गाडी चालवून डिस्क ब्रेक लावून गाडी पुढच्या चाकावर उभी करुन मागचे चाक हवेत ठेवणे अशाप्रकारे स्टंट करण्याने इतरांचे लक्ष त्यांच्याकडे वेधून त्यांच्यावर छाप पाडण्याचा प्रयत्न केला जातो. तरुणाईचं सळसळतं रक्त असे यामुळेच म्हटले जाते.

वडीलधाऱ्यांनी जर हिताच्या दृष्टिने दोन गोष्टी सांगितल्या तर या विद्यार्थ्यांना हा त्यांचा अपमान वाटतो. आम्हाला सर्व समजते सांगण्याची काहीएक गरज नाही या आविर्भावात ते वागतात व या वडिलधाऱ्यामंडळीच्या बोलण्याकडे सर्रास दूर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ती जास्त असते.

नियम हे मोडण्यासाठी व कायदे हे तोडण्यासाठीच असतात.अशी त्यांची धारणा दिसून येते. यामुळे या वयोगटातील विद्यार्थी सुसाट, भरधाव वेगाने गाडया चालवतात व अपघात घडतात.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये रहदारीविषयक नियमांची जाणीव झाली तर अपघाताचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल. या विद्यार्थ्यांमध्ये रहदारीविषयक नियमांची अभिवृत्ती विकसित व्हावी म्हणून हे संशोधन गरजेचे आहे.

१.३ संशोधनाचे महत्त्व :-

अहमदनगर हे शहर तसे आता बरेच गजबजलेले असते व अशा शहरात प्रवास करणे, मग ते स्वतःच्या मालकीच्या वाहनाने असो किंवा सार्वजनिक वाहतुकीच्या माध्यमातून पण हा प्रवास फारसा आनंददायक राहिलेला नाही, वाहतुकीच्या नियमांचे सर्रास होणारे उल्लंघन, चुकीच्या पध्दतीने उभी केलेली वाहने, वाहने उभी करण्यापूर्वी - वळविण्यापूर्वी योग्य ते संकेत न देणे अशा अनेक स्वरुपांच्या तक्रारी आपण वाहतुकीच्या संदर्भात अनुभवत असतो.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये अधिक प्रमाणात वाहनांबद्दल असणारा कल लक्षात घेता या विद्यार्थ्यांना रहदारीविषयक नियमांची व्यवस्थित माहिती देणे आवश्यक आहे.यामध्ये परवान्याचे महत्त्व, वाहन चालविताना अपघात झाल्यास प्राथमिक उपचार कसे करावेत ? त्यासाठी वाहनाच्या प्रथमोपचार संचामध्ये काय -काय साहित्य कायमस्वरुपी ठेवावे?

वाहनविषयक कोणती कागदपत्रे नेहमी बरोबर बाळगावीत ? विविध नियम व चिन्हे यांचा अर्थ काय ? त्याचा वापर इ.बद्दल माहिती देऊन या विद्यार्थ्यांमध्ये रहदारी विषयक नियमांची माहिती देता येईल.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये परिवहनविषयक सकारात्मक अभिवृत्तीची जाणीवजागृती होईल.

या विद्यार्थ्यांना वाहने देताना या विद्यार्थ्यांच्या पालकांनाही पूर्णपणे जागरुक राहून, विद्यार्थ्यांना वाहन परवाना काढून देऊन मग वाहन चालवायला द्यावे. अशाप्रकारे पालकांमध्येही परिवहन विषयक अभिवृत्तीची जाणीव जागृती होईल.या विद्यार्थ्यांनी रहदारी विषयक नियमांचे पालन केल्याने तसेच इतरांनाही या नियमांचे पालन करण्यास प्रवृत्त केल्याने अपघाताला आळा बसण्यास मदत होईल व शहरामध्ये होणारी वाहतुकीच्या कोंडीची अडचण बऱ्याच प्रमाण कमी करता येईल.

१.४ शीर्षक :-

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमधील रहदारीविषयक
जाणिवेचा अभ्यास.

१.५ कार्यात्मक व्याख्या :-

शैक्षणिक संशोधनामध्ये एखाद्या चलाचा, संज्ञेचा सर्वसामान्य अर्थ न घेता, त्या विशिष्ट संशोधन प्रक्रियेत एखादा निश्चित अर्थ घेतला जातो. या निश्चित केलेल्या अर्थास, शब्दांकित करावे, व या अर्थास त्या चलाची संशोधन प्रक्रियेतील कार्यात्मक व्याख्या असे म्हणतात.

कार्यात्मक व्याख्यांमुळे संशोधन प्रक्रियेत संशोधकाला एखाद्या विशिष्ट चलासंबंधी जो निश्चित अर्थ अभिप्रेत आहे तो इतरांना समजतो.

1) महाविद्यालयीन विद्यार्थी

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि- बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"माध्यमिक शाळेमध्ये शिक्षणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक गरजांचा तौलनिक अभ्यास"

संशोधक

खोमणे सोमनाथ दत्तात्रय

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that **खोमणे सोमनाथ दत्तात्रय** of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "माध्यमिक शाळेमध्ये शिक्षणाऱ्या ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक गरजांचा तौलनिक अभ्यास" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022

Paper No.	XII & XVI		
Out of	80	20	100
Mark obtained	65	15	80

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/8/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. डॉ. गायकवाड एस.डी. डॉ.शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक / / २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
खोमणे सोमनाथ दत्तात्रय

प्रकरण पहिले
विषय प्रवेश

१.१ प्रस्तावना -

शाळा व कुटुंब या सामाजिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था आहेत. या औपचारिक व अनौपचारिक संस्थामुळे मुलांचे सामाजिकरण होते. मुलांच्या सामाजिक गरजा ओळखून त्यांना शालेय व परिसरातील जीवनात सुरक्षितता मिळवून देणे महत्त्वाचे आहे. त्याला प्रेममय वातावरणाची गरज असते. सुरक्षिततेची भावना व प्रेम, माया वात्सल्ये या त्यांच्या मूलभूत मानसिक व भावनिक गरजा होय. "आईच्या दुधाइतकीच" त्याला जिव्हाळयाची व सुरक्षिततेची आवश्यकता असते. कुटुंबाच्या बाबतीत बोलायचे झाल्यास आज आई, वडील दोघांनाही नोकरीची व ग्रामीण भागात मजूरीची गरज भासते. त्यामुळे मुलांना त्यांचा पुरेसा सहवास मिळू शकत नाही. त्याचप्रमाणे आर्थिक विषमता मुलांच्या शिक्षणावर कसा परिणाम करते हाही मुद्दा विचारात घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक परिस्थिती उत्तम असलेल्या व्यक्तीच्या मुलांना विकासाच्या शिक्षणाच्या ज्या सोयी व साधने उपलब्ध असतात ती गोरगरिबांच्या मुलांना नसतात. भारतातील बहुसंख्य जनता दारिद्रयात खितपत पडली आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा यासारख्या जीवनाच्या प्राथमिक व अत्यावश्यक गरजा भागविण्याचे सामर्थ्य तिच्यात नाही या परिस्थितीत मुलांच्या विकासाकडे लक्ष देण्यास कोणास फुरसद आहे? पैसा, शैक्षणिक वातावरण व प्रोत्साहन यांच्या अभावी जन्मत: बुद्धिमान असलेल्या अनेक मुलांची बुद्धी गंजून जात असलेली पाहावयास मिळते. ग्रामीण भागातील राहणाऱ्या मुलांचे अनुभवविश्व तेथील जीवन व व्यवसाय यांच्या पुरतेच मर्यादित असते. वृत्तपत्रे, वाचनालये, सामाजिक व सांस्कृतिक संस्था, मोठमोठया कचेऱ्या, कारखाने, रस्ते, वाहने दवाखाने, व्याख्याने करमणूकीची साधने खेडयामध्ये नसतात. त्यामुळे तेथील मुलांच्या ज्ञानाचेही क्षेत्र सीमित होते. त्याच प्रमाणे अनेक बरीच कारणे असतात. त्यामुळे आज शाळेवरची जबाबदारी आणखी वाढते. मुलांच्या सामाजिक गरजा कोणत्या हे समजले तर शिक्षकांना याबाबतीत उपाययोजना करणे शक्य होईल. त्या दृष्टिकोनातून हा प्रकल्प महत्वाचा आहे.

१.२ संशोधनाची गरज

मूलभूत गरजा, शैक्षणिक गरजा पूर्ण होतात का? वातावरण कसे आहे. आर्थिक परिस्थिती कशी आहे. अध्ययन अनुभव कसा आहे? तो पुरेसा आहे का? पुढील शिक्षणाची व्यवस्था समाज किंवा कुटुंब पूर्ण करेल काय? समाजमान्येतीची गरज कशा प्रकारे पूर्ण होते आहे. हुशार विदयार्थ्यांची दखल समाज घेतो काय? त्यांची भावनिकता, मानसिकता जपण्यासाठी आई वडील काळजी घेतात का? मुलांना इतर कामे करावी लागतात का? त्याचप्रमाणे या मुलांना शाळा कशा प्रकारे मार्गदर्शन करतात. बदलत्या कुंटुब व समाज व्यवस्थेमुळे मुलांच्या भावनिक व सामाजिक गरजा भागत नाहीत ही एक मोठी शोकांतिका आहे. मानव हा समाजप्रिय प्राणी आहे. तो जर प्रतिकूल परिस्थितीत वाढल असेल तर त्यांचा सामाजिक विकास होणार नाही. बालकांच्या सामाजिक गरजांची पूर्तता झाली तर त्यांचा चांगल्या प्रकारे विकास होऊ शकतो. त्यासाठी कुटुंब, शाळा व समाज यांनी जाणीवपूर्वक हातभार लावणे गरजेचे आहे. वरील गोष्टीची पूर्तता कशा प्रकारे होते हे जाणून घेण्याची जिद्द मनामध्ये होती तसेच त्यादृष्टीने विषयाबद्दल जाणीव जागृती करणे. व सामाजिक गरजांची शोध घेणे या दृष्टिने प्रस्तुत संशोधन हाती घेण्याची गरज आहे असे वाटले.

१.३ संशोधनाचे महत्त्व

साधारपणे माध्यमिक विद्यालयातील विदयार्थ्यांचा वयाचा कालखंड १४ ते १६ असतो. म्हणजेच "कौमार्यावस्थेचा कालखंड होय." या कालखंडातील विदयार्थ्यांच्या "सामाजिक गरजा" कोणत्या आहेत हे जर समजले तर शाळा, समाज व कुटुंब यांच्याकडून सामाजिक गरजांची दरी भरून निघेल. त्याच प्रमाणे हे संशोधन खालील घटकांसाठी फायदेशीर होईल.

शिक्षक :- १४ ते १६ या वयाच्या कालखंडातील विदयार्थ्यांच्या सामजिक गरजा कोणत्या हे शिक्षकांना समजेल व त्याप्रमाणे ते विदयार्थ्यांना वैयक्तिक मार्गदर्शन करतील. त्या कशा सोडविल्या पाहिजेत. याची जाणीव विदयार्थ्यांना करून देतील.
मुख्याध्यापक – मुख्याध्यापकाला विदयार्थ्यांच्या सामाजिक गरजा कोणत्या हे जर समजले तर ते आपल्या सहाकारी शिक्षकांना या संदर्भात मार्गदर्शन करतील. पालक

शिक्षक सभेचे आयोजन करतील त्याचप्रमाणे मुख्याध्यापक संस्था चालकांना या बाबतीत माहिती देतील. संस्थेकडून या गरजा सोडविण्यासाठी मदत मिळवू शकतील, अशा प्रकारे मुख्याध्यापक शाळेचा मुख्य केंद्रबिंदू असल्याने अनेक समस्या शाळेमध्ये सोडविण्यास कर्तव्यदक्ष होतील.

पालक – त्याचप्रमाणे अनेक पालकांना आपल्या मुलांच्या गरजा कोणत्या याची जाणीव नसते. प्रस्तुत संशोधनामुळे आपल्या पाल्याच्या कोणत्या गरजा आहेत. त्यांना कशा प्रकारे मार्गदर्शन करावे हे समजून येईल. व तशी उपययोजना करण्यास प्रवृत्त होतील.

इतर घटक :– त्याचप्रमाणे समाजामध्ये अनेक सेवाभावी संस्था असतात. आर्थिक दृष्टया दुर्बलांना मदत करतात. त्यांनाही सामाजिक गरजा विषयी जाणीव होईल व सढळ हाताने हुशारांना मदत करता येईल.

एकूणच शिक्षण प्रणालीशी निगडीत घटकांना व सामाजिक संस्थांना या समस्यांचे सापेक्ष महत्व प्रस्तुत संशोधनामुळे कळेल.

१.४ संशोधन शीर्षक / समस्या

" माध्यमिक विद्यालयामध्ये शिकणा–या विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक गरजांचा तौलनिक अभ्यास ."

१.४.१. कार्यात्मक व्याख्या

सामाजिक गरजा –

१. "ज्या गरजांची समाजाकडून पूर्तता होणे अपेक्षित असते. अशा गरजा म्हणजे सामाजिक गरजा होय."

२. "समाजामध्ये जीवन जगत असताना अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा बरोबरच शैक्षणिक, भावनिक, मानसिक, समायोजन, आर्थिक, सुरक्षितता, कौटुंबिक, समाजमान्येता, संस्कार या बाबीची पूर्तता होणे (समाजाकडून) अपेक्षित असते. अशा गरजा म्हणजे सामाजिक गरजा होय."

१.५ उद्दिष्टे

१. ग्रामीण भागातील मुलांच्या सामाजिक गरजांचे वर्गीकरण करणे.

२. माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या मुलांच्या सामाजिक गरजांचा शोध घेणे.

३. माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या मुलांच्या सामाजिक गरजांच्या संदर्भात शिक्षकांच्या कार्यवाहीचा अभ्यास करणे.

४. माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या मुलांच्या सामाजिक गरजांच्या बाबतीत पालकांच्या भूमिकांचा शोध घेणे.

५. सामाजिक गरजांची पूर्तता अधिकाधिक होण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

१.६ गृहीतके

१. माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या मुलांना सामाजिक गरजा असतात.

२. माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या मुलांच्या सामाजिक गरजांच्या पूर्ततेत शिक्षक सहभागी असतात.

३. मुलांच्या सामाजिक गरजांच्या संदर्भात पालकांचा सहभाग असतो.

१.७ नमुना निवड

१. सामाजिक गरजांचा अभ्यास करण्यासाठी माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या चारही शाळेतील विद्यार्थ्यांची यादृच्छिकीकरण पध्दतीने एकूण ८० विद्यार्थ्यांची निवड केली.

२. प्रत्येक शाळेतील ५ अशा २० शिक्षकांना पद्‌निश्चियन श्रेणी दिली.

१.८ संशोधन पध्दती

सर्वेक्षण पध्दती – आष्टी तालुक्यातील माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या शहर व ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक गरजांचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने उपयुक्त अशा सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर केला.

१.९ माहिती संकलनासाठी वापरलेली साधने

१. माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या विदयार्थ्यांसाठी– संशोधनासाठी विदयार्थ्यांकडून माहिती गोळा करण्यासाठी प्रश्नावली भरून घेतली.

२. माध्यमिक शाळेमध्ये अध्यापन करणाऱ्या शिक्षकांसाठी वर्णनात्मक पदनिश्चयन श्रेणी दिली.

३. माध्यमिक शाळेमध्ये शिकणाऱ्या विदयार्थ्यांच्या पालकाची मुलाखत घेतली.

१.१० संख्याशास्त्रीय साधने

मुलांच्या सामाजिक गरजांची पूर्तता किती प्रमाणात होते, याची टक्केवारी काढली व त्याची तुलना केली.

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"शाहू महाराजांची सामाजिक कार्य"

संशोधक

मोरे सुशांत अशोक

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that मोरे सुशांत अशोक of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "शाहू महाराजांची सामाजिक कार्य" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI		
Out of	80	20	100
Mark obtained	55	15	70

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक ०१/ २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
मोरे सुशांत अशोक

शाहू राजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील कागल या गावी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव जयसिंगराव व आईचे नाव राधाबाई होते. शाहूंचे बालपणीचे नाव यशवंतराव होते. १७ मार्च १८८४ रोजी शाहूंचे दत्तकविधान व राज्यारोहण झाले. यशवंतरावाचे दत्तकविधानानंतर 'शाहू महाराज' असे नामकरण झाले. शाहूंनी आपल्या आयुष्यात जातीभेद निर्मुलन. अस्पृश्यता निवारण. स्त्रियांचा उद्धार. बहुजनांचा शैक्षणिक विकास. औद्योगिक प्रगती. शेतीचा विकास. धरणे. रस्ते ई. क्षेत्रात मोलाची कामगिरी बजावली. आपली राजसत्ता खऱ्या अर्थाने उपेक्षित. वंचित समाजासाठी वापरली. त्यामुळे शाहू हे लोकांचे राजे झाले.

कोल्हापूर संस्थानाचे राजे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी 17 मार्च 1884 रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले. व शाहू हे नाव ठेवले.
28 वर्षे ते कोल्हापूर संस्थानाचे राजे
1891- श्रीमंत लक्ष्मीबाईसाहेब यांच्याशी विवाह

महाराजांचे शिक्षण

- 1985 ते 1894 या काळात शैक्षणिक कार्य पूर्ण केले
- 1894 सर फ्रेजर यांच्या मार्गदर्शनाखाली धारवाड येथे शिक्षण घेतले
  1898 पर्यंत राजकोट येथे Principal McNoton यांच्या मार्गदर्शनाखाली शिक्षण
  2 एप्रिल 1894 रोजी राज्याभिषेक समारंभ झाला.
  1894 - राजे झालेनंतर लगेचंच त्यांनी बहुजन समाजातून तलाठ्याच्या नेमणुका करण्याचा अध्यादेश काढला
  व वेठबिगाराची पद्धत बंद केली.
  1895 साली मोतीबाग तालीम सुरु केली. शाहू महाराजांना कुस्ती हा खेळ आवडत असे.
  याच वर्षी शाहूपुरी गुळाची व्यापार पेठ सुरु केली.
  27 मार्च 1895 - पुणे येथील फर्गुसन महाविद्यालयाच्या नव्या इमारतीचे उद्घाटन केले.
- 1887 - आळते महार स्कूल ची स्थापना केली, दुष्काळ पिडीत शेतकऱ्यांना कर्ज दिले.
  1899 - वेदोक्त प्रकरण याच वर्षी घडले. तेंव्हापासून ब्राम्हणांच्या मक्तेदारीस शह देण्यासाठी आणि त्यांच्याकडून बहुजनांची होणारी गळचेपी थांबवण्यासाठी बहुजन उद्धाराचे कार्य हाती घेतले. वेदोक्त प्रकरणात ब्राम्हणांचे समर्थन केले.
  1901 साली मराठा समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी 'व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग' या बोर्डिंग ची स्थापना कोल्हापुरात केली. याच वर्षी नाशिक येथे उदोजी विद्यार्थी वसतीगृहाची स्थापना केली. तसेच गोवध बंदी कायदा केला.
  20 जुलै 1902 रोजी संस्थानामध्ये नोकरी मध्ये 50% आरक्षण देण्याचा आदेश काढला.
  9 नोव्हेंबर 1906 रोजी किंग एडवर्ड मोहमेडन एज्युकेशन सोसायटी ची स्थापना कोल्हापूर येथे केली. तसेच शाहू मिल तथा 'शाहू स्पिनिंग अण्ड विव्हिंग मिल' ची सुरुवात केली.

1907 सहकारी तत्वावर कापड गिरणी सुरु केली. अस्पृश्य समाजातील विद्यार्थ्यांसाठी 'मिस क्लार्क बोर्डिंग हाउसची' स्थापना केली.

1908 बॉबस्फोट घडवून महाराजांना मारण्याचा अयशस्वी प्रयत्न समाजकंटकांकडून केला गेला.

1910 जहागीरदारांचे अधिकार कमी केले

11 जानेवारी 1911 साली कोल्हापुरात सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. अध्यक्ष म्हणून परशुराम घोसटवाडकर तर प्रमुख म्हणून भास्करराव जाधव हे काम पाहत. याच वर्षी विद्यार्थ्यांना 15% नादारी देण्याची घोषणा केली.

शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण देण्याची योजना व गुणवत्तेनुसार पदोन्नती देण्याची योजना सुरु केली.

कोल्हापुरात राधानगरी तालुक्यात भोगावती नदीवर राधानगरी धरण बांधले.

सत्यशोधक समाजाचे अधिवेशन पुणे येथे

1912 - खासबाग मैदान या कुस्ती मैदानाची सुरुवात कोल्हापूर येथे केली. (याला 2012 साली 100 वर्षे पूर्ण झाली).

सहकारी कायदा केला व सहकार चळवळीला प्रोत्साहन दिले.

सत्यशोधक समाजाचे अधिवेशन नाशिक येथे भरवले

1913 गाव तिथे शाळा असावी असा अध्यादेश काढला. पाटील शाळांची सुरुवात केली.

कोल्हापुरात सत्यशोधक समाजाची शाळा सुरु केली.

1916 साली संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले

बहुजन समाजाला राजकीय हक्क मिळवून देण्यासाठी 'डेक्कन रयत शिक्षण संस्थे'ची स्थापना निपाणी या ठिकाणी केली.

आर्य समाजाची तत्त्वे याच वर्षी स्वीकारली.

1917 विधवांच्या पुनर्विवाहास कायद्याने मान्यता दिली

25- जुलै पासून संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे केले.

1918 आंतरजातीय विवाहास कायद्याने मान्यता दिली

कुलकर्णी व महार वतने रद्द केली.

जमिनी रयतवारीने कसण्यास दिल्या

आर्य समाजाची शाखा कोल्हापुरात सुरु करून राजाराम कॉलेज या संस्थेकडे चालवण्यास दिले.

गुन्हे गारी जमातीच्या लोकांची पोलीस हजेरी बंद केली.

तलाठी शाळा सुरु केल्या.

1919 - स्त्रीयांवर होणाऱ्या अन्यायांविरुद्ध कठोर कायदा केला.

एप्रिल 1919 - कानपूर - "अखिल भारत वर्षीय कुर्मी क्षत्रिय महासभा" या संस्थेच्या 13 व्या अधिवेशनात त्यांच्या अतुल्य कार्याबद्दल "राजर्षी" पदवी बहाल करण्यात आली.

शाळेत अस्पृश्यता पाळण्यास मनाई करणारा कायदा केला.
1920 - घटस्फोटाचा कायदा करण्यात आला
देवदाशी प्रथा कायद्याने बंद करण्यात आली
हुबळी - "ब्राम्हणेतर सामाजिक परिषद" चे अध्यक्षपद भूषवले
पूजाअर्चा शिकाऊ उमेदवाराकडून करावी असा आदेश काढला
- 6 मे 1922 रोजी मुंबई येथे निधन.

आरक्षणाचे प्रणेते

मागासलेल्या वर्गाना प्रगतीच्या प्रवाहात आणायचे असेल तर त्यांच्यासाठी राखीव जागांची तरतूद केली पाहिजे. अशी कल्पना महात्मा जोतिबा फुले यांनी मांडली.राजर्षी शाहूंनी आपल्या अधिकारांचा वापर करून ही कल्पना प्रत्यक्षात उतरवली. ६ जुलै १९०२ रोजी त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात मागास जातींना ५० % जागा राखीव राहतील अशी घोषणा केली. त्याची त्वरित अंमलबजावणी करून संबंधित अधिकाऱ्यांकडून रिपोर्ट मागविले. शाहूंच्या या निर्णयाला तेव्हा सामाजिक कार्यकर्ते म्हणवणाऱ्या अनेक उच्चवर्णीय पुढाऱ्यांनी विरोध केला. शाहुंवर अनेक प्रकारचे आरोप केले. परंतु वंचितांच्या विकासाचे व्रत घेतलेल्या शाहूंनी कशाचीही पर्वा न करता आपले धोरण चालू ठेवले.

तथाकथित गुन्हेगार जातींविषयी भूमिका

जातव्यवस्थेची शिकार झालेल्या अनेक जमाती त्या काळात चोऱ्या, दरोडे अशा चुकीच्या मार्गाचा अवलंब करत होत्या. सनातनी वर्णव्यवस्थेने त्यांना उपेक्षित ठेवून शिक्षण, सत्ता व संपत्तीचा अधिकार नाकारला. परिणामी त्यांची सर्वच क्षेत्रात अधोगती झाली. त्यांचा सामाजिक दर्जा खालावला. समाजाकडून मिळणारी अन्याय्य वागणूक व उत्पन्नाचे काहीच साधन नाही अशा दुहेरी संकटात सापडलेल्या मागास, भटक्या जमातीतील अनेक लोकांनी पोटापाण्यासाठी चोऱ्या, दरोडे अशा गोष्टींचा आधार घेतला. तत्कालीन ब्रिटीश सरकारने या जमातीवर गुन्हेगारीचा शिक्का मारला. त्यांना रोज गावकामगाराकडे हजेरी लावावी लागत असे. शाहुराजांना या लोकांची कणव होती. शाहू खऱ्या अर्थाने वंचितांचे राजे होते. त्यामुळे शाहूंनी ही हजेरी पद्धत बंद केली. या जाती-जमातीतील लोकांना संघटीत करून गुन्हेगारी कृत्यांपासून परावृत्त केले. त्यांना नोकऱ्या दिल्या. त्यांच्यातून पहारेकरी, रखवालदार नेमले, रथावर वाहक नेमले. त्यांना घरे बांधून दिली. राहण्याची व पोटापाण्याची सोय झाली. शाहुराजांचे प्रेम मिळाले. त्यामुळे या लोकांनी गुन्हेगारी कारवाया सोडून देवून 'माणूस' म्हणून जगायला सुरुवात केली. गुन्हेगारांना शासन करणारा सत्ताधीश सर्वत्र पहायला मिळेल. मात्र त्यांना प्रेमाने, मायेने आपलेसे करून समान सामाजिक दर्जा देणारा व त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण करणारा राजा विरळाच.

राजर्षी शाहू आणि स्त्रियांची स्थिती

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"महात्मा जोतीबा फुले यांचा जीवनक्रम"

संशोधक

पाचारणे अनिल साहेबराव

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that **पाचारणे अनिल साहेबराव** of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "महात्मा जोतीबा फुले यांचा जीवनक्रम" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI		
Out of	80	20	100
Mark obtained	66	17	83

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. केतन सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. डॉ.शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक ०५ २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
पाचारणे अनिल साहेबराव

बालपण आणि शिक्षण

जोतिबा फुले यांचे मूळ गाव सातारा जिल्ह्यातील कटगुण हे होते. त्याच गावी महात्मा फुल्यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी झाला. जोतिबांच्या वडिलांचे नाव गोविंदराव आणि आईचे नाव चिमणाबाई होते. शेवटच्या पेशव्यांच्या काळात महात्मा फुले यांचे वडील आणि दोन चुलते फुले पुरवण्याचे काम करीत होते, त्यामुळे गोऱ्हे हे त्यांचे मूळ आडनाव असले तरी, पुढे ते फुले म्हणून ओळखले जाऊ लागले व तेच नाव पुढे रूढ झाले. कटगुणहून त्यांचा परिवार पुरंदर तालुक्यातील खानवडी येथे आला. तेथे त्यांचे घर असून, त्यांच्या नावे सातबाराचा उतारा आहे. खानवडी येथे फुले आडनावाची बरीच कुटुंबे आहेत.

जोतीराव केवळ नऊ महिन्यांचे होते, तेव्हा त्यांच्या आईचे निधन झाले. त्यांचा विवाह वयाच्या बाराव्या वर्षी सावित्रीबाई यांचेशी झाला. प्राथमिक शिक्षणानंतर काही काळ त्यांनी भाजी विक्रीचा व्यवसाय केला. इ.स. १८४२ मध्ये माध्यमिक शिक्षणासाठी पुण्याच्या स्कॉटिश मिशन हायस्कूलमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. बुद्धी अतिशय तल्लख, त्यामुळे पाच-सहा वर्षातच त्यांनी अभ्यासक्रम पूर्ण केला.

शैक्षणिक कार्य[

महात्मा फुल्यांच्या कवितेतल्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणाऱ्या खालील ओळी प्रसिद्ध आहेत.

> विद्येविना मती गेली । मतीविना नीती गेली ।
>
> नीतीविना गती गेली । गतीविना वित्त गेले । वित्ताविना शूद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।।

बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य आणि समाजातील जातिभेद पाहून ते अतिशय अस्वस्थ होत असत. ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा त्यांनी निश्चय केला. त्याप्रमाणे त्यांनी इ.स. १८४८ साली पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाडयात पहिली मुलींची शाळा काढून तेथील शिक्षिकेची जबाबदारी सावित्रीबाईंवर सोपविली. महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची ही मुहूर्तमेढ ठरली. तसेच अस्पृश्य मुलांसाठी त्यांनी पुण्याच्या वेताळ पेठेत इ.स.१८५२ मध्ये शाळा स्थापन केली. त्यांच्या या कार्याला सनातन्यांकडून सतत विरोध होत असे. पण जोतीराव आपल्या भूमिकेवर ठाम असत. समाज सुधारण्याच्या कार्याला गती दिली. जोतीरावांनी त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन शिक्षणकार्यास प्रवृत्त केले. शाळेच्या मुख्याध्यापकपदी आरूढ झालेली भारतातील पहिली महिला म्हणजे

सावित्रीबाई. त्याचप्रमाणे स्वतंत्रपणे फक्त स्त्रियांसाठी शाळा काढणारे महात्मा फुले हे पहिले (?) भारतीय होत.

सामाजिक कार्य

मानवी हक्कावर इ.स.१७९१ मध्ये थॉमस पेन यांनी लिहिलेले पुस्तक त्यांच्या वाचनात आले. त्याचा प्रभाव त्यांच्या मनावर झाला. सामाजिक न्यायाबाबत त्यांच्या मनात विचार येऊ लागले. त्यामुळेच विषमता दूर करण्यासाठी स्त्रीशिक्षण आणि मागासलेल्या जातीतील मुलामुलींचे शिक्षण यावर त्यांनी भर देण्याचे ठरवले. सामाजिक भेदभाव त्यामुळे कमी होईल असे त्यांचे निश्‍चित मत आणि अनुमान होते.

'कोणताही धर्म ईश्‍वराने निर्माण केलेला नाही आणि चातुर्वण्य व जातिभेद ही निर्मिती मानवाचीच आहे' असे रोखठोकपणे बोलताना मात्र या विश्‍वाची निर्मिती करणारी कोणती तरी शक्ती आहे अशी त्यांची (अस्तिक्यवादी) विचारसरणी होती. मानवाने गुण्यागोविंदाने रहावे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी लिहिलेल्या 'शेतकऱ्याचा असूड' या पुस्तकातून महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची विदारक दुर्दशा आणि दारिद्‌ऱ्याची वास्तवता विशद केली आहे. या पुस्तकाद्‌वारे विशाल दृष्टिकोनाचा क्रांतिकारक म्हणून ही जोतीरावांचे दर्शन होते. 'नीती हाच मानवी जीवनाचा आधार आहे' हा विचार मांडणारे जोतीराव एक तत्त्वचिंतक व्यक्तिमत्त्व होते.

मुलभूत मानवी हक्कांच्या आधारावरून विश्वकुटुंब कसे निर्माण होईल व त्याकरिता कशा प्रकारचे वर्तनक्रम व वैचारिक भूमिका स्वीकारली पाहिजे हे ज्योतीराव फुलेंनी आपल्या ' सार्वजनिक सत्यधर्म ' संहितेत अनेक वचनांच्या आधारे मांडली आहे.त्यातील काही महत्वाची वचने पुधीलप्रमाणे आहेत .

- स्त्री अथवा पुरुष एकंदर सर्व गावाचे , प्रांताचे , देशाचे , खंडाचे संबंधात अथवा कोणत्याही धर्मातील स्वताच्या संबंधात , स्त्री आणि पुरुष या उभयतांनी आठवा सर्व स्त्रियांनी अथवा एकमेकात एकमेकांनी कोणत्याही प्रकारची आवडनिवड (भेदभाव) न करता या भूखंडावर आपले एक कुटंब समजून एकमताने सत्यवर्तन करून राहावे .
- आपणा सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्व प्राणीमात्रांना उत्पन्न करतेवेळी मनुष्यास जन्मता स्वतंत्र प्राणी म्हणून निर्माण केले आहे आणि त्यास आपापसात सार्या हक्कांचा उपभोग घेण्यास समर्थ केले आहे .
- आपणा सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने सर्व मानवी स्त्री - पुरुषांस धर्म व राजकीय स्वतंत्रता दिली आहे . जो आपल्यापासून दुसर्या एखाद्‌या व्यक्तीस कोणत्याही तऱ्हेचे नुकसान देत नाही , अथवा जो कोणी

आपल्यावरून दुसर्या मानवांचे हक्क समजून इतरांना पीडा देत नाही त्याला 'सत्य्वर्तन' करणारा म्हणावे .

- आपल्या सर्वांच्या निर्मिकाचे एकंदर सर्व स्त्री - पुरुषांस एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचे मुख्य धनी केले आहे . त्यातून एखादा मानव आथवा काही मानवांची टोळी एखाद्या व्यक्तिवर जबरी करू शकत नाही , त्याप्रमाणे जबरी न करणारास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे .

- स्त्री अथवा पुरुष जे आपल्या कुटुंबासह , आपल्या भाऊबंदास , आपल्या सोयर्याधायर्यास आणि आपल्या इष्टमित्र साथींना मोठ्या तोर्याने पिढीजात श्रेष्ठ मानून आपल्यास पवित्र मानीत नाहीत आणि एकंदर सर्व मानवी प्राण्यास पिढीजात कपटाने अपवित्र मानून त्यास नीच मानीत नाहीत , त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे .
- स्त्री अथवा पुरुष जे शेतकरी अथवा कलाकौशल्य करून पोटे भरण्यास श्रेष्ठ मानतात , परंतु शेतकरी वगैरे यांना मदत करणार्यांचा आदरसत्कार करतात त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे .

महात्मा फुले यांनी मानवास सत्यधार्माचा जो बोध केला त्यातील हि काही वचने आपण वाचली कि लक्ष्यात येते , ज्योतीरावाचा आवाका किती मोठ्ठा होता . त्यांना अखिल विश्वाला कवेत घेणार्या माणसाला माणूस म्हनून प्रतिष्टा देणारा धर्म साकार करायचा होता . त्यासाटी मानवी वर्तनात, म्हणजेच व्यवहारात आमूलाग्र बदल घडऊन आणायचा होता .त्यासाटी मानवी स्वभाव आणि मानसिकता यात काय बदल केले पाहिजेत याबाबतही ज्योतीरावांनी विपुल लेखन केले आहे . 'अखंड' या काव्यप्रकारात त्यांनी 'मानवाचा धर्म' , 'आत्मपरीक्षण' , 'नीती' , ' समाधान' , 'सहिष्णूता' , सदसदविवेक , उद्योग , स्वच्छता , गृहकार्यदक्षता , इत्यादी गोष्टींवरही भाष्य केले आहे . ज्योतीरावांनी वेगवेगळ्या अखंडातून जे विचार मांडले , मानवी जीवनाला दिशा देणारा जो उपदेश केला , त्यातील काही निवडक भाग येथे विचारात घेतला पाहिजे . ज्योतीराव आपल्या अखंडात म्हणतात ,

सर्वांचा निर्मिक आहे एक धनी || त्याचे भय मनी || धरा सर्व ||१||

न्यायाने वस्तूंचा उपयोग घ्यावा || आनंद करावा || भांडू नये ||२||

धर्म राज्य भेद मानवा नसावे || सत्याने वर्तावे || ईशासाटी ||३||

सर्व सुखी व्हावे भिक्षा जी मागतो || आर्यास सांगतो || जोती म्हणे ||४||

दरिद्री मुलांनी विद्येस शिकावे || भिक्षान्न मागावे || पोतापुर्ते ||१||

विद्वान वृद्धांनी विद्यादान द्यावे || भिक्षेकरी व्हावे || गावांमध्ये ||२||

स्त्री - पुरुषांसाठी शाळा त्या घालाव्या || विद्या शिकवाव्या ||

भेद नाही || ३ || स्वतः हितासाठी खर्च जे करती ||

अधोगती जाती || जोती म्हणे || ४ ||

निर्मल निर्धोशी निव्वळ विचारी || सदा सात्याचारी || प्रपंचात ||१||

सूर्यापरी सत्यप्रकाश पेरिता || शांती सर्वा देतो || चंद्र जैसा |||२||

होईना भूदेव जती मारवाडी || मानवा न पीडी || सर्ववत ||३||

अशा सज्जनास मानव म्हणावे || त्यांचे गुण घावे || जोती म्हणे ||४||

क्रोधाचा विटाळ सत्यधर्म पाळी | तो खरा बळी || मानवात ||१||

सर्वांभूती द्या हृदयी कोमल || घालितो अगळ || इंद्रियांस ||२||

जगात वर्ततो सद्गुणी मवाळ || वासनेस मूळ || डाग नाही ||३||

सत्यशोध होता , धिक्कारी तो कवी || तोच सत्यवादी ||

जोती म्हणे ||४||

निर्मिले बांधव स्त्री पुरुष प्राणी || त्यात गोरे कोणी || रंगवर्ण ||१||

त्यांचे हितासाठी बुद्धिमान केले || स्वातंत्र्य ठेविले || ज्या त्या कामी ||२||

कोणास न पीडी कमावले खाई || सर्वा सुख देई || आनंदात ||३||

खरी हीच नीती मानवाचा धर्म || बाकीचे अधर्म || जोती म्हणे ||४||

सत्याविन नाही धर्म तो रोकडा || जनांशी वाकडा || मतभेद ||१||

सत्य सोडू जाता वादामध्ये पडे | बुद्धीस वाकडे || जन्मभर ||२||

सत्य तोच धर्म करावा कायम || मानवा आराम || सर्व ठायी ||३||

मानवांचा धर्म सत्य हीच नीती || बाकीची कुनीती || जोती म्हणे ||४||

सत्याचा जिव्हाळा मनाची स्वच्छता || चित्तास स्वस्थता ||

जेथे आहे ||१|| जेथे जागा धीर सदा हृदयात ||

सत्य वर्तनात | खर्ची द्यावा ||२||

पिडा दु:खे सोशी संकटे निवारी || गांजल्यास तारी || जगामागी ||३||

धीर धरूनिया सर्वा सुख देती || यशवंत होती || जोती म्हणे ||४||

सत्यशोधक समाज

२४ सप्टेंबर इ.स.१८७३ रोजी महात्मा जोतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली.समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागाळातील समाजापर्यंत शिक्षण पोहचवणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते.सत्यशोधक समाज सोसायटीचे ते पहिले अध्यक्ष आणि खजिनदार होते. वेदांना झुगारून त्यांनी हे कार्य करण्यास सुरवात केली. त्यांनी जातीय भेद आणि चातुर्वर्णीय भेदभावास विरोध करण्यास सुरवात केली. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली तेव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांनी केले. सावित्रीबाई यांच्याबरोबर १९ स्त्रियांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरू केले. त्याचवेळी त्या कन्याशाळेच्या शिक्षिका म्हणूनही कार्य करीत होत्या. दीनबंधू प्रकाशनाने सत्यशोधक चळवळीच्यावेळी लेखन प्रकाशनचे कार्य केले. महाराष्ट्रातील तळागाळापर्यंत चळवळ पोचली. छत्रपती शाहू महाराजांनी सत्यशोधक चळवळीस पाठिंबा दिला.[१]तथाकथित उच्चवर्णीयांकडून होणाऱ्या अन्यायापासून, अत्याचारापासून व गुलामगिरीतून शूद्रातिशूद्र समाजाची मुक्तता करणे व त्यांना हक्काची जाणीव करून देणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. 'सर्वसाक्षी जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्ती ॥' हे या समाजाचे घोषवाक्य होते. सत्यशोधक समाजाने गुलामगिरीविरुद्ध आवाज उठविला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुनर्रचनेची मागणी केली. या समाजातर्फे पुरोहितांशिवाय विवाह लावण्यास सुरुवात केली. मराठीत मंगलाष्टके रचली.

समारोप

विद्याध्यायनासाठी ज्यांचा सतत असे प्रयास,

त्यांचे अखंड जीवन म्हणजे, जणू एक खडतर प्रवास.

परि स्त्री शिक्षण; हा एकची असे ध्यास, हा एकची असे ध्यास,

या उक्तीप्रमाणे महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपले व्यक्तिमत्व स्वयंप्रेरणेने व स्वतःच्या प्रयत्नांनी घडविले होते. त्यांचा पिंड हा कृतीशील क्रांतिकारकाचा होता. महाराष्ट्राच्या समाजसेवेसाठी ध्येयाने भरून जाऊन आपले सर्व जीवन समर्पित करणारे ते थोर पुरुष होते. आधुनिक भारतातले पहिले समाजक्रांतिकारक म्हणून त्यांना ओळखले जाते. कारण ते सामान्यांतील असले तरी विचाराने व कर्तृत्वाने असामान्य होते. सामाजिक विषमतेविरुद्ध ज्योतीबांनी बंड पुकारले. 'शिक्षण व समता' या दोन शब्दांतच त्यांच्या या कार्याचे यथोचित वर्णन करता येईल. महाराष्ट्रातील सर्वसामान्यांसाठी रात्रंदिवस झटणारे ते सेवक होते.

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"प्लॅस्टिक कचरा एक सामाजिक समस्या "

संशोधक

सय्यद अजीज नशीर

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that सय्यद अजीज नशीर of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "प्लॅस्टिक कचरा एक सामाजिक समस्या" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	[illegible]	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	65	15	80

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/8/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा.रणदिवे बी.ए. डॉ.शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक ३०/८ २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
सय्यद अजीज नशीर

प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक

१.१ प्रास्तविक -

कचरा व्यवस्थापन करताना अगोदर कचरा म्हणजे काय ? कच-यामध्ये कोणकोणत्या गोष्टीचा समावेश होतो. कच-याचे प्रकार, वर्गीकरण, साठा, एकत्रीकरण, वाहतूक प्रक्रिया, अंतिम विल्हेवाट हया सर्व गोष्टी समजून घेणे आवश्यक असते. कारण निसर्गातील कोणतीही वस्तू टाकाऊ किंवा निरुपयोगी नाही. कारण निसर्गात असणा-या प्रत्येक गोष्टीचा निसर्ग पुरेपूर वापर करीत असतो. त्यामुळे निसर्ग कचरा करीत नाही. माणसाने त्याच्या दृष्टीने टाकाऊ झालेल्या वस्तूंना कचरा म्हटले आहे. एखादया वस्तूचा आपला उपयोग संपला की ती वस्तू आपल्या दृष्टीने कचरा होते. पूर्वी पुडीला बांधलेला दोरासुध्दा जपून ठेवून त्याचा वापर केला जात असे. पण आता एकदा वापरली की वस्तू टाकून दिली जाते.

आज घराच्या बाहेर पडले की, घरापासूनच कच-याची जी सुरुवात होती ती इतरत्र कोठेही गेले तरी कचरा दिसत नाही असे होत नाही. रस्त्याच्या कडेला कचरा, दवाखान्याच्या आजुबाजूला कचरा, शाळेच्या व शाळेच्या आजूबाजूला, भाजी मार्केटमध्ये, झोपडपट्टयांमध्ये कचरा, दुकानांच्या बाहेर कचरा, नदयांचे काठ व समुद्राचे काठ या ठिकाणी कचरा, मोठमोठया कारखान्यामध्ये रासायनिक व इलेक्ट्रॉनिक कचरा, रेल्वे स्टेशन, एस.टी. स्टॅडच्या ठिकाणी कचरा अशा प्रकारे कच-याचे साम्राज्य मानवाच्या भोवती पसरलेले असूनही त्याच्या डोळयांना ते दिसत नाही. कधी कधी असे वाटते मानवाला कच-याचे भयंकर स्वरुप दिसून ही त्याने आंधळयाचे सोंग घेतले आहे. मानवाने चंद्रावर पाऊल ठेवून चंद्रालाही सोडलेले दिसत नाही. कारण मानवाने मंगळ व चंद्रावर ज्या वस्तु पाठवल्या होत्या त्यापासून तेथे कचरा प्रदूषण झालेले आहे.

विज्ञानाने मानवाच्या जीवनात क्रांती घडवून वेगवेगळया आधुनिक यंत्रसामुग्री, इलेक्ट्रॉनिक वस्तु जरी उपलब्ध करु दिल्या असल्या तरी त्याबरोबर इलेक्ट्रॉनिक कचरा, आण्विक कचरा, वैद्यकिय कचरा या सारख्या समस्या मानवाच्या पुढे उभ्या करुन व पर्यावरणशास्त्राच्या अभ्यासासाठी नवीन संकल्पना देऊन त्या विषयाचा विस्तार वाढवलेला आहे.

१.१.१ कचरा व्यवस्थापनाशी संबंधित संज्ञा -

कचरा -

"कचरा म्हणजे असा पदार्थ की जो कुठल्याही कामाचा नसून त्याचे ब-याच काळपर्यंत विघटनही होत नाही."

"कचरा म्हणजे असा पदार्थ की जो कायमस्वरुपी पृथ्वीवर संचयित झालेला असतो."

कचरा व्यवस्थापन -

कच-याचे वर्गीकरण, साठा, एकत्रीकरण, वाहतूक प्रक्रिया, अंतिम विल्हेवाट.

ओला कचरा- पालेभाज्यांचे देठे व फळभाज्यांच्या साली, फळांच्या साली, उरलेले व खराब झालेले अन्नपदार्थ खरकटे अन्न, बुरशी व कीड लागलेले धान्य मानव व जनावरांची विष्ठा इत्यादी.

सुका कचरा - प्लॅस्टिकच्या पिशव्या, बाटल्या, वस्तू, बंद पडलेल्या इलेक्ट्रॉनिक वस्तू बॅट-या, रबर, धातू, काच, कागद, वर्तमानपत्राचे तुकडे, वहयाचे पुठ्ठे, विविध वस्तूंचे खोके, लाकडी फर्निचर इत्यादी.

विघटनशील कचरा (कुजणारा कचरा) -

"सूक्ष्मजीवांमुळे कुजणा-या कच-यास विघटनशील कचरा असे म्हणतात."

अविघटनशिल कचरा -

"प्लॅस्टिक, काच, रबर आणि थर्मोकोल सारखे पदार्थ कुजत नाही. अशा न कुजणा-या कच-याला अविघटनशिल कचरा असे म्हणतात."

विघटक -

"प्रत्येक वनस्पती व प्राणी यांच्या मृत अवशेषांवर जिवाणू व बुरशी, कवक यासारखे सुस्क्षजीव, मृत प्राणी व वनस्पती यांचे अपघटन किंवा विघटन करतात त्यांना विघटक असे म्हणतात."

नायट्रोजनयुक्त पदार्थ [हिरवे पदार्थ] -

भाज्यांची साली व देठे, खराब पाने, किडकी फळे, निर्माल्य, पुष्पगुच्छातील फुले, भात, भाकरी, चपाती सारखे कोरडे अन्न, झाडांची पाने, रोगट फांद्या, खराब धान्य, कडधान्य इ.

कार्बनयुक्त पदार्थ :- [काळे पदार्थ] -

कार्डबोर्ड, खाद्यपदार्थाची खोके, वाया गेलेले कागद, भेटकार्ड, पत्रिका, चुलीतील राख, केस, नखे, चिंध्या, लाकडाचे तुकडे इ.

ओल्या कच-याचा उपयोग -

सेंद्रीय खते-गांडूळ खत, कंपोस्ट खत, शेण खत, सोन खत, बायोगॅस, वीजनिर्मिती.

सुक्या कच-याचा उपयोग -

टाकाऊ पदार्थापासून टिकाऊ वस्तू तयार करणे

कच-याचे स्त्रोत :-

१. प्लॅस्टिक कचरा -

प्लॅस्टिक पिशव्या पर्यावरणाला धोका -

प्लॅस्टिक पिशव्यांच्या वापरामुळे निर्माण होणारी समस्या ही मुख्यत्वे कचरा व्यवस्थापनात येणा-या अडचणीमुळे निर्माण होते. प्लॅस्टिकमधील विघटन न होणा-या रसायनांमुळे पर्यावरणाला मुख्य धोका निर्माण होतो. यामध्ये सांडपाणी निचरा करणा-या व्यवस्थेत अडथळे निर्माण होणे, भूगर्भजल प्रदूषित होणे असे धोके समाविष्ट आहेत.

प्लॅस्टिक -

प्लॅस्टिक हे पॉलिमर्स असतात. म्हणजे ते मोनोमर्स नावाच्या पुनरावृत्ती झालेल्या मोठ्या रेणुंपासून बनलेले असतात. प्लॅस्टिक पिशव्यांमध्ये पुनरावृत्ती होणारे घटक इथिलिन असतात. इथिलिनचे रेणु जेव्हा पॉलिमराईझ्ड केले जातात. तेव्हा त्यापासून पॉलिथिलिन तयार होते आणि ते कार्बन अणुंची खूप मोठी साखळी तयार करतात ज्यामध्ये एक कार्बन अणु दोन हायड्रोजन अणुंशी जोडलेला असतो.

प्लॅस्टिकच्या पिशव्याची निर्मिती -

प्लॅस्टिक पिशव्या पॉलिमर्स- पॉलिथिलिनच्या तीन मुलभूत प्रकारांपैकी एका प्रकाराने बनविल्या जातात.

१) उच्च घनतेचे पॉलिथिलिन (एचडीपीई)

२) कमी घनतेचे पॉलिथिलिन (एलडीपीई)

३) रेषीय कमी घनतेचे पॉलिथिलिन (एलएलडीपीई)

भाज्यांसाठी वापरल्या जाणा-या पिशव्या मुख्यत्वे एचडीपीई पासून बनलेल्या असतात. तर ड्रायक्लीनरपासून बनलेल्या पिशव्या एलडीपीईपासून बनलेल्या असतात. या दोन पदार्थामधील मुख्य फरक हा आहे की, त्यांच्यातील पॉलिमर साखळीच्या फाट्यांचे प्रमाण वेगवेगळे असते. एचडीपीई आणि एलएलडीपीई रेषीय अशाखीय साखळयांपासून बनलेले असतात तर एलडीपीईतील साखळयांना शाखा असतात.

प्लॅस्टिक आरोग्याला अपायकारक -

प्लॅस्टिक नेहमीच आरोग्याला अपायकारक असते असे नाही. मात्र रासायनिक रंग, प्लॅस्टिकसायझर्स, ऍन्टीऑक्सिडण्ट्स, स्टॅबिलायझर्स आणि धातू असे जैविक आणि अजैविक घटक वापरुन बनवलेलया प्लॅस्टिकच्या पिशव्या घातक असतात.

रासायनिक रंग हे औद्योगिक अझोडाय असतात जे प्लॅस्टिकच्या पिशव्यांना निरनिराळे रंग देण्यासाठी वापरले जातात. यातील काही घटकांमुळे अन्न प्रदुषित होण्याची आणि कर्करोगास आमंत्रण मिळण्याची शक्यता असते. या रसायनांमध्ये आढळणारे कॅडमियम देखील आरोग्यास अत्यंत अपायकारक असते.

प्लॅस्टिसायझर्स हे कमी अस्थिर असणारे जैविक आणि इस्टार्स असतात. ते अन्नपदार्थमध्ये झिरपू शकतात. हे पदार्थदेखील कर्करोगास कारणीभूत ठरतात.

- ऍन्टीऑक्सिडण्ट्स आणि स्टॅबिलाझर्स ही जैविक आणि अजैविक रसायने असतात. जी उत्पादन प्रक्रियेमध्ये औष्णिक विघटनापासून बचाव करतात.

प्लॅस्टिक पिशव्या तयार करताना जर कॅडमिअम किंवा शिसासारखे घटक वापरले असतील तर ते देखील अन्नपदार्थांमध्ये झिरपून अन्न दुषित करतात अणि आरोग्यास अपाय करु शकतात. कॅडमिअम अल्प प्रमाणात जरी शरीरात गेले तरी त्यामुळे उलटया होतात आणि हृदयाचे ठोके वाढू शकतात. शिश्याशी जास्त संपर्क आल्यास मेंदूच्या ऊतींना अपाय होतो.

प्लॅस्टिकच्या पिशव्यामध्ये निर्माण होणा-या समस्या -

प्लॅस्टिक पिशव्यांची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावली गेली नाही तर त्या सांडपाण्याच्या मार्गात अडकुन पाणी निचरा करण्याच्या प्रक्रियेत अडथळा निर्माण करतात.

त्यामुळे परिसर अस्वच्छ होतो आणि पाण्यातून पसरणारे आजार वाढतात. रिसायकल केलेल्या किंवा रंगीत प्लॅस्टिक पिशव्यांमध्ये काही रसायने असतात जी जमिनीमध्ये झिरपतात आणि माती व जमिनीतील पाणी दुषित करतात. ज्या युनिट्समध्ये रिसायकलिंगची पर्यावरण स्नेही यंत्रणा नसेल तेथे देखिल या प्रक्रिये दरम्यान तयार होणा-या विषारी धूरामुळे पर्यावरणीय समस्या उभी राहते. ज्या प्लॅस्टिकच्या पिशव्यांमध्ये अन्न असते. अशा पिशव्या कच-यात टाकल्यास अनेक प्राणी त्यातील अन्न खाण्याच्या नादात पिशव्या देखील खातात आणि त्यामुळे एक वेगळीच समस्या उभी राहते. प्लॅस्टिकचे जैविक पध्दतीने विघटन होत नाही. शिवाय ते सच्छिद्र नसते. त्यामुळे ते जमिनीत गाडले गेल्यास भुजलस्त्रोतांना पाणी मिळण्यास अडथळा निर्माण होतो. तसेच प्लॅस्टिकची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आणि त्याच्या विघटनास मदत व्हावी यासाठी प्लॅस्टिकसायझर्स, फिलर्स, फ्लेम रिटार्डटस असे घटक ब-याचदा वापरले जातात. ज्यांचा आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

प्लॅस्टिकच्या कचरा व्यवस्थापनासाठी योजना -

प्लॅस्टिकच्या पातळ पिशव्यांना कमी किंमत असते. त्यामुळे त्यांना वेगळे करणे कठीण असते. जर या पिशव्यांची जाडी वाढवली गेली तर त्यांची किंमत वाढेल आणि त्यांच्या वापरावर मर्यादा येईल. प्लॅस्टिक उत्पादन संघटना आणि भंगार वेचणा-या व्यक्ती यांना देखील यामध्ये सहभागी करुन घेता येईल.

महानगरपालिका घन कचरा व्यवस्थापनासाठी इतस्ततः पसरलेल्या प्लॅस्टिकच्या पिशव्या, पाण्याच्या बाटल्या, पाकिटे ही खूप मोठी समस्या आहे. अनेक पर्यटन राज्यांनी (जम्मू-काश्मीर, सिक्किम, पश्चिम बंगाल) पर्यटन स्थळांवर प्लॅस्टिक पिशव्यांच्या वापरावर बंदी घातली आहे. हिमाचल प्रदेश राज्याचे कॅबिनेट बैठकीद्वारे एचपी **जैवविघटन न होणारा कचरा (नियमन) कायदा १९९५ च्या अंतर्गत १५/८/२००९ पासून** सा-या राज्यात प्लॅस्टिक पिशव्यांच्या वापरावर बंदी आणली आहे.

केंद्रसरकारने देखील समित्या आणि टास्क फोर्सची स्थापना करुन देशामध्ये प्लॅस्टिक कच-यामुळे पर्यावरणाला झालेल्या हानीचे मुल्यांकन केले आहे. या समित्या आणि टास्क फोर्सेसनी या मुद्दयावर अभ्यास करुन सुचना केलेल्या आहेत.

पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने रिसायकन्ड प्लॅस्टिक उत्पादन आणि वापर नियमावली, १९९९ तयार केली आणि २००३ मध्ये प्लॅस्टिक पिशव्या आणि डब्यांच्या वापरावर नियत्रंण आणण्यासाठी पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ च्या अंतर्गत त्यामध्ये सुधारणा देखील केल्या आहेत. भारतीय मानक महामंडळाने (ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅण्डर्डस) बायोडिग्रेडेबल (जैविकरित्या विघटन होणा-या) प्लॅस्टिकची १० दर्जामध्ये विभागणी केली आहे.

प्लॅस्टिकला पर्याय -

लोकोपयोगी उपक्रमांद्वारे प्लॅस्टिक किंवा कागदी पिशव्या वापरण्यापेक्षा कापडी किंवा तागाच्या पिशव्यांच्या वापर लोकांमध्ये लोकप्रिय केला पाहिजे. कागदी पिशव्या बनविण्यासाठी झाडे तोडावी लागतात. आणि त्यामुळे त्याचांही वापर एका मर्यादेपर्यंतच करता येतो. वास्तविक केवळ बायोडिग्रेडेबल प्लॅस्टिक पिशव्यांच्या वापरास अनुमती दिली पाहिजे आणि अशा पिशव्या बनविण्यासाठी संशोधन सुरु आहे.

२. नगरपालिका व महानगरपालिका क्षेत्रातील कचरा -

नगरपालिकेतील कचरा हा त्या शहारतील जीवन पध्दती, वस्तीची रचना, औदयोगिक रचना, कचरा संकलन पध्दती यावर अवलंबून असतो. घरातील केरकचरा, सार्वजनिक ठिकाणातील कचरा, बाजारपेठेतील कचरा हे सर्व पदार्थ नगरपालिका किंवा महानगरपालिकांच्या साहाय्याने विशिष्ट ठिकाणी संचयित केलेले असतात. तेथून हे टाकाऊ पदार्थ त्या शहराच्या बाहेरील मोकळया जागेत टाकले जातात. मात्र शहाराच्या बाहेरील मोकळया जागेत गोळा केलेला कचरा ब-याच कालावधीपर्यंत तसाच शिल्लक राहतो किंवा त्याचे विघटनही लवकर होत नाही.

शहरात बहुतांशी रस्त्याच्या कडेला कच-याचे ढीग लागलेले असतात. तसेच शहारातील कचरा कुंडयात नासलेले पदार्थ, टाकाऊ पदार्थ, अन्नघटक केर, त्याज्य पदार्थ, कागद, बाटल्या, चिंध्या असतात हा कचरा वेळच्या वेळी नेला जात नाही. त्यामुळे दुर्गंधी, अनारोग्य, रोगराई, जीवजंतूचा फैलाव होतो. या कचरा कुंडीच्या सान्निध्यात कागद व प्लॅस्टिक गोळा करणारे गरीब लोक, जनावरे, शेळया, कुत्री, डुकरे असतात. शहरात जेवढा कचरा निर्माण होतो तेवढया कच-याची विल्हेवाट प्रशासन लावू शकत नसल्यामुळे गल्लीतील कचरा कुंडयातून दुर्गंधी व रोगराई पसरते.

३. शेतातील कचरा -

शेतातून विविध प्रकारची पिके घेतली जातात या पिकामधील अन्न काढून उरलेल्या भागाचा समावेश कचऱ्यात केला जातो. ज्वारी, बाजरी, ऊस, कडधान्याची पिके, कापूस, तांदूळ, केळी यासारख्या पिकांची पाने, मुळे, खोड, तोटया इत्यादीमुळे शेतात कचरा प्रदूषण घडून येते.शेतातील ब-याच कच-याचे जमिनीत काही ठराविक कालावधीत विघटन होते. पंरतु उसाची खोडे, पाने आणि केळीची खोडं व पाने यांचे मात्र ब-याच दिवसांपर्यत विघटन होत नाही. त्यामुळे शेतात त्याचा अडथळा निर्माण होतो.अन्नधान्य उत्पादनातील टाकाऊ पदार्थ, भूसकट, कूस, काड, कोंडा, मृत जनावरे, खते व पिकांचे अवशेष यांचा समावेश शेतीतील कच-यात होतो. शेतीतील त्याज्य पदार्थ व इतर क्षेत्रातील त्याज्य पदार्थ यामध्ये फरक असतो. शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे उदयोगधंदे, गिरण्या, साखर कारखाने, चहा, तंबाखू, उत्पादक कारखाने इत्यादी मधून भारतात सुमारे ६० कोटी टन टाकाऊ पदार्थ निर्माण होतात.

४. कारखान्यातील कचरा -

वाढत्या औदयोगिकरणामुळे विविध उदयोगधंदयांतून वेगवेगळया प्रकारचे टाकाऊ पदार्थ निर्माण होत आहेत. कारखान्यातील कच-यामध्ये अनेक विषारी घटक असतात. शिसे, तांबे, जस्त, निकेल, आर्सेनिक, कॅडमिअम असे जड धातूही असतात. त्यांचा जमिनीवर दूषित परिणाम होतो. कारखान्यातील कच्च्या मालावर प्रक्रिया करताना त्या वस्तूचे उत्पादन, माल व पॅकिंग या टप्प्यामध्ये टाकाऊ पदार्थाची निर्मिती होते. प्रत्येक कारखान्यामधून वेगवेगळया टाकाऊ पदार्थाचा कचरा निर्माण होते असतो. धातूच्या कारखान्यातून धातू, रसायने निर्माण होतात. त्यामध्ये विषारी व त्याज्य घटकही असू शकतात.

उदयोगधंदयातील घन कच-यामध्ये धातू, रसायने, राख, वेष्टने, इ. चा समावेश होतो. द्रवरुप कच-यामध्ये विविध तेले, रंग, सांडपाणी, रसायनासारखे द्रवरुप टाकाऊ पदार्थ व अनेक प्रकारची इंधने यांचा समावेश होतो. तर वायुरुप कच-यामध्ये

रसायनांच्या वाफा, कणरुप टाकाऊ पदार्थ, ज्वलनशील पदार्थाच्या ज्वलनामुळे कोळसा आणि इतर वायुरुप टाकाऊ पदार्थाचा समावेश होतो.

५. जीववैद्यकीय कचरा -

जीववैद्यकीय क्षेत्रामुळे निर्माण होणारा कचरा फारच धोकादायक असतो. पेशन्टचा जीव वाचवताना निर्माण झालेला कचरा इतरांसाठी मात्र जीवघेणा ठरु शकतो. वैद्यकीय कचरा हा बायोहजार्ड्स या कॅटेगिरीतला, अतिसंवेदनशील किंवा सर्वांसाठीच कटकटीची गोष्ट आहे. हा बायोमेडिकल वेस्ट कचरा टाकायचा कोठे ? हा कळीचा प्रश्न पूर्वी प्रत्येक डॉक्टरांपुढे आ वासून उभा असायचा.प्रत्येक डॉक्टरांकडे दिवसभरात कितीतरी पेशन्ट उपचार घेण्यासाठी येत असतात अशा वेळी एकदाच वापरुन टाकून दिलेल्या निडल्स, इंजेक्शनच्या सिरिजेस, सलाईनच्या बाटल्या व नळया, स्कॉलपेल्स, इन्ट्राकॅथेर, सुया, बॅंडेज, जखमा साफ केल्यानंतर साचलेले कापसाचे बोळे, जुन्या ड्रेसिंगच्या पट्टया, चादरी, हातमोजे तसेच धातू, काच, रबर व प्लॅस्टिकच्या वस्तू याशिवाय जुनी औषधे, फिनाईल व इतर जंतुनाशके आणि त्यांची पात्रे या सर्वांचा समावेश जीववैद्यकीय कच-यामध्ये होतो.

६. ई- कचरा-

ई- कच-याला इलेक्ट्रॉनिक कचरा असेही म्हणतात. सध्या ई-कचरा ही एक मोठी समस्या निर्माण झाली असून संपूर्ण देशाचा विचार केला तर महाराष्ट्रात सर्वाधिक भयानक स्थिती आहे. कारण महाराष्ट्रात प्रत्येक मिनिटाला पर्यावरणासाठी घातक ठरणा-या ई-कच-याची मोठया प्रमाणात भर पडत आहे. राज्यात दरवर्षी २० हजार २७० टन ई-कचरा तयार होतो. त्यापैकी सर्वात जास्त म्हणजेच ११ हजार १७ टन कच-याची निर्मिती केवळ मुंबईत होते.

ई-कच-यामध्ये निरुपयोगी असलेली इलेक्ट्रिकल आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे, कम्प्युटर, किबोड्स, पिंटर्स, मोबाईल, त्यांचे सुटे भाग, वीज जोडणीसाठी वापरण्यात येणारी उपकरणे, सर्व प्रकारची इलेक्ट्रीकल व वैद्यकीय उपकरणे, बॅटरीवर चालणारी खेळणी, टाकाऊ घरगुती उपकरणे या सगळयांचा समावेश होतो.

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"आष्टी तालुक्यातील शिराळ गावातील सामाजिक समस्यांचा अभ्यास"

संशोधक

शिंदे ऋषिकेश महेंद्र

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that shri. **शिंदे ऋषिकेश महेंद्र** of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "आष्टी तालुक्यातील शिराळ गावातील सामाजिक समस्यांचा अभ्यास" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	63	15	78

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. कांडेकर सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक 30/11 २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
शिंदे ऋषिकेश महेंद्र

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

1) प्रस्तावना :-

शिराळ, ता. आष्टी, जि. बीड या गावातील सामाजिक समस्यांचा अभ्यास संशोधकाने केला आहे. मौजे शिराळ या गावाची सद्यस्थिती, रुढी, परंरपरा, श्रध्दा, अंधश्रध्दा, पाणी, शेती, आरोग्य, शिक्षण तसेच इतर सर्व मुलभूत गोष्टीचा अभ्यास संशोधकाने केला आहे. शिराळ गावाला सांस्कृतीक वारसा लाभल्यामुळे गावामध्ये सर्व प्रकारचे सण समारंभ साजरे केले जातात. त्यामध्ये राष्ट्रीय सण देखील साजरे केले जातात. शिराळ गाव हे सर्व बाजुने सुसज्ज असल्याचे दिसून येते. गावामध्ये जुन्या विचारांना चांगले महत्व दिले जाते.

2) शिराळ गावचा परिचयः-

शिराळ गाव आष्टी शहरापासुन 15 की.मी. अंतरावर आहे. हे गाव ता. आष्टी, जि. बीड मध्ये आहे. गावची स्थिती आगदी चांगल्या प्रकारची आहे.

3) शिराळ गावची एकुण संख्याः- ह्या गावाची लोकसंख्या ही साधारणतः 6000 पर्यंत आहे.

4) सद्यस्थितीः-

या गावामध्ये लोकांचा व्यवसाय हा शेती आहे. तरी लोकांचे आर्थिक जीवन स्थिती चांगल्या प्रकारची आहे. लोकांनमध्ये स्वच्छते विषयी गैरसमज की अज्ञानता किंवा आवश्यकता तेथील लोक मानत नाहीत. संशोधन कर्त्यांनी ज्यावेळेस गावाची पाहाणी केली त्यावेळेस त्याला त्या गावातील समस्या दिसुन आल्या तसे पाहिले तर गावामध्ये आनेक प्रकारच्या समस्या आसल्याचे दिसुन आले.

5) गावातील समस्याः-

खया आर्थाने गावामध्ये आनेक प्रकारच्या समस्या आहेत. त्या पुढील अपंग व्यक्तींच्या समस्या, वृध्दांच्या समस्या, शेतकयांच्या समस्या, बालकांच्या समस्या,

महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्या, गावातील लहान मुलांच्या शिक्षणा बद्दलच्या समस्य, गावातील स्वच्छतागृहाच्या समस्या, गावातील राजकिय समस्या, गावातील पीण्याच्या पाण्याच्या समस्या, गावातील जनावरांच्या तपासणी आणि चारा व पाण्याच्या समस्या, गावातील दलित वस्तींच्या समस्या, गावातील रस्त्या विषयीच्या समस्या ,गावातील कामगारांच्या समस्या ,गावातील सुशिक्षीत बेकारांच्या समस्या, गावामध्ये चोया करण्याचे प्रमाण खुपच मोठ्याप्रमाणात आहे. ही देखिल गावाची समस्याच आहे. अशा गावाच्या एकना आनेक समस्या आपणाला सांगता येतील.

6) गावातील व्यक्तीच्या आरोग्य विषयक माहिती :-

गावातील व्यक्तीचे आरोग्य चांगल्या प्रकारे सदृढ आसल्याने दिसुन येते कारण गावाचा सर्वांगीण विकास चांगल्याप्रकारे आसल्याने गावामध्ये काही प्रमाणातच आजारी व्यक्तींची समस्या दिसुन येते तेही पाण्या पासुनच झालेल्या रोगांचे रुग्ण आढळुन येतात त्यामध्ये कावीळ डायरी या, सर्व काही दुषित पाण्याच्या प्रभावामुळेच महिला, लहान मुलांचे प्रमाण काही प्रमाणात रुग्ण आढळतात. गावालील हे आजार देखील कमी होतांना दिसुन येतात. कारण गावामध्ये महिण्यातुन पंधरा दिवसाला आरोग्य विभागाकडुन मोबाईल व्हॅन गावातील व्यक्तींचे आजार आटोक्यात आल्याचे दिसुन येते.

7) शैक्षणीक माहिती:-

गावामध्ये इत्ता पहिली ते चौथी पर्यंत वर्ग आसुन त्यामध्ये अंगणवाडीचा देखील सहभाग आहे.

8) गावातील महिलांच्या विकासात येणारे आडथळे:-

ग्रामिण भागातील महिला ही अज्ञानी असल्याने तीचा विकास कमी झाल्याचे दिसुन येते ग्रामिण भागातील महिला ही फक्त मुले आणि चुल याकडेच लक्ष देताना आपणाला पहावयास दिसुन यायचे. पण आता काळ बददला आहे. महिला देखील

पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून काम करत असतांना आपणाला दिसुन येतात. पण ते फक्त सुशिक्षित महिलांचे प्रमाण आहे. आणि ग्रामिण भागातील महिला ही शेतीचे काम करते. आणि भारतीय संस्कृती पुरुषप्रधान असल्याकारणाने ग्रामिण भागातील महिला ही पुरुषांच्या दबावाखाली असल्याची दिसून येते. ग्रामिण भागातील महिला कुटीरोदयोग, शिवणकाम, साडी डिझाईन, शोभेच्या वस्तू बनवून शहरात नेऊन विकतात. पण पैशाचा कारभार सर्व पुरुषांकडे असल्यामुळे महिलेला स्वतःचा विकास करण्यात अडथळा आलेला आपणाला पहावयास येतो. ग्रामिण भागात आज महिला बचत गटामार्फत अनेक प्रकारचे लहान सहान व्यवसाय चालवतांना आपणाला पहावयास मिळतात.

9) गावातील राजकारण परिस्थितीः-

प्रत्येक गावातील राजकारण खेळी खेळण्याची पध्दत हे वेगळया पध्दतीची असते. शिराळ गावामध्ये देखील अगदी तसाच प्रकार आहे. गावामध्ये राजकारणावरुन वेगवेगळे गट पडलेले आपणाला पहावयास येतात. गावामध्ये राजकारणामुळे एकात्मतेची भावना कुठेतरी लोप पावत असताना आपणाला पहावयास दिसून येते. गावाची महिला सरपंच असली तरीदेखील गावचे सर्व कारभार पुरुष व्यक्तीच पहातो. संविधानाने महिला आणि पुरुषांना समान अधिकार दिला असुनदेखली तो अधिकार सत्यात उतरवतांना दिसून येत नाही. हया सर्वाला जबाबदार कोण समाज, महिला, पुरुष, कि पिढयानंपिढया चालत आलेली पुरुषप्रधान संस्कृती हे अजुन देखील कळु शकले नाही.

10) गावातील धार्मिक स्थितीः-

गावातील जनता ही अज्ञानी आणि भोळी असल्याने धर्मासारखी संकल्पना मानतांना आपणाला पहावयास दिसून येतात. तसे पाहिले तर गावात जातीयता हे प्रमाण खुपच कमी प्रमाणात दिसून येते. गावातील सर्व जनता गुण्यागोविंदाने राहते

सर्व धर्म समभाव ही संकल्पना गावामध्ये जास्त प्रमाणात दिसून येते, खरे पाहिले तर धर्म कोणता का असेना जागामध्ये फक्त दोनच जाती अस्तित्वात दिसून येतात त्या म्हणजे एक पुरुष तर दुसरी स्त्री होय.

11) गावातील अंधश्रध्दाः-

गावामध्ये धर्मभोळे लोक आढळून येतात. असे म्हणतात की श्रध्दा असावी पण अंधश्रध्दा नसावी. संतांनी सांगितलेले आहे की अंधश्रध्देपासून दूर राहिले पाहिले जे पण आपणाला सर्व हयाच्या उलटच झाल्याचे दिसून येते ग्रामिण भागातील महिलांमध्ये अंधश्रध्देचे प्रमाण खूपच मोठया प्रमाणात व्रत वैकल्या करते. मुलगा व्हावा म्हणुन देवाला नवस करते. आणि नवस जर पुर्ण झाला तर पशुंची बळी देतांना दिसून येते. यावरुन संत कबीर असे म्हणतात की जर देवाला नवस करुन जर पुत्र होत असते तर मग पतीचे काय काम आहे. महिला अज्ञानी व भोळी असल्याने अशा अंधश्रध्देच्या कल्पनेला बळी पडतांना आपणाला दिसून येते. घरामध्ये कोणती व्यक्ती आजारी असेल किंवा लहानपणा पासून मुल आजारी पडत असेल तर स्वतःच्या मनशांतीसाठी त्या लहान मुलाला लहानपणीच देवीला पोतराज म्हणून सोडण्यात येते. आता जरी काळ बदललेला असला तरी आताच्या स्थितीला सुशिक्षित व्यक्तीमध्ये देखील अंधश्रध्देचे प्रमाण खूप मोठया प्रमाणात दिसून येते. सुशिक्षित लोकदेखील बुवाच्या भविष्यवाणीवर विश्वास ठेवतांना आपणाला पहावयास मिळतात. तसेच राजकियनेते मंडळींचा देखील कल बुवाच्या भविष्यवाणीवर असल्याचे दिसुन येते. हया अंधश्रध्देमुळे समाज विकासाच्या मार्गाने न जाता आधोगती कडे जाताना दिसून येतो.

12) गावातील दलित वस्तींच्या समस्याः-

दलित वस्तीमध्ये अनेक प्रकारच्या समस्या असल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये अस्वच्छता, पिण्याच्या पाण्याची समस्या, स्वच्छता गृहाची समस्या, राहण्यास

चांगल्याप्रकारचे घर नसणे, गावामध्ये पक्या रोडचे प्रमाण काही प्रमाणात आहे तर काही प्रमाणात नाही, त्या सोबतच दलित वस्तीमध्ये आरोग्याच्या समस्या मोठया प्रमाणात आहेत. दलित वस्तीमध्ये धर्म भोळे आणि अंधश्रध्दाळू लोक मोठया प्रमाणात दिसून येतात. कारण दलित वस्ती मधील महिलांचे निरक्षरतेचे प्रमाण खूपच मोठया प्रमाणात आहे. अशा एक ना अनेक दलित वस्तीच्या समस्या आपणाला पहावयास मिळतात.

13) गावातील व्यक्तींचा मुख्य आणि जोड व्यवसाय :-

कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्याने ग्रामिण भागातील व्यक्तींचा मुख्य व्यवसाय हा शेती असून शेतीला जोड व्यवसाय म्हणून अनेक प्रकारचे जोड व्यवसाय केले जातात. त्यामध्ये प्रमुख दुग्ध व्यवसाय आणि कुक्कुट पालन (पोलट्री) हया सोबतच लहान सहान उदयोग ग्राणिम भागातील लोक करतांना आपणाला दिसून येतात. त्या सोबतच महिलांचा देखील कुटुंबाला चांगला हातभार लागतो. महिला देखील लहान सहान उदयोग करतात. शोभेच्या वस्तु बनवणे शिलाईकाम, खडू बनवणे, पापड तयार करणे, अशा अनेक प्रकारचे जोड व्यवसाय करतांना दिसून येतात.

14) गावातील व्यक्तींची आर्थिक स्थिती :-

गावातील व्यक्तींची आर्थिक परिस्थिती एकंदरीतच चांगल्या प्रकारची असतांना दिसून येते कारण गावाचा मुख्य व्यवसाय शेती असून त्याला जोड व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय आणि कुक्कुट पालन करत असल्याने आणि महिलांच्या हाताला देखील लहान सहान व्यवसाय असल्याने त्यांची देखील मदत कुटुंबाला चांगल्याप्रकारे होतांना आपणाला दिसून येते. त्यामुळे गावातील व्यक्तींची आर्थिक स्थिती चांगल्याप्रकारची आहे.

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"शेतकरी आत्महत्या एक सामाजिक समस्या"

संशोधक

शिंदे सुप्रिया संतराम

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that शिंदे सुप्रिया संतराम of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "शेतकरी आत्महत्या एक सामाजिक समस्या" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	55	15	70

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/8/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. डॉ. पटेल एम.आर., डॉ.शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक ३०/११/२०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
शिंदे सुप्रिया संतराम

प्रकरण पहिले
प्रस्तावना

१.१ प्रस्तावना

भारतातील शेतीक्षेत्राचा अभ्यास करत असतांना शेती क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे असे म्हटले असुन भारतातील ७०% लोक शेती क्षेत्रात गुंतलेले असुन शेती हा प्रमुख व्यवसाय करतात म्हणुन महात्मा गांधीजींच्या शब्दात भारतीय शेती ही लोकांच्या उपजिविकेचे प्रमुख साधन असल्यामुळे शेती क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा ५७% इतका आहे.म्हणुन असे ही म्हणटले जाते की, भारतातील शेती हा अर्थव्यवस्थेचा आत्मा आहे.शेती क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र, सेवा क्षेत्र ही भारतीय अर्थव्यवस्थेची अनुक्रमे प्राथमिक, द्वितीय, तृतीय क्षेत्र अशी प्रमुख क्षेत्रे आहेत. औद्योगिक विकास आणि शेती विकास परस्परांवर अवलंबित गोष्टी असतात. शेती क्षेत्रानुसार पुरवठा होणा-या विविध वस्तुंमुळे उद्योगसंस्था विकसीत होत असतात.ऊस, कापुस, तेलबिया, औषधी वनस्पती, तंबाखु, रबर, ताग, जलसंपत्ती, बांबू, इ. कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यावर साखर, कापड, औषधी उद्योग, रबरी वस्तु कारखाने, विशिष्ट, तागाच्या पिशव्या अशा अनेक कारखाण्यांची प्रमती या कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यांवर अवलंबून असते म्हणुन मोठमोठ्या उद्योगधंद्यासाठी शेती क्षेत्र अत्यंत महत्वाचे क्षेत्र मानले जाते.अविकसीत देशांच्या बाबतीत शेती क्षेत्रात मिळणा-या उत्पादनाचे महत्व हे आंतराष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.अन्नधान्याची निर्यात करुन देशाला परकीय चलपन मिळवता येते.या परकीय चलनाचा उपयोग यंत्रसामग्री तंत्रज्ञान यांच्या खरेदीसाठी केला जातो. चहा, साखर, तेलबिया, कापुस, तंबाखु, यांच्या निर्यात, करण्याचे प्रमाण आजही चांगल्या प्रकारचे आहे. मुळ शेतमाल आणि त्यांच्यापासुन बनवलेली उत्पादने यांचा निर्यातीत ७०% इतका आहे.

देशाच्या आर्थिक नियोजन करतांनाही शेती क्षेत्राचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.शेती क्षेत्राची प्रगती होण्यावर वाहतुक व्यवस्था, साठवणगृहे, यांच्या

विकासावर यांची प्रगती अवलंबुन असते.देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करत असतांना देशाची अर्थव्यवस्था विकसनशील अवस्थेतून विकसीत अर्थव्यवस्थेकडे चालली आहे. परंतू देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या अभ्यासानंतर खरेतर प्रत्येक राज्यांचा अभ्यास करणे महत्वाचे वाटते. परंतु प्रस्तुत संशोधनासाठी अभ्यास करत असतांना शेतकरी आत्महत्या या विषयाचा अभ्यास करावयाचा आहे.संपुर्ण देशाचा अभ्यास करत असतांना सर्वात जास्त शेतकरी आत्महत्या कोणत्या राज्यात झालेल्या आहेत. त्यानंतर कोणत्या राज्यांचा नंबर लागतो याचा सविस्तर अभ्यास करायचा आहे. म्हणुन प्रथम क्रमांकावर आत्महत्या झालेल्या राज्यांच्या बाबतीत आंधप्रदेश या राज्यात सर्वाधिक आत्महत्या झालेल्या आहेत. तसेच दुस-या क्रमांकावर तामिळनाडु या राज्याचा नंबर लागतो.आणि त्यानंतर तिस-या क्रमाकांवर आपल्या महाराष्ट्राचा आत्महत्येच्या बाबत नंबर लागतो. महाराष्ट्राचा अभ्यास करत असतांना सर्वाधिक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या यवतमाळ (विदर्भ) या भागात झालेल्या आहेत. कारण या भागात पुर्णपणे शेतकऱ्यांच्या सुख सोईचा विकास झालेला नाही. या भागात पावसाचे प्रमाणे कमी आहे. त्यानंतर महाराष्ट्राचा या विषयाचा अभ्यास करत असतांना बीड जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक शेतकरी आत्महत्या झालेल्या आहेत.

१.२ विषय निवडीचा हेतुः-

प्रस्तुत संशोधन विषयासाठी संशोधनासाठी विषय निवडण्यासाठी शेतकरी आत्महत्या हा विषय डोळ्यांसमोर आला. नंतर मी खेडेगावातील रहिवासी असुन त्या शेतकऱ्यांच्या वेदना मनातील गोष्टी ह्या समाजापर्यंत पोहचविण्यासाठी व कॉलेज पातळीवर पोहचविण्यासाठी मी बीड जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्या हा विषयाचा अभ्यास संशोधनसाठी चालु केला. मग मी स्वतः शेतक-यांचा घरी जावुन स्वतः मुलाखती घेऊन त्यांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करुन ह्या संशोधन प्रबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. खरे तर शेतकरी आत्महत्या होण्याचे नेमके कारण

कर्ज बाजारीपणाच आहे का? हा प्रश्न मला पडल्यानंतर मी संपुर्ण शेतकरी आत्महत्या यांचा अभ्यास करत असतांना माझ्या माहितीप्रमाणे बीड जिल्ह्यातील शेतकरी आात्महत्येचे प्रमाण म्हणजेच शेतकरी आत्महत्या होण्याचे प्रमाण म्हणजे अनैतीक संबंध २८% व कौटुंबिक कलह तर २०% शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण कर्ज बाजारीपणा ४७% व समाज्याकडून होणारा ५% त्रास या गोष्टींमुळे आत्महत्या झालेल्या आहेत असे मी माझ्या मुलाखतीच्या अभ्यासकरुन निष्कर्ष काढले आहेत. म्हणुन हा विषय संशोधनासाठी निवडून ३०% आत्महत्याचा अभ्यास केला आहे.

१.३ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये/हेतुः-

१. बीड जिल्ह्यातील शेतीची रचना व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या यांचा अभ्यास करणे.

२. शेतकऱ्यांनी घेतलेले कर्ज आणि आत्महत्या यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे

३. आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांना शासनाकडुन निधी मिळालेला आहे किंवा नाही यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

४. आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

अशाप्रकारे वरील उद्दिष्ट्ये समोर ठेवुन प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१.४ संशोधनाची गृहितकेः-

प्रस्तुत संशोधनसाठी बीड जिल्ह्याचा अभ्यास करत असतांना या जिल्ह्यात शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आहेत म्हणुन शेतकऱ्यांचा जिल्हा म्हणुन या बीड जिल्ह्याची ओळख आहे आणि याच जिल्ह्यात आत्महत्या झालेल्या आहेत.

१. शेती क्षेत्रात केलेल्या उत्पादनात सातत्यता नाही.

२. बीड जिल्ह्यातील शेतक-यांवर कर्जबाजारीपणाचा डोंगर मोठ्या प्रमाणात आहे.

३. बीड जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात दुष्काळ पडत असल्यामुळे शेतकरी कर्ज परतफेड करण्यास असमर्थ ठरला आहे.

४. अहमदनगर जिल्ह्यातील शेतक-यांनी आत्महत्या मोठ्या प्रमाणावर केलेल्या आहेत.

१.५ माहितीचे संकलनः-

प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक असणारी आकडेवारी प्राथमिक व द्वितीयक माहिती स्त्रोताच्या आधारे संकलीत केली आहे. प्राथमिक माहितीमध्ये बीड जिल्ह्यातील एकुण शेतकरी आत्महत्यापैकी २०% इतक्या आत्महत्याग्रस्त (कुटुंबाची माहिती) प्रश्नावलीच्या आधारे व प्रत्येक मुलाखती घेऊन गोळा करण्यात आलेली आहे तसेच द्वितीयक माहितीमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची शेती आणि शेतकरी आत्महत्या संदर्भातील पुस्तके, मासिके वर्तमानपत्रे, लेखांचा आधार घेऊन विषय पुर्ण करण्यात आलेला आहे. तसेच जिल्हा प्रशासकीय कार्यालयातुन त्या संदर्भातील विविध प्रकारची माहितीचे व शेतकरी आत्महत्या करणाऱ्या व्यक्तीची यादी घेऊन प्रस्तुत संशोधन विषय पुर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि काही सद्यस्थितीतील माहिती व आकडेवारी इंटरनेटद्वारे उपलब्ध करुन अभ्यास केला आहे.

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य"

संशोधक

सुद्रिक वैभव बाबासाहेब

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that Shri. सुद्रिक वैभव बाबासाहेब of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	64	15	79

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा.वाघुले एस.एन., प्रा. यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक ३/५/२०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
सुद्रिक वैभव बाबासाहेब

!! अनुक्रमणिका !!

अ. क्र.	आशय	पृष्ठ क्रमांक
१	प्रास्तावना (Introduction)	१
२	जन्म व शिक्षण	५
३	जनसेवेची शपथ	६
४	मुलींची पहिली शाळा	९
५	अस्पृश्यांची पहिली शाळा	११
६	विधवाविवाह व अनाथ बालकाश्रम	१२
७	परशुरामाची फजीती	१३
८	सत्यशोधक समाजाची स्थापना	१५
९	चिपळूणकर आणि फुले	१७
१०	शेतकरी मजुर चळवळी	२०
११	कै टिळकांना दिलेली मदत	२३
१२	सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण	२५
१३	सन १८७७ चा भयंकर दुष्काळ	२७
१४	जोतीरावांचे राजकिय क्षेत्रातील कार्य	२८
१५	बडोदा नरेश आणि फुले	२९
१६	महात्मा पदवी अर्पण	३२
१७	सार्वजनिक सत्यधर्म	३३
१८	अखेरचा अध्याय	३४
१९	समारोप	३६

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांच्या पहिल्या पिढीतील श्रेष्ठ समाजसुधारक आणि विशेषतः समाजातील श्रमजीवी वर्गाच्या शोषणाची व सामाजिक दास्याची मीमांसा करणारा क्रांतिकारक विचारवंत. सावता माळी समाजातील गोविंदराव शेटिबा फुले आणि चिमणाबाई या दांपत्याचे जोतीराव हे दुसरे अपत्य. मूळचे गोऱ्हे हे उपनाव बदलून फुलांच्या धंद्यामुळे फुले हे नाव पडले.

जोतीरावांच्या लहानपणीच त्यांच्या आईचे निधन झाले. त्यांच्या पालनपोषणाचा सर्व भार वडिलांवरच पडला. जोतीरावांना इंग्रजी शिक्षणाचा वेध लागला होता. त्यात अनेक अडचणी आल्या, तरी शालान्त परीक्षेइतके इंग्रजी शिक्षण त्यांनी पुरे केले. इंग्रजीतील उच्च दर्जाचे ग्रंथ समजण्याची पात्रता तसेच इंग्रजीत लेखन करण्याची क्षमताही त्यांनी प्राप्त करून घेतली. बौद्धिक शिक्षणाबरोबरच शरीरशिक्षणही घेतले.

लहूजीबुवा मांग यांच्यापाशी दांडपट्टा शिकले, मल्लविद्या संपादन केली. शिक्षण पुरे केल्यावर १८४० मध्ये जोतीरावांचा विवाह सातारा जिल्ह्यातील शिरवळपासून ५ किमी.वर असलेल्या नायगाव येथील खंडोजी नेवसे पाटील यांची कन्या सावित्री हिच्याशी झाला.

सावित्रीबाईचे शिक्षण जोतीरावांनीच पुरे केले. त्या स्वयंस्फूर्तीने जोतीरावांच्या समाजसुधारणेच्या आणि लोकशिक्षणाच्या कार्यात जन्मभर सहभागी झाल्या. शालेय शिक्षण चालू असतानाजोतीरावांनी अनेक मित्र मिळविले.सदाशिव बल्लाळ गोवंडे, सखाराम यशवंत परांजपे, मोरोपंत विठ्ठल वाळवेकर इ. मित्र शेवटपर्यंत जोतीरावांना सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीतही सहकारी म्हणून चिकटून राहिले. जगाचा, पश्चिमी देशांचा व विशेषतः भारताचा प्राचीन, अर्वाचीन इतिहास त्यांनी इंग्रजीमधून वाचला आणि सखोलपणे त्यावर मनन केले. अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या इतिहासाची त्यांच्या मनावर खोल छाप पडली.*द राइट्स ऑफ मॅन* (१७९१-९२) या टॉमस पेन (१७३७-१८०९) याच्या ग्रंथाची त्यांनी अनेक पारायणे केली; मानवी समतेचा आणि स्वातंत्र्याचा ध्येयवाद आत्मसात केला. या तत्त्वांच्या आधारे ते भारतीय समाजाचे, विशेषतः हिंदू समाजाचे, उत्कृष्ट चिंतन करू शकले. संस्कृत ग्रंथही त्यांनी वाचले.

वेद, स्मृती, पुराणे यांच्यातील कथांचा अभ्यास केला. अश्वघोषाच्या नावावर प्रसिद्ध असलेले *वज्रसूची* हे उपनिषद त्यांना फार आवडले. त्यात अनेक ब्राह्मण ऋषिमुनींचे कूळ हे ब्राह्मण नव्हते असे सांगितले आहे. जातिभेद हा खोटा आहे, हे तत्त्व स्पष्ट रीतीने मांडले आहे. कबीराच्या *बीजक* ग्रंथातील 'विप्रमति' या प्रकरणाचा त्यांच्या विचारसरणीवर प्रभाव पडला. त्यांनी एका ठिकाणी स्वतःचा'कबीर साधूच्या पंथाचा' असा निर्देश केला आहे. अशा चिंतन मननाने त्यांची भारतीय समाजक्रांतीची विचारसरणी तयार झाली. जगातील क्रांतिकारकांच्या नेत्यांमध्ये शोषित समाजातून पुढे आलेले यांच्यासारखे नेते फार थोडे, कार्ल मार्क्स, लेनिन इ. मध्यमवर्गीय नेते कामगारक्रांतीचे पुरस्कर्ते झाले. फुले, आंबेडकर हे शोषित समाजातून निर्माण झाले. हे त्यांचे वैशिष्ट्य होय.

जोतीरावांनी आपल्या विचारांचा एक सुबोध व सुंदर, सूत्रबद्ध सारांश सांगितला आहे - ''विद्येविना मति गेली; मतीविना नीति गेली;नीतीविना गति गेली! गतीविना वित्त गेले वित्ताविना शूद्र खचले;इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.'' त्यांनी हा निष्कर्ष शेतकऱ्याचा आसूड (१८८३) मध्ये प्रारंभी सांगितला आहे. त्यांच्या सगळ्या सत्यशोधक चळवळीचा भावार्थ यात आला आहे. प्रचलित हिंदू धर्मसंस्था, त्यावर आधारलेली हिंदूंची समाजरचना व ब्रिटिशांची शासनसंस्था व सर्वांचा समुच्चित

परिणाम म्हणजे शूद्र शेतकऱ्यांचे आणि दलितांचे सध्या दिसणारे अपार दैन्य होय; या दैन्यावस्थेतून बाहेर पडण्याकरिता त्यांनी लोकशिक्षण हाच मुख्य उपाय होय, असे ठरविले. अज्ञानग्रस्त शूद्र, अतिशूद्र जसे ब्राह्मणादी वरिष्ठ वर्गाच्या दास्यात खितपत पडले आहेत त्याचप्रमाणे स्त्री जातदेखील पुरूष वर्गाच्या दास्यात युगानुयुगे सापडली आहे; हे लक्षात घेऊन जोतीरावांनी मुलींसाठी एक शाळा स्थापन केली (१८४८). त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई यांनी याच शाळेत अध्यापनाचे कार्य सुरू केले. ब्राह्मण समाजासह सर्वच समाज स्त्री शिक्षणाच्या विरोधी होता. जातिभेदाची आणि पवित्र रूढींची बंधने अंधश्रद्धेने पाळीत होता. त्यास फार थोडे अपवाद होते.

सुधारकांना स्वतःचे कुटुंब, स्वतःची जात-जमात आणि एकंदरीत सर्व समाज विरोध करीत आणि वाळीत टाकीत. जातिबहिष्काराचे असहाय असे दडपण क्रियावान सुधारकांना सोसावे लागले; जिवलग नातेवाईकांचा विरोध होत असे. उदा., जोतीरावांचे वडील गोविंदराव यांनी मुलगा व सून यांना घराबाहेर काढले आणि खुद्द माळी समाजाने नाना प्रकारे अवहेलना चालू केली. या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीला धैर्याने तोंड देऊन जोतीराव व सावित्रीबाई यांची समाजसुधारणेच्या क्षेत्रात आगेकूच सुरूच राहिली. नंतर रास्ता पेठेत व वेताळ पेठेत आणखी दोन शाळा काढल्या (१८५१).

अस्पृश्यांसाठी शाळा काढली. या त्यांच्या प्रयत्नांना तत्कालीन मोठमोठ्या विचारवंत समाजसुधारकांचा आणि राज्यकर्त्यांचाही पाठिंबा मिळत राहिला. १८५२ मध्ये सरकारी विद्या खात्याकडून मेजर कँडी यांच्या अध्यक्षतेखाली जोतीरावांच्या शिक्षणकार्याबद्दल त्यांचा जाहीर सत्कार करण्यात आला.

त्यावेळचे सर्वच भारतीय समाजसुधारक हे स्त्रियांची दास्यातून आणि दुःस्थितीतून सोडवणूक करण्याकरता प्रयत्नशील झाले होते. हिंदूंच्या उच्च जातींमध्ये विधवाविवाह निषिद्ध मानला होता. बालपणी आणि वारंवार उद्भवणाऱ्या प्राणघातक साथींच्या रोगांमुळे पतिनिधन होऊन तरूणपणीच वैधव्य आलेल्यांची संख्या मोठी होती. केशवपन केल्याशिवाय विधवा ही अपवित्र मानली जात होती. समाजाची आणि कुटुंबाची त्यांच्यावर करडी नजर असे.

बाल व तरुण विधवांचा प्रश्न सोडविण्याकरिता पुनर्विवाहाची चळवळ सुधारकांनी सुरू केली. या चळवळीला जोतीरावांचा पूर्ण सक्रिय पाठिंबा होता. तारुण्यकाली स्वाभाविकपणे वासनेला बळी पडलेल्याविधवांची फार विटंबना होत होती. गर्भपाताचे प्रयत्न होत, जन्मलेल्या बालकांची हत्याही होई. त्यांना संरक्षण देण्यासाठी फुल्यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली (१८६३). या गृहात अशा स्त्रियांच्या बाळंतपणाचीही सोय केली होती. जोतीरावांनी पुढे जो यशवंत नावाचा मुलगा दत्तक म्हणून घेतला तो काशीबाई नावाच्या ब्राह्मण विधवेचा मुलगा होता. विधवांच्या केशवपनाची चाल बंद व्हावी म्हणून त्यांनी चळवळ उभी केली व त्याकरता न्हाव्यांचा संपही घडवून आणला.

अस्पृश्य व दलितांच्या प्रश्नालाही त्यांनी तितक्याच मनस्वीपणेचालना दिली. अस्पृश्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न ही एक अत्यंत गंभीर अशी कायमची समस्या लक्षात घेऊन आपल्या वाड्यातील पाण्याचा हौद त्यांनी अस्पृश्यांसाठी खुला केला.

महाराष्ट्रातील तत्कालीन भिन्न मतांच्या व विचारसरणींच्या समाजसुधारकांच्या विविध कार्यक्रमांमध्ये जोतीरावांचा सहभाग नेहमीच असे. उदा., ⇨*आर्य समाजा*चे संस्थापक स्वामी ⇨ *दयानंद सरस्वती* (१८२४-८३) यांची पुणे येथे ⇨ *महादेव गोविंद रानडे* (१८४२-१९१०) प्रभृती सुधारकांनी मिरवणूक काढली. त्याचे पुढारीपण जोतीरावांनी केले. उलट जीर्ण मतवादी रूढीनिष्ठांनी या मिरवणुकीची थट्टा व विडंबन करण्याकरिता गर्दभानंदांची दिंडी सुरू केली (१८७५).

फुले हे १८७६-८२ या कालावधीत पुणे नगरपालिकेचे सदस्य होते. समाजाच्या मौलिक परिवर्तनाकरिता समाजरचनेतील धर्मभेदमूलक विद्वेष, जातिभेदमूलक उच्च-नीच भाव, स्त्रीदास्य, हिंदू धर्मसंस्थेतील मूर्तिपूजा, संस्कृत भाषेतील कर्मकांड इ. गोष्टींचे उच्चाटन करून समताप्रधान समाज निर्माण करण्याकरिता व अंधश्रद्धेचे निर्मूलन करून वैचारिक क्रांती करण्याकरिता ⇨ *सत्यशोधक समाजाची* स्थापना १८७३ मध्ये फुले यांनी केली.

या सत्यशोधक समाजाचे सर्व धर्मांचे व जातींचे नागरिक सदस्य व्हावेत, अशी योजना केली होती. फुले यांनी मौलिक आणि प्रासंगिक असे दोन्ही प्रकारचे लेखन करून पुस्तके आणि पुस्तिका प्रसिद्ध केल्या. त्यावेळच्या महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व नागरी अशा दोन्ही प्रकारच्या सामाजिक जीवनात ब्राह्मणांचे धार्मिक आणि प्रशासकीय वर्चस्व होते.

धार्मिक आणि प्रशासकीय वर्चस्वाच्या मार्गाने बहुजन समाजाची पिळवणूक चालली होती. परंपरागत हिंदू धर्माच्या चौकटीच्या पकडीत सर्व समाज सापडला होता. या हिंदू धर्माच्या पारलौकिक विचारसरणीचा प्रवर्तक व समर्थक वर्ग म्हणजे ब्राह्मण वर्ग होय. बहुजन समाजावर ब्राह्मणांनी लादलेली ही मानसिक गुलामगिरी स्पष्ट करण्याकरिता *ब्राह्मणांचे कसब* (१८६९), *गुलामगिरी* (१८७३), *सत्सार* (अंक १ व २, १८८७) इ. निबंध लिहिले. या निबंधांमधून पुराणातील अवतारांच्या कथांचा ऐतिहासिक दृष्टीने उलगडा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आर्य ब्राह्मण हेमूळचे इराणचे, त्यांनी भारत जिंकला आणि येथल्या तथाकथित शूद्रातिशूद्र शूर जमातींना जिंकून त्यांना धार्मिक कर्मकांडाच्या जाळ्यात अडकवून त्यांचे सामाजिक व आर्थिक शोषण केले व ते आतापर्यंत चालू राहिले, असा भावार्थ काढला आहे. श्रमिक बहुजन समाजाच्या आर्थिक अवनतीचे उत्कृष्ट चित्र *शेतकऱ्याचा आसूड* या विस्तृत निबंधामध्ये फुले यांनी रेखाटले आहे. ही शेतीच्या आर्थिक दुरवस्थेची समस्या अजूनही स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ३२ वर्षे होऊन गेली तरी सुटलेली नाही. या निंबधामध्ये भारतीय ग्रामोद्योग किंवा कुटिरोद्योग ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या आर्थिक धोरणाने कसे ढासळले आहेत, याचेही हृदयविदारक वर्णन केलेले आहे. शेतीचा धंदा आधुनिक तंत्रविज्ञानावर उभारावा आणि ग्रामीण उद्योगांना आधुनिक तंत्रविद्येचा आधार द्यावा, अशी उपाययोजना फुले यांनी या निबंधात सुचविली आहे. सुमारे १०० वर्षांपूर्वी लिहिलेला हा विचार आजच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेलाही बऱ्याच प्रमाणात लागू पडतो, ही गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे.

सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक या निंबधात (मृत्यूनंतर प्रसिद्ध, १८९१) फुले यांनी आपल्या समग्र विचारांचे सार असलेल्या विश्वकुटुंबवादाची सुसंगत मांडणी केली आहे. हा निबंध लिहीत असताना त्यांना पक्षाघात झाला होता. अशा विकलांग अवस्थेत त्यांनी हा निबंध लिहून पुरा केला. यात स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या मुलभूत मानवी मूल्यांच्या आधारावर समाजरचना कशी असावी, हे सांगितले आहे. ज्या तत्त्वांच्या आधारावर अमेरिकन राज्यक्रांती व फ्रेंच राज्यक्रांती झाली तीच तत्त्वे या पुस्तकात भारतीय समाजरचनेच्या संदर्भात मांडली आहेत. यात सांगितलेला सत्यधर्म हा 'यूटोपिया'च होय.

जगातल्या मोठमोठ्या सामाजिक व राजकीय क्रांत्या युटोपियन ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या दिसतात. फुले म्हणतात-"स्त्री अथवा पुरूष जे एकंदर सर्व गावच्या, प्रांताच्या, देशाच्या व खंडाच्या संबंधाने अथवा कोणत्याही धर्मातील मताच्या संबंधाने कोणत्याच प्रकारची आवड निवड न करणारे, या सर्व स्त्री पुरूषांनी या भूगोलावर आपले एक कुटुंब समजून एकमताने, एकजुटीने एकमेकांशी सत्य वर्तन करून वागावे.

१. जन्म आणि शिक्षण

महात्मा जोतिबा फुले (एप्रिल ११, इ.स. १८२७ - नोव्हेंबर २८, इ.स. १८९०) हे मराठी लेखक, विचारवंत आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली; शेतकरी आणि बहुजन समाजांच्या समस्यांना केंद्रस्थानी ठेऊन पुरोगामी विचारांची मांडणी केली आणि महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली.

जोतिबा फुले यांचे मूळ गाव सातारा जिल्ह्यातील कटगुण हे होते. त्याच गावी महात्मा फुल्यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी झाला. जोतिबांच्या वडिलांचे नाव गोविंदराव आणि आईचे नाव चिमणाबाई होते. वडिलांचा फुले विक्रीचा व्यवसाय होता. त्यामुळे गोऱ्हे हे त्यांचे मूळ आडनाव असले तरी, पुढे ते फुले म्हणून ओळखले जाऊ लागले व तेच नाव पुढे रूढ झाले. कटगुणहून त्यांचा परिवार पुरंदर तालुक्यातील खानवडी येथे आला.. तेथे त्यांचे घर असून, त्यांच्या नावे सातबाराचा उतारा आहे. खानवडी येथे फुले व होले आडनावाची बरीच कुटुंबे आहेत.

प्राथमिक शिक्षणानंतर काही काळ त्यांनी भाजी विक्रीचा व्यवसाय केला. १८४२ ला माध्यमिक शिक्षणासाठी पुण्याच्या स्कॉटिश मिशन हायस्कूलमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. बुद्धी अतिशय तल्लख त्यामुळे पाच-सहा वर्षातच त्यांनी अभ्यासक्रम पूर्ण केला.

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"अंधश्रध्देला बळी पडलेल्या कुटुंबातील व्यक्तीच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास"

संशोधक

वाळके किरण बाबासाहेब

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that वाळके किरण बाबासाहेब

of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "अंधश्रध्देला बळी पडलेल्या कुटुंबातील व्यक्तीच्या सामाजिक समस्यांचा अभ्यास" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	65	17	82

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. कांडेकर सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक ७/५ २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
वाळके किरण बाबासाहेब

प्रकरण पहिले

-प्रस्तावना-

1.1 अंधश्रेध्देचे वाढते सावट-

अंधश्रध्देपासुन दुर रहा, ही महाराष्ट्राच्या मातीतील संतांची शिकवण. मात्र भौतिक सुखा पोटी अंधश्रध्देतुन बळी देण्याचा हा अघोरी प्रकार याच पुरोगामी परंपरा सांगणा-या महाराष्ट्रात घडावा, हे अघोरीराजच म्हणावे लागेल. महाराष्ट्रात अंधश्रध्दा निर्मुलन कार्यक्रमाला तब्बल 300 वर्षाची परंपरा आहे. अनेक संतांनी त्यानंतर महात्मा फुले, संतगाडगे बाबा,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी व गेल्या 25वर्षात तर अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीने संघटितपणे यासाठी प्रयत्न केले आहेत. तरी ही अंधश्रध्दा कमी न होता वाढतच चालली आहे. गेल्या वर्षभरात म्हणजे जादुटोणा विरोधी कायदा झाल्या पासुन महाराष्ट्रात सुमारे 12 प्रकार केवळ नर बळीचे झाले आहेत. याचा अर्थ हे प्रमाण दर महिन्याला एक असे आहे व ही अत्यंत गंभीर बाब आहे.असे होण्याची कारणे आपल्या कडच्या सामाजिक परिस्थितीत आहेत, असे गेल्या आनेक वर्षाच्या अनुभवावरुन लक्षात आले आहे.

1.2.विवेक जागवा-

आपल्या भोवताली सुखोपभोगाची अनेक साधने निर्माण झाली आहेत. त्याचा लाभ घेतानाही अनेक जण दिसतात. मात्र ही संख्या मर्यादित आहे. असा लाभ घेणाया लोकांना पाहणारे अनेक आहेत. त्यांना सहज उपलब्ध होत नाहीत. त्यातुन त्यांच्यातील असमाधान त्यांच्यात निर्माण होते.त्यांच्याकडे आहे.आपल्याकडे का नाही, कसे मिळवता येईल, अशी ही भावना आहे.अशी वर्गीय दरी आपल्याकडे फार झपाट्याने वाढत आहे.प्रत्येकाला कोणतीही गोष्ट लगेच तत्काळ हावी आहे.ती मिळेपर्यंत वाट पाहण्याची, थांबण्याची त्यांची तयारी नसते.ती लवकर मिळावी यासाठी काहीही करण्याची त्यांची तयारी असते.त्यातुनच मग नको तो मार्ग निवडला जातो.सुशिक्षित तरुण पिढिही यात मागे नाही.प्रयोग शाळेत प्रयोग करणारी मुले त्या वेळी कार्य कारण भाव विचारात घेऊनच प्रयोग करीत असतात.

1.3 पीडितांमध्ये स्त्रायच जास्त-

आपल्या जगण्यात हा विचार आणणे मात्र त्यांना जमत नाही. नर बळी सारखा प्रकार घडल्यावरच आपल्याला अंधश्रध्देमधील दाहकता लक्षात येते. प्रत्यक्षात रोजच्या जगण्या तही आपण अनेकदा अविवेकाने वागत आसतो.नवस केल्यावर, हात जोडल्यावर काही होईल ही भावना याचेच प्रतीक होईल ही भावना याचेच प्रतीक आहे. कोणत्याही परिस्थितीत कार्य कारण भाव म्हणजे विवेकाची कसोटी लावणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. मात्र अगतिक स्थितीत हा विवेकच हरवला जातो व त्यातुन असे लहान सहान व नंतर मग गंभीर प्रकार घडतात. आई,बहीण,मावशी,सुन बायको, फार काय शेजारीण सुध्दा अशा प्रकारांमधील बळी असवे. म्हणजे अंधश्रध्देच्या आहारी गेलेली माणसे नाते संबंध सुध्दा मानायला तयार नाहीत. आपण म्हणजे नात्यागोत्यात स्त्रिया सुरक्षित असतात, या समजाला तडा जाईल असेच प्रकार तेही नर बळीचे गेल्या काही वर्षात समोर आले आहेत म्हणजे नात्यात देखील महिलेला सुरक्षितता नाहीच चांगली म्हणवणारी माणसे देखील अशा प्रकारांनी आकर्षित होऊन नर बळी द्यायला तयार होतात. हा सगळा अगतिक झाल्याचाच परिणाम आहे. या अगतिकतेला मांत्रिक व तत्सम प्रकारच्या व्यक्ती खत पाणी घालतात.त्यातून विवेकासमोर अंधार पसरतो व अविवेक जागृत होतो.त्याला आळा घालायचा असेल तर त्यासाठी कायदयाच्या प्रभावी अंमलबजावणीबरोबरच सामाजिक प्रबोधन देखील होण्याची गरज आहे.हे आपल्याकडे होताना दिसत नाही. जादुटोणा विरोधी कायदा होण्यापुर्वी नरबळी देण्यासाठी तयारी करणे हा गुन्हा समजला जात नव्हता. आता मात्र या कायदयामुळे तो गुन्हा समजला जातो.व सिध्द झाल्यावर त्यासाठी शिक्षादेखील आहे.असे बदल करुन तो कायदा अधिक टोकदार करण्याची गरज आहे. कायदयाची अंमलबजावणी होत नाही. ही सुध्दा खंत वाटावी अशीच गोष्ट आहे.अचानक झालेले मृत्यु शोधुन त्यामागील कारणांचा पोलिसांनी शोध घेतला तर त्यातुन अनेक गंभीर प्रकार सापडु शकतील.असा शोध सुरु आहे. **(मुक्ता दाभोळकर 2015)**

1.4 अंधश्रध्देला बळी पडण्यामध्ये स्त्रियांचे वाढते प्रमाण-

अशी माहिती प्रसिध्द झाली तरीही नरबळी सारखे अनेक प्रकार हदु शकतील. याशिवाय शाळा, महाविदयालये, ग्रामसभा, यातुन प्रबोधन होण्याची गरज आहे. समितीच्या माध्यमातुन असे उपक्रम होतच असतात. मात्र थेट समाजातुन सुरुवातीला विरोध होईल अशी मला खात्री आहे ही सुरुवात मात्र लवकर झाली पाहिजे; कारण शेजारच्या मुलीला, नात्यातील एका महिलेला असे करता करता आता प्रकरण थेट मुलाने आईला बळी देण्या पर्यंत येऊन ठेपले आहे. समाजाचा विवेक जागा व्हावा,या साठी आता समाजानेच प्रयत्न करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे. संगणक शिकणारी, तंत्रज्ञान प्रेमी नवी पिढीही अंधश्रध्देच्या मागे लागावी, ही या समाजाची फार मोठी शोकांतिक आहे.चंगळवादाने एका वर्गासमोर सगळी सुखे उभी केली आहेत, तर दुसया वर्गाला त्यापैकी काहीच मिळतनसल्याने एक प्रकारची अगतिकता त्यांच्यात आली आहे.ही वर्गीय दरी सुध्दा अंधश्रध्देला खतपाणी घालत आहे. स्वतःच्या सुखासाठी जन्मदात्या आईस जिवंतपणी बळी देण्याचा उघडकीस आलेला प्रकार अंगावर शहारे आणणार. ही बातमी व त्यासंबंधीचा तपशील वाचल्या नंतर मला पहिल्यांदा प्रकर्षाने जाणवले ते असे की आपल्या समाजातील मुल्यांची घसरण किती घाणेरड्या पातळीपर्यंत झाली आहे.

1.5.प्रबोधनाची भयानक कमतरता-

आजवर जन्मदात्या आईची महंती गाणाऱ्या कथा, कविता ,कादंबऱ्या, नाटके , पुराणे, कीर्तने ऐकुन आई संबधीची जी उदात भावना मनात जागृत होते. तिला मुळा पासुन हादरा बसला. "स्वामी तिन्ही जगाचा आई विना भिकारी" ही ओळ आठवली. देवाला आई नाही आणि आम्हाला आई आहे या अति उदात भावना सांगणा-या ओळीचा घटनेने कुचकामी ठरल्या आहेत. तत्त्वज्ञानाचे वर्ग बंद पडत आहेत. प्रगत अतिप्रगत तंत्रज्ञान हेच समाजाचे सर्व प्रश्न सोडवेल असे सिध्दांत मांडले जात आहेत. केंद्रसरकारने नेमलेल्या उच्यशिक्षणात काय शिकवावे, यासंबंधी शिफारस करण्याचा बिर्ला,अंबानीचा दोन नफे खोर भांडवलदारांची कमिटी नेमली होती तिने कोणते ही समाजशास्त्र किंवा मानसशास्त्रे शिकवुच नयेत अशी शिफारस केली. ती माणसाचा सारासार विवेक मारुन हाकणारी आहे. एकदा विचार व विवेक मारला की लोकांना अंधश्रध्दाळु बनविणे सोपे. नुकतीच नाशिक जिल्ह्यात घडलेली घटना ही ऊठसुट पुरोगामित्वाच्या गप्पा मारणाया व सामाजिक न्यायाचा टेंभा मिरवणा-या महाराष्ट्रला एक खणखणीतच चपराक आहे.ही एक प्रतिनिधिक घटना म्हणता येईल या एका वर्षात असे किमान 15 बळी अंधश्रदेतुन गेल्याची माहिती अंनिसला मिळाली आहे. बहुतांश बळी हे स्त्रियांचे आहेत हे प्रकार वेदनादायी व अस्वस्थ करणारे आहेत. एखादी व्यक्ती करणा, भानामती,जादुटोणा करते; डाकीण आहे असे समजुन आजारपणावरील उपचार सुखशांती किंवा गुप्त धनासाठी नरबळी घेतले गेले. **(गोविंद पानसरे 2015)**

1.6 मानसिकता बदला -

महिलांना भुत उतरविण्याच्या बहाण्याने अमानुषमारहाण करण्याच्या तेवढ्यातच घटना समोर आल्या आहेत. या शिवाय वेगळ्या 25 गुन्ह्यांत डाकीण,करणीच्या संशयावरुन अमानुष मारहाण, बलात्कार अथवा अघोरी उपाय करण्यात आले. यातील जवळपास सर्वच महिला आहेत. इतकेच नव्हे तर आजपर्यंत दाखल झालेल्या 110 पेक्षाजास्त गुन्ह्यांत पुरुषांपेक्षा शोषित स्त्रियांच प्रमाण जास्त आहे.डझनभर गुन्ह्यांत स्त्रियांचे शारीरिक शोषण झाले आहे.या निमित्तांने काही प्रश्न उपस्थित झाले आहेत. डॉ.नरेंद्र भोलकर व अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीने गेली 18 वर्षे संघर्ष करुन यासाठीच जादुटोणा विरोधी कायद्याची लढाई मोठ्या चिकाटीने लढली.राज्यात असे प्रकार होतात. म्हणुनच जादुटोणा विरोधी कायद्यांची गरज अधोरेखित होते. मात्र अशा घटना होऊनयेत यासाठी कायद्याची प्रभावी पणे अंमल बजावणी करण्याची गरज आहे परंतु सध्या या बाबत सरकारचे प्रयत्न फारसे आश्वासक वाटत नाहीत. अंनिसच्या वतीने विविध मोहिमांतुन कायद्याच्या प्रचार व प्रसार करण्यासाठी क्षमते नुसार प्रयत्नचालु आहेत परंतु हा कायदा सरकारचा आहे याचीच सरकारला आठवण नसावी. अशी स्थिती आहे. कायद्याच्या मसुद्या प्रमाणे प्रत्येक जिल्हयात दक्षता अधिकारी नेमण्यात येणे आवश्यक होते. मात्र अपवाद न वगळता तशा नेमणुका झाल्या नाहीत. पोलिसांना आजुन कायदा समजलेला नाही; त्यांचेच प्रशिक्षण घेणे गरजेचे आहे. चंगळवादाने व चंगळ करायला मिळेल या आपेक्षेने मनुष्य किती हीन झाला हे समजल्या वर एक प्रकारची उद्विग्नता आणि हा समाज कसा सावरणार, असे एक प्रचंड मोठे प्रश्न चिंन्ह उभे राहिले. **(गोविंद पानसरे 2015)**

1.7 अंधश्रध्दा मांत्रिकांच्या- समाजातील मुल्यहीन ते बद्दल वाटणारी चिंता अधिक जोर कसपणे त्रास देऊन गेली, थोडे थांबुन विचार केल्यानंतर हे जाणवले की नुसती चिंता करुन काय होणार ...? संत कवी याने सांगुन ठेवले आहे की, चिंतासे चतुराई घटें... समाजाच्या अशा अवस्थेत जास्त चतुराई ची गरज आहे ही घटना पाहुन समाजातील अघोरी प्रथा व अंधश्रध्दा विरोधी अति कठोर कायद्याची किती गरज आहे, हें आणखी एकदा अधोरेखित झाले कुणीतरी बच्ची बाई नावाची मांत्रिका देऊळ बाधण्यासाठी सात महिलांचा बळी देण्याचे ठरवुन लोकांना फसवते व सुख प्राप्तीच्या आशेने स्वतःची आई,बहीण आणि मावशी यांना कुणीतरी मांत्रिक बाई त्या चेटकिणी आहेत त्यांचा बळी दिल्या शिवाय तुमच्या घरात सुख नांदणार नाही. असे सांगते काय आणि हा कुणी दशरथ त्यांना बळी देण्याच्या दृष्टीने कामाला लागतो काय हे सारेच महाभयानक आहे अशा अघोरी प्रथेविरुध्द कठोर कायदा हवा हे निर्विवादच आहे परंतु तो कायदा व्हावा यासाठी तब्बल एक तप संघर्ष करणा-या डॉ.नरेंद्र दाभोलकर यांना त्या साठी स्वतः चे बलिदान द्यावे लागले. त्यांची जिवंतपणी तथाकथित धर्माभिमानींनी कुचेष्ठा केली.अशा प्रकारांना आळा घालणाया कायद्याच्या मागणीची कुचेष्टा करणायांनी आपले चुकले होते हे मान्य करावे व अनैतिक व्यवहाराच्या विरुध्द जे कोणी [illegible] राहता हेत त्यांना बळद्यावे.तथापि हा केवळ कायद्याचा मुदा नाही.एकुणच समाजातच मुल्यासंबंधीच्या प्रबोधनाची किती भयानक कमतरता आहे.हे या निमित्ताने जाणवले.महाराष्ट्र पुरोगामी आहे. असे म्हणणे सर्वांनी त्वरित थांबविले पाहिजे आणि महाराष्ट्राला पुरोगामी करण्याच्या कार्यासाठी व्यापक व सखोलप्रबोधनाचे कार्य चिकाटीने करीत राहिले पाहिजे. एवढे जरी या निमित्तांने महाराष्ट्रातील शहाण्यांना कळाले तरी अशा अनेक घटना आपण नक्कीच रोखु शकु जगण्यासाठी नीतीमत्ता आधारठरते ती सामान्य माणसाला शोषणावरआधारित श्रीमंतीसाठी व्यवहारात नीतिमत्ता बाजुला ठेवावी लागते, प्रसंगी निगरगट्ट कठोर क्रुरही व्हावे लागते. हे शतकानुशतके चालले आहे.पण गेल्या 20 वर्षाच्या चंगळवादाच्या वावटळीत मुल्ये हरवली. जेव्हा प्रयत्नाने पैसा मिळविणे जिकीरीचे होते, हवे तितके जमविता येत नाही, तशी संधी मिळत नाही. (**गोविंद पानसरे 2015**)

1.8 अंधश्रध्देमुळे वाढणारे अघोरी कृत्य-

सर्व मार्ग खुंहतात, दिशा चुकतात तेंव्हा माणसे पैसे मिळविण्याचे शॉर्टकट्स शोधतात. कायद्या मुळे चोरी,दरोडे,लुट.यावर निर्बंध येतात. मग मार्ग उरतो गुढ विद्येच,मंत्रतंत्राचा,नरबळीचा ! म्हणुन मग माणसाच्या जगात झटकन विना कष्टाने संपत्ती मिळवायचा एक जगनमान्य मार्ग वापरला जातो तो म्हणजे तांत्रिक-मांत्रिक जादु विद्येने संपत्ती मिळविणे माणूस अडाणी असो की बुध्दीमान असंस्कृत असो की सुसंस्कृत त्याला गुढ अंधश्रध्दा, जादु-तंत्र-यातुन विद्येचे विलक्षण आकर्षण असते युगानुयुगे हे आकर्षण जन मानसात अवैज्ञानिक विचार प्रसाराने दृढ केले गेले आहे. काहीही विचारले की विज्ञान कार्य कारण भाव शोधते. वस्तुनिष्ट अकलन मांडते,नेमके काय किती खरेते सांगते. यात निरीक्षण अनुमान आकलन प्रयोग पुनःप्रत्यय व तांत्कालिक सत्यशोधन असते. म्हणजे एवढे कष्ट द्यावे लागतात साध्या सरळ माणसाला यात काहीच आकर्षक वाटत नाही. प्रयत्नांनी परमेश्वर हे ही कष्टप्रद असते त्या मानाने जादु,मंत्र,तंत्र,पुजापाठ,उपासना सारे सोपे असते. दरिद्री नाडलेल्या जिवाला वास्तवाकडुन काहीच आशानसतात. झटपट प्रश्न सोडविण्याची खात्री देणाया विना कष्ट भाग्य उजळ विणाया गुप्त धन शोधुन देण्याचा दावा करणाया अवास्तव अंधश्रध्दा दारिद्र्याने त्रस्त, थकलेल्या आणि श्रीमंतीने मस्त माजलेल्या मनांना विलक्षणे भुरळ घालतात. स्वतःचा विचार करताना अघोरी प्रकारांची भीती वाटते, इतरांविरुध्द असे अघोरी उपाय वापरायला काडीमात्र वाईट वाटत नाही.- **(डॉ.प्रदिप पाटील 2015)**

आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय,कडा.
ता. आष्टी, जि. बीड

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील बी. ए. तृतीय वर्षासाठी सादर करावयाचा प्रकल्प अहवाल

शिर्षक

"फाष्ट फुडच्या सेवनामुळे आरोग्यावर होणाऱ्या दुष्परिणामानाचा अभ्यास"

संशोधक

झांजे अनिल दत्तात्रय

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वर्ष : २०२१- २०२२

Anand Charitable Sansta Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

Tal-Ashti, Dist-Beed. Pin-414202

Certificate

This is to certify that Shri झांजे अनिल दत्तात्रय of class B.A.III Semester V and VI has satisfactorily completed. His Project work in subject of Sociology Entitled: "फास्ट फुडच्या सेवनामुळे आरोग्यावर होणाऱ्या दुष्परिणामानाचा अभ्यास" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad during the academic year 2021-2022

Paper No.	XII & XVI	Oral	Total
Out of	80	20	100
Mark obtained	60	15	75

Signature
External

Signature
Exam. Head of Department
Date: 30/5/22

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत संशोधनकार्य पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. आव्हाड भगवान भानुदास यांनी वेळोवेळी अमूल्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळेच मी हा प्रकल्प अहवाल पूर्ण करू शकलो. त्यासाठी मी त्यांची सदैव ऋणी राहील.

तसेच आनंदराव धोंडे महाविद्यालय, कडा. ता. आष्टी, जि. बीड महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल डॉ. श्याम सांगळे आणि श्री. ढोरमारे सर यांनी मला संबंधित साहित्य उपलब्ध करून देऊन जे सहकार्य केले त्याबददल मी त्यांचा ऋणी आहे. हा प्रकल्प वेळेत टाईप करून दिल्याबद्दल श्री. वाघ सर यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो.

तसेच मला सदैव प्रेरणा देणारे प्राचार्य डॉ. हरिदास विधाते सर, उपप्राचार्य प्रा. भास्कर चव्हाण, प्रा. डॉ. पटेल एम.आर., डॉ.शैलजा कुचेकर यांचे मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच ज्यांनी-ज्यांनी मला हा प्रकल्प लिहित असतांना प्रोत्साहन आणि सहकार्य केले त्यांच्या ऋणात राहणेच पसंत करतो.

दिनांक / / २०२२
ठिकाण: कडा, ता. आष्टी

संशोधक
झांजे अनिल दत्तात्रय

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

1.1 प्रास्ताविक :-

" वदनी कवळ घेता नाम घ्या श्रीहरीचे
सहज हवन होते नाम घेता फुकाचे
जीवन करी जीवित्व अन्न हे पूर्णब्रम्ह
उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म "

अन्नासंबंधी समर्थ रामदासांनी लिहिलेला हा श्लोक प्रत्येकाने मनात ठसवून ठेवावा इतका महत्त्वाचा आहे.आपल्या पूर्वजांनी जीवनाच्या प्रत्येक शास्त्रांसंबंधी जे काही लिहून ठेवले आहे त्याचे माहात्म आता कुणाच्या लक्षातच येत नाही ही चूक त्या व्यक्तिची नसते.सर्व भारतीय समाजाला अशा प्रकारचे शिक्षण देण्यात येत होते.पारतंत्र्य गेले,आपला देश स्वतंत्र झाला तरी पाश्चिमात्यांचे अंधानुकरण करण्याची समाजाची वृत्ती जराही कमी झाली नाही उलट ती वाढतच आहे असे दिसून येते ह्याच वृत्तीमुळे आपले जेजे आहे तेते सर्व टाकाऊ अशास्त्रीय असे समजले जाते.एवढयावर थांबले तरी फारसे नुकसान झाले नसते परंतु ह्याचबरोबर पाश्चिमात्यांचे जे जे आहे ते ते सर्व उत्तम आहे असे जे कुणाच्याच लक्षात येत नाही.

जंकफूड,फास्टफूड यांचं वाढत प्रस्थ कमी व्हायला हवं हे आपण हल्ली सारखंच ऐकत असतो पण जंकफूड किंवा फास्टफूड म्हणजे काय आणि ते टाळायचे तर नेमकं खायला काय हवं हेही समजायला हवं.

आपली मूलं दिसण्यात चांगली वागायला समंजस अभ्यासात हुशार असावी असं प्रत्येक आई - वडिलांच स्वप्न असतं.विशेषतः ज्यांच्या घराण्यात या सद्‌गुणांचा वारसा आहे त्यांना निश्चितच तसे वाटते आणि ते स्वाभाविकही आहे पण हे नुसते वाटणे वारसा घ्यायला पुरेसे नाही तर त्यासाठी कष्ट घ्यावे लागतात ही गोष्ट बाग फुलवण्यासारखी आहे.ज़मिनीची मशागत मातीचा कस ओळखून त्यात असणाऱ्या कमतरता भरुन काढणे सतत निगराणी करणे. ऊनवाऱ यापासून लहानग्या झाडांना वाचवणे जरुरत पडली तर सावलीत हालवणे असे कितीतरी प्रकार या जोपासनेत येतात.

आपण म्हणतो निरोगी शरीरात निरोगी मन वास करतं पण निरोगी शरीरासाठी आपला आहार कसा असावा याबाबत आपण अनभिज्ञ असतो. आजच्या बदलत्या जीवनशैलीत धकाधकीच्या जीवनात फास्टफूड,जंकफूडचे प्रस्थ वाढतं आहे.जंक या शब्दांचा शब्दशः अर्थ कचरा टाकाऊ,घोणेरडं,वाया गेलेलं असा होतो मग आता जंकफूड किंवा फास्टफूड म्हणजे काय या प्रश्नांचं सार्थ उत्तर प्रत्येकाच्या मनात तयारच असेल,शिळं वाया गेलेलं,करपलेलं बेचव अन्न म्हणजे जंकफूड असेल का ? खरं तर ते तेवढ्यापुरतंच मर्यादित नाही.

विसाव्या शतकात सुरु झालेल्या शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण पुढे आलेल्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी फास्टफूड किंवा कन्व्हीनियन्स फूडचा शोध लागला.ब्रिटन व फ्रान्समध्ये जेवण्यात वेळ वाया जाऊ नये म्हणून सोयीस्कररित्या खाता येणारं सॅंडविच लोकप्रिय झालं.अमरिकेत पहिल्या महायुध्दानंतर मोटारी स्वस्त झाल्या त्यानंतर लगेचच ' ड्राइव्ह - इन - रेस्टॅरंट्स 'वेगाने वाढली.जगभरातल्या या निरनिराळया घटनांवरुन हे लक्षात येतं की झटपट किंवा आयतं टिकाऊ खायला सोपं आणि स्वस्त अशा जेवणाच्या गरजेतून फास्टफूड उदयास आलं.

दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात काळाची गरज म्हणून अमेरिकेत पहिल्यांदाच बनवलेली व उपयोगात आणलेली मुख्यः तीन फास्टफूड म्हणजे हॅमबर्गर,हॉट डॉग,आणि पिझ्झा.आता तर यात आणखीनच भर पडून पुष्कळ तऱ्हेची फास्टफूडस् तयार झालेली आहेत. फास्टफूडस् एका मध्यवर्ती स्वयंपाकघरात बनविली जातात व इतरत्र विकली जातात. फास्टफूड ही ताबडतोब मिळतात.ऑर्डर दिल्यानंतर तिष्ठत बसावे लागत नाही.स्वस्त,चविष्ट,भरपूर उष्मांक देणारी,भूक शमवणारी,सर्वत्र वर्षभर एकाच किमतीत मिळणारी अशी ही फास्टफूडस् इतरत्र नेण्यासाठी सूलभ असतात म्हणूनच फास्टफूडस् अत्यंत लोकप्रिय झालेली आहेत.हल्लीच्या धकाधकीच्या जीवनात फास्टफूड हे एक वरदानच ठरले आहे.

उत्तम आरोग्य असेल तर सर्व गोष्टींचा उपभोग घेता येतो.शिवाय मोठेपणी होणारे आजार ही टाळता येतात.लहान वयापासून चांगली काळजी घेतली तर डोळे,कान शाबूत राहू शकतात.बिघडलेले तरी इतके बिघडत नाहीत पण हृदयाचे आरोग्य नीट असेल तर पुढे मोठेपणी जबाबदारीची कामे नीट पाडता येतात.पदोपदी चढाओढ जबाबदारीचे प्रसंग येतात. त्यांना समर्थपणे तोंड देता यावे म्हणून आरोग्य उत्तम असायला हवे.केवळ शिक्षण आणि हुद्दा असून उपयोगी नाही.कॉम्प्युटरचा वापर करायचा म्हटले तरी शरीर उत्तम हवे.प्रवास करायचा

म्हटले तरी पचन उत्तम हवे.प्रदुषणाला तोंड द्यायचे म्हटले तरी शरीर उत्तम हवे.प्रदुषणाला तोंड द्यायचे म्हटले तरी प्रतिकारशक्ती उत्तम हवी.

आजकाल मुलांना काय मुलींना काय चांगले दिसण्याची आवड असते.आजकाल पुरुषांचीही ' ब्युटीपार्लर ' निघाली आहेत पण ते सगळे नंतरचे मुळात त्वचा चांगली दिसायला हवी,केस चांगले रहायला हवे,वजन काबूत रहायला हवे,बांधा चांगला दिसायला हवा तर मूळ आरोग्य उत्तम हवे.

डॉ.मायकेल जेकबसन (पीएच.डी.इन मायक्रोबायोलॉजी मॅसॅच्युसेट्स इन्स्टिटयूट ऑफ टेक्नोलॉजी) यांनी 1971 साली काही समविचारी शास्त्रज्ञांसोबत सेंटर ऑफ सायन्स इन पब्लिक इंटरेस्ट (सी.एस.पी.आय)ही संस्था स्थापन केली.आजही ही संस्था आहार आणि आरोग्यविषयक जनजागृती घडवून आणण्यात अग्रेसर आहे.बाजारात विक्रीसाठी आलेल्या प्रत्येक अन्नपदार्थांवर त्यातील पोषणमूल्यांविषयी माहिती असायला हवी असा कायदा असावा अशा अनेक मागण्या घेवून ही संस्था अमेरिकेत कार्यरत आहे.डॉ.जेकबसन यांनीच जंकफूडची व्याख्या पहिल्यांदा जगासमोर मांडली ' ज्या तयार अन्नपदार्थातून शरीराला मिळणाऱ्या अनावश्यक / हानिकारक घटकांचे प्रमाण हे आवश्यक / उपयुक्त घटकांपेक्षा अनेक पटींनी जास्त आहे,तो पदार्थ म्हणजे जंकफूड अर्थातच हे माणसांनी माणसांसाठी बनवलेले पदार्थ.[3]

आता आणखी कोणकोणत्या पदार्थांवर त्यांच्या सेवनामुळे शरीरावर होणाऱ्या भयंकर परिणामांची यादी छापावी लागते ते पुढे बघुच अर्थात,' फास्टफूड 'ची संकल्पना अमेरिकेत निघाली असली तरी भारत या बाबतीत मागे नाही याची कल्पना आपल्याला येईल.

फास्टफूड या नावाप्रमाणेच सहज उपलब्ध होणाऱ्या आकर्षक दिसणाऱ्या व जास्त काळ बाह्य वातावरणात व शरीरात टिकून बसणाऱ्या घटकांचे शरीरावर होणारे दुष्परिणाम याबाबत विद्यार्थी व त्यांचे पालक यांच्यामध्ये जाणिव आहे का ? तसेच फास्टफूडच्या सेवनामुळे होणारे दुष्परिणाम याबाबत त्यांच्यामध्ये जाणिव जागृती करण्यासाठी संशोधिका हे कार्य हाती घेत आहे.

1.2 संशोधनाची गरज :-

कुठलीही गोष्ट अत्यंत सोप्या भाषेत सांगितली तर ती अशास्त्रीय आणि जी गोष्ट सांगणाऱ्याला आणि ऐकणाऱ्यालाही कळणे कठिण जाते तेवढी गोष्ट मात्र शास्त्रीय असा विचार सामान्य मनुष्य करताना दिसतो.त्यामुळे आयुर्वेदाने अत्यंत सोप्या भाषेत परंतु अत्यंत शास्त्रीय अशा ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्यांना अशास्त्रीय समजले जाते.आपण जे अन्न खाणार असतो त्यातील प्रोटीन्स,फॅट्स,कार्बोहायड्रेटस,व्हिटेमिन्स इ.गोष्टी आहेत.ह्यांचे वर्णन केले तर ती गोष्ट सर्वसामान्यपणे समजेल पण ह्या गोष्टी अन्न शिजविणाऱ्याला आणि अन्न खाणाऱ्या ह्या दोघांनाही समजत नसतात.जेवणाऱ्याला तो खात असलेल्या गोष्टीची चव जिभेच्या सहाय्याने कळते त्याचप्रमाणे अन्नाच्या निरनिराळ्या प्रकारांची चव वेगळी वेगळी असावी याचा विचार अन्न शिजवणाऱ्या व्यक्ती करत असते.

अन्न खाणाऱ्याला आवडणाऱ्या चवी आणि अन्नाच्या प्रत्येक पदार्थांची चव निराळी असावी ह्या गोष्टींचा प्रामुख्याने आयुर्वेदाने आपल्या आहारशास्त्रात विचार केला आहे.एखादी गोष्ट चवीला आवडते व ती जिभेच्या सहाय्याने आपल्या मनाला कळते हा शास्त्रीय सिद्धांत मान्य केलेलाच आहे म्हणून आयुर्वेदीय आहारशास्त्रात अन्नाच्या चवींचा ,अन्न खाणाऱ्याच्या तोंडाचा आणि मनाचा विचार प्रथम करणे महत्त्वाचे आहे.

परमेश्वराने अन्नाचे अनेक प्रकार आपल्यासाठी निर्माण केलेले असले तरी ते सर्वच आपल्याला खाण्यास योग्य आहेत असे नाही.आपण ज्या भागात राहतो त्याच भागातील खाद्यपदार्थ खाल्ले तर चांगले असे आयुर्वेद सांगतो.कधी कधी दुसऱ्या भागातील पदार्थ खाल्ले तर ते चालंणार नसतात असे नाही.अन्नात बदल म्हणून असे पदार्थ चालू शकतात.त्याचप्रमाणे आपल्या प्रकृतीला जे पदार्थ बाधत नाहीत तेच खावे.

आहार ही आपल्या जीवनात अत्यंत आवश्यक आहे म्हणून त्याचा उपयोग आपली व त्या शास्त्रातील तज्ञांची बुध्दी व अनुभव यांचा उपयोग करुन करावा हे अत्यंत शास्त्रीय आहे.

माझा मुलगा खात नाही ? काय व किती खाणं आवश्यक आहे या वयात ? असे असंख्य प्रश्न तुम्हा आम्हासारख्या प्रत्येक माता बालरोबतज्ञांना विचारत असतात शिवाय आपण लहान मुलांच्या कुपोषणाबद्दल अजुनही बातम्या वाचत असतो खरं तर कुपोषणाला दारिद्रयापेक्षा अज्ञान जास्त जबाबदार असते असे संशोधिकेला वाटते.

बऱ्याच वेळा मुलांना लाडाने कौतुकाने जॅम,मुरांबे ,तुप,साखर,शिकरण असले प्रकार दिले जातात.' थोडा मुरांबा देते पण पोळी खा.' असे आई म्हणते.'जॅम लावला की मुलं आवडीने ब्रेड खातात.' म्हणून मी जॅमचे प्रकार शिकून घेतले असे म्हणणाऱ्या आया थोडया नाहीत.

शाळांच्या पालकसभा,किटीपार्टी,महिला मंडळासारख्या कार्यक्रमामध्ये संध्याकाळी माझ्या मुलाला केकच लागतो किंवा माझी मुलगी पिझ्झा आवडीने खाते.म्हणून मी क्लास जॉईन केला, आता घरीच बनवते असेही उद्‌गार ऐकू येतात.या असल्या प्रकारांनी लहान वयातच मुलांना गोड खाण्याची सवय जडते आणि पुढे सात वर्षापर्यंत या सवयी पक्क्या होतात.सात वर्षे वयानंतर सवयी बदलणे जड जाते.भाज्या खाणे आवडत नाही.अशा तऱ्हेने नुसते पिष्टमय पदार्थ ते ही साखरेचे आणि जोडीला कृत्रिम रितीने भिजवलेले तुप,मैदा यांचे प्रकार यामुळे संरक्षक घटक कमी पडतात व शरीरबांधणी नीट होत नाही.

रस्त्याने जाताना बाजारात,दुकानात खरेदी करताना पालकांबरोबर असणाऱ्या मुलांच्या हातात कुरकुरे,वेफर्स,कॅटबरी सारखे पदार्थ असतात.आकर्षित पाकिट मुलांच्या हातात देऊन पालक आपली कामे सोयीस्कररित्या करत असतात पण या पालकांना आपल्या पाल्याच्या या खाण्यामुळे त्याच्या आरोग्याची कायमची कुरकुर मागे लागणार आहे हे माहित नसते किंवा ते डोळेझाक करतात.

या धकाधकीच्या काळात आई,बाबा नोकरी करतात.मुलं आपला बराचसा वेळ शाळा कॉलेजमध्ये घालवतात त्यामुळे शाळा क्लासच्या आवारातील दुकानात सहज उपलब्ध व घरीही सहज करता येण्यासारख्या या पदार्थांच्या मुलं आहारी जातात परंतु शाळांच्या मधल्या सुट्‌टयांमध्ये शाळा कँपसच्या बाहेर जाण्याची परवानगी नसणारी मुलं गेटच्या सापटीतून पैसे बाहेर देवून कुरकुरे,वेफर्स घेतात ही मुलं शाळेतील शिक्षकांच्या तेथील पालकांच्या दृष्टिक्षेपात नसतील का ? या सर्वांचा विचार करुन शाळा शाळात या विषयाबद्‌दल जाणीव जागृतीची गरज आहे असे संशोधिकेला वाटते.

1.3 संशोधनाचे महत्त्व :-

निसर्गोपचार शास्त्रात पाच पांढऱ्या पदार्थांना विष मानले आहे व त्यांना आहारातून वर्ज्य केले आहे हे पांढरे पाच पदार्थ विष Slow Poison म्हणून ओळखले जातात व या पांढऱ्या पाच पदार्थापैकी तीन पदार्थ प्रामुख्याने फास्टफूडमध्ये आढळतात पांढरे पदार्थ म्हणजे साखर, मैदा,पांढरा तांदूळ,वनस्पती तूप.

दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळात काळाची गरज म्हणून अमेरिकेत पहिल्यांदाच बनवलेली व उपयोगात आणलेली मुख्यतः तीन फास्टफूडस् म्हणजे हॅम बर्गर,हॉट डॉग आणि पिझ्झा आता तर यात आणखीनच भर पडून पुष्कळ तऱ्हेची फास्टफूडस् तयार झालेली आहेत. फास्टफूड एका मध्यवर्ती स्वयंपाकघरात बनविली जातात व इतरत्र विकली जातात. फास्टफूडस् ताबडतोब मिळतात. फास्टफूडस्ध्ये प्राणिजन्य स्निग्ध पदार्थ (चरबी,लोणी)सारखे उष्मांक वाढविणारे पदार्थ वापरले जातात.याशिवाय जास्त प्रमाणात मीठाचा वापर फास्टफूडस्मध्ये केला जातो. फास्टफूडस्ध्येमैदा,साखर,वनस्पती तूप यांचेच प्रमाण जास्त असते म्हणजेच फास्टफूड सदोष आहार पध्दती आहे.

फास्टफूडस् हे मुख्यतः तीन पांढऱ्या विषमय पदार्थांपासून बनतात ती म्हणजे मैदा,साखर, वनस्ती तूप

1) मैदा :-

गव्हापासून पांढरा शुभ्र,बारिक असा मैदा तयार करताना गव्हातील सर्व पोषक तत्त्वे पूर्णपणे नष्ट होतात.सर्वच धान्ये गिरणीत दळली जातात त्याचप्रमाणे गहू गिरणीत दळल्यानंतर त्यातील पोटॅशिअम,कॅल्शिअम,लोह,तेल पदार्थ उच्च दर्जाची प्रथिने,जीनसत्त्व व चोथा ही पूर्णपणे नष्ट होतात त्यात राहते ते हलक्या दर्जाचे स्टार्च व हीन दर्जाची प्रथिने याशिवाय मैदा तयार करतांना त्यामध्ये शरीराला हानिकारक असे रासायनिक तत्त्व मिसळले जातात.मैदा टिकविण्यासाठी अशा रासायनिक पदार्थांचा वापर केला जातो.मैदा खूप चिकट असतो,मैद्याचे पदार्थ खल्याने त्याचे पूर्ण पचन होत नाही.पचनसंस्थेत तो चिकटून राहतो.मोठया आतडयात तर तो पुढे सरकत नाही म्हणून बद्धकोष्ट विकार वाढीस लागतो म्हणून सतत ब्रेड,बिस्किटे खाणाऱ्यांना पोट साफ न होण्याचा त्रास दिसून येतो.

ब्रेड हा तर आधुनिक काळात मानवाला मिळालेला शाप आहे कारण रिफाईंड मैद्यापासून बनविलेला असून त्यात मीठ,सोडा,थीस्ट सारखे घातक रसायनिक पदार्थ मिसळले जातात ब्रेड हा अत्यंत मऊ असल्याकारणाने वृध्दांना व बाळांना खूपच आवडतो परंतु असा ब्रेड संपूर्ण शरीराचे आरोग्य नष्ट करतो.

मैदा पचनसंस्थेत चिकटून राहतो.उर्त्सजन न झाल्याने सडण्याची क्रिया सुरु होते त्यामुळे गॅसेस,डोकेदुखी,सर्दी - खोकला इ.त्रास सुरु होतात.मैद्याचे पदार्थ मऊ असल्याने जास्त चावले जात नाहीत व पचनक्रिया जास्तच बिघडते त्यामुळे क्षय,त्वचाविकार,मानसिक विकार

याशिवाय कॅन्सर सारखेही आजार मैद्याच्या पदार्थामुळे होवू शकतात.मैद्याच्या पदार्थातून अधिक कॅलरिज मिळतात परंतु त्याचा परिणाम रक्ताभिसरण क्रियेवरही होतो म्हणून मैद्याच्या बाबतीत जागृकता पाळणे गरजेचे आहे.

2) साखर :

साखर आरोग्यास घातक असून शरीर पोखरुन काढणारी आहे. साखर हाडातील कॅल्शिअम काढून घेते.रक्तातील लोहतत्त्व,लवणसंपदा काढून घेते कारण शरीरामध्ये साखरेचे पचन होण्यासाठी विविध क्षारांची मदत लागते. साखर कारखान्यातून मिळणाऱ्या साखरेत केवळ सुक्रोज हे गोड तत्व पांढऱ्या साखरेच्या रुपात शिलक राहते.अशी ही साखर पचनक्रियेत अडथळे निर्माण करुन मधुमेह,रक्तदाब या विकारास जन्म देते.पाढया साखरेच्या सेवनाने स्वादुपिंडातील इन्सुलिन निर्मितीवरही परिणाम होतो.

साखरेतून तात्काळ शक्ती मिळते असं बऱ्याच लोकांना वाटते परंतु साखर व गोडपणा यात फरक आहे.फळतून मिळणाऱ या गोडपणाला फ्रुक्टोज म्हणतात म्हणजेच फलशर्करा म्हणतात.दूधातून मिळणाऱ्या गोडपणाला दुग्धशर्करा म्हणतात.अन्नातून मिळणाऱ्या साखरेला माल्ट शुगर म्हणतात.फळे,भाज्या,गुळ यातून आपल्याला ग्लुकोज मिळते.भात,बटाटे,रताळे यासारख्या अन्नपदार्थाचे सेवन केल्यानंतर चयापचय क्रियेतून ग्लुकोजमध्ये रुपांतर होते.

अशाप्रकारे दैनंदिन जीवनात अशा पदार्थातून मिळणारी साखर आपल्याला पुरेशी शक्ती व उष्मांक पुरविते.

3) मीठ :-

मनुष्याच्या शरीराला मीठाची जरुरी आहे ही सत्य गोष्ट आहे परंतु पोषण शास्त्रानुसार शरीराला नैसर्गिक खाद्य पदार्थातून (भाज्या,पालेभाज्या,फळे)योग्य प्रमाणात मीठ मिळते वरुन मीठ घालून पदार्थ खाल्ले जातात ते केवळ चवीसाठी किंवा सवयीच्या आधीन झाल्यामुळे मीठ शरीरात शोषले जात नाही उलट शरीराच्या उर्त्सजन कार्यात अडथळा निर्माण करते. रक्तवाहिन्यात जमा होवू लागते स्वाभाविकपणे रक्तवाहिन्यांची लवचिकता नष्ट होते व रक्तदाबासारखे आजार उद्‌भवतात.रोगाच्या अनेक कारणांमध्ये मीठ मोठे कारण समजले जाते.मीठ साठलेल्या शरीरात रोग आपली पाळेमुळे घट्ट धरुन बसतो.

नैसर्गिकरित्या आपण पालेभाज्यांतून मीठ मिळवू शकतो.फक्त भाज्या चिरण्यापूर्वी धुणे गरजेचे असते.

4) डालडा :-

नैसर्गिक वनस्पतीपासून सरकी, मोहरी, सोयाबीन यापासून मिळणाया तेलांवर रासायनिक क्रिया करुन डालडा बनविला जातो.

या रासायनिक क्रिया करताना त्यात अनेक घातक रासायनिक पदार्थ घातले जातात वरील तेलांचे ब्लिचिंग करण्यासाठी सायट्रिक ॲसिड,कॉस्टिक सोडा वापरला जातो त्यामुळे ही तेले रंगहीन होतात.

अशाप्रकारे रिफायनिंग व ब्लिचिंग केल्यानंतर त्यात कृत्रिम व्हिटॅमिन A व D घातली जातात जी निसत्व व पचनास जड असतात.

अशाप्रकारे तेल,मीठ,साखर,मैदा कृत्रिम रंग आणि चवी यांचा अतिप्रमाणात वापर करुन बनविलेल्या पदार्थांच्या सेवनाने शरीरावर दूरगामी विपरित परिणाम दिसून येतात असे आहार तज्ञांचे मत आहे.तज्ञांच्या मते फास्टफूडमधील तेल मुख्यतः संपृक्त (सॅच्युरेटेड फॅट) असतं त्यामुळे रक्तातील एल डी एल कोलेस्टेरॉलच प्रमाण वाढतं ह्याचाच परिणाम म्हणून हृदयात व रक्तवाहिन्यांच्या आतल्या बाजूला कोलेस्टेरॉल साचत राहत वजन वाढीस लागत दरम्यान हृदयातून अवयवांना रक्त पोहचण्यास अडथळे आल्यामुळे हृदय स्वतःचा वेग वाढवतं आणि रक्तदाब व नाडीचा वेग वाढतो.सततच्या या परिस्थितीमुळे हृदयरोग शरीरात ठाण मांडून बसतो.

स्क्रिप्स रिसर्च इन्स्टियूट कॅलिफोर्निया इथल्या संशोधनातून असे सिध्द झाले आहे की गोड व तेलकट पदार्थांची शरीराला सवय लागते या प्रयोगातील शास्त्रज्ञ पॉल जॉन्सन व पॉल केनी यांनी असं मांडलं आहे कोकेन आणि हेरॉइन यांच्या व्यसनाप्रमाणे फास्टफूड हे एक व्यसन आहे.

जंकफूडमध्ये मोठया प्रमाणात चरबी असते त्यामुळे शरीरात स्थुलता बळावण्यास मदत होते व मूलांच्या रोगप्रतिकारक क्षमतेवर त्याचा परिणाम होतो.

तसेच अलिकडे प्रकाशित झालेल्या एका संशोधन अहवालातून हे सिध्द झाले की आठवडयातून तीनदा फास्टफूड सेवन करणाऱ्या मुलांपैकी 35% मुलांना दम्याचा विकार मोठया प्रमाणात आढळून आला.

जंकफूड सेवन करणाऱ्यांना दृष्टिदोषही निर्माण होऊ शकतो असे द सन ने म्हटले आहे.

थोडक्यात या फास्टफूडवरील घातक परिणाम लक्षात घेता ते आपल्या जेवणाच्या ताटात असणं म्हणजे बेढब शरीर,हृदयविकार,उच्च रक्तदाब,मधुमेह,दमा,दृष्टिदोष,व्यसनाधिनता,अवेळी म्हातारपण अशा विकारांना आमंत्रण आहे.सारासार विचार करता. फास्टफूडला पूर्णपणे फाटा देणंच योग्य ठरेल म्हणून संशोधिकेला असे वाटते.प्रस्तूत संशोधन हे केवळ पालक,विद्यार्थी, शिक्षक यांच्यापुरतेच मर्यादित नसून समाजातील सर्व स्तरावरील लोकांसाठी महत्त्वाचे आहे.

या संशोधनातून फास्टफूडच्या दुष्परिणामांबाबत पालक व विद्यार्थी यांच्यात जाणीव जागृती आहे का ? तसेच ती निर्माण करण्यासाठी कोणकोणत्या अंगाने विचार करण्याची गरज आहे.कोणत्या कृतीमुळे / उपक्रमांमुळे विद्यार्थी व पालकांमध्ये जाणीव जागृती होऊ शकेल इ.बाबत ज्ञान मिळेल.या संदर्भातील जाणीव जागृती होण्यासाठी शाळा शाळांमधून असे उपक्रम राबवता येणे महत्त्वाचे आहे.

1.4 संशोधनाचे शीर्षक :-

संशोधन विषयाची स्पष्ट व अर्थपूर्ण मांडणी म्हणजे संशोधनाचे शीर्षक होय.ज्या घटकांना शास्त्रीय पध्दतीने मोजता येईल अशा घटकांचा यामध्ये उल्लेख केला जातो.

'' महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये फास्ट फुडच्या सेवनामुळे आरोग्यावर होणाया दुष्परीणामांचा अभ्यास''

1.5 कार्यात्मक व्याख्या :-

कार्यात्मक व्याख्येमुळे संशोधकाला एखाद्या विशिष्ट चलासंबंधी जो निश्चित अर्थ अभिप्रेत आहे तो इतरांना समजतो.संशोधन समस्या थोडक्या शब्दांत मांडता येते.संशोधन विषयातील संज्ञांचा अर्थ कार्यात्मक व्याख्येतून स्पष्ट करता येतो.आपल्या संशोधन प्रक्रियेची दिशा स्पष्ट होऊन संशोधकाला निश्चितता प्राप्त होते असे अनेक फायदे होतात.

फास्टफूड :-

ज्या तयार अन्नपदार्थांमध्ये शरीराला मिळणाऱ या अनावश्यक घटकांचे प्रमाण हे आवश्यक घटकांपेक्षा अनेक पटींनी जास्त आहे तसेच जो बाजारात सहज उपलब्ध होतो असा पदार्थ म्हणजे फास्टफूड.

1.6 उद्दिष्टे :-

संशोधन समस्या एक वा अनेक समस्या एकत्रित होऊन बनलेली असते.जी अडचण संशोधकाला वारंवार भेडसावत असते,जी गरज संशोधकाला सतत अनुभवास येत असते अशा प्रमुख समस्येतून पृथ्थकरणाने एक वा अनेक छाटे प्रश्न निर्माण होतात या विविध प्रश्नांना विधानात रुपांतरित केल्याने संबंधित संशोधनाची उद्दिष्टे तयार होतात याचा आधार घेऊन पुढे परिकल्पना तयार करता येतात.

1) विद्यार्थी व पालकांमधील फास्टफूडच्या दुष्परिणामाच्या जाणीव जागृतीचा अभ्यास करणे.
2) सकारात्मक जाणीव जागृतीसाठी कृती कार्यक्रम राबविणे.
3) कृती कार्यक्रम परिणामकारकता अभ्यासणे.

1.7 गृहितके :-

अनेक संशोधकांनी विविध संशोधनाच्या आधारे निष्कर्ष काढले आहेत ही सत्य विधाने सर्वमान्य असतात.संशोधकाने संशोधन यापैकी काही निष्कर्षावर आधारलेले असते.संशोधक ही विधाने त्या संशोधनात पाहण्याची प्रक्रिया करणार नसतो अशा विधानासा गृहितक म्हणतात.

1) फास्टफूड आता कमी खर्चात व सहज प्राप्त होते.
2) आकर्षक पॅकिंगमध्ये उपलब्ध असणारे हे पदार्थ शाळेभावती असणाऱ्या दुकांनांमध्ये सहज उपलब्ध होतात.
3) जाहिरातींच्या आहारी जाऊन विद्यार्थ्यांचा कल या पदार्थांकडे जास्त असतो.
4) या आकर्षक पदार्थांच्या आहारी जाऊन आताची पिढी स्थुलत्वाकडे झुकते आहे.

1.8 परिकल्पना :-

सर्वसामान्य अनुभव, निरिक्षण, ज्ञान व तर्कांच्या आधारे संशोधन समस्येसंबंधी केलेले व सिध्द न झालेले विधानात्मक उत्तर म्हणजे परिकल्पना याची सत्यासत्यता संशोधन प्रक्रियेनंतर ठरवली जाते.या विधानाने संशोधन प्रक्रियेला एक निश्चित दिशा मिळते.
परिकल्पनांचे चार प्रकार पडतात.

1) दिशांकित परिकल्पना :-

संशोधनाच्या अंती जे परिणाम आहेत संशोधक त्या परिणामांची दिशा स्पष्ट करतो म्हणजेच ठामपणे विधान करतो म्हणजे दिशांकित परिकल्पना होय.

2) शून्य परिकल्पना :-

संशोधन विषयाशी संबंधित दोन किंवा अधिक चलांमध्ये शून्य अंतर आहे असे ज्या परिकल्पनेत गृहित धरले जाते त्यास शून्य परिकल्पना म्हणतात.

3) प्रश्न परिकल्पना :-

यामध्ये समस्येचे संभाव्य उत्तर प्रश्नार्थक स्वरुपात मांडलेले असते त्यास प्रश्न परिकल्पना म्हणतात.

4) संशोधन परिकल्पना :-

ज्या परिकल्पनेमध्ये अनुभवात्मक निर्णयात्मक निश्चित असे विधान असते ज्यामध्ये दोन किंवा अधिक चलांमधील संबंध स्पष्टपणे सांगितलेला असतो त्यास संशोधन परिकल्पना म्हणतात.

प्रस्तूत संशोधनासाठी संशोधकाने शून्य परिकल्पना वापरल्या आहे.

1) विद्यार्थ्यांमध्ये फास्टफूड सेवनाने होणाऱ्या सकारात्मक जाणीवेसाठी कृती कार्यक्रम राबविले तरी मराठी विद्यालयन विद्यालयीन विद्यार्थ्यांमध्ये फास्टफूडने होणाऱ या दुष्परिणामां- च्या जाणीवेत लक्षणीय बदल आढळून येत नाही.
2) विद्यार्थी व त्यांच्या पालकांमध्ये फास्टफूड सेवनाने होणाऱ्या दुष्परिणामांच्या जाणीव जागृतीचा अभ्यास केला असता आढळणाऱ्या जाणीवेत लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

1.9 व्याप्ती व मर्यादा :-

व्याप्ती :-

संशोधन कोणत्या सामाजिक विषयाशी संबंधित आहे त्यातील कोणत्या लोकांशी संबंधित आहे, कोणत्या घटकांशी, कालखंडाशी संबंधित आहे व या संशोधनाचे निष्कर्ष कुणाला लागू पडतील याची अचूकपणे माहिती देणे म्हणजे संशोधनाची व्याप्ती स्पष्ट करणे होय.

समारोप :-

प्रस्तूत प्रकरणात महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांमधील फास्टफूडविषयक दुष्परिणामांच्या जाणीवजागृतीची गरज व आवश्यकता का आहे हे स्पष्ट केले आहे.

या स्तरावर जाणीव जागृतीची गरज आहे हे लक्षात घेऊन संशोधकाने महाविद्यालयन विद्यालयाची निवड केली आहे. या प्रकरणात गरज, महत्व, कार्यात्मक व्याख्या, उद्दिष्टे, गृहितके, परिकल्पना, व्याप्ती व मर्यादा दर्शविली आहे.

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

Faculty of Science & Technology

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada.

Department of Chemistry

M. Sc.-II Year Chemistry (CBCS pattern), AY : 2021-2022

Lab. Course (Organic): **Project Work** Paper No: **CHEO-424**

Semester : III & IV Max. Marks : 50

Sr. No.	Seat No.	PRN No.	Name of The Students	Title of the Project
1	CRDO402024	201701520012 2984	BADE ADITYA SHANKAR	Convenient and Efficient Synthesis of Polysubstituted Imidazole catalysed by Silica Supported Stannous Chloride
2	CRDO402025	202001520078 9876	BHISE SHASHIKNT POPAT	Convenient and Efficient Synthesis of 1,3,4 thiadiazol & 1,5 benzodiazepine in PEG-400 as a recyclable media
3	CRDO402026	202001520078 9853	BODKHE ABHIJEET RAMESH	Paper and Thin Layer Chromatography
4	CRDO402033	201701520012 3531	DHONDE RUPALI DNYANDEO	Convenient and Efficient Synthesis of Polysubstituted Imidazole catalysed by Silica Supported Stannous Chloride
5	CRDO402034	201401520083 2991	DHONDE SNEHA NAMDEV	Convenient and Efficient Synthesis of 1,3,4 thiadiazol & 1,5 benzodiazepine in PEG-400 as a recyclable media
6	CRDO402035	201501520013 0923	DHONDE VITTHAL SANJAY	Convenient and Efficient Synthesis of 1,3,4 thiadiazol & 1,5 benzodiazepine in PEG-400 as a recyclable media
7	CRDO402036	202001520078 9837	DIWASE RAMHARI HANUMANT	Paper and Thin Layer Chromatography
8	CRDO402037	201601520010 8147	FUNDE VAIJINATH SHAHADEO	Convenient and Efficient Synthesis of Polysubstituted Imidazole catalysed by Silica Supported Stannous Chloride
9	CRDO402038	202001520078 9845	GADGE RAJESH DASHARATH	Synthesis and Characterisation of α-Glucosidase Inhibitor: Salacinol
10	CRDO402039	201701520066 3754	GANBOTE MANGESH RAJENDRA	Preparation and Characterization of Clorimazole
11	CRDO402040	201601520096 9641	GANDHALE SHAILESH YOGANAND	Efficient Environmentally Benign Synthesis of 1,5 benzodiazopines in thermally and Solvent free Condition
12	CRDO402046	201601520025 6435	JAGTAP ATUL DIGAMBAR	Efficient Environmentally Benign Synthesis of 1,5 benzodiazopines in thermally and Solvent free Condition
13	CRDO402047	201501520013 3272	JAGTAP KEDAR SAMBHAJI	Efficient Environmentally Benign Synthesis of 1,5 benzodiazopines in thermally and Solvent free Condition
14	CRDO402050	201701520067 0932	KALE MAHESH SANJAY	Efficient Environmentally Benign Synthesis of 1,5 benzodiazopines in thermally and Solvent free Condition
15	CRDO402052	202001520078 9822	KHARMATE PANDURANG BHANUDAS	Acid Catalysed Synthesis of Chalcones Under Solvent Free Condition
16	CRDO402053	201101520043 9816	KHARMATE SWAPNIL BHAGWAT	Acid Catalysed Synthesis of Chalcones Under Solvent Free Condition
17	CRDO402056	202001520078 9884	KULAT ADINATH GORAKSHA	Efficient Environmentally Benign Synthesis of 1,5 benzodiazopines in thermally and Solvent free Condition

18	CRDO402059	201701520012 3384	LATPATE DNYANESHWAR BABAN	Efficient Environmentally Benign Synthesis of 1,5 benzodiazopines in thermally and Solvent free Condition
19	CRDO402060	201401520001 5554	MAHAJAN BHUSHAN RAJENDRA	Begin Synthesis of Silver Nanoparticles and Its Application Towards Degradation of Methyl Orange
20	CRDO402062	201301520029 4604	MHASKE VISHAL POPAT	Production of Ethanol from Corn, Potato Peel Waste and Its Process Development-An Overview
21	CRDO402063	202001520073 2915	MOTKAR VAIBHAV VITTHAL	A Review Arsenic Removal from Drinking Water by Advanced Filtration Processes
22	CRDO402070	201701520021 6307	SHAIKH SADDAM HUSAIN DASTAGIR	Synthesis Methods Review of Tricyclic 1,2,3,4-Tetrahydro Carbazoles
23	CRDO402071	201701520067 0971	SHAIKH SAHIL RAJU	Efficient Environmentaly Benign Synthesis of 1,5-Benzodiazopines in Thermally and Solvent Free Condition
24	CRDO402072	202001520074 8052	SHELKE RAHUL ASHOK	Review on Bioethanol Fuel Production from Rambutan Fruit Biomass as Reducing Agent of Global Warming and Greenhouse Gases
25	CRDO402073	201401520001 4284	SHINDE DNYANESHWER ASHOK	Efficient Environmentaly Benign Synthesis of 1,5-Benzodiazopines in Thermally and Solvent Free Condition
26	CRDO402074	201701520019 2214	SHINGATE SONALI SOMANATH	Study of Sandmayer Reaction by Preparation of 4-Chloro Toulene
27	CRDO402077	201701520019 1331	SONAWANE REKHA BANSI	Study of Fischer-Indole Synthesis Reaction by Preparation of 2-Phenyl Indole
28	CRDO402079	202001520078 9861	SURYAWANSHI BHAVESHKUMAR BALASAHEB	A Review on Biofiltration of Volatile Organic Compounds
29	CRDO402083	201701520019 2292	TONDE SANDIP JIJABAPU	Synthesis and Characterisation of Benzilic Acid from Benzoin
30	CRDO402086	201701520019 2342	WAGHMARE ROHIT RAMESH	Synthesis, Validation And Characterisation Studies Of Clotrimazole Api And Its Impurities
31	CRDO402088	202001520073 2907	WAGHULE SAHIL SANJAY	A Review Densification Of Biomass And Waste Plastic Blends As A Solid Fuel: Hazards, Advantage And Perspectives
32	CRDO402089	201701520019 2446	ZENDE ARCHANA SURESH	Synthesis And Characterisation Study Of 7-Hydroxy 3-Methyl Flavone by Baker-Venkatraman Method

Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya
Kada, Tal. Ashti,

PRINCIPAL
Anandrao Dhonde Alias Babaji College
Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

CONVENTIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPROTED STANNOUS CHLORIDE

Bade Aditya Shankar

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402024)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. D.B. JIREKAR

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that BADE ADITYA SHANKAR has successfully completed her Project Work on **"CONVENTIENT ANDEFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPROTED STANNOUS CHLORIDE"** under the supervision of DR D.B. JIREKAR For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2020-2021.

Project Guide
Dept. of Chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Examiner

P.I. Incharge
Dept. of Chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Declaration

I declare that the project entitled, **"CONVENTIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPROTED STANNOUS CHLORIDE"** submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. D.B. Jirekar (Assistant Professor).

BADE ADITYA SHANKAR
M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada
Date : 15 /07/2022

INDEX

Content

(1) Abbreviation

(2) Introduction

(3) Experimental

(4) Table

(5) Result & Discussion

(6) Conclusion

(7) References

"CONVENIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPORTED STANNOUS CHLORIDE"

INTRODUCTION:

Imidazole represents an important class of compound being the main components of many naturally occurring molecules, as well as synthetic molecules. Imidazole (1,3-diaza-2,4-cyclopentadiene) is a planar five-member ring system with 3C and 2N atom in 1 and 3 positions The simplest member of the imidazole family is imidazole itself, a compound with molecular formula C3H4N2. The systemic name for the compound is 1, 3 diazole, one of the annular N bear a H atom and can be regarded as a pyrole type N.

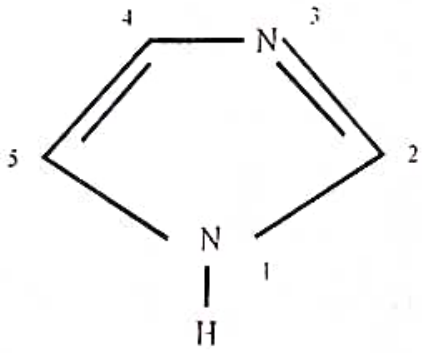

Imidazole is incorporated into many important biological molecules. One of the applications of imidazole is in the purification of His tagged proteins in immobilised metal affinity chromatography (IMAC). Imidazole has become an important part of many pharmaceuticals. The most common is the amino acid "histidine", which has an imidazole side chain. Histidine is present in many proteins and enzymes and plays a

REFERENCES:

(1) Lunt E., Newon C.G., Smith C., Stevens G.P., Stevens M.F., Straw C.G., Walsh R.J., Warren P.J., Fizames C.,Lavelle F., J. Med Chem., Feb., 1987, 30 (2), 357- 66.

(2) Hoffman K., imidazoles and its derivatives. Interscience , New york ,1953, 143-145.

(3) Bredereck H., Gompper R., Hayer D., Chem. Ber.1959 92, 338.

(4) Weber L 2002 Cure Med. Chem. 9 2085

(5) Hulme C and Gore V 2003 Cure Med. Chem. 10 51; b) Kantam M L., Mahendar K and Bhargava S 2010 J. Chem. Sci. 122 63; c) Supale A R and Gokavi G S 2010 J. Chem. Sci. 122 189; d) Shanthi G and Perumal P T 2010 J. Chem. Sci. 122 415 4,3.

(6) Domanska U and Kozlowska M K 2003 Fluid Phase Equilib. 206 253

(7) Isikdag I and Meric A 1999 Boll. Chim. Farm. 138 24

(8) Lee J C. Laydon J T. McDonnell P C. Gallagher T F. Kumar S. Green D. McNulty D. Blumenthal M J. Keys J R. Vatter S W L. Strickler J E. McLughlin M M. Siemens I R. Fisher S M. Livi. G P. White J R. Adams J L and Young P R 1994 Nature 372 739

(9) Tackle A K. Brown M J B. Davies S. Dean D K. Francis G. Gaiba A. Hird A W. King F D. Lovell P J. Naylor A. Reith A D. Steadman J G and Wilson D M 2006 Bioorg. Med. Chem. Lett. 16 378

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Convenient and Efficient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol &1,5-Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media

SUBMITTED BY

Bhise Shashiknt Popat

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402025)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. D.B. JIREKAR

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that **BHISE SHASHIKNT POPAT** has successfully completed her Project Work on **"convenient and Efficient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol & 1,5- Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media"** under the supervision of DR D.B. JIREKAR For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide
Dept of chemistry .
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Examiner
15/07/2022

P.G. Incharge
Dept of chemistry .
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Declaration

I declare that the project entitled, ""convenient and Efficient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol & 1,5- Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media" submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. D.B. Jirekar (Associate).

BHISE SHASHIKNT POPAT

M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada

Date : 13 /07/2022

INDEX

Content

(1) Abbreviation

(2) Introduction

(3) Objectives

(4) Experimental

(5) Typical procedure

(6) Result & Discussion

(7) Conclusion

(8) IR studies

(9) References

Efficient & convenient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol & 1, 5-Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media

Chapter I

Synthesis of 1,3,4-Thiadiazole in PEG 400 media

Introduction:

1, 3, 4-thiadiazoles has been found to possessed numerous biological activitities. A large number of 1, 3, 4-thiadiazoles have been reported to be antifungal, antibacterial and antileukemic agents.[1,2].These compounds are having prominent ant diabetic activities. These observations promoted us to synthesis the title compound with presumption that incorporation of aromatic amines and thiazolidinones nuclei would produce new compounds with significant antidiabetic properties. Lifestyle changes including weight loss and increased activity are the primary recommendations for treatment of type II diabetes. However, because of the progressive nature of the disease, the treatment of type 2 diabetes usually requires the stepwise introduction of oral hypoglycemic drugs followed by insulin. 1, 3, 4-thiadiazoles and their derivatives exhibit a wide variety of biological activities like antidiabetic, anti inflammatory, anti-convulsants 1, 2, 3 etc.The synthesized compounds were evaluated for various biological activities like Anti-diabetic, anti-inflammatory, anti-microbial activity.

Research over the past 50 years has been focused on meeting medical needs to treat infectious disease caused by life threatening pathogens. Due to the rapid development of bacterial resistance to antibacterial agents, it is vital to discover novel scaffolds for the design and synthesis of the new antibacterial agents to help in the battle against pathogenic microorganisms. Much research has been carried out with the aim to discover the therapeutic values of thiazole derivatives. Thiazole derivatives have been studied extensively because of their ready accessibility, diverse chemical activity. The chemistry of thiazole continues to draw the attention of synthetic organic chemists due to their varied biological activities [3-5].Thiazoles are thus important molecules.

References

[1]. Basawaraj R, Naubade K, Sangapure SS. Synthesis of benzodiazepines and benzothiazepines bearing benzofuran moiety as possible CNS depressant. Indian J. Heterocycl. Chem. 2008; 17:217-220.

[2]. Grossi G, Braccio MD, Calcina F. 1, 5 benzodiazepine part XIII substituted 4[//]-[1,2,4] triazalo [4,3-a] benzodiazepine-5-amine as analgesic, anti-inflammatory and antipyretic agents with low toxicity. Eur J Med Chem. 2002; 37: 933-944

.[3]. Kusanur AR, Ghate M, Kulkarni VM. Synthesis of spiro[indino- 1,5-benzodiazepines] from 3-acetyl coumarin for use as ant anxiety agents. J Chem Science. 2004; 11: 265-270. [4]. Jauhari PK, Bhavani A, Varalwar S, Singhal K, Raj P. Synthesis of

some novel 2-substitutedd benzoazoles as anticancer, antifungal magent. Med Chem Res. 2008; 17: 412-424.

[5]. Kumar R, Joshi YC. Synthesis, antimicrobial and anthelmintic

activity of 3H-1,5 benzodiazepine derivatives. J Serb Chem Soc. 2008: 73: 937-943.

[6]. Mahajan A, Kumar V, Mansour NRN, Bickle Q, Chibale K. synthesis of thiazolo benzimidazoles and tiazolothiadiazines as possible COX-2 inhibitors. Bioorg Med Chem Lett. 2008; 18: 2333- 2336.

[7]. Drabu S, Kumar N. Synthesis and pharmacological activity of some phenoxy chalcones. Asian J Chem. 2007; 19(7): 5743-5746.

[8]. Fred ED, Byung HL, Sandra SJ, Eileen MC. Restricted conformation analogues of an anthelmintic cyclodepsipeptides. J Med Chem. 2003; 46: 2057-2073.

[9]. Gandhi M, Olyaei A. Evidences of some unusual behaviours of 2- aminothiazoles and 2-amino benzothiazole in reaction with formaldehyde and glyoxal. J Het. Chem. 2007; 44: 323-327.

[10]. Jadhav SB, Shasthri RA, Bagul KR, Gaikwad KV. Synthesis and antimicrobial activity of n-substituted benzimidazoles. Indian J Het Chem. 2009; 18: 319-320.

[11]. Kale SB, Karale BK. Synthesis and characterization of some important indazolyl derivatives. J Het Chem. 2007; 44: 289-301.

[12]. De Baun. J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R. U.S. Patent 3, 978, 227. 1976; *Chem. Abstr.* 1977, *86*. 5498d.

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Project Report Entitled

Paper and Thin Layer Chromatography (TLC)

For the partial fulfilment of the requirements of

Master of Science Degree

In

Organic Chemistry

Under the Faculty of Science and Technology

By

Mr. BODKHE ABHIJEET RAMESH

Under the guidance of

Dr. D.B. Jirekar

Submitted to

PG Department of Chemistry,

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada.

Tal. Ashti. Dist. Beed (M.S.) 414 202

June-2022

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202.

CERTIFICATE

This is to certify that, **Mr. BODKHE ABHIJEET RAMESH** [PRN No: 2020015200789853 and Seat No: CRDO402026 of class M. Sc.–IInd Year (Semester-III&IV) has satisfactorily completed the **CHEO-424 Project Work (Organic):** entitled

" Paper and Thin Layer Chromatography (TLC)"

as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad during the academic Year 2021 - 2022.

Supervising Guide
Dr. D. B. Jirekar
Date : 15/07/2022

Examiner
15/07/2022

HOD
(Dr. D. B. Jirekar)
Date : 15/07/2022

CERTIFICATE

This is to certify that, the project entitled

" Paper and Thin Layer Chromatography (TLC)"

Submitted by

Mr. Bodkhe Abhijeet Ramesh is an authentic record of project work carried out at PG, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada, by him under my supervision in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology and further that no part thereof has been presented before for any other degree.

Place: Kada
Date: 15/07/2022

Dr. D. B. Jirekar
(Supervising Guide)

DECLARATION

I **Mr. Bodkhe Abhijeet Ramesh** hereby declare that the project work entitled

" Paper and Thin Layer Chromatography (TLC)"

is my original work carried out under the external guidance of **Dr. B. N. Gawade, Assistant Professor, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada** is being submitted to the PG Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada in partial fulfilment of the requirements for the Master of Science degree in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology.

I also hereby declare that this work, in part or full, has not been submitted to any other University or Institution for any Degree or Diploma.

Place: Kada

Date: 15/07/2022

Bodkhe

Mr. Bodkhe Abhijeet Ramesh

(Final semester M.Sc Chemistry student)

PRN No: 2020015200789853

Seat No: CRDO402026

INDEX

Paper and Thin Layer Chromatography (TLC)

1. Introduction Paper and Thin Layer chromatography	4
2. Principle	4
3. System componet	6
3.1. Procedure	
4. Phases	7
4.1. Mobile phase	9
4.2 Stationary phase	11
4.2. Normal phase	12
4.3. Reverse phase	14
5. Detectors-	17
6. Staining Solution -	18
7. Applicability Examples-	21
8. Reference	27

TLC or Thin Layer Chromatography

TLC is a type of planar chromatography.

Researchers routinely use it in the field of phytochemicals, biochemistry, and so forth to identify the components in a compound mixture, like alkaloids, phospholipids, and amino acids.
It is a semi-quantitative method consisting of analysis.
High-performance thin-layer chromatography (HPTLC) is the more sophisticated or more precise quantitative version.

Similar to other chromatographic methods, thin layer chromatography is also based on the principle of separation.

The separation depends on the relative affinity of compounds towards the stationary and the mobile phase.
The compounds under the influence of the mobile phase (driven by capillary action) travel over the surface of the stationary phase. During this movement, the compounds with higher affinity to stationary phase travel slowly while the others travel faster. Thus, the separation of components in the mixture is achieved.
Once separation occurs, the individual components are visualized as spots at a different level of travel on the plate. Their nature or character are identified using suitable detection techniques.

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S
ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.
(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)
Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

CONVENIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPORTED STANNOUS CHLORIDE

SUBMITTED BY

Dhonde Rupali Dnyandeo
M. Sc. (Org Chemistry)
(Seat No. CRDO402035)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. Shree.Dattatraya Jirekar

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY
AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This Is to certify that Dhonde Rupali Dnyandeo has successfully completed her Project Work on CONVENIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUIPPORTED STANNOUS CHLORIDE under the supervision Dr.Shree. Dattatraya Jirekar

For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Examiner

P.G. Incharge
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Declaration

I declare that the project entitled, CONVENIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPORTED STANNOUS CHLORIDE the record work carried out by mi under supervision of Dr. SMT P.P. GHUMARE (Assistant Professor).

Dhonde Rupali Dnyandeo
M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada
Date : 15/07/2022

INDEX

Content

(1) Abbreviation

(2) Introduction

(3) Experimental

(4) Table

(5) Result & Discussion

(6) Conclusion

(7) References

"CONVENIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPORTED STANNOUS CHLORIDE"

INTRODUCTION:

Imidazole represents an important class of compound being the main components of many naturally occurring molecules, as well as synthetic molecules. Imidazole (1,3-diaza-2,4-cyclopentadiene) is a planar five-member ring system with 3C and 2N atom in 1 and 3 positions The simplest member of the imidazole family is imidazole itself, a compound with molecular formula C3H4N2. The systemic name for the compound is 1, 3 diazole, one of the annular N bear a H atom and can be regarded as a pyrole type N.

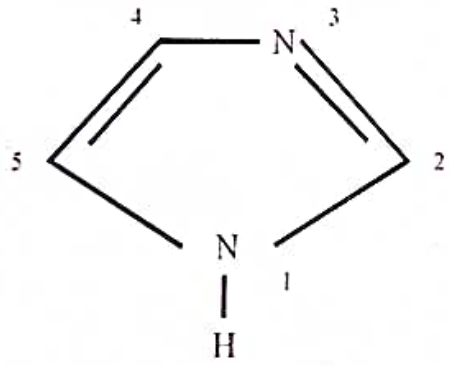

Imidazole is incorporated into many important biological molecules. One of the applications of imidazole is in the purification of His tagged proteins in immobilised metal affinity chromatography (IMAC). Imidazole has become an important part of many pharmaceuticals. The most common is the amino acid "histidine", which has an imidazole side chain. Histidine is present in many proteins and enzymes and plays a

REFERENCES:

(1) Lunt E., Newon C.G., Smith C., Stevens G.P., Stevens M.F., Straw C.G., Walsh R.J., Warren P.J., Fizames C.,Lavelle F., J. Med. Chem., Feb., 1987, 30 (2), 357- 66.

(2) Hoffman K., imidazoles and its derivatives, Interscience , New york ,1953, 143-145.

(3) Bredereck H., Gompper R., Hayer D., Chem. Ber.1959 92, 338.

(4) Weber L 2002 Cure Med. Chem. 9 2085

(5) Hulme C and Gore V 2003 Cure Med. Chem. 10 51; b) Kantam M L, Mahendar K and Bhargava S 2010 J. Chem. Sci. 122 63; c) Supale A R and Gokavi G S 2010 J. Chem. Sci. 122 189; d) Shanthi G and Perumal P T 2010 J. Chem. Sci. 122 415 4.3.

(6) Domanska U and Kozlowska M K 2003 Fluid Phase Equilib. 206 253

(7) Isikdag I and Meric A 1999 Boll. Chim. Farm. 138 24

(8) Lee J C, Laydon J T, McDonnell P C, Gallagher T F, Kumar S, Green D, McNulty D, Blumenthal M J, Keys J R, Vatter S W L, Strickler J E, McLaghlin M M, Siemens I R, Fisher S M, Livi, G P, White J R, Adams J L and Young P R 1994 Nature 372 739

(9) Tackle A K, Brown M J B, Davies S, Dean D K, Francis G, Gaiba A, Hird A W, King F D, Lovell P J, Naylor A, Reith A D, Steadman J G and Wilson D M 2006 Bioorg. Med. Chem. Lett. 16 378

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S
ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.
(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)
Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Convenient and Efficient Synthesis if 1'2'4 Thiadiazol &1,5-Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media

SUBMITTED BY

Dhonde Sneha Namdeo
M. Sc. (Org Chemistry)
(Seat No. CRDO402034)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. Shree.Dattatraya Jirekar

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY
AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This Is to certify that Dhonde Sneha Namdeo has successfully completed her Project Work on Convenient and Efficient Synthesisi of 1'2'4Thiadiazol &1,5 Benzodiazepinein in PEG400 as a Recyclable Media under the supervision Dr.Shree. Dattatraya Jirekar

For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide
Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Examiner
15/05/2022

P.G. Incharge
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Declaration

I declare that the project entitled, Convenient and Efficient Synthesis if 1'2'4 Thiadiazol &1,5- Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media

submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. SMT P.P. GHUMARE (Assistant Professor).

Dhonde Sneha Namdeo
M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada
Date : 15/7/2022

INDEX

Content

(1) Abbreviation

(2) Introduction

(3) Objectives

(4) Experimental

(5) Typical procedure

(6) Result & Discussion

(7) Conclusion

(8) IR studies

(9) References

Efficient & convenient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol & 1, 5-Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media

Chapter I

Synthesis of 1,3,4-Thiadiazole in PEG 400 media

Introduction:

1, 3, 4-thiadiazoles has been found to possessed numerous biological activitities. A large number of 1, 3, 4-thiadiazoles have been reported to be antifungal, antibacterial and antileukemic agents.[1,2].These compounds are having prominent ant diabetic activities. These observations promoted us to synthesis the title compound with presumption that incorporation of aromatic amines and thiazolidinones nuclei would produce new compounds with significant antidiabetic properties. Lifestyle changes including weight loss and increased activity are the primary recommendations for treatment of type II diabetes. However, because of the progressive nature of the disease, the treatment of type 2 diabetes usually requires the stepwise introduction of oral hypoglycemic drugs followed by insulin. 1, 3, 4-thiadiazoles and their derivatives exhibit a wide variety of biological activities like antidiabetic, anti inflammatory, anti-convulsants 1, 2, 3 etc.The synthesized compounds were evaluated for various biological activities like Anti-diabetic, anti-inflammatory, anti-microbial activity.

Research over the past 50 years has been focused on meeting medical needs to treat infectious disease caused by life threatening pathogens. Due to the rapid development of bacterial resistance to antibacterial agents, it is vital to discover novel scaffolds for the design and synthesis of the new antibacterial agents to help in the battle against pathogenic microorganisms. Much research has been carried out with the aim to discover the therapeutic values of thiazole derivatives. Thiazole derivatives have been studied extensively because of their ready accessibility, diverse chemical activity. The chemistry of thiazole continues to draw the attention of synthetic organic chemists due to their varied biological activities [3-5].Thiazoles are thus important molecules.

References

[1]. Basawaraj R. Naubade K. Sangapure SS. Synthesis of benzodiazepines and benzothiazepines bearing benzofuran moiety as possible CNS depressant. Indian J. Heterocycl. Chem. 2008; 17:217-220.

[2]. Grossi G. Braccio MD. Calcina F. 1. 5 benzodiazepine part XIII substituted 4[//]-[1.2.4] triazalo [4.3-a] benzodiazepine-5-amine as analgesic, anti-inflammatory and antipyretic agents with low toxicity. Eur J Med Chem. 2002; 37: 933-944

.[3]. Kusanur AR. Ghate M. Kulkarni VM. Synthesis of spiro[indino- 1.5-benzodiazepines] from 3-acetyl coumarin for use as ant anxiety agents. J Chem Science. 2004; 11: 265-270. [4]. Jauhari PK. Bhavani A. Varalwar S. Singhal K. Raj P. Synthesis of
some novel 2-substitutedd benzoazoles as anticancer, antifungal magent. Med Chem Res. 2008; 17: 412-424.

[5]. Kumar R. Joshi YC. Synthesis, antimicrobial and anthelmintic
activity of 3H-1.5 benzodiazepine derivatives. J Serb Chem Soc. 2008; 73: 937-943.

[6]. Mahajan A. Kumar V. Mansour NRN, Bickle Q. Chibale K. synthesis of thiazolo benzimidazoles and tiazolothiadiazines as possible COX-2 inhibitors. Bioorg Med Chem Lett. 2008; 18: 2333- 2336.

[7]. Drabu S. Kumar N. Synthesis and pharmacological activity of some phenoxy chalcones. Asian J Chem. 2007; 19(7): 5743-5746.

[8]. Fred ED. Byung HL. Sandra SJ, Eileen MC. Restricted conformation analogues of an anthelmintic cyclodepsipeptides. J Med Chem. 2003; 46: 2057-2073.

[9]. Gandhi M. Olyaei A. Evidences of some unusual behaviours of 2- aminothiazoles and 2-amino benzothiazole in reaction with formaldehyde and glyoxal. J Het. Chem. 2007; 44: 323-327.

[10]. Jadhav SB. Shasthri RA. Bagul KR. Gaikwad KV. Synthesis and antimicrobial activity of n-substituted benzimidazoles. Indian J Het Chem. 2009; 18: 319-320.

[11]. Kale SB. Karale BK. Synthesis and characterization of some important indazolyl derivatives. J Het Chem. 2007; 44: 289-301.

[12]. De Baun. J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R. U.S. Patent 3, 978, 227, 1976; *Chem. Abstr.* **1977**, *86*, 5498d.

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Convenient and Efficient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol &1,5-Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media

SUBMITTED BY

Dhonde Vitthal Sanjay

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402035)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. D.B. JIREKAR

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that DHONDE VITTHAL SANJAY has successfully completed her Project Work on "convenient and Efficient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol & 1,5- Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media" under the supervision of DR D.B. JIREKAR For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide
Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Examiner
15/9/2022

P.G. Incharge
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Declaration

I declare that the project entitled, ""convenient and Efficient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol & 1,5- Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media" submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. D.B. Jirekar (Associate).

DHONDE VITTHAL SANJAY
M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada
Date : / /2022

INDEX

Content

(1) Abbreviation

(2) Introduction

(3) Objectives

(4) Experimental

(5) Typical procedure

(6) Result & Discussion

(7) Conclusion

(8) IR studies

(9) References

Efficient & convenient Synthesis of 1'3'4 Thiadiazol & 1, 5-Benzodiazepine in PEG-400 as a Recyclable Media

Chapter I

Synthesis of 1,3,4-Thiadiazole in PEG 400 media

Introduction:

1, 3, 4-thiadiazoles has been found to possessed numerous biological activitities. A large number of 1, 3, 4-thiadiazoles have been reported to be antifungal, antibacterial and antileukemic agents.[1,2].These compounds are having prominent ant diabetic activities. These observations promoted us to synthesis the title compound with presumption that incorporation of aromatic amines and thiazolidinones nuclei would produce new compounds with significant antidiabetic properties. Lifestyle changes including weight loss and increased activity are the primary recommendations for treatment of type II diabetes. However, because of the progressive nature of the disease, the treatment of type 2 diabetes usually requires the stepwise introduction of oral hypoglycemic drugs followed by insulin. 1, 3, 4-thiadiazoles and their derivatives exhibit a wide variety of biological activities like antidiabetic, anti inflammatory, anti-convulsants 1, 2, 3 etc.The synthesized compounds were evaluated for various biological activities like Anti-diabetic, anti-inflammatory, anti-microbial activity.

Research over the past 50 years has been focused on meeting medical needs to treat infectious disease caused by life threatening pathogens. Due to the rapid development of bacterial resistance to antibacterial agents, it is vital to discover novel scaffolds for the design and synthesis of the new antibacterial agents to help in the battle against pathogenic microorganisms. Much research has been carried out with the aim to discover the therapeutic values of thiazole derivatives. Thiazole derivatives have been studied extensively because of their ready accessibility, diverse chemical activity. The chemistry of thiazole continues to draw the attention of synthetic organic chemists due to their varied biological activities [3-5].Thiazoles are thus important molecules.

References

[1]. Basawaraj R. Naubade K, Sangapure SS. Synthesis of benzodiazepines and benzothiazepines bearing benzofuran moiety as possible CNS depressant. Indian J. Heterocycl. Chem. 2008; 17:217-220.

[2]. Grossi G, Braccio MD, Calcina F. 1, 5 benzodiazepine part XIII substituted 4[*H*]-[1,2,4] triazalo [4,3-a] benzodiazepine-5-amine as analgesic, anti-inflammatory and antipyretic agents with low toxicity. Eur J Med Chem. 2002; 37: 933-944

[3]. Kusanur AR, Ghate M, Kulkarni VM. Synthesis of spiro[indino- 1,5-benzodiazepines] from 3-acetyl coumarin for use as ant anxiety agents. J Chem Science. 2004; 11: 265-270. [4]. Jauhari PK, Bhavani A, Varalwar S, Singhal K, Raj P. Synthesis of some novel 2-substitutedd benzoazoles as anticancer, antifungal magent. Med Chem Res. 2008; 17: 412-424.

[5]. Kumar R, Joshi YC. Synthesis, antimicrobial and anthelmintic activity of 3H-1.5 benzodiazepine derivatives. J Serb Chem Soc. 2008; 73: 937-943.

[6]. Mahajan A, Kumar V, Mansour NRN, Bickle Q, Chibale K. synthesis of thiazolo benzimidazoles and tiazolothiadiazines as possible COX-2 inhibitors. Bioorg Med Chem Lett. 2008; 18: 2333- 2336.

[7]. Drabu S, Kumar N. Synthesis and pharmacological activity of some phenoxy chalcones. Asian J Chem. 2007; 19(7): 5743-5746.

[8]. Fred ED, Byung HL, Sandra SJ, Eileen MC. Restricted conformation analogues of an anthelmintic cyclodepsipeptides. J Med Chem. 2003; 46: 2057-2073.

[9]. Gandhi M, Olyaei A. Evidences of some unusual behaviours of 2- aminothiazoles and 2-amino benzothiazole in reaction with formaldehyde and glyoxal. J Het. Chem. 2007; 44: 323-327.

[10]. Jadhav SB, Shasthri RA, Bagul KR, Gaikwad KV. Synthesis and antimicrobial activity of n-substituted benzimidazoles. Indian J Het Chem. 2009; 18: 319-320.

[11]. Kale SB, Karale BK. Synthesis and characterization of some important indazolyl derivatives. J Het Chem. 2007; 44: 289-301.

[12]. De Baun. J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R. U.S. Patent 3, 978, 227, 1976; *Chem. Abstr.* 1977, *86*, 5498d.

Paper and Thin Layer Chromatography (TLC)

Project Report Submitted To

Department of chemistry

Anandrao Dhonde Mahavidhyalaya, Kada, Tal Ashti,

Maharashtra – 414202 (India)

For the fulfillment of

Skill development course – Chromatographic Techniques

In

Organic Chemistry

Under the faculty of science

Submitted by

Diwase Ramhari Hanumant

Under the guidance of

Dr. D.B.Jirekar

(Asst. Professor & Msc.oraganic Chemistry .Phd)

Department of chemistry

Anandrao Dhonde Mahavidhyalaya, Kada Tal Ashti,

Dist -Beed, Maharashra – 414202

2021-2022

CERTIFICATE

This is to certify that the work incorporated in this project report entitled, "Paper and Thin Layer Chromatography (TLC)" submitted by Diwase Ramhari Hanumant to Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Mahavidhyalaya in fulfilment of the requirements for the Skill Development Course- Chromatographic Technique in Chemistry under the Faculty of Science, embodies original research work under the my supervision. I further certify that this work has not been submitted to any other University or Institution in part or full for award of any degree or diploma. Research material obtained from other sources has been duly acknowledged in the project report. Any text, illustration, table, etc , used in the thesis from other sources, have been duly cited and acknowledged.

Head
Department Of Chemistry

15/07/2022

Project Guide

Date: 13/07/2022
Place: Kada

DECLARATION BY THE CANDIDATE

I hereby declare that the original research work embodied in the project report entitled, ``Paper and Thin Layer Chromatography (TLC) submitted to Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Mahavidhyalaya, Kada for the fulfilment of SkillDevelopment Course- Chronologic Technique carried out by me under the supervision of Dr. D.B.Jirekar , Assistant Professor, Anandrao Dhonde Mahavidhyalaya, Kada. I affirm that the work incorporated is original and has not been submitted to any other Academy, Institute, or University for the award of any degree or diploma.

Date: 13/07/2022
Place: Kada

Diwase Ramhari Hanumant

INDEX

Paper and Thin Layer Chromatography (TLC)

1. Introduction Paper and Thin Layer chromatography	4
2. Principle	4
3. System componet	6
3.1. Procedure	
4. Phases	7
4.1. Mobile phase	9
4.2 Stationary phase	11
4.2. Normal phase	12
4.3. Reverse phase	14
5. Detectors-	17
6. Staining Solution -	18
7. Applicability Examples-	21
8. Reference	27

TLC or Thin Layer Chromatography

TLC is a type of planar chromatography.

Researchers routinely use it in the field of phytochemicals, biochemistry, and so forth to identify the components in a compound mixture, like alkaloids, phospholipids, and amino acids.
It is a semi-quantitative method consisting of analysis.
High-performance thin-layer chromatography (HPTLC) is the more sophisticated or more precise quantitative version.

Similar to other chromatographic methods, thin layer chromatography is also based on the principle of separation.

The separation depends on the relative affinity of compounds towards the stationary and the mobile phase.
The compounds under the influence of the mobile phase (driven by capillary action) travel over the surface of the stationary phase. During this movement, the compounds with higher affinity to stationary phase travel slowly while the others travel faster. Thus, the separation of components in the mixture is achieved.
Once separation occurs, the individual components are visualized as spots at a different level of travel on the plate. Their nature or character are identified using suitable detection techniques.

REFERENCES LIST -

Harry W. Lewis & Christopher J. Moody (13 Jun 1989). Experimental Organic Chemistry: Principles and Practice (Illustrated ed.). WileyBlackwell. pp. 159–173. ISBN 978-0-632-02017-1.

A.I. Vogel; A.R. Tatchell; B.S. Furnis; A.J. Hannaford & P.W.G. Smith (1989). Vogel's Textbook of Practical Organic Chemistry (5th ed.). ISBN 978-0-582-46236-6.

Reich, E.; Schibli A. (2007). High-performance thin-layer chromatography for the analysis of medicinal plants (Illustrated ed.). New York: Thieme. ISBN 978-3-13-141601-8.

Tables showing the thickness value of commercial regular and preparative Thin Layer Chromatography plates

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

CONVENTIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPROTED STANNOUS CHLORIDE

Funde Vaijinath Shahadeo

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402037)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. D.B. JIREKAR

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that **FUNDE VAIJINATH SHAHADEO** has successfully completed her Project Work on **"CONVENTIENT ANDEFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPROTED STANNOUS CHLORIDE"** under the supervision of DR D.B. JIREKAR For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide

Examiner 27/07/2022

P.G. Incharge

Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Declaration

I declare that the project entitled, "**CONVENTIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPROTED STANNOUS CHLORIDE**" submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. D.B. Jirekar (Assistant Professor).

FUNDE VAIJINATH SHAHADEO
M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada
Date : / /20

INDEX

Content

(1) Abbreviation

(2) Introduction

(3) Experimental

(4) Table

(5) Result & Discussion

(6) Conclusion

(7) References

"CONVENIENT AND EFFICIENT SYNTHESIS OF POLYSUBSTITUTED IMIDAZOLES CATALYSED BY SILICA SUPPORTED STANNOUS CHLORIDE"

INTRODUCTION:

Imidazole represents an important class of compound being the main components of many naturally occurring molecules, as well as synthetic molecules. Imidazole (1,3-diaza-2,4-cyclopentadiene) is a planar five-member ring system with 3C and 2N atom in 1 and 3 positions The simplest member of the imidazole family is imidazole itself, a compound with molecular formula C3H4N2. The systemic name for the compound is 1, 3 diazole, one of the annular N bear a H atom and can be regarded as a pyrole type N.

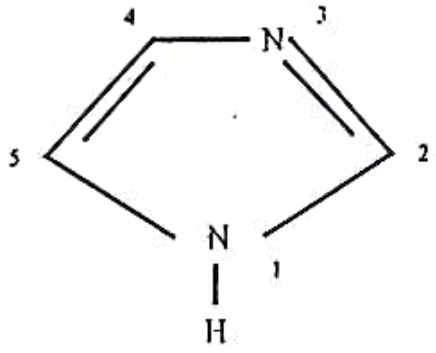

Imidazole is incorporated into many important biological molecules. One of the applications of imidazole is in the purification of His tagged proteins in immobilised metal affinity chromatography (IMAC). Imidazole has become an important part of many pharmaceuticals. The most common is the amino acid "histidine", which has an imidazole side chain. Histidine is present in many proteins and enzymes and plays a

REFERENCES:

(1) Lunt E., Newon C.G., Smith C.. Stevens G.P., Stevens M.F., Straw C.G., Walsh R.J., Warren P.J., Fizames C.,Lavelle F.. J. Med. Chem.. Feb.. 1987. 30 (2). 357- 66.

(2) Hoffman K., imidazoles and its derivatives. Interscience . New york ,1953. 143-145.

(3) Bredereck H., Gompper R., Hayer D., Chem. Ber.1959 92, 338.

(4) Weber L 2002 Cure Med. Chem. 9 2085

(5) Hulme C and Gore V 2003 Cure Med. Chem. 10 51; b) Kantam M L. Mahendar K and Bhargava S 2010 J. Chem. Sci. 122 63; c) Supale A R and Gokavi G S 2010 J. Chem. Sci. 122 189; d) Shanthi G and Perumal P T 2010 J. Chem. Sci. 122 415 4,3.

(6) Domanska U and Kozlowska M K 2003 Fluid Phase Equilib. 206 253

(7) Isikdag I and Meric A 1999 Boll. Chim. Farm. 138 24

(8) Lee J C, Laydon J T. McDonnell P C, Gallagher T F. Kumar S, Green D. McNulty D. Blumenthal M J. Keys J R. Vatter S W L. Strickler J E. McLughlin M M, Siemens I R, Fisher S M. Livi. G P. White J R. Adams J L and Young P R 1994 Nature 372 739

(9) Tackle A K, Brown M J B, Davies S, Dean D K, Francis G, Gaiba A. Hird A W, King F D, Lovell P J, Naylor A. Reith A D. Steadman J G and Wilson D M 2006 Bioorg. Med. Chem. Lett. 16 378

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414202

"SYNTHESIS AND CHARACTERISATION OF α- GLUCOSIDASE INHIBITOR: SALACINOL"

Submitted By

GADGE RAJESH DASHARATH

M.Sc. (Organic Chemistry)

(Seat No. CRDO402038)

Under the Guidance of

Dr. SMT. P.P. GHUMARE

2021-22

Affiliated to

DR. BABASAHEB AMBEDKER

MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414202

NACC "A" GRADE

Affiliated to

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.

"SYNTHESIS AND CHARACTERISATION OF α- GLUCOSIDASE INHIBITOR: SALACINOL"

Submitted By

GADGE RAJESH DASHARATH

M.Sc. IInd Year (ORGANIC CHEMISTRY)

Under the Guidance of

Dr. SMT. P.P. GHUMARE

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI

MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal.-Ashti, Dist.-Beed. 414202

CERTIFICATE

This is to certify that

GADGE RAJESH DASHARATH

Has successfully completed his Project Work on

"SYNTHESIS AND CHARACTERISATION OF α- GLUCOSIDASE INHIBITOR: SALACINOL"

Under the Supervision of

DR. SMT. P.P. GHUMARE

For M.Sc. (Organic Chemistry) as a part of curriculum for

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,

Aurangabad

During the academic year 2021-2022

PG INCHARGE

Dept of Chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

SUPERVISOR

EXTERNAL

DECLARATION

I hereby include that the dissertation "SYNTHESIS AND CHARACTERISATION OF α- GLUCOSIDASE INHIBITOR: SALACINOL" under the guidance of Dr. Smt. P.P. Ghumare madam, has not been submitted for any other degree of this or other university.

GADGE RAJESH DASHARATH
ORGANIC CHEMISTRY
M.Sc. IInd year (2021-22)

CONTENT

- Acknowledgements 5
- General remarks 7
- Abbreviations 8
- Introduction 9
- Review of Literature 10
- Present Work 13
- Result and Discussion 14
- Experimental Details 17
- ^{1}H NMR and ^{13}C NMR Spectra 25

References 32

"SYNTHESIS AND CHARACTERISATION OF α-GLUCOSIDASE INHIBITOR: SALACINOL"

1. Introduction

About 40 years have passed since the classical glycosidase inhibitor, nojirimycin was discovered from the cultured broth of the *Streptomyces* species. Since then, over one hundred glycosidase inhibitors have been isolated from plants and micro-organisms. Modifying or blocking biological processes by specific glycosidase inhibitors has revealed the vital functions of glycosidases in living systems. Since enzyme-catalyzed carbohydrate hydrolysis is a biologically widespread process, glycosidase inhibitors have many potential applications as agrochemicals and therapeutic agents. Glycosidases are involved in the biosynthesis of the oligosaccharide chains and quality control mechanisms in the endoplasmic reticulum(ER) of the *N*-linked glycoproteins. Inhibition of these glycosidases can have profound effects on quality control, maturation, transport, and secretion of glycoproteins and can alter cell-cell or cell-virus recognition processes. This principle is the basis for the potential use of glycosidase inhibitors for viral infection, cancer, and genetic disorders.

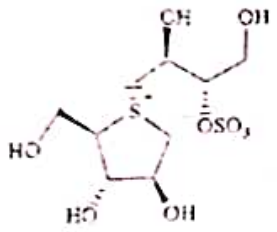

1

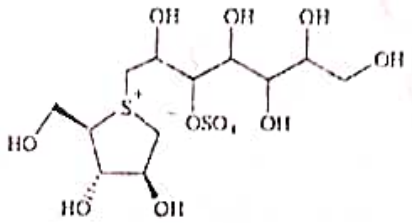

2

Salacinol 1 and kotalanol 2 are α-glucosidase inhibitors isolated from the Hippocrateaceae plant Salacia reticulata WIGHT, a large woody climbing plant widespread in SriLanka and South India (Fig.1). Extracts of this plant have been traditionally used in the Ayurvedic system of Indian medicine as a treatment for non-

References

1. Yoshikawa, M., Murakami, T.; Shimida, H., Matsuda, H., Yamahara, J., Tanabe, G., Muraoka, O. *Tetrahedron Lett.* 1997, 38, 8367 (b) Yoshikawa, M., Morikawa, T., Matsuda, H., Tanabe, G., Muraoka, O *Bioorg. Med. Chem.* 2002, 10,1547 (c) Yoshikawa, M., Murakami, T., Yashiro, K.; Matsuda, H. *Chem. Pharm. Bull.* 1998, 46, 1339
2. Lillelund, V. H., Jensen, H. H., Liang, X.; Bols, M. *Chem. Rev.*2002, *102*, 515.
3. Szczepina, M. G., Johnston, B. D.; Yuan, Y.; Svensson, B.; Pinto, B. M. *J. Am. Chem. Soc.* 2004, 126, 12458
4. Yuasa, H., Takada, J., Hashimoto, H. *Tetrahedron Lett.* 2000, 41, 6615.
5. Ghavami, A.; Johnston, B. D., Pinto, B. M. *J. Org. Chem.* 2001, 66, 2312.
6. Ghavami, A.; Johnston, B. D.; Maddes, M. D.; Chinapoo, S. M.; Jensen, M. T.; Svensson, B.; Pinto, B. M. *Can. J. Chem.* 2002, 80, 937.
7. Ghavami, A.; Sadalapure, K. S.; Johnston, B. D., Lobera, M.; Snider, B. B.; Pinto, B. M. *Synlett* 2003, 1259.
8. Ghavami, A.; Johnston, B. D.; Jensen, M. T.; Svensson, B.; Pinto, B. M. *J. Am. Chem. Soc.* 2001, 123, 6268
9. Muraoka, O.; Ying, S., Yoshikai, K.; Matsuura, Y.; Yamada, E.; Minematsu, T.; Tanabe, G.; Matsuda, H.; Yoshikawa, M. *Chem. Pharm. Bull.* 2001, 49, 1503.
10. Johnston, B. D.; Ghavami, A.; Jensen, M. T.; Svensson, B.; Pinto, B. M. *J. Am. Chem. Soc.* 2002, 124, 8245.
11. Halila, S.; Benazza, M.; Demailly, G. *Tetrahedron Lett.* 2001, 42, 3307.
12. Gallenne E., Benazza M.; Demailly G.; Bolte Jean.; LemaireM. *Tetrahedron*, 2005, *61*, 4557.
13. Still W. C.; *J. Am. Chem. Soc.* 1974, 1481.

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI COLLEGE KADA

CHEMISTRY PROJECT FILE

Project : - Preparation and Characterization of Clotrimazole

Name :- Mangesh Rajendra Ganbote

Class :- M.Sc. II Year

PRN No. :- 201715006637 54

Seat No. :- CRDO402039

Project Guide :- Dr. P.P. Ghumare Madam

SIGN

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

NACC "A" GRADE

Affiliated to

Dr. Babasaheb Ambedkar

Marathwada University, Aurangabad

"PREPARATION AND CHARACTERIZATION OF CLOTRIMAZOLE"

Submitted By

GANBOTE MANGESH RAJENDRA

M.Sc. IInd Year (ORGANIC CHEMISTRY)

Under the Guidance of

Dr. SMT. P.P. GHUMARE

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI

MAHAVIDYALAYA, KADA

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414202

"PREPARATION AND CHARACTERIZATION OF CLOTRIMAZOLE"

Submitted By

GANBOTE MANGESH RAJENDRA

M.Sc. (Organic Chemistry)

(Seat No. CRDO402039)

Under the Guidance of

Dr. SMT. P.P. GHUMARE

2021-22

Affiliated to

DR. BABASAHEB AMBEDKER

MARATHWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

CERTIFICATE

This is to certify that

GANBOTE MANGESH RAJENDRA

Has successfully completed his Project Work on

"PREPARATION AND CHARACTERIZATION OF CLOTRIMAZOLE"

Under the Supervision of

DR. SMT. P.P. GHUMARE

For M.Sc. (Organic Chemistry) as a part of curriculum for

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

During the academic year

2021-2022

PG INCHARGE

SUPERVISOR

EXTERNAL

DECLARATION

I hereby include that the dissertation "PREPARTION AND CHARACTERIZATION OF CLOTRIMAZOLE" under the guidance of Dr. Smt. P.P. Ghumare madam, has not been submitted for any other degree of this or other university.

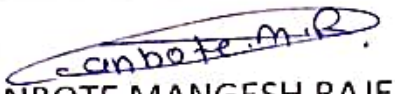

GANBOTE MANGESH RAJENDRA

ORGANIC CHEMISTRY

M.Sc. IInd year (2021-22)

TITLE -

Preparation and Characterization of Clotrimazole

Abstract

Azole antifungal agents disrupt fungal ergosterol synthesis that is essential for the formation of fungal cell membrane by preventing 14-a-demethylase enzyme from binding to its substrate. Clotrimazole is one of the first generations of azole antifungal agents. A structure of synthesised Clotrimazole has been validated by spectral analysis and potential antifungal activity of clotrimazole compound determined on an yeast, E.coli and M.luteus by using a disk diffusion method. Clotrimazole was active against yeast. Antibacterial effect was not observed for Clotrimazole.

Anand Charitable Sanstha, Ashti's
ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION".

Submitted By
GANDHALE SHAILESH YOGANAND
M.Sc. (Organic Chemistry)
(Seat No. CRDO402040)_

Under the guidance of

Dr.Smt.P.P. GHUMARE

2021-2022

Affiliated to

DR. BABASAHEB AMBEDAKAR
Marathwada University,Aurangabad.

Anand Charitable Sanstha, Ashti's
ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

NACC "A" GRADE

Affiliated to

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,

Aurangabad.

. "EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION".

Submitted By

GANDHALE SHAILESH YOGANAND

M.Sc.

(Organic Chemistry)

Under the guidance of

Dr.Smt.P.P. GHUMARE

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA

Anand Charitable Sanstha, Ashtii

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

CERTIFICATE

This is to certify that

GANDHALE SHAILESH YOGANAND

Has successfully completed his Project Work on

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION".

Under the supervision of

Dr. Smt. P. P. Ghumare

For M.Sc. (OrganicChemistry) as a part of curriculum for Dr. BabasahebAmbedkarMarathwada University, Aurangabad

During the academic year

2021 — 2022

PG Incharge SUPERVISOR External

DECLARATION

I hereby include that the dissertation *EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION* " under the guidance of DR. SMT P.P. GHUMARE has not been submitted for any other degree of this or other university.

GANDHALE SHAILESH YOGANAND
ORGANIC CHEMISTRY

MSC II YEAR (2021-2022)

CONTENT

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	*Introduction*	1
2	*Experimental Details*	7
3	*Results*	8
4	*Discussions*	8
5	*Conclusion*	13
6	*References*	14

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPİNES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are organic compounds containing at least one carbon atom and at leastone element other than carbon, such as sulfur, oxygen or nitrogen within a ring structure. The namecomes from the Greek word "heteros" which means "different." A variety of atoms, such as N, O, S, Se,P, Si, B can be incorporated in to ring structures. By far the most numerous and most importantheterocyclic systems are those of five and six members. Heterocyclic make up an exceedingly importantclass of compounds more than half of all known organic compounds are heterocycles. Almost all thecompounds we know as drugs, vitamins, and many other natural products are heterocycles. Since inheterocycles non-carbons usually are considered to replace carbon atoms, they are called heteroatoms e.g.different from carbon and hydrogen. A ring with only heteroatoms

REFERENCES:

[1]. Rohtash, K.; Lown, J. W.; Mini-Reviews in Medicinal Chemistry, 2003, 3, 323.

[2]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barilli, P.L.; IlFarmaco., 1998, 53, 305.

[3]. Balakrishna, M. S.; Kaboudin, B.; Tetrahedron Lett., 2001, 42, 1127.

[4]. Lattmann, E.; Sattayasai, J.; Billington, D. C.; Poyner, D. R.; Puapairoj, P.; Tiamkao, S.;Airarat, W.; Singh, H.; Offel, M.; J. Pharmacy and Pharmacology., 2002, 54, 827.

[5]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barili, P.L.; Farmaco., 2000, 53, 305.

[6]. Schutz, H.; Benzodiazepines; Springer: Heidelberg, Germany, 1982.

[7]. Randall, L. O.; Kamel, B.; In Benzodiazepines; Garattini, S.; Mussini, E.; Randall, L. O.; Eds.;Raven Press: New York, 1973, 27.

[8]. De Baun, J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R.; U.S. Patent 3, 978, 227, 1976, Chem. Abstr.,1977,86, 5498d.

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI

MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"

SUBMITTED BY

JAGTAP ATUL DIGAMBAR

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402046)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. SMT. P.P.GHUMARE

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that **JAGTAP ATUL DIGAMBAR** has successfully completed her Project Work on **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** under the supervision of DR SMT **P.P.GHUMARE** For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide

Examiner

P.G. Incharge

Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Declaration

I declare that the project entitled, **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. SMT P.P. GHUMARE (Assistant Professor).

JAGTAP ATUL DIGAMBAR

M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada

Date : / /20

CONTENT

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	*Introduction*	1
2	*Experimental Details*	7
3	*Results*	8
4	*Discussions*	8
5	*Conclusion*	13
6	*References*	14

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPİNES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are organic compounds containing at least one carbon atom and at leastone element other than carbon, such as sulfur, oxygen or nitrogen within a ring structure. The namecomes from the Greek word "heteros" which means "different." A variety of atoms, such as N, O, S, Se,P, Si, B can be incorporated in to ring structures. By far the most numerous and most importantheterocyclic systems are those of five and six members. Heterocyclic make up an exceedingly importantclass of compounds more than half of all known organic compounds are heterocycles. Almost all thecompounds we know as drugs, vitamins, and many other natural products are heterocycles. Since inheterocycles non-carbons usually are considered to replace carbon atoms, they are called heteroatoms e.g.different from carbon and hydrogen. A ring with only heteroatoms

REFERENCES:

[1]. Rohtash, K.; Lown, J. W.; Mini-Reviews in Medicinal Chemistry, 2003, 3, 323.

[2]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barilli, P.L.; IlFarmaco., 1998, 53, 305.

[3]. Balakrishna, M. S.; Kaboudin, B.; Tetrahedron Lett., 2001, 42, 1127.

[4]. Lattmann, E.; Sattayasai, J.; Billington, D. C.; Poyner, D. R.; Puapairoj, P.; Tiamkao, S.;Airarat, W.; Singh, H.; Offel, M.; J. Pharmacy and Pharmacology., 2002, 54, 827.

[5]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barili, P.L.; Farmaco., 2000, 53, 305.

[6]. Schutz, H.; Benzodiazepines; Springer: Heidelberg, Germany, 1982.

[7]. Randall, L. O.; Kamel, B.; In Benzodiazepines; Garattini, S.; Mussini, E.; Randall, L. O.; Eds.;Raven Press: New York, 1973, 27.

[8]. De Baun, J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R.; U.S. Patent 3, 978, 227, 1976, Chem. Abstr.,1977,86, 5498d.

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"

SUBMITTED BY

JAGTAP KEDAR SAMBHAJI

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402047)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. SMT. P.P.GHUMARE

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that **JAGTAP KEDAR SAMBHAJI** has successfully completed her Project Work on **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** under the supervision of DR SMT **P.P.GHUMARE** For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University. Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide

Examiner

P.G. Incharge

Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

Declaration

I declare that the project entitled, **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. SMT P.P. GHUMARE (Assistant Professor).

JAGTAP KEDAR SAMBHAJI

M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada

Date : 15 / 7 /2022

CONTENT

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	*Introduction*	1
2	*Experimental Details*	7
3	*Results*	8
4	*Discussions*	8
5	*Conclusion*	13
6	*References*	14

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPİNES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are organic compounds containing at least one carbon atom and at leastone element other than carbon, such as sulfur, oxygen or nitrogen within a ring structure. The namecomes from the Greek word "heteros" which means "different." A variety of atoms, such as N, O, S, Se,P, Si, B can be incorporated in to ring structures. By far the most numerous and most importantheterocyclic systems are those of five and six members. Heterocyclic make up an exceedingly importantclass of compounds more than half of all known organic compounds are heterocycles. Almost all thecompounds we know as drugs, vitamins, and many other natural products are heterocycles. Since inheterocycles non-carbons usually are considered to replace carbon atoms, they are called heteroatoms e.g.different from carbon and hydrogen. A ring with only heteroatoms

REFERENCES:

[1]. Rohtash, K.; Lown, J. W.; Mini-Reviews in Medicinal Chemistry, 2003, 3, 323.

[2]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barilli, P.L.; IlFarmaco., 1998, 53, 305.

[3]. Balakrishna, M. S.; Kaboudin, B.; Tetrahedron Lett., 2001, 42, 1127.

[4]. Lattmann, E.; Sattayasai, J.; Billington, D. C.; Poyner, D. R.; Puapairoj, P.; Tiamkao, S.;Airarat, W.; Singh, H.; Offel, M.; J. Pharmacy and Pharmacology., 2002, 54, 827.

[5]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barili, P.L.; Farmaco., 2000, 53, 305.

[6]. Schutz, H.; Benzodiazepines; Springer: Heidelberg, Germany, 1982.

[7]. Randall, L. O.; Kamel, B.; In Benzodiazepines; Garattini, S.; Mussini, E.; Randall, L. O.; Eds.;Raven Press: New York, 1973, 27.

[8]. De Baun, J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R.; U.S. Patent 3, 978, 227, 1976, Chem. Abstr.,1977,86, 5498d.

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"

SUBMITTED BY

KALE MAHESH SANJAY

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402050)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. SMT. P.P.GHUMARE

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that KALE MAHESH SANJAY has successfully completed her Project Work on **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** under the supervision of DR SMT P.P.GHUMARE For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide

Examiner

P.G. Incharge

Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist. Beed

Declaration

I declare that the project entitled, **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. SMT P.P. GHUMARE (Assistant Professor).

KALE MAHESH SANJAY
M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada
Date : / /20

CONTENT

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	*Introduction*	1
2	*Experimental Details*	7
3	*Results*	8
4	*Discussions*	8
5	*Conclusion*	13
6	*References*	14

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPİNES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are organic compounds containing at least one carbon atom and at leastone element other than carbon, such as sulfur, oxygen or nitrogen within a ring structure. The namecomes from the Greek word "heteros" which means "different." A variety of atoms, such as N, O, S, Se,P, Si, B can be incorporated in to ring structures. By far the most numerous and most importantheterocyclic systems are those of five and six members. Heterocyclic make up an exceedingly importantclass of compounds more than half of all known organic compounds are heterocycles. Almost all thecompounds we know as drugs, vitamins, and many other natural products are heterocycles. Since inheterocycles non-carbons usually are considered to replace carbon atoms, they are called heteroatoms e.g.different from carbon and hydrogen. A ring with only heteroatoms

REFERENCES:

[1]. Rohtash, K.; Lown, J. W.; Mini-Reviews in Medicinal Chemistry, 2003, 3, 323.

[2]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barilli, P.L.; IlFarmaco., 1998, 53, 305.

[3]. Balakrishna, M. S.; Kaboudin, B.; Tetrahedron Lett., 2001, 42, 1127.

[4]. Lattmann, E.; Sattayasai, J.; Billington, D. C.; Poyner, D. R.; Puapairoj, P.; Tiamkao, S.;Airarat, W.; Singh, H.; Offel, M.; J. Pharmacy and Pharmacology., 2002, 54, 827.

[5]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barili, P.L.; Farmaco., 2000, 53, 305.

[6]. Schutz, H.; Benzodiazepines; Springer: Heidelberg, Germany, 1982.

[7]. Randall, L. O.; Kamel, B.; In Benzodiazepines; Garattini, S.; Mussini, E.; Randall, L. O.; Eds.;Raven Press: New York, 1973, 27.

[8]. De Baun, J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R.; U.S. Patent 3, 978, 227, 1976, Chem. Abstr.,1977,86, 5498d.

Anand Charitable Sanstha, Ashti's
ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

"Acid Catalyzed Synthesis of Chalcone Under Solvent Free"

Submitted By

KHARMATE PANDURANG BHANUDAS

M.Sc. (Organic Chemistry)

(Seat No. CRDO402052)

Under the guidance of

Dr.Smt.P.P. GHUMARE

2021-2022

Affiliated to

DR. BABASAHEB AMBEDAKAR

Marathwada University,Aurangabad.

Anand Charitable Sanstha, Ashti's
ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

NACC "A" GRADE

Affiliated to

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,

Aurangabad.

"Acid Catalyzed Synthesis of Chalcone Under Solvent Free"

Submitted By

KHARMATE PANDURANG BHANUDAS

M.Sc.

(Organic Chemistry)

Under the guidance of

Dr.Smt.P.P. GHUMARE

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

CERTIFICATE

This is to certify that

KHARMATE PANDURANG BHANUDAS

Has successfully completed his Project Work on

"Acid Catalyzed Synthesis of Chalcone Under Solvent Free"

Under the supervision of

Dr. Smt. P. P. Ghumare

For M.Sc. (OrganicChemistry) as a part of curriculum for Dr. BabasahebAmbedkarMarathwada University, Aurangabad

During the academic year 2021 — 2022

PG Incharge

Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

SUPERVISOR

External

DECLARATION

I hereby include that the dissertation "Acid Catalyzed Synthesis of Chalcone Under Solvent Free" under the guidance of DR. SMT P.P. GHUMARE has not been submitted for any other degree of this or other university.

KHARMATE PANDURANG BHANUDAS
ORGANIC CHEMISTRY

MSC II YEAR (2021-2022)

INDEX

Sr. No.	Title	Page No.
1	Introduction	5
2	Synthesis of chalcone	6
3	Reaction Scheme	9
4	Result & conclusion	11
5	References	12

Introduction:

Heterocyclic synthesis has emerged as powerful technique for generating new molecules useful for drug discovery. Heterocyclic compounds provide scaffolds on which pharmacophonre can arrange to yield potent and selected drugs. Chaconne is an aromatic ketone that forms the central core for a variety of important biological compounds which are collectively known as chaconnes.

The different structure a modification of chaconnes has reported by various reserachers3. In fact, not many structural templates can claim association with such a diverse range of pharmacological activities. Some substituted chaconnes and their derivatives have been reported to possess cytotoxic, antitumor, anti-inflammatory, antiplasmodial, immune suppressant and antioxidant activities.

Chaconnes are also intermediates in biosynthesis of flavonoids, which are substances wide spared in plants and with an array of biological activities.

REFERENCES:

Hermakens P H, Ottenheym H C , Ress D C , Solid phase organic reaction II, A review of literature,1997, 53, 5643.

2 Gorden E, Barrett R.W, Dower W J, Folder S P, Applications of combinatorial technologies to drug discover, J. Medchem., 1994, 37, 1485

3 Nielsen S B, Christensen S F, Cruciani G, Kharazmi A , Journal of Medchem ,1998, 41, 4819

4 Go M L, Wu X , Liu X L , Med Chem 2005, 12, 483

5 Naik K M , Nandibewoor S T , Highly sensitive analysis of the chalcone in human plasma and urine by RP High Performance liquid chromatography, 2011, 4, 1

6 Dabbas M, Suganuma T, Kitahara K, Hou D, Fujii M , Cytotoxic, antioxidant and antibacterial activities of *Xanthoma sphinocoides* Boiss extracts, J Ethno pharmacol 2008, 287-293

7 Maria J Gozalez Moa , Marcos Mandado, et al , QTAIM electron density study of natural chalcones Chemical physics letter, 2007,446

8 Ruby John Anto, K Sukumaran, Girija Kuttan, M N A Rao, et al ,Anticancer & antioxidant activity of synthetic chalcones & related compounds , Cancer letters, 1995 , 97, 33-37.

9 Sanchez Moreno , Larrauri A , Saura calixtof., A procedure to measure the antiradical efficiency of polyphenols, J. Sci FoodAgri, 1998, 76, 270.

10 Oktay M, Gulein I, Kufreviolglu I, Lebenson Wiss U , Determination of *In vitro* antioxidant activity of fennel (Foeniculum vulgare) seed extracts, Technol 2003, 36, 263-71

11 Tagashira M, Ohtake Y., A new antioxidative 1,3-Benzodiazole from Melissa officinalis, Planta med 1998, 64, 555-558

12 Velavan S, Nagulendra K, Mahesh R, V Hazeena Begum , *In Vitro* antioxidant activity of asparagus racemosus root, Pharmacognosy magazine, 973-1296.

13 Tiwari Ashok K., Imbalance in antioxidant defence & human disease, multiple approach of natural antioxidant therapy, Current Science, 2001, 81, 1179-1187.

14. Lime yua , Mouming Zhaoa , Jin Shui Wnaga , Chun Cuia , Bao Yangb , Yueming Jiangb , Qianzhong Zholoa., Antioxidant immune modulatory and anti-breast cancer Activities of phenolic extract from pine (Pinus Massoniana) bark , Innovative food science & emerging Technologies 2008, 9(1) , 122-128.

15. Green L.C, Wagner D. A, Glogowski J, Sleipper P.L, Tamenbaum S.R., Analysis of nitrite nitrile & 15 N in biological fluids, Anal. Biol. Chem. 1982, 131-136.

16. Bade J.D, Jaju A. H, Aher A. N, Pal S. C., *In vitro* antioxidant & free radical scavenging activity of ethyl extract of Delonix regia Rafin Flowers, Asian journal of chemistry, 2009, 21(2), 1323-1329.

17 Kyoko Nakagawa Cioto, Koji Yamada, et al., Synthesis and evaluation of Dietary antioxidant, Bio-organic & Medicinal chemistry Letters, 2007, 17, 5204-5209.

18. Ruch R. J, Cheng S. J, Klaunig J. E , Carcinogenesis, 1989, 10, 1003.

19 Oyaizu M , Jan J. N., 1986, 44, 307-315.

20 Khanam S, Shivprasada H. N, Devi K , Ind J. Pharm. Edu. Res, 2004, 38(4), 180-183.

21. Venkatshwarlu S, Ramchandra M.S, Krishnaraju A.V, Subbaraju G. V., Indian Journal of chemistry, 2005, 45(B), 252-257.

22. Flynn D. L, Belliotti T. R, Boctor A. M, Connor D.J, Kostlan C.R , Nies D.E, Ortunne D. F, Schrier J. D, Siracar J. C , Journal Med. Chem, 1991, 34, 518-525.

*****

12

Anand Charitable Sanstha, Ashti's
ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

"Acid Catalyzed Synthesis of Chalcone Under Solvent Free"

Submitted By

KHARMATE SWAPNIL BHAGWAT

M.Sc. (Organic Chemistry)

(Seat No. CRDO402053)

Under the guidance of

Dr.Smt.P.P. GHUMARE

2021-2022

Affiliated to

DR. BABASAHEB AMBEDAKAR

Marathwada University,Aurangabad.

Anand Charitable Sanstha, Ashti's
ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA
(Arts, Commerce & Science)
Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

NACC "A" GRADE

Affiliated to

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,

Aurangabad.

"Acid Catalyzed Synthesis of Chalcone Under Solvent Free"

Submitted By

KHARMATE SWAPNIL BHAGWAT

M.Sc.

(Organic Chemistry)

Under the guidance of

Dr.Smt.P.P. GHUMARE

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI
MAHAVIDYALAYA, KADA

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202

CERTIFICATE

This is to certify that

KHARMATE SWAPNIL BHAGWAT

Has successfully completed his Project Work on

"Acid Catalyzed Synthesis of Chalcone Under Solvent Free"

Under the supervision of

Dr. Smt. P. P. Ghumare

For M.Sc. (OrganicChemistry) as a part of curriculum for Dr. BabasahebAmbedkarMarathwada University, Aurangabad

During the academic year

2021 — 2022

PG Incharge **SUPERVISOR** **External**

Head
Dept. of Chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist. Beed

DECLARATION

I hereby include that the dissertation "Acid Catalyzed Synthesis of Chalcone Under Solvent Free" under the guidance of DR. SMT P.P. GHUMARE has not been submitted for any other degree of this or other university.

KHARMATE SWAPNIL BHAGWAT
ORGANIC CHEMISTRY

MSC II YEAR (2021-2022)

INDEX

Sr. No.	Title	Page No.
1	Introduction	5
2	Synthesis of chalcone	6
3	Reaction Scheme	9
4	Result & conclusion	11
5	References	12

Introduction:

Heterocyclic synthesis has emerged as powerful technique for generating new molecules useful for drug discovery. Heterocyclic compounds provide scaffolds on which pharmacophonre can arrange to yield potent and selected drugs. Chaconne is an aromatic ketone that forms the central core for a variety of important biological compounds which are collectively known as chaconnes.

The different structure a modification of chaconnes has reported by various reserachers3. In fact, not many structural templates can claim association with such a diverse range of pharmacological activities. Some substituted chaconnes and their derivatives have been reported to possess cytotoxic, antitumor, anti-inflammatory, antiplasmodial, immune suppressant and antioxidant activities.

Chaconnes are also intermediates in biosynthesis of flavonoids, which are substances wide spared in plants and with an array of biological activities.

REFERENCES:

1. Hermakens P H, Ottenheym H C , Ress D C , Solid phase organic reaction II, A review of literature,1997, 53, 5643.
2. Gorden E, Barrett R.W, Dower W. J, Folder S.P , Applications of combinatorial technologies to drug discover, J. Medchem., 1994, 37, 1485
3. Nielsen S B, Christensen S F, Cruciani G, Kharazmi A , Journal of Medchem ,1998, 41, 4819
4. Go M J Wu X , Liu X.L., Med Chem 2005, 12, 483.
5. Naik K M , Nandibewoor S.T., Highly sensitive analysis of the chalcone in human plasma and urine by RP High Performance liquid chromatography, 2011, 4, 1
6. Dabbas M, Suganuma T, Kitahara K, Hou D, Fujii M , Cytotoxic, antioxidant and antibacterial activities of *Xanthemia spinosa* Boiss extracts, J Ethno pharmacol ,2008, 287-293.
7. Maria J Gozalez Moa , Marcos Mandado, et al , QTAIM electron density study of natural chalcones, Chemical physics letter, 2007,446
8. Ruby John Anto, K Sukumaran, Girija Kuttan, M N A Rao, et al ,Anticancer & antioxidant activity of synthetic chalcones & related compounds , Cancer letters, 1995 , 97, 33-37.
9. Sanchez Moreno , Larrauri A Saura calixtof , A procedure to measure the antiradical efficiency of polyphenols, J Sci FoodAgri, 1998, 76, 270.
10. Oktay M, Gulcin I, Kufreviolglu I, Lebenson Wiss U , Determination of *In vitro* antioxidant activity of fennel (Foeniculum vulgare) seed extracts, Technol 2003, 36, 263-71.
11. Tapadiya M, Ohtake Y , A new antioxidative 1,3-Benzodiazole from Melissa officinalis, Planta med 1998, 64, 555-558
12. Velavan S, Nagulendra K, Mahesh R, V Hazeena Begum., *In Vitro* antioxidant activity of asparagus racemosus root, Pharmacognosy magazine, 973 1296.
13. Tiwari Ashok K., Imbalance in antioxidant defence & human disease, multiple approach of natural antioxidant therapy, Current Science, 2001, 81, 1179-1187.
14. Lime yua , Mouming Zhaoa , Jin Shui Wnaga , Chun Cuia , Bao Yangb , Yueming Jiangb , Qianzhong Zholoa., Antioxidant immune modulatory and anti-breast cancer Activities of phenolic extract from pine (Pinus Massoniana) bark., Innovative food science & emerging Technologies 2008, 9(1) , 122-128.
15. Green L.C, Wagner D. A, Glogowski J, Sleipper P.L, Tamenbaum S.R., Analysis of nitrite nitrile & 15 N in biological fluids, Anal. Biol. Chem. 1982, 131-136
16. Bade J.D, Jaju A. H, Aher A. N, Pal S. C., *In vitro* antioxidant & free radical scavenging activity of ethyl extract of Delonix regia Rafin Flowers, Asian journal of chemistry, 2009, 21(2), 1323-1329.
17. Kyoko Nakagawa Goto, Koji Yamada, et al., Synthesis and evaluation of Dietary antioxidant, Bio-organic & Medicinal chemistry Letters, 2007, 17, 5204-5209.
18. Ruch R J, Cheng S. J, Klaunig J. E , Carcinogenesis, 1989, 10, 1003.
19. Oyaizu M , Jan J. N., 1986, 44, 307-315.
20. Khanam S, Shivprasada H. N, Devi K , Ind. J Pharm. Edu. Res, 2004, 38(4), 180-183.
21. Venkatshwarlu S, Ramchandra M.S, Krishnaraju A.V, Subbaraju G. V., Indian Journal of chemistry, 2005, 45(B), 252-257.
22. Flynn D. L, Belliotti T R, Boctor A. M, Connor D.J, Kostlan C.R , Nies D.E, Ortume D. F, Schrier J. D, Siracar J. C , Journal Med. Chem, 1991, 34, 518-525.

*****

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"

SUBMITTED BY

KULAT ADINATH GORAKSH

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402056)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. SMT. P.P.GHUMARE

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that **KULAT ADINATH GORAKSH** has successfully completed her Project Work on **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** under the supervision of DR SMT **P.P.GHUMARE** For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

15/07/2022

15/07/2022

Project Guide
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist. Beed

Examiner

P.G. Incharge
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist. Beed

Declaration

I declare that the project entitled, **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. SMT P.P. GHUMARE (Assistant Professor).

KULAT ADINATH GORAKSH

M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada

Date : 15/07/2022

CONTENT

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	*Introduction*	1
2	*Experimental Details*	7
3	*Results*	8
4	*Discussions*	8
5	*Conclusion*	13
6	*References*	14

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPİNES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are organic compounds containing at least one carbon atom and at leastone element other than carbon, such as sulfur, oxygen or nitrogen within a ring structure. The namecomes from the Greek word "heteros" which means "different." A variety of atoms, such as N, O, S, Se,P, Si, B can be incorporated in to ring structures. By far the most numerous and most importantheterocyclic systems are those of five and six members. Heterocyclic make up an exceedingly importantclass of compounds more than half of all known organic compounds are heterocycles. Almost all thecompounds we know as drugs, vitamins, and many other natural products are heterocycles. Since inheterocycles non-carbons usually are considered to replace carbon atoms, they are called heteroatoms e.g.different from carbon and hydrogen. A ring with only heteroatoms

REFERENCES:

[1]. Rohtash, K.; Lown, J. W.; Mini-Reviews in Medicinal Chemistry, 2003, 3, 323.

[2]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barilli, P.L.; IlFarmaco., 1998, 53, 305.

[3]. Balakrishna, M. S.; Kaboudin, B.; Tetrahedron Lett., 2001, 42, 1127.

[4]. Lattmann, E.; Sattayasai, J.; Billington, D. C.; Poyner, D. R.; Puapairoj, P.; Tiamkao, S.;Airarat, W.; Singh, H.; Offel, M.; J. Pharmacy and Pharmacology., 2002, 54, 827.

[5]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barili, P.L.; Farmaco., 2000, 53, 305.

[6]. Schutz, H.; Benzodiazepines; Springer: Heidelberg, Germany, 1982.

[7]. Randall, L. O.; Kamel, B.; In Benzodiazepines; Garattini, S.; Mussini, E.; Randall, L. O.; Eds.;Raven Press: New York, 1973, 27.

[8]. De Baun, J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R.; U.S. Patent 3, 978, 227, 1976, Chem. Abstr.,1977,86, 5498d.

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI

MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"

SUBMITTED BY

LATPATE DNYANESHWAR BABAN

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402059)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. SHRI I.G. NANAWARE

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI

MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that **LATPATE DNYANESHWAR BABAN** has successfully completed her Project Work on **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"**under the supervision of **DR SHRI I.G. NANAWARE** For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

15/07/2022
Project Guide

15/7/2022
Examiner

P.G. Incharge

Declaration

I declare that the project entitled, **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. SHRI I.G. NANAWARE (Assistant Professor).

Latpate

LATPATE DNYANESHWAR BABAN

M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada

Date : 15/7/2022

CONTENT

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	*Introduction*	1
2	*Experimental Details*	7
3	*Results*	8
4	*Discussions*	8
5	*Conclusion*	13
6	*References*	14

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are organic compounds containing at least one carbon atom and at leastone element other than carbon, such as sulfur, oxygen or nitrogen within a ring structure. The namecomes from the Greek word "heteros" which means "different." A variety of atoms, such as N, O, S, Se,P, Si, B can be incorporated in to ring structures. By far the most numerous and most importantheterocyclic systems are those of five and six members. Heterocyclic make up an exceedingly importantclass of compounds more than half of all known organic compounds are heterocycles. Almost all thecompounds we know as drugs, vitamins, and many other natural products are heterocycles. Since inheterocycles non-carbons usually are considered to replace carbon atoms, they are called heteroatoms e.g.different from carbon and hydrogen. A ring with only heteroatoms

REFERENCES:

[1]. Rohtash, K.; Lown, J. W.; Mini-Reviews in Medicinal Chemistry, 2003, 3, 323.

[2]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barilli, P.L.; IlFarmaco., 1998, 53, 305.

[3]. Balakrishna, M. S.; Kaboudin, B.; Tetrahedron Lett., 2001, 42, 1127.

[4]. Lattmann, E.; Sattayasai, J.; Billington, D. C.; Poyner, D. R.; Puapairoj, P.; Tiamkao, S.;Airarat, W.; Singh, H.; Offel, M.; J. Pharmacy and Pharmacology., 2002, 54, 827.

[5]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barili, P.L.; Farmaco., 2000, 53, 305.

[6]. Schutz, H.; Benzodiazepines; Springer: Heidelberg, Germany, 1982.

[7]. Randall, L. O.; Kamel, B.; In Benzodiazepines; Garattini, S.; Mussini, E.; Randall, L. O.; Eds.;Raven Press: New York, 1973, 27.

[8]. De Baun, J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R.; U.S. Patent 3, 978, 227, 1976, Chem. Abstr.,1977,86, 5498d.

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Project Report Entitled

"BEGIN SYNTHESIS OF SILVER NANO PARTICLES AND ITS APPLICATION TOWARDS DEGRADATION OF METHYL ORANGE"

For the partial fulfilment of the requirements of

Master of Science Degree

In

Organic Chemistry

Under the Faculty of Science and Technology

By

Mr. Mahajan Bhushan Rajendra

Under the guidance of

Dr. B. N. Gawade

Submitted to

PG Department of Chemistry,

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada.

Tal. Ashti. Dist. Beed (M.S.) 414 202

June-2022

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202.

CERTIFICATE

This is to certify that, **Mr. Mahajan Bhushan Rajendra** [PRN No: 2014015200015554 and Seat No: CRDO402060] of class M. Sc.-IInd Year (Semester-III&IV) has satisfactorily completed the **CHEO-424 Project Work (Organic):** entitled "BEGIN SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLES AND ITS APPLICATION TOWARDS DEGRADATION OF METHYL ORANGE" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad during the academic Year 2021 - 2022.

Supervising Guide
(Dr. B. N. Gawade)
Date : 30/06/ 2022

Examiner
15/07/2022

HOD
(Dr. D. B. Jirekar)
Date : 14/ 7/ 2022
Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

CERTIFICATE

This is to certify that, the project entitled "BEGIN SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLES AND ITS APPLICATION TOWARDS DEGRADATION OF METHYL ORANGE" Submitted by **Mr. Mahajan Bhushan Rajendra** is an authentic record of project work carried out at PG, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada, by him under my supervision in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology and further that no part thereof has been presented before for any other degree.

Place: Kada
Date: 30/06/ **2022**

Dr. B. N. Gawade
(Supervising Guide)

DECLARATION

I **Mr. Mahajan Bhushan Rajendra** hereby declare that the project work entitled "BEGIN SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLES AND ITS APPLICATION TOWARDS DEGRADATION OF METHYL ORANGE" is my original work carried out under the external guidance of **Dr. B. N. Gawade, Assistant Professor, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada** is being submitted to the PG Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada in partial fulfilment of the requirements for the Master of Science degree in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology.

I also hereby declare that this work, in part or full, has not been submitted to any other University or Institution for any Degree or Diploma.

Place: Kada

Date: 29/06/2022

Mr. Mahajan Bhushan Rajendra

(Final semester M.Sc. Chemistry student)

PRN No: 2014015200015554

Seat No: CRDO402060

CONTENT

- Introduction 7
- Application silver nano particles 7
- Methyl orange dye As a model for Azo dye 8
- Experimental work 8
- Synthesis of Ag NPS (Crighton's Method) 8
- Qualitative characterization of silver nano particles 10
- Conclusion 12
- References 13

"BEGIN SYNTHESIS OF SILVER NANOPARTICLES AND ITS APPLICATION TOWARDS DEGRADATION OF METHYL ORANGE"

INTRODUCTION

Silver Nanoparticles are of interest because of the unique properties (e.g., size and shape depending optical, electrical, and magnetic property.)

Silver Nanoparticles is currentely used to control bacterial growth in a variety of application , including dental work and burn wunds

Nanoparticles interact with other particles and increase their antibacterial efficiency.

Synthesis of silver Nanoparticles by using reagent such as glycol ethylene, sodium borobydride use as a redcuing agent.

The formation of silver Nanoparticles can be observed by a change in colour ince they form yellow colours on synthesis.

APPLICATION OF SILVER NANO PARTICLES

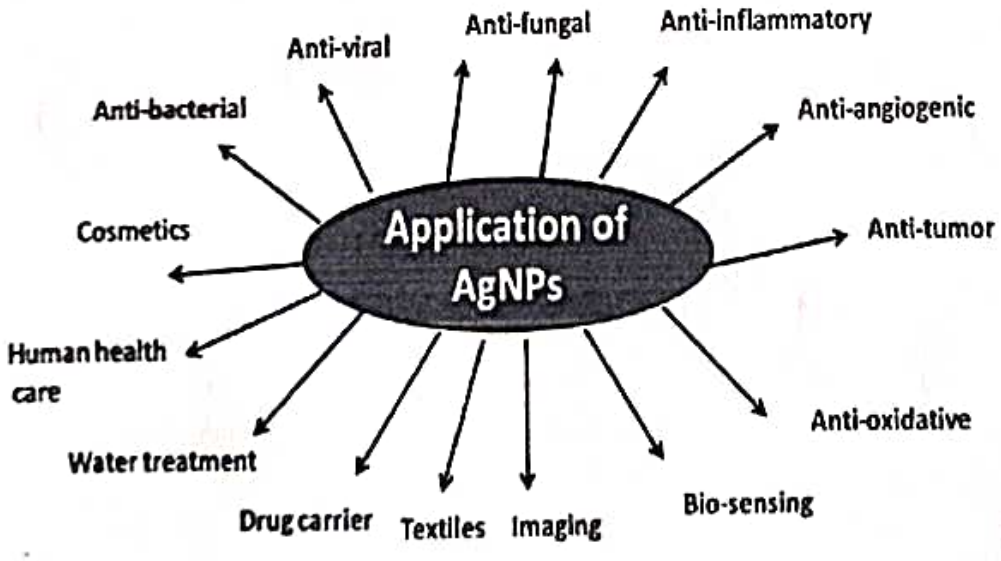

REFERENCES

[1] S.N.Batchelor ; D.A. Carr ; R . J. Crawford and L.Fairlough ; Patent Int. Publication No.W00144127

[2] N. Gupta; H.P.Singh ; R.K.Sharma ; J.Mol. Catalysis A: Chemicals; 2011

[3] K.Hunger ; Dyes chemistry properties and application ; Wiley – VCH , Heidelberg. 2003

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Project Report Entitled

"PRODUCTION OF ETHANOL FROM CORN, POTATO PEEL WASTE AND ITS PROCESS DEVELOPMENT-AN OVERVIEW"

For the partial fulfilment of the requirements of

Master of Science Degree

In

Organic Chemistry

Under the Faculty of Science and Technology

By

Mr. Mhaske Vishal Popat

Under the guidance of

Dr. B. N. Gawade

Submitted to

PG Department of Chemistry,

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada.

Tal. Ashti. Dist. Beed (M.S.) 414 202

June-2022

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202.

CERTIFICATE

This is to certify that, **Mr. Mhaske Vishal Popat** [PRN No: 2013015200294604 and Seat No: CRDO402062] of class M. Sc.–IInd Year (Semester-III&IV) has satisfactorily completed the **CHEO-424 Project Work (Organic):** entitled **"PRODUCTION OF ETHANOL FROM CORN, POTATO PEEL WASTE AND ITS PROCESS DEVELOPMENT-AN OVERVIEW"** as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad during the academic Year 2021 - 2022.

Supervising Guide
(Dr. B. N. Gawade)
Date : 14/07/ 2022

Examiner
13/8/2022

HOD
(Dr. D. B. Jirekar)
Date : 14/07/ 2022
Head
Dept. of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist. Beed

CERTIFICATE

This is to certify that, the project entitled "**PRODUCTION OF ETHANOL FROM CORN, POTATO PEEL WASTE AND ITS PROCESS DEVELOPMENT-AN OVERVIEW**" Submitted by **Mr. Mhaske Vishal Popat** is an authentic record of project work carried out at PG, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada, by him under my supervision in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology and further that no part thereof has been presented before for any other degree.

Place: Kada

Date: 14/07/2022

Dr. B. N. Gawade

(Supervising Guide)

DECLARATION

I **Mr. Mhaske Vishal Popat** hereby declare that the project work entitled "PRODUCTION OF ETHANOL FROM CORN, POTATO PEEL WASTE AND ITS PROCESS DEVELOPMENT-AN OVERVIEW" is my original work carried out under the external guidance of **Dr. B. N. Gawade, Assistant Professor, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada** is being submitted to the PG Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada in partial fulfilment of the requirements for the Master of Science degree in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology.

I also hereby declare that this work, in part or full, has not been submitted to any other University or Institution for any Degree or Diploma.

Place: Kada
Date: 14/07/2022

Mr. Mhaske Vishal Popat
(Final semester M.Sc Chemistry student)
PRN No: 2013015200294604
Seat No: CRDO402062

CONTENT

1.

1. Introduction 2. Materials and Methods	
3. Result and Discussion 4. Conclusion	

References:

[1] M. L. Maurice, "Factors Effecting Ethanol Fermentation Via Simultaneous Saccharification and Fermentation," *International Journal of Environmental Science and Development,*, 2011.

[2] C. Israilides, A. G. Vlyssides, D. Arapoglou, R. Marchant, and A.A.Vlysides, "Integrated Management Of Potato Starch Wastes," no.September 2008, pp. 16–17.

[3] S. Ray, A. Goldar, and S. Miglani, "Ethanol Blending Policy:Issues Related to pricing," *ICRIER Policy Series*, 2011.

[4] M. Antonio and D. Neves, "Bioethanol Production from Wheat Milling Bioethanol Production from Wheat Milling," no. January, 2006.

[5] B. P. Lamsal, H. Wang, and L. A. Johnson, "Bioresource Technology Effect of corn preparation methods on dry-grind ethanol production by granular starch hydrolysis and partitioning of spent beer solids," *Bioresource Technology*, 2011,vol. 102, no. 12, pp. 6680–6686.

[6] S. Schwietzke, Y. Kim, E. Ximenes, N. Mosier, and M. Ladisch, "Ethanol Production from Maize," 2009,vol. 63,

[7] C. Bradley and K. Runnion, "Understanding Ethanol Fuel Production And Use," 1984.

[8] S. Nikolic, L. Mojovic, D. Pejin, M. Rakin, and V. Vesna, "Improvement of Ethanol Fermentation of Corn Semolina Hydrolyzates with Immobilized Yeast by Medium Supplementation," *Food Technol. Biotechnol*, 2009,vol. 47, no. 1, pp. 83–89.

[9] B.S.Mienda, A. Idi, and A. Umar, "Microbiological Features of Solid State Fermentationand its Applications - An overview," *Research in Biotechnology*, 2011,vol. 2, no. 6, pp. 21–26

[10] D.A. Ramirez-cadavid, O. Kozyuk, and F. C. M. Jr, "Improvement in commercial scale dry mill corn ethanol production using controlled flow cavitation and cellulose hydrolysis,"*Biomass conversion, springer*, 2013.

[11] Thayumanavan, B. and Sadasivam, S. *Qual. Plant Foods Hum. Nutr.*, 1984, 34, p.253.

[12] O. H. Lowry, N. J. Rosebrough, A. L. Farr, and K. J. Randall, "Protein measurement with Folin phenol reagent," *J. Biol Chem.*, 1951, pp. 265–275

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Project Report Entitled

" A REVIEW ARSENIC REMOVAL FROM DRINKING WATER BY ADVANCED FILTRATION PROCESSES

For the partial fulfilment of the requirements of

Master of Science Degree

In

Organic Chemistry

Under the Faculty of Science and Technology

By

Mr. Motkar Vaibhav Vitthal

Under the guidance of

Dr. B. N. Gawade

Submitted to

PG Department of Chemistry,

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada.

Tal. Ashti. Dist. Beed (M.S.) 414 202

June-2022

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202.

CERTIFICATE

This is to certify that, Mr. Motkar Vaibhav Vitthal

PRN No: 2020015200732915 and Seat No: CRDO402063 of class M. Sc.-IInd Year (Semester-III&IV) has satisfactorily completed the **CHEO-424 Project Work (Organic):** entitled "A REVIEW **ARSENIC REMOVAL FROM DRINKING WATER BY ADVANCED FILTRATION PROCESSES** as laid down in the regulation of the Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad during the academic Year 2021 - 2022.

Supervising Guide
(Dr. B. N. Gawade)
Date : 15/07/ 2022

Examiner
15/07/2022

HOD
(Dr. D. B. Jirekar)
Date : 15/7/2022

Head
Dept of chemistry
Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

CERTIFICATE

This is to certify that, the project entitled "A REVIEW **ARSENIC REMOVAL FROM DRINKING WATER BY ADVANCED FILTRATION PROCESSES** Submitted by Mr.Motkar Vaibhav Vitthal is an authentic record of project work carried out at PG, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada, by him under my supervision in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology and further that no part thereof has been presented before for any other degree.

Place: Kada

Date: 15 मार्च **2022**

Dr. B. N. Gawade

(Supervising Guide)

DECLARATION

I Mr. Motkar Vaibhav Vitthal hereby declare that the project work entitled "ARSENIC REMOVAL FROM DRINKING WATER BY ADVANCED FILTRATION PROCESSES is my original work carried out under the external guidance of Dr. B. N. Gawade, Assistant Professor, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada is being submitted to the PG Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada in partial fulfilment of the requirements for the Master of Science degree in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology.

I also hereby declare that this work, in part or full, has not been submitted to any other University or Institution for any Degree or Diploma.

15/07/2022

Mr.Motkar Vaibhav Vitthal
(Final semester M.Sc Chemistry student)
PRN No. 2020015200732915
Seat No: CRD0402063

Place: Kada
Date: 15/07/2022

CONTENT

- TITLE
- INTRODUCTION
- ADVANTAGES AND DISADVANTAGES
- CURRENTE TECHNOLOGIES
- METHODES
- RESULTS
- CONCLUSION
- ACKNOWLEDGEMENTS

1INTRODUCTION

The presence of arsenic in natural waters can occur naturally or result from anthropogenic activities, generally emerging with higher concentrations in groundwater. The contamination of drinking water sources has a wide variety of adverse health effects, including severe skin lesions (Fig. 1), cardiovascular and haematological effects, and neurological disturbances effects have been attributed to chronic arsenic exposure (Yoshida *et al.*, 2004). Furthermore, several epidemiological studies have confirmed that chronic arsenic poisoning causes skin and internal cancers (Lamm *et al.*, 2004).

Acute and sub acute poisoning results from ingestion of large quantities of arsenic with lower exposure time,whereas chronic poisoning occurs due to consumption of arsenic contaminated water for a long time period.

Considering the lethal impact of arsenic on human health, environmental authorities have taken a more stringent attitude towards the presence of arsenic in water. In 1993, the World Health Organization (WHO) had decreased the maximum contaminant level (MCL) standard of arsenic in drinking water from 50 to 10ppb. The drastic reduction of this parametric value has led many impoundments, which serve small andmedium water supply systems, to become critical for this contaminant. Consequently, drinking water facilitiesare undergoing several technical and operational changes induced by the non-compliance (though seasonal)of raw water arsenic levels with the new quality standard (Duarte *et al.*, 2009a

Figure 1 Skin lesions caused by prolonged hydra ingestion of arsenic (http://www.sos-arsenic.net/english/contamin/index.html)

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Project Report Entitled

"SYNTHESIS METHODS REVIEW OF TRICYCLIC 1,2,3,4-TETRAHYDROCARBAZOLES"

For the partial fulfilment of the requirements of

Master of Science Degree

In

Organic Chemistry

Under the Faculty of Science and Technology

By

Mr. Shaikh Saddam Husain Dastagir

Under the guidance of

Dr. B. N. Gawade

Submitted to

PG Department of Chemistry,

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada.

Tal. Ashti. Dist. Beed (M.S.) 414 202

June-2022

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202.

CERTIFICATE

This is to certify that, **Mr. Shaikh Saddam Husain Dastagir** [PRN No: 2017015200216307 and Seat No: CRDO402070] of class M. Sc.–IInd Year (Semester-III&IV) has satisfactorily completed the **CHEO-424 Project Work (Organic):** entitled **"SYNTHESIS METHODS REVIEW OF TRICYCLIC 1,2,3,4-TETRAHYDRO CARBAZOLES"** as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad during the academic Year 2021 - 2022.

Supervising Guide
(Dr. B. N. Gawade)
Date : 29/06/2022

Examiner
15/07/2022

HOD
(Dr. D. B. Jirekar)
Date : 13/7/2022

Anandrao Dhonde College
Kada Dist Beed

CERTIFICATE

This is to certify that, the project entitled "SYNTHESIS METHODS REVIEW OF TRICYCLIC 1,2,3,4-TETRAHYDRO CARBAZOLES" Submitted by **Mr. Shaikh Saddam Husain Dastagir** is an authentic record of project work carried out at PG. Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada, by him under my supervision in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology and further that no part thereof has been presented before for any other degree.

Place: Kada
Date: 29/ 06/ 2022

Dr. B. S. Gawade
(Supervising Guide)

DECLARATION

I **Mr. Shaikh Saddam Husain Dastagir** hereby declare that the project work entitled "SYNTHESIS METHODS REVIEW OF TRICYCLIC 1,2,3,4-TETRAHYDRO CARBAZOLES" is my original work carried out under the external guidance of **Dr. B. N. Gawade, Assistant Professor, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada** is being submitted to the PG Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada in partial fulfilment of the requirements for the Master of Science degree in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology

I also hereby declare that this work, in part or full, has not been submitted to any other University or Institution for any Degree or Diploma.

Place: Kada
Date: 28 / 6 /2022

Mr. Shaikh Saddam Husain Dastagir
(Final semester M.sc Chemistry student)
PRN No 2017015200216307
Seat No CRDO402070

CONTENT

1. Introduction 7

2. Synthetic Methods to Prepare Substituted or Unsubstituted Tricyclic 1,2,3,4-Tetrahydrocarbazoles 8

3. MW Assisted Synthesis of 1,2,3,4-Tetrahydrocarbazoles Using Catalyst K-10 Montmorillonite Clay 11

4. Synthesis of 1-Oxo-1,2,3,4-tetrahydrocarbazoles 16

5. Conclusion 17

References 18

1. INTRODUCTION

1,2,3,4-Tetrahydrocarbazole [THCz] is a tricyclic aromatic structure consisting of a five membered pyrrole ring fused with one side benzene ring and other side cyclohexane ring respectively [1-3]. Tetrahydrocarbazole (THCz) structure is majorly present in natural products and biologically active compounds [4-7] (Fig. 1). THCz have received lot of attention in medicinal chemistry and possess a wide variety of potential pharmacological activities such as anti- Alzheimer [8], antimicrobial [9], hypoglycemic [10], antifungal [11], anticancer [12], antipsychotic activity [13], and antiemetic [14], anti-inflammatory [15] etc. (Fig. 1).

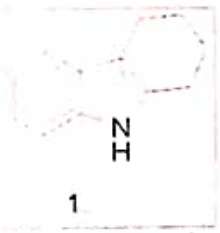

1

Fig. 1 Structure of 1,2,3,4-Tetrahydrocarbazole (1)

A lot of strategy available for the preparation of 1,2,3,4-tetrahydrocarabzole scaffold in literature. However, Fischer indole synthesis approach is most common synthetic method used for the preparation of tetrahydrocarbazole scaffold and also play important role in preparation of various natural products [5, 16-18]. Various research groups synthesized tetrahydrocarbazoles based on Fischer indole method using starting material phenyl hydrazine and cyclohexanone using conventional, microwave and catalyst approach. In this review article, we covered synthetic methods of 1,2,3,4- tetrahydrocarbazoles based on conventional or microwave or catalyst based on reported review literature. In 2020, Ajit Nangare et al. and co-workers published the review article on topic synthetic derivatives of aromatic carbazole [19]. TY Chaudhari et al. published in detail on topic various synthetic methods to the preparation of tetrahydrocarbazoles [5]. This review will give researchers to idea in short way to find out the preparation of 1,2,3,4-tetrahydrocarbazoles from conventional approach or microwave method or use of catalyst.

REFERENCES

[1] Chakraborty S, Panda P. A Comprehensive Overview of the Synthesis of Tetrahydrocarbazoles and its Biological Properties. Mini-Reviews in Organic Chemistry. 1 Sep 2021, 18(6). 709-18

[2] Luthra PM, Kumar N. Progress and development of C-3, C-6, and N-9 position substituted carbazole integrated molecular hybrid molecules as potential anticancer agents. Mini Reviews in Medicinal Chemistry. 21 May 2021;21(19);2929-2956.

[3] Kumar N, Singh KK and Luthra PM. A review on anticancer potential of some pyranocarbazole alkaloids and its derivatives. International Journal of Advance Research. 2021; 9(6): 874-883.

[4] Kumar N, Kumar R, Nemaysh V, Lal N, Luthra PM. Bis ((1, 4-dimethyl-9 H-carbazol-3-yl) methyl) amine-mediated anticancer effect triggered by sequence-specific cleavage of DNA leading to programmed cell death in the human U87 cell line. RSC advances. 2016; 6(72): 67925-40.

[5] Chaudhari TY, Tandon V. Recent approaches to the synthesis of tetrahydrocarbazoles. Organic & Biomolecular Chemistry. 2021; 19(9): 1926-39.

[6] Kumar N, Kumar R, Nemaysh V, Lal N, Luthra PM. Bis ((1, 4-dimethyl-9 H-carbazol-3-yl) methyl) amine-mediated anticancer effect triggered by sequence-specific cleavage of DNA leading to programmed cell death in the human U87 cell line. RSC advances. 2016; 6(72): 67925-40.

[7] Schmidt AW, Reddy KR, Knölker HJ. Occurrence, biogenesis, and synthesis of biologically active carbazole alkaloids. Chemical reviews. 13 Jun 2012; 112(6): 3193-328.

[8] Honarnejad K, Daschner A, Gehring AP, Szybinska A, Giese A, Kuznicki J, Bracher F, Herms J. Identification of tetrahydrocarbazoles as novel multifactorial drug candidates for treatment of Alzheimer's disease. Translational psychiatry. Dec 2014;

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"

SUBMITTED BY

SHAIKH SAHIL RAJU

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402071)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. I.G. Nanaware

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that **SHAIKH SAHIL RAJU** has successfully completed her Project Work on **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** under the supervision of **DR SMT P.P.GHUMARE** For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

15/07/2022

Project Guide

Examiner

P.G. Incharge

Acknowledgement

First of all I thank God for showing his blessings on me. Find great pleasure in acknowledging all those who have contributed in the fulfillment of this Project Report. The problem is not difficult oif you do it under the guidance of experienced and intelligence people.

I wish to record my deep sense of gratitude to my project guide, **Dr,SMT.P.P.GHUMARE** for his valuable guidance, stimulating discussion and constant encouragement during the course of my project work.

I am thankful to **Dr. D.B. Jirekar, Dr. I.G. Nanaware And Dr. B.N. Gawade** for his valuable suggestions and cooperation during the course of my academic career.

I am specially thankful to **Dr, D.B. Jirekar** (P.G. Incharge) for his valuable suggestions and facilities abailable throughout the project work.

Its my moral obligation to express deep sense of gratitude to all laboratory staff, **Mr. Suryawanshi A,T, And Mr, Bodakhe D.S.** and all other for their nice cooperation and help during this project wrok.

SHAIKH SAHIL RAJU
M.Sc. (Org.Chem.)

Declaration

I declare that the project entitled, **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES**

IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION" submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. SMT P.P. GHUMARE (Assistant Professor).

SHAIKH SAHIL RAJU
M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada
Date : / /20

CONTENT

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	*Introduction*	1
2	*Experimental Details*	7
3	*Results*	8
4	*Discussions*	8
5	*Conclusion*	13
6	*References*	14

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPİNES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are organic compounds containing at least one carbon atom and at leastone element other than carbon, such as sulfur, oxygen or nitrogen within a ring structure. The namecomes from the Greek word "heteros" which means "different." A variety of atoms, such as N, O, S, Se,P, Si, B can be incorporated in to ring structures. By far the most numerous and most importantheterocyclic systems are those of five and six members. Heterocyclic make up an exceedingly importantclass of compounds more than half of all known organic compounds are heterocycles. Almost all thecompounds we know as drugs, vitamins, and many other natural products are heterocycles. Since inheterocycles non-carbons usually are considered to replace carbon atoms, they are called heteroatoms e.g.different from carbon and hydrogen. A ring with only heteroatoms

REFERENCES:

[1]. Rohtash, K.; Lown, J. W.; Mini-Reviews in Medicinal Chemistry, 2003, 3, 323.

[2]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barilli, P.L.; IlFarmaco., 1998, 53, 305.

[3]. Balakrishna, M. S.; Kaboudin, B.; Tetrahedron Lett., 2001, 42, 1127.

[4]. Lattmann, E.; Sattayasai, J.; Billington, D. C.; Poyner, D. R.; Puapairoj, P.; Tiamkao, S.;Airarat, W.; Singh, H.; Offel, M.; J. Pharmacy and Pharmacology., 2002, 54, 827.

[5]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barili, P.L.; Farmaco., 2000, 53, 305.

[6]. Schutz, H.; Benzodiazepines; Springer: Heidelberg, Germany, 1982.

[7]. Randall, L. O.; Kamel, B.; In Benzodiazepines; Garattini, S.; Mussini, E.; Randall, L. O.; Eds.;Raven Press: New York, 1973, 27.

[8]. De Baun, J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R.; U.S. Patent 3, 978, 227, 1976, Chem. Abstr.,1977,86, 5498d

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

A Project Report Entitled

"REVIEW ON BIOETHANOL FUEL PRODUCTION FROM RAMBUTAN FRUIT BIOMASS AS REDUCING AGENT OF GLOBAL WARMING AND GREENHOUSE GASES"

For the partial fulfilment of the requirements of

Master of Science Degree

In

Organic Chemistry

Under the Faculty of Science and Technology

By

Mr. Shelke Rahul Ashok

Under the guidance of

Dr. B. N. Gawade

Submitted to

PG Department of Chemistry,

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada.

Tal. Ashti. Dist. Beed (M.S.) 414 202

June-2022

Anand Charitable Sanstha, Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

(Arts, Commerce & Science)

Tal. Ashti, Dist. Beed. 414 202.

CERTIFICATE

This is to certify that, **Mr. Shelke Rahul Ashok** [PRN No: 2020015200748052 and Seat No: CRDO402072] of class M. Sc.-IInd Year (Semester-III&IV) has satisfactorily completed the **CHEO-424 Project Work (Organic):** entitled "REVIEW ON BIOETHANOL FUEL PRODUCTION FROM RAMBUTAN FRUIT BIOMASS AS REDUCING AGENT OF GLOBAL WARMING AND GREENHOUSE GASES" as laid down in the regulation of the Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad during the academic Year 2021 - 2022.

Supervising Guide
(Dr. B. N. Gawade)
Date : 30/06/2022

Examiner
15/6/2022

HOD
(Dr. D. B. Jirekar)
Date : / / 2022

CERTIFICATE

This is to certify that, the project entitled "REVIEW ON BIOETHANOL FUEL PRODUCTION FROM RAMBUTAN FRUIT BIOMASS AS REDUCING AGENT OF GLOBAL WARMING AND GREENHOUSE GASES" Submitted by **Mr. Shelke Rahul Ashok** is an authentic record of project work carried out at PG, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada, by him under my supervision in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Science in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology and further that no part thereof has been presented before for any other degree.

Place: Kada
Date: 30 /06 **/ 2022**

Dr. B. N. Gawade
(Supervising Guide)

DECLARATION

I **Mr. Shelke Rahul Ashok** hereby declare that the project work entitled "REVIEW ON BIOETHANOL FUEL PRODUCTION FROM RAMBUTAN FRUIT BIOMASS AS REDUCING AGENT OF GLOBAL WARMING AND GREENHOUSE GASES" is my original work carried out under the external guidance of **Dr. B. N. Gawade, Assistant Professor, Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada** is being submitted to the PG Department of Chemistry, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada in partial fulfilment of the requirements for the Master of Science degree in Organic Chemistry under the Faculty of Science and Technology.

I also hereby declare that this work, in part or full, has not been submitted to any other University or Institution for any Degree or Diploma.

Rahul

Place: Kada

Date: 29/06/2022

Mr. Shelke Rahul Ashok

(Final semester M.Sc Chemistry student)

PRN No: 2020015200748052

Seat No: CRDO402072

INDEX

Sr. No	Content
1	Title
2	Introduction
3	Material and Method
4	Graphs
5	Result
6	Discussion
7	Conclusion

INTRODUCTION

Alternative fuel is currently an important issue all over the world due to the efforts on reducing global warming which is contributed by the combustion of petroleum or petrol diesel. Biodiesel is non-toxic, biodegradable, produced from renewable sources and contributes a minimal amount of net green house gases such as CO_2, SO_2 and NO emissions to the atmosphere (Hossain et al., 2008, 2010; Hossain and Boyce, 2009). To run the engine, gasoline was burnt to produce enough energy to work. When burning gasoline, there are some emissions produced like carbon dioxide and toxic substances, and

*Corresponding author. E-mail: hadeel66860@hotmail.com

they have a high reaction with sunlight. This results in pollution in the atmosphere (greenhouse gas) and high potential for forming the damage in ozone layer. With the emissions of CO_2 and nitrous oxide (Nox) taken into account, rambutan fruit is rich in the following components: fat, calcium, iron, protein, nitrogen, ash, sodium, zinc, magnesium, manganese, potassium, phosphorus, pH, vitamin C, vitamin A, thiamin, riboflavin and fiber. Eating five fruit in a day can seriously decrease the chance of cancer. "Rambutan fruit is also very effective in lowering blood pressure". Rambutan is one of the most famous and highly grown fruits in the tropical areas of many countries such as Malaysia and has been very popular (wikipedia.org, 2009). That is why this fruit has been chosen for this study, currently there is little

Table 1. Viscosity and acid value readings obtained were well within the ASTM standards.

Feedstock (pH)	Viscosity (cst)	Acid value (mgKOH/g)
4	2.23[a]	0.38[a]
5	1.58[b]	0.48[a]
6	1.62[b]	0.36[b]

information relating to the production of bioethanol from rambutan. Thus, this study was undertaken to investigate the production of bioethanol fuel from waste rambutan fruit biomass. The objectives of this study were: (1) to produce bioethanol energy from waste rambutan fruits via fermentation, (2) to determine the percentage of bioethanol produced; (3) to contribute in saving the climate of the environment through a reduction of the emission of environmental greenhouse gases CO_2, NOx, HC, CO and SO_2; (4) to determine the composition of trace elements in the bioethanol produced appropriately for a petrol engine.

Conclusion

From this study, it can be concluded that ethanol can be produced from waste rambutan as the substrates and the optimum bioethanol yield can be produced at 30°C having pH 5 during 48 h and its use lead to a lower fuel consumption and reduce emissions of environmentally unfriendly gases. From total soluble solid, glucose and viscosity analysis, bioethanol yield from rotten rambutan wastes had the values which could be accepted based on American society for testing and materials standard. Fuel consumption and greenhouse gas emissions were significantly lower when tested in the Malaysian proton car engine. From the chemical analysis results, the raw

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI

MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"

SUBMITTED BY

SHINDE DNYANESHWAR ASHOK

M. Sc. (Org Chemistry)

(Seat No. CRDO402073)

UNDER SUPERVISION OF

Dr. SHRI B.N. GAWADE

2021-2022

AFFILIATED TO

DR BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY

AURANGABAD

ANAND CHARITABLE SANSTHA, ASHTI'S

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI

MAHAVIDYALAYA, KADA.

(ARTS, COMMERCE & SCIENCE)

Tal. Ashti, Dist. Beed- 414202.

Certificate

This is to certify that **SHINDE DNYANESHWAR ASHOK** has successfully completed her Project Work on **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"**under the supervision of **DR SHRI B.N. GAWADE** For award of M.Sc. (Organic chemistry) degree as a part of curriculum ofr Dr. Babasaheb Ambedkar Marathawada University, Aurangabad during the academic year 2021-2022.

Project Guide

Examiner

P.G. Incharge

Declaration

I declare that the project entitled, **"EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPINES IN THERAMLLY AND SOLVENT FREE CONDITION"** submitted by me for the Master of Science degree in Chemistry is the record work carried out by mi under supervision of Dr. SHRI B.N. GAWADE (Assistant Professor).

SHINDE DNYANESHWAR ASHOK

M.Sc. (Org.Chem.)

Place : Kada

Date : 19/07/2022

CONTENT

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	*Introduction*	1
2	*Experimental Details*	7
3	*Results*	8
4	*Discussions*	8
5	*Conclusion*	13
6	*References*	14

EFFICIENT ENVIRONMENTALLY BENIGN SYNTHESIS OF 1,5 BENZODIAZOPİNES IN THERMALLY AND SOLVENT FREE CONDITION

INTRODUCTION:

Heterocyclic compounds are organic compounds containing at least one carbon atom and at leastone element other than carbon, such as sulfur, oxygen or nitrogen within a ring structure. The namecomes from the Greek word "heteros" which means "different." A variety of atoms, such as N, O, S, Se,P, Si, B can be incorporated in to ring structures. By far the most numerous and most importantheterocyclic systems are those of five and six members. Heterocyclic make up an exceedingly importantclass of compounds more than half of all known organic compounds are heterocycles. Almost all thecompounds we know as drugs, vitamins, and many other natural products are heterocycles. Since inheterocycles non-carbons usually are considered to replace carbon atoms, they are called heteroatoms e.g.different from carbon and hydrogen. A ring with only heteroatoms

REFERENCES:

[1]. Rohtash, K.; Lown, J. W.; Mini-Reviews in Medicinal Chemistry, 2003, 3, 323.

[2]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barilli, P.L.; IlFarmaco., 1998, 53, 305.

[3]. Balakrishna, M. S.; Kaboudin, B.; Tetrahedron Lett., 2001, 42, 1127.

[4]. Lattmann, E.; Sattayasai, J.; Billington, D. C.; Poyner, D. R.; Puapairoj, P.; Tiamkao, S.;Airarat, W.; Singh, H.; Offel, M.; J. Pharmacy and Pharmacology., 2002, 54, 827.

[5]. Bertelli, L.; Biagi, G.; Giorgi, I.; Livi, O.; Manera, C.; Scartoni, V.; Martini, C.; Giannaccini,G.; Trincavelli, L.; Barili, P.L.; Farmaco., 2000, 53, 305.

[6]. Schutz, H.; Benzodiazepines; Springer: Heidelberg, Germany, 1982.

[7]. Randall, L. O.; Kamel, B.; In Benzodiazepines; Garattini, S.; Mussini, E.; Randall, L. O.; Eds.;Raven Press: New York, 1973, 27.

[8]. De Baun, J. R.; Pallos, F. M.; Baker, D. R.; U.S. Patent 3, 978, 227, 1976, Chem. Abstr.,1977,86, 5498d.

A

PROJECT REPORT

ON

"A CRITICAL STUDY OF INVESTOR PREFERENCES TO SELECTED GOLD BOND VIS-A-VIS OTHER INVESTMENT OPTION AT V.M.BADWE & CO., AHMEDNAGAR"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MISS. ASALKAR PRATIKSHA GORAKH

PRN NO. – 2017015200326574

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled *"A Critical Study Of Investor Preferences To Selected Gold Bond Vis-A-Vis Other Investment Option At V.M.Badwe & Co., Ahmednagar"* being submitted by **MISS. ASALKAR PRATIKSHA GORAKH** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

TABLE OF CONTENTS

Sr. No	Particulars	Page No.
1	EXECUTIVE SUMMARY	01
2	COMPANY PROFILE	02
3	INTRODUCTION TO PROJECT	08
4	THEORETICAL BACKGROUND	11
5	RESEARCH OBJECTIVE	24
6	RESEARCH METHODOLOGY	26
7	DATA ANALYSIS & INTERPRETATION	28
8	FINDINGS	37
9	CONCLUSION	39
10	RECOMMENDATIONS	40
	BIBLIOGRAPHY	44

INTRODUCTION

Different investment avenues are available to investors. Gold Bond also offer good investment opportunities to the investors. Like all investments, they also carry certain risks. The investors should compare the risks and expected yields after adjustments of tax on various instruments while taking investment decisions. The investors may seek advice from experts and consultants including agents and distributors of Gold Bond schemes while making investment decisions.

Within an objective to make the investors aware of functioning of Gold Bond , an attempt has been made to provide information in question-answer format which may help the investors in taking investment decisions.

Concept of Gold Bond Scheme

SGBs are government securities denominated in grams of gold. They are substitutes for holding physical gold. Investors have to pay the issue price in cash and the bonds will be redeemed in cash on maturity. The Bond is issued by Reserve Bank on behalf of Government of India.

The flow chart below describes broadly the working of a Gold Bond :

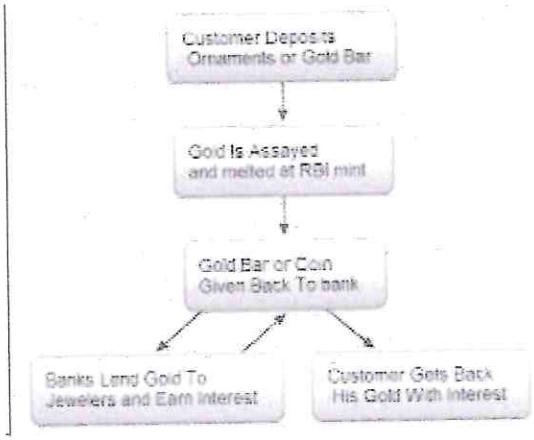

ADVANTAGES OF GOLD BOND

1) Sovereign gold bonds deliver two streams of returns. One in the form of regular interest of 2.50 percent per annum on invested capital every six months and the other

BIBLOGRAPHY

www.factset.com

www.investopedia.com

www.moneycontrol.com

www.valueresearchonline.com

Gold Bond Insight

Hitvada-Money

Khan N Jain- Financial Management

Guide to Indian Gold Bond – Jitendra Gala

A

PROJECT REPORT

ON

"A CRITICAL STUDY ON MANUFACTURING PROCESS WITH SPECIAL REFERENCE TO VIDEOCON INDUSTRIES LIMITED, AURANGABAD"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MISS BADAWE MAHESHWARI MANOJ

PRN NO. – 2016015200205966

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**A Critical Study On Manufacturing Process With Special Reference To Videocon Industries Limited, Aurangabad**" being submitted by MISS BADAWE MAHESHWARI MANOJ for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Dept. of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

CONTENT'S

SR. NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
*	Front Page	-
*	Synopsis Approvals	01 to 03
*	Certificate	04
*	Declaration	05
*	Content's	06
*	List Of Table	07
*	List Of Graph	08
1	Introduction	09 to 16
2	Industry Profile	17 to 22
3	Theoretical Background	23 to 33
4	Research Methodology	34 to 37
5	Data Analysis And Interpretation	38 to 67
6	Findings, C1onclusion & Suggestion	68 to 72
7	Appendix, Bibliography & Annexure	73 to 75

LIST OF TABLE

SR. NO.	TABLE NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1	5.1	Maintenance	39
2	5.2	Autonomous Maintenance	43
3	5.6	Hourly Production Report	47
4	5.8	Daily Department wise Production Monitor For 15 Days	51
5	5.9	FTR % Quality Assurance	54
6	5.10	Quality Check Test & Rejection	55
7	5.11	Record Of Production & Rejection	57
8	5.13	Rating Method	62

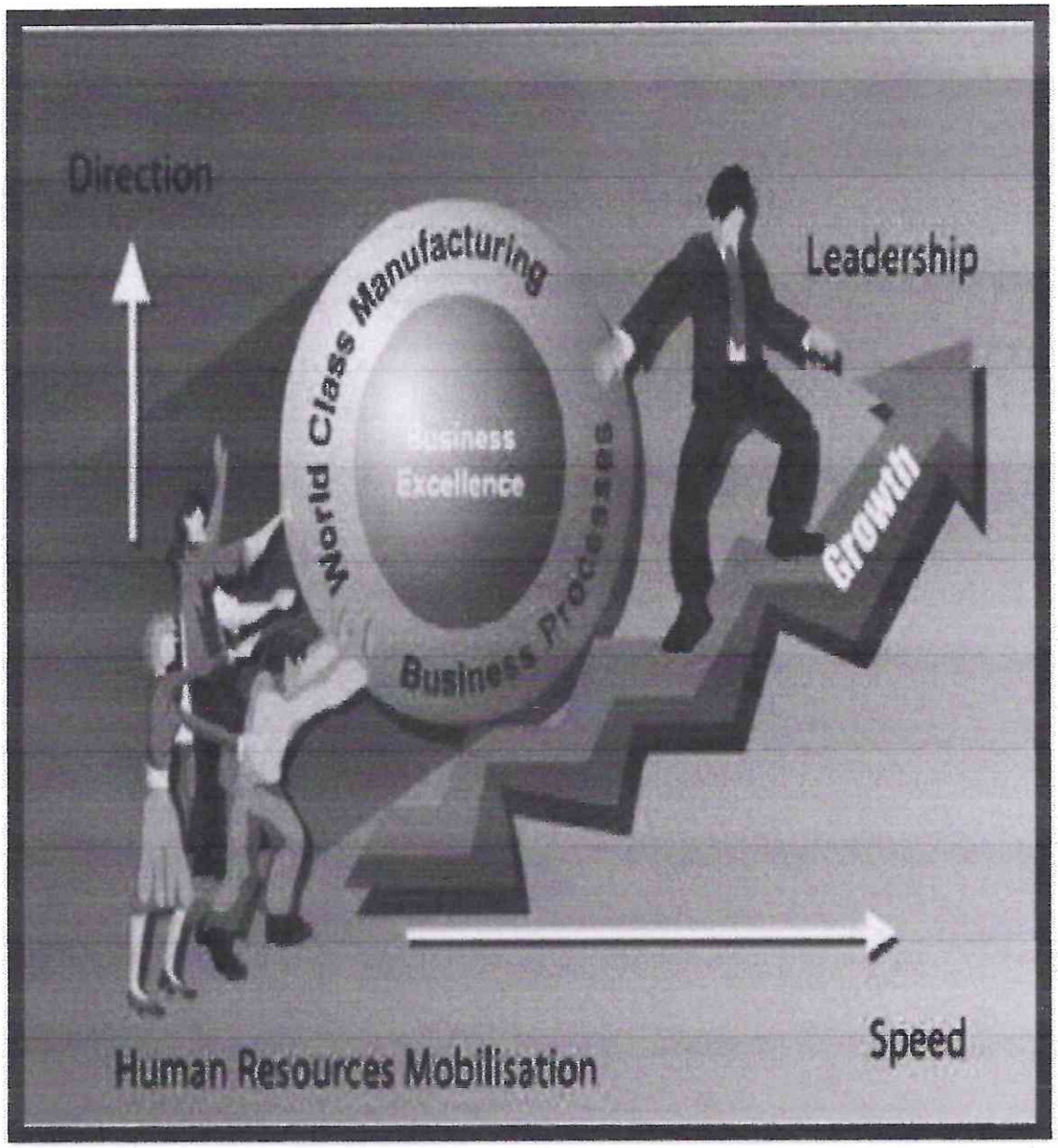

1.1 What is World Class Manufacturing?

World class manufacturing sounds like an easy concept to understand. Everyone knows what world class means, but few are among the best in the world at what they do. Unfortunately for manufacturers, there is no universally accepted dictionary definition. Everyone has a different interpretation of what world class manufacturing means in the world of business. **World Class Company is a company that sells the most, makes the best, or makes it**

BIBLIOGRAPHY

- Deming, W E (1982) *Out of the Crisis: Quality, Productivity and Competitive Position* ISBN 0-521-30553-5.

- Deng, H; Runger, G; Tuv, Eugene (2014). "System monitoring with real-time contrasts" Journal of Quality Technology, 44(1), pp. 9-27.

- Mandel, B J (1969). "The Regression Control Chart" Journal of Quality Technology. 1 (1), pp 1–9.

- Oakland, J (2002) *Statistical Process Control* ISBN 0-7506-5766-9.

- Shewhart, W A (1931) *Economic Control of Quality of Manufactured Product* ISBN 0-87389-076-0.

Websites

- WWW.GOOGLE.COM

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY OF CREDIT CARDS IN BEED CITY SCENARIO"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. BHALERAO VIKAS BAPU

PRN NO. – 2017015200326632

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled *"A STUDY OF CREDIT CARDS IN BEED CITY SCENARIO"* being submitted by **MR. BHALERAO VIKAS BAPU** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Table of Contents

Title

Table of Contents

CHAPTER – I INTRODUCTION

1.1 Introduction

1.2 Meaning of The Terms Credit Card and User's Experience

1.3 Definition

1.4 Origin and History of Credit Card

2 Objective

3 Scope of The Study

4 Limitations of the study

5 Organization of Research

CHAPTER – II REVIEW OF LITERATURE

2.1 Books on Credit Cards

2.2.1 Research on Credit Cards

2.2.2 The Credit Card Effect

2.2.3 E-Commerce and Credit Cards

2.4 Credit Cards and Financial Markets

2.5.1 Credit Cards in India

2.5.2 Credit Cards in Beed City

2.6 Significance of Research

CHAPTER – III RESEARCH METHODOLOGY

3.1 Objectives of the Study

3.2 Hypothesis

3.3 Collection of data

CHAPTER – I

INTRODUCTION

1.1 Introduction

A credit card is a device which enables the holder to obtain goods on credit from specified supplies. The holder of the card, in some cases, has to pay the yearly subscription and the suppliers also have to pay commission on sales to the bank or the body issuing the card. The suppliers are paid promptly and so are protected against bad debts, while the holder makes a single monthly payment to cover all his purchases for that period. Credit cards are issued only after the applicant's credit worthiness has been accepted as satisfactory. According to credit rating, holder of the credit card may be allowed a specified Amount of credit from one month to another.

A credit card, as the name indicates, enables the cardholder to enjoy credit from the issuing bank for a specific period after the purchases. During this intervening period, the cardholder is allowed to use the card for incurring further expenses. A bankcard is used to make an electronic withdrawal from funds on deposit in a bank, as in purchasing goods or obtaining cash advances.

In today's date Indian economy is at boom, raising the income, standard of living and disposable income of people in India. The stock exchange has reached new heights due to organization paying handsome packages, which in turn is giving an overall new shape to the Indian economy. As the income of people is rising there has been a complete change in the expenditure as well, making people move to more convenient mode of payment, i.e., Credit Cards, also known as plastic money. For merchants, a credit card transaction is often more secure than other forms of payment, such as cheques, because the issuing bank commits to pay the merchant the moment the transaction is authorized, regardless of whether the consumer defaults on the credit card payment (except for legitimate disputes, which are discussed below, and can result in charges

Bibliography :-

➢ Books, Journals, Repots and Surveys :-

- Gupta, M. (2002). Cost Benefit Analysis for Credit Card Industry, The Management Accountant August 2002. Kolkata.
- Khan, M. Y. (2003). Indian Financial System, Tata McGraw-Hill Publishing Co., New Delhi.
- Mathus, B. L. (1996). Managing Credit Cards, Journal of Management Science, New Delhi, India.
- Olsen, B. G. (1996). The Bank Credit Card Business, MacMillan, New Delhi.
- Saha, T. R. (2005). Credit Card & Fraud, Professional Banker, October 2005, pg. 67-70.
- Saha, D. (2006). Credit Card fraud in India, ICFAI University Press, Hyderabad.
- Sikhar, S. (2004). Survey of Credit Card in India. The Economic Times, August 2004.
- Bhatla T.P., Prabhu V., &Dua A., (2003), 'Understanding Credit Card Frauds', *Cards Business Review,* 01, pp. 01-15.
- Anwer R., Baig S., Khiyal M.S., Khan A., & Khanum M., (2009-10),
- 'Online Credit Card Fraud Prevention System for Developing Countries', *International Journal of Reviews in Computing*, ISSN: 2076-3328, Vol. 2, pp. 62-70.

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY OF EMPLOYEE JOB SATISFACTION IN SYDLER ELECTRONICS PVT. LTD., AURANGABAD"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. BHINGARDIVE GANESH SUNIL

PRN NO. – 2020015200781803

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhode Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled **"A STUDY OF EMPLOYEE JOB SATISFACTION IN SYDLER ELECTRONICS PVT. LTD., AURANGABAD"** being submitted by **MR. BHINGARDIVE GANESH SUNIL** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

SECTION - I

INTRODUCTION:

Policy is a manmade rule or predetermined course of action that is established to guide the performance of work towards the organization objectives. It is a type ofstanding plan that serves to guide subordinates in the execution of their task. HR policies constitute guides to action. They furnish the general standards or bases on which decisions are reached. Their genesis lies in an organization's values, philosophies, concepts and principles. Every organization has HR policies and practices well defined so that all the employees follow the same rule in the company at all locations and the uniformity is maintained in the organization. This also helps to create a transparency in the organization and maintain good relationship and satisfaction among employees.

Absence of such policies creates lot of confusion in the organization and among the employees. The HOD's then misuse their authority for various activities and knowingly or unknowingly the differentiation is created in the organization. That makes the employees unhappy and unsatisfied. This also creates a political culture in the organization. Employees, who get better facilities and favoritism, feel that this is possibleonly because of the power of their HOD and this kind of feeling in the employees creates power game among the HOD's in the organization. In this process, the malpractices starts in the organization where employees take undo advantage of the non-availability of the policies and the company suffers or loses a lot in this process.

Meaning:

1. Human Resource policies are the formal ruled and guidelines that businesses put in place to hire, train, assess, and reward the members of

SECTION-V

References

1) Dill Scott Walter, Clothier, Robert C and William Sprigel, Personnel Management Practices and Point of view., Tata McGraw-Hill, New Delhi, 1977.

2) Dubeja V S, Management of Textile Industry Textile Trade Press, Ahmedabad-1981.

3) Armstrong M, A hand book of Human Resources Management Practices London 2000.

4) Dwivedi R S, A textbook of Human Resource Management, Vikas publishing house, Noida, 2007.

5) Baviskar B. S. and Attwood A. W, Fertile Grounds: Why do co-operatives Flourish in western India in Pawar S. N. and Patil R. B. (ed.), Problems and Prospects of Development, Cooperation, Voluntarism, Communication, Social Tensions and Weaker Sections in Rural India. Mittal Publications, New Delhi. 1994.

6) Salokhe Vidhya, Co-operative Movement and Rural Development: Some Observations¡¯, Salunkhe S. A., Jadhav R. B. and Subbedar I. S. (ed.) Development in India: Anxieties and Alternative Paradigms, Published by Prof. S. N. Pawar Felicitation Committee, Kamala College, Kolhapur, 1994, PP. 195.

7) The All India Fedration of Co-Operative Spinning Mills Ltd, In the present competitive scenario 2005.

8) Murthi S Surya, The Maharashtra cooperative quarterly, Maharashtra state cooperative union, 5, B.J. road, Pune-4110011, Vol.52, Training methods in private and public sectors unit, April June 2006.

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY OF EMPLOYEE'S ATTITUDE TOWARDS THE COMPANY OF LAXMI FOOD INDUSTRIES PVT. LTD"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. BIRBALE ONKAR REVANSIDDH

PRN NO. – 2020015200772963

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**A STUDY OF EMPLOYEE'S ATTITUDE TOWARDS THE COMPANY OF LAXMI FOOD INDUSTRIES PVT. LTD**" being submitted by **MR. BIRBALE ONKAR REVANSIDDH** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Kharade Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

- **Table Contents**

ABSTRACT 4

Introduction 6

Features of Attitude 7

Attitude, Opinion and Belief 8

Factors in Attitude Formation 10

Methods of Attitude Change 12

Values and Attitudes 13

Values and Behaviour 13

Employee's Attitudes towards the Company 15

Review of Literature **25**

Literature Survey 25

Research Methodology **31**

Introduction 31

Sampling Method 31

Tools for Data Collection 32

Limitations of The Study: **33**

Analysis and interpretation **34**

Discussions\Contribution **57**

Chapter - I

• Introduction

Attitude: The importance of attitude in understanding psychological Phenomenon was given formal recognition early in the history of social psychology. From the time of the concept's entry in to the language of psychology until now, interest in attitude has been strong and growing. However, over the years attitudes have been studied with differing emphasis and methods.

Concept of Attitude: It is necessary to be precise in defining attitudes, because the variety of published definitions and descriptions is almost endless. Like any other concept, attitude may also be defined in two ways, Conceptual and Operational. There is quite a difference in the conceptual definition of the term attitude, and divergent points of view regarding the concept of attitude have developed.

Major aspects: When the term first entered the field of social phenomenon, it was natural to conceive of attitude as a tendency, set or readiness to respond to some social object. For the first time, ALLPORT noted the definition of attitude, which he had observed contained the words 'readiness', 'set' or 'disposition to act'. Even ALLPORT has used these terms in defining attitude. He defines attitude as follows:

"Attitude is a mental and neural state of readiness organized through

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY OF FUND FLOW STATEMENT OF SUDDPRAM AUTO ENGINEERING COMPANY PVT.LTD"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. CHOTHE SHIVAM RAMESH

PRN NO. – 2016015200046245

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "A STUDY OF FUND FLOW STATEMENT OF SUDDPRAM AUTO ENGINEERING COMPANY PVT.LTD" being submitted by MR. CHOTHE SHIVAM RAMESH for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada
Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

INDEX

Sr.No.	CONTENT	Page No.
1	CHAPTER-1 INTRODUCTION	10
2	Importance of Fund flow statement	11
3	SCOPE	12
4	Need of fund Flow Statement	13
5	OBJECTIVE	14
6	LIMITATION OF STUDY	15
7	CHAPTER-2 RESEARCH METHODOLOGY	16
8	CHAPTER-3 PROFILE OF THE ORGANIZATION	20
9	CHAPTER-4 CONCEPTUAL BACKGROUND OF THE STUDY	26
10	CHAPTER-5 DATA PRESENTATION, ANALYSIS & INTERPRETATION	39
11	CHAPTER-6 FINDINGS & CONCLUSION	51
12	CONTRIBUTION OF KNOWLEDGE	53
13	BIBLIOGRAPHY	54
14	ANNEXURE	55

BIBLIOGRAPHY

BOOKS:-

1. SK .Paul, Financial Management, New Central Book Publications,2011

2. Basic accounts and finance for non accountants / D.K. Chatterjee / Himalaya publishing house.

3. Annual reports from 2017 -18 to 2018-19.

4. Financial management /S.C. Kuchhal / 16thEdition reprint 2007/ Chaitanya Publishing house/Reference.

5. Financial management / Dr. N.M. Vechalkar / Nirali Prakashan /Reference.

HEPOTHISIS:-

1.Fund Flow Statement is a important Management tool for decision making

2.Fund Flow Statement is not important Management tool for decision making.

WEBSITES:-

1. www.slideshare.net.
2. www.scribd.com.
3. www.oppapers.net.
4. www.agryinfo.com.
5. www.groww.in
6. www.ijmra.us
7. www.investopedia.com
8. www.drvijaymalik.com
9. www.aafmindia.co.in
10. www.accountingnotes.net
11. www.charteredclub.com
12. www.iedunote.com

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY OF QUALITY PROBLEM INVOLVED IN MANUFACTURING OF CHATTER PILLAR SPINDLE AT BHARAT FORGE LTD, SATARA"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. DIVATE RAJESH ISHWAR

PRN NO. – 2017015200327612

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**A STUDY OF QUALITY PROBLEM INVOLVED IN MANUFACTURING OF CHATTER PILLAR SPINDLE AT BHARAT FORGE LTD, SATARA**" being submitted by **MR. DIVATE RAJESH ISHWAR** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

INDEX

Sr. no.	Particulars	Page no.
1.	**Introduction of the study**	1
1.1	Introduction	2
1.2	Research problem	2
1.3	Statement of the problem	2
1.4	Objectives of the study	3
1.5	Scope of the study	3
1.6	Importance of the study	3
1.7	Research methodology	4
1.7.1	Types of research	4
1.7.2	Data required	4
1.7.3	Data sources	5
1.7.4	Instrument	5
1.7.5	Sampling	6
1.7.6	Data Analysis	6
1.8	Cauterization	6
2.	**Introduction of company**	8
2.1	Name of company	9
2.2	Location	9
2.3	Company background	9
2.4	Salient future	9
2.5	Company layout	10
2.6	Reference list of major order executed by us for steelmills	11
2.7	Reference list of major order executed by us for windmills	15
2.8	Product information	15
2.9	Production process flow	17
3.	**Conceptual frame work**	23
3.1	Introduction to quality	24

Introduction:-

Inevery organization quality control are important to achieve individual and organizational goal. Bharat forge is one of the biggest units of forging components as per the customer requirement. The Main purpose of the study is to analyze quality problems involving in various manufacturing processes in manufacturing of the product in the organization and also to study as how would it be helpful to the organization in achieving its goals.

This project report presents the analysis of quality problem in the manufacturing industries. Manufacturing industries who manufacture various mechanical parts faces lot of quality problem to find out good technique of manufacturing to improve the quality of product. This project has made an effort to give a solution to the quality problem mainly in manufacturing industries with the help or OR techniques. This seeks to study, understand and learn real life problem facing by corporate world in today's global economic environment.

This project report summaries the theoretical study of operation research and using its one of the tool i.e. quality problem in practical application at industries to benefit the reduce quality problem and improve the quality of product.

Research problem:-

Practically Qualityproblem involving in various manufacturing processes Bharat forge is the 2nd largest forging industry in the world. Bharat forge is a customer order i.e. specification, drawing, design etc. base production system hence quality control is the most important according to customer specification. Company needs to make an analysis for the quality problem to reduce wastage & rework in product to improve quality of goods. Company need to utilize different types of quality tools to supply good quality of goods.

Statement of research problem:-

The title of the study is"Astudy of Practical quality problems in various manufacturing processes"in manufacturing industries with special reference Bharat forge ltd,Satara.

BIBLOGRAPHY

1. BOOK REFFERED:-

EVANS, J. R. (2010). *quality control and management.*

G. V. Shenoy, U. S. (n.d.). *operation research for management.*

Gitlow, H. s. (2009). *quality management* (3rd ed.).

Jhamb, L. C. (1998). *production and operation management.* everest publication house.

S.A.Chunawalla, D. P. (2008). *production and operation management* (seventh ed.). himalaya publication house pvt. ltd.

2. WEBSITES:-

Retrieved from www.google.com: http://www.wikipedia.com/en.wikipedia.org/wiki/production industry

Retrieved from www.google.com: http://www.wikipedia.com/en.wikipedia.org/wiki/forging

Retrieved from www.google.com: www.wikipedia.com/en.wikipedia.org/wiki/qualitycontrol

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY OF RURAL MARKET FOR FRUIT AND VEGETABLE IN NASIK CITY"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. ETHAPE TULSIDAS BABAN

PRN NO. – 2016015200208655

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "A STUDY OF RURAL MARKET FOR FRUIT AND VEGETABLE IN NASIK CITY" being submitted by MR. ETHAPE TULSIDAS BABAN for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.A.Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

INDEX

CHAPTER NO.	CHAPTER NAME	PAGE NO.
1	**INTRODUCTION**	8 - 11
1.1	Introduction	9
1.2	Object of the Project	10
1.3	Objective of the Study	10
1.4	Scope of the Study	10
1.5	Rationale of the Study	11
1.6	Limitations of the Study	11
2	**RESEARCH METHODOLOGY**	12 - 28
2.1	Method of study	13
2.2	Sampling	19
2.3	Data Collection	23
3	**REVIEW OF LITERATURE**	29 - 32
4	**PROFILE OF FRUIT & VEGETABLE MARKET IN NASIK CITY**	33 - 39
5	**DATA COLLECTION & ANALYSIS**	40 – 46
6	**CONCLUSION & SUGGESTION**	47 – 52
6.1	Conclusion	48
6.2	Suggestion	52
	BIBLIOGRAPHY	53

1.1 INTRODUCTION

Nashik city in Maharashtra strate, India is the fruit and vegetable basket of the whole India.

India being a home of wide variety of fruits and vegetables holds a unique position in production figures among other countries. Over 90% of India's exports in fresh fruits & vegetables go to west Asia and East European markets. However, it needs to augment its food and processing industry at a mega scale.

Nashik's exports of Fresh Fruit and Vegetable has increased in Crores in recent years, which is including the products like Fresh Grapes, Onion, Fresh Tomatoes and other fresh Fruits & Vegetables.

Abundant investment opportunities are there in expanding the export market. An increasing acceptance of new products with market development efforts has been witnessed lately given the fact that there is a good international demand for certain fruits and vegetable products. Nashik ranks one of the top cities in the India in cropped area under cultivation and production of Grapes, Onion & Tomatoes.

Nashik district accounts for 78 percent of grape acreage and 80 percent of production of grapes in the state. It also contributes 55 percent of India's and 75 percent of Maharashtra's grape exports (NCAP n.d.). The region has a fairly well- established marketing infrastructure.

Exports of Grapes, Onions, Tomatoes have started going to the Europe, America, United Kingdom, Middle East, Singapore and among fruits & vegetable, Grapes occupies first position Onion, Tomatoes and other green vegetables have good export potential.

Fruits and vegetables typically constitute an essential part of the daily diet in India and they are in great demand round the year from most sections of the population. The commercial value of fruits and vegetables in terms of direct consumption, processing as well as trade has risen substantially in recent years. Their economic importance has also increased and high labour intensity in the production of most fruits and vegetables production also makes them important from the employment angle as well (Sharma 1991). Increase in area allocation under horticultural crops has often been suggested as a measure for agricultural diversification, increased employment and income (Malik, 1998).

In light of these issues, this study seeks to examine the market environment for fruits and vegetables in Nashik. It examines various aspects of fruits and vegetable marketing such as market infrastructure, marketing practices, marketing costs etc. in the wholesale markets in the selected cities.

BIBLIOGRAPHY

1. Agro Economic Research Centre, Chennai, Martketing of Fruits and Vegetables in and Around Chennai, University of madras, 2002-03 (Research Study No.130)
2. Arya, Anita Agricultural Marketing in Gujarat, Concept Publishing Co. Ltd., New Delhi, 1993.
3. Ashturker B.M and C.D. Deole, Producers' Share in Consumers Rupee: A Case Study of Fruit marketing in Marathwada, Indian Journal of Agricultural Economics, 40,3, 1985.
4. Bhatt, B.D. et al. An Analysis of Arrivals and Prices of Important Vegetable Crops in Ahmedabad Regulated Market in Gujarat State, Indian Journal of Agricultural Marketing, 1(1), June 1988.
5. Kaul, G.L, Horticulture in India: Production, Marketing and Processing, Indian Journal of Agricultural Economics, 52,3, 2010
6. Dattatreyulu, M., Export Potential of Fruits, Vegetables and Flowers from India, National Bank for Agriculture and Rural Development, Mumbai, 2014.
7. Subbanarasaiah, N. Marketing of Horticultural Crops in India, Anmol Publishing Co., Delhi, 1991.
8. www.indiastat.com
9. www.ibef.org
10. www.dipp.nic.in

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY OF WORKING CAPITAL MANAGEMENT WITH SPECIAL REFERENCE TO MAHAVAS PRECISION CONTROL PVT. LTD."

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. GADEKAR SAURABH KISHOR

PRN NO. – 2020015200772971

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**A STUDY OF WORKING CAPITAL MANAGEMENT WITH SPECIAL REFERENCE TO MAHAVAS PRECISION CONTROL PVT. LTD.**" being submitted by **MR. GADEKAR SAURABH KISHOR** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada
Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed

External Examiner

HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

INDEX

SR. NO.	PARTICULRS	PAGE.NO.
1	CHAPTER-I INTRODUCTION	2
2	OBJECTIVES	6
3	SCOPE	7
5	CHAPTER-II COMPANY PROFILE	8
6	CHAPTER-III RESEARCH METHODOLOGY	14
7	CHAPTER-IV CONCEPTUAL BACKGROUND	20
8	CHAPTER-V DATA ANALYSIS & INTERPRETATION	37
9	CHAPTER-VI CONCLUSIONS& LIMITATIONS	47
10	EXPECTED CONTRIBUTION FROM STUDY	50
11	BIBOLIOGRAPHY	51
12	ANNEXTURE	52

INTRODUCTION

This project based on working capital management. An inside view of the project will compass-what is all about what it aims to achieve what its purpose aims scope the various method used for collecting data and their source including literature survey done further specifying the limitation of our study and in the last drawing inference from the learning so far.

Mahavas Precision Controls Pvt. Ltd.is a very well established it company. It is maintained the standard of excellence through technology and innovation. It has ability to provide best serviceto the customers.

Study is to know the working capital management process followed by the organization and use of the annual report for the organization and calculate the rations.

Working capital management in this project under study of meaning definition Research methodology theoretical background and company profile and analyse the data.

Ratio analysis has been carried out using financial information for last five years accounting years i.e. from 2016-2020 Ration like current ratio, quick ratio, absolute quick ratio, working capital ratio, Inventory turnover ratio, Debtors Turnover Ratio, Debtors conversion period, working capital turnover ratio. A statement of changes in working capital has also been analysed.

This is show working capital is managed effectively and Theanalysing the working capital turnover ratio is very well utilizing capital to support sales. It hasanalysing the company debt collecting rapidly in the debtor's turnover ratio.

BIBOLIOGRAPHY

TEXT BOOKS

- M.Y.Khan / P.K Jain, Financial Management Text, Problem's Cases, 5TH Edition,Tata McGraw –Hill Publishing Company Limited, New Delhi, 2007.

- Prasanna Chandra, Financial Management Theory and Practice, 5TH Edition, Tata McGraw – Hill Publishing Company Limited, New Delhi, 2001.

WEB SITE VISITED

www.google.com

www.wikipedia.org

www.moneycontrol.com

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY ON EMPLOYEE ABSENTEEISM WITH SPECIAL REFERENCE TO A. K. INDUSTRIES., M.I.D.C. BARAMATI"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. GAYWAL SATISH VISHWANATH

PRN NO. – 2020015200772924

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**A STUDY ON EMPLOYEE ABSENTEEISM WITH SPECIAL REFERENCE TO A. K. INDUSTRIES., M.I.D.C. BARAMATI**" being submitted by MR. GAYWAL SATISH VISHWANATH for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada
Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

INDEX

CHAPTER NO.	CONTENTS	PAGE NO.
1	**INTRODUCTION OF THE STUDY**	10
	1.1 concept of Absenteeism	11
	1.2 Measurement of Absenteeism	14
	1.3 peculiar features of Absenteeism	15
	1.4 Causes of Absenteeism	16
	1.5 Effects of Absenteeism on Industrial Progress	18
	1.6 Analysis of Causes	19
	1.7 Absenteeism- types & their Control	20
	1.8 Objectives of the study	28
2	**LITERATURE REVIEW**	29
3	**METHODOLOGY ADOPTED**	34
	3.1 Primary data	34
	3.2 Secondary data	34
	3.3 Research design	34
	3.4 Sampling	36
	3.5 Statistical tools	37
4	**DATA ANALYSIS**	38
5	**FINDINGS**	49
6	**SUGGESTIONS/ RECOMMENDATIONS**	51
7	**CONCLUSIONS**	53
	BIBLOGRAPHY / REFERENCES	55
	APPENDIX / ANNEXURE	56

1.1 CONCEPT OF ABSENTEEISM

It refers to workers absence from their regular task when he is normally schedule to work. The according to Webster's dictionary, -Absenteeism is the practice or habit of being an absentee and an absentee is one who habitually stays away from work.‖

According to **Labor Bureau of Shimla**: Absenteeism is defined as the total man shifts lost because of absence as percentage of total number of man shifts scheduled to work . In other words, it signifies the absence of an employee from work when he is scheduled to be at work. Any employee may stay away from work if he has taken leave to which he is entitled or on ground of sickness or some accident or without any previous sanction of leave. Thus absence may be authorized or unauthorized, willful or caused by circumstances beyond one's control.

Maybe even worse than absenteeism, it is obvious that people such as malingerers and those unwilling to play their part in the workplace can also have a decidedly negative impact. Such team members need individual attention from frontline supervisors and management.

Indeed, as prevention is better than cure, where such a problem occurs, it is always important to review recruitment procedures to identify how such individuals came to be employed in the first place. For any business owner or manager, to cure excessive absenteeism, it is essential to find and then eliminate the causes of discontent among team members.

If they find their supervisor or job unpleasant - really unpleasant - they look for legitimate excuses to stay home and find them with things such as upset stomachs or splitting headaches. Any effective absentee control program has to locate the causes of discontent and modify those causes or eliminate them entirely. In other words, if we deal with the real reasons team members stay home it can become unnecessary for them to stay away.

Any investigation into absenteeism needs to look at the real reasons for it. Sometimes team members call in sick when they really do not want to go to work. They would not

BIBLOGRAPHY

1. **Books**

   a. Industrial Relation-2007, ArunMonappa.

   b. Industrial Relation, Trade Union and Labor Legislation-2009, P.R.N Sinha.

   c. Industrial Relation and Labor Laws-2009, S.C Srivastava.

2. **Web Sites**

   a. www.hrglossories.com

   b. www.hr-guide.com

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY ON MUTUAL FUND INVESTMENT"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. GULATI NIKHIL GURUCHARANSINGH

PRN NO. – 2017015200187051

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**A STUDY ON MUTUAL FUND INVESTMENT**" being submitted by **MR. GULATI NIKHIL GURUCHARANSINGH** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv. B. Ambedkar Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

CONTENTS

CHAPTER NO.	Particular	Page No
*	**Executive Summary**	10 to 10
1	Introduction	11 to 15
2	Organization Profile	16 to 23
3	Outline Of The Problem & Task Undertaken	24 to 27
4	Research methodology & data analysis	28 to 31
5	Data Presentation and Interpretation	32 to 37
6	Learning of the student through the project	38 to 46
7	Contribution to the host organization	47 to 52
*	Bibliography	53 to 54
*	**ANNEXURE**	54 to 56

WHAT IS MUTUAL FUND ?

An investment programme funded by shareholders that trades in diversified holdings and is professionally manged that we called as Mutual Fund.

Mutual fund is a trust that pools the savings of a number of investors who share a common financial goal. The money thus collected is then invested in capital market instruments such as shares, debentures and other securities.

The income earned through these investments and the capital appreciation realized is shared by its unit holders in proportion to the number of units owned by them. Thus a Mutual Fund is the most suitable investment for the common man as it offers an opportunity to invest in a diversified, professionally managed basket of securities at a relatively low cost.

BIBLIOGRAPHY

Book

1. L M BHOLE, A. A. (1965). *Financial Institutions and Markets*. Location: The McGraw Hill Companies

2. E.Gorden, A. A. (Year). *Financial Services and Marketing*. Mumbai: Himalaya Publishing House

3.L M Bhole and Jitendra Mahakud, A. A. (2009). *Financial Institutions and Markets*.Location: The McGraw Hill Companies

4. H. Sadhak, A. A. (Year). *Mutual Funds in India*. New Delhi: Response Books

Website

1. http://www.amfiindia.com
2. http://www.moneycontrol.com
3. http://www.mutual funds india.com
4. http://www.kadamgroup.co.in

Journal Article

1. Ippolito, A. A.(1992). A Study of Mutual Fund Performance. *The Quarterly Journal of Economics, 104* (1), 23.
2. Sharp,William F., A. A. (1966). Mutual Fund Performance. *Journal of Business,39* (1), 119.
3. Michael C. Jensen, A. A. (1967). The Performance of Mutual Funds. *Journal of Finance, 23* (2), 36.

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY ON SPECIAL TRAINING GIVEN TO THE EMPLOYEES IN INDIAN PHARMACEUTICAL COMBINE ASSOCIATION LIMITED"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. KHANDARE ABHISHEK SUDAM

PRN NO. – 2017015200791771

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**A STUDY ON SPECIAL TRAINING GIVEN TO THE EMPLOYEES IN INDIAN PHARMACEUTICAL COMBINE ASSOCIATION LIMITED**" being submitted by MR. KHANDARE ABHISHEK SUDAM for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05 / 07 / 2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.B.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Chapter of Contents

Sr.no	Contents	Page No.
1	Introduction	9
2	Objectives of study	12
3	Importance and Significance of the study	13
4	Need of Study	15
5	Training Needs Assessment / Analysis	17
6	Literature Review	20
7	Research Methodology	22
8	Data Analysis and Interpretation	25
9	Company Background	32
10	Key Investment Highlights	33
11	Global Pharmaceutical Industry	36
12	Indian Pharmaceutical Industry	38
13	Findings, Conclusions and Recommendations	40
14	Expected Contribution	47
15	Bibliography	48
16	Appendix – Questionnaires	50

CHAPTER 1 - INTRODUCTION

Organizations in all sectors have to be business like in the sense that they are in business of effectively and efficiently achieving their purpose, whether this is to make profits, deliver a public service or undertake charitable functions. The major concerns of HRM are to meet the business needs of the organization and the individual and collective needs of the people employed in it.

Employee is the key elements of an organization. Organization success and failure depends on the performance of employees. Training helps in making the employee learn new knowledge, refine his skill set and change his attitude in order to improve his performance which can significantly improve the overall profitability of the organization. The main purpose of training is learning. It helps prepare new employees for near roles enhance the knowledge of the existing employees by teaching them to acquire new skills, It is also required to enable the employees to move from one job to another, it makes the employees more confident, versatile and mobile.

In the current scenario where there is a huge competition in the market each company comes up with a batter procedures than the other training has become an indispensable part of HR function in every organization.

IPCA today stands for reliance. The foundation of this reputation lays resourceful manpower, updated technology and above all devotion. Devotion to humanity and commitment to program made the story a success. IPCA with its solemn vow to uplift

Bibliography

1) Chapter NO. 1 Introduction and Research design

2) Chapter No. 2 Human Resource Training and Development

3) Chapter No. 3 Industry Profile

4) Chapter No. 4 Data Presentation and Analysis

5) Chapter No. 5 Findings conclusions and suggestions bibliography

6) McMurray JJV, Solomon SD, Inzucchi SE, et al. Dapagliflozin in Patients with Heart Failure and Reduced Ejection Fraction. N Engl J Med. 2019;381(21):1995-2008.

7) Grundy SM. Pre-Diabetes, Metabolic Syndrome, and Cardiovascular Risk. J Am Coll Cardiol. 2012 Feb, 59 (7) 635-643.

8) Kristensen SL, Preiss D, Jhund PS, et al. Risk Related to Pre-Diabetes Mellitus and Diabetes Mellitus in Heart Failure With Reduced Ejection Fraction: Insights From Prospective Comparison of ARNI With ACEI to Determine Impact on Global Mortality and Morbidity in Heart Failure Trial. Circ Heart Fail. 2016;9(1):e002560.

9) Thomas, M.C., Cherney, D.Z.I. The actions of SGLT2 inhibitors on metabolism, renal function and blood pressure. Diabetologia 2018; 61: 2098–2107

10) Chen P, Chaugai S, Zhao F, Wang DW. Cardioprotective Effect of Thiazide-Like Diuretics: A MetaAnalysis. Am J Hypertens. 2015 Dec;28(12):1453-63.

11) . Pareek AK, Messerli FH, Chandurkar NB, et al. Efficacy of Low-Dose Chlorthalidone and Hydrochlorothiazide as Assessed by 24-h Ambulatory

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY ON THE INVESTMENT PATTERN OF SALARIED PEOPLE AT IIFL IN PUNE"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. KHANDARE MANOJ BALBHIM

PRN NO. – 2017015200765634

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya,
Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "A STUDY ON THE INVESTMENT PATTERN OF SALARIED PEOPLE AT IIFL IN PUNE" being submitted by MR. KHANDARE MANOJ BALBHIM for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

TABLE OF CONTENTS

SERIALNO.	PARTICULARS	PAGE NO.
Chapter-1	Introduction	8-20
Chapter-2	Objectives of the Study	21-22
Chapter-3	Literature Review	23-36
Chapter-4	Research Methodology	37-40
Chapter-5	Data Analysis and Interpretation	41-79
Chapter-6	Findings	80-81
Chapter-7	Conclusion	82-82
Chapter-8	Suggestions	83-83
	Bibliography	84-84
	Annexures	85-90

BIBLIOGRAPHY

Books:

1. Research Methodology, R. Panneerselvam (2008), Research design and Hypothesis Testing (Chi-square Test), Sixth Edition 2008, Prentice Hall of India Pvt. Ltd. Publishers. PP. 285-298.
2. Financial Management, I.M Pandey (2010), Scope and Function of finance, Financial goals, 10th Edition 2010, Vikash Publishing House Pvt. Ltd. New-Delhi. PP. 2-7.
3. Investment Analysis and Portfolio Management, Prasanna Chandra (2008), Investment Alternatives PP. 5, Approaches to investment decision making PP. 14-15, Behavioural Finance PP. 294-302, 3rd Edition 2008, McGraw Hill Publishers-New-Delhi.

Edited Volume:

1. Rajarajan V (2000) "Investors lifestyle and investment characteristic", Finance India, VOL xiv. No 2, pp.465-478
2. Kumar, Ravinder and Abhijeet Chandra (2007). "Individual Investors Sentiments and Asset Pricing", Synergy July-Dec. 2007 (9-2), pp 1-10.

Journals:

1. Gaurav Kabra, Prashant Kumar Mishra and Manaj Kumar Dash (2010) "Factors Influencing Investment Decision of Generations in India: An Econometric Study", Assian Journal of Management Research, Review Article, ISSN 2229- 3795, pp. 310-323.
2. Dhiraj Jains and Nakul Dashora (2012) " A Study On Impact of Market Movements on Investment Decision, An empirical Analysis With Respect To Investors in Udaipur, Rajasthan", Journal of Arts, Science and Commerce, Vol-iii, Issue 2(2), April, pp. 78-86.
3. Sultana Tabassum Syed (2010) an Empirical Study of Indian Individual Investors Behavior, Global Journal of Finance and Management, 'ISSN 0975 - 6477 Volume 2, Number 1 (2010), pp. 19-33

A

PROJECT REPORT

ON

"A STUDY ON WAGES AND SALARY ADMINISTRATION (WITH SPECIAL REFERENCE TO SANKALP ENGINEERING AND SERVICE PVT LTD)"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

Miss. KHARGE NISHA UTTAM

PRN NO. – 2017015200326551

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "A STUDY ON WAGES AND SALARY ADMINISTRATION (WITH SPECIAL REFERENCE TO SANKALP ENGINEERING AND SERVICE PVT LTD)" being submitted by Miss. KHARGE NISHA UTTAM for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 05/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

Index

Sl. No.	Chapters	Name of the chapter	Page No.
1	CHAPTER – 1	INTRODUCTION	1-2
		IMPORTANCE AND SIGNIFICANCE OF STUDY	3
		OBJECTIVES OF THE STUDY	4
		HYPOTHESES OF THE STUDY	5
		SCOPE OF THE STUDY	6
		METHODOLOGY	7
		LIMITATIONS	8
2	CHAPTER – 2	REVIEW OF LITERATURE	9-11
3	CHAPTER – 3	COMPANY PROFILE	12-28
4	CHAPTER – 4	DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION	15-52
5	CHAPTER – 5	FINDINGS	53
		SUGGESTIONS	54
6	CHAPTER – 6	ANNEXURE	55-58

CHAPTER – 1

INTRODUCTION

One of the most important factors in Human Resource Management is CompensationManagement. The soundness of compensation management depends upon the amount of wage orsalary is paid to an employee for a fair day's work.

Wage and Salary administration refers to the established and implementation of sound policies and practices employee compensation. Wage and salary administration is one of the vitalareas of the personnel administration. For sound wage and salary policies and programs are essential. To procure, maintain, develop, promote, and transfer employees and to get effective results from them.

An organization has to balance fairly financial and non-financial rewards extrinsic awards. Effective awards and intrinsic awards. Effective reward system requires not only that the absolute level of compensation paid by an organization compares favourably but also enquires that it satisfies the principles of internal equity and equity with the job content. Theemployeesget pay satisfaction of the perceived salary is equal to actual salary received and actual salary isless than perceived salary the employee is dissatisfied with the salary.The remuneration paid bythe employer for the services of hourly, daily, weekly, and fortnightly employees.

The remuneration paid to the clerical and managerial personnel employed on monthly or annual basis. It is the amount of remuneration for unit of time excluding incentives, overtime payetc. Is the amount of wage fixed for the unit of time fixed on the basis of job evaluationstandards? Is an assembly of all properly evaluated standard wage rates set from in the sequenceaccording to the job and size of the rate? Refer to compensation given to the employees over andabove wage rates which often is not directly related to output performance of time worked. Referto special rates to certain period such as over time, Sundays, and holidays. The objective of wageand salary administration is numerous and sometimes conflict with each other. Candidates decide upon their career in a particular organization mostly based on the amount of remunerationthe organization mostly on the basis of the amount of remuneration the organization offers qualified and competent people join the best paid organization. Theorganization should aimat payment of salaries at that level where they can attract competent and qualified people. If thesalary does not present compare favourably with that of other similar organization. Employeesquit the present one and join the other organization.The organization must keep the wage levels at the competent level, in order to preventquiet. Internal equity does mean payment of similar wages for similar jobs within theorganization. External equity implies payment of similar wages to similar jobs in comparableorganizationto protect in public as progressive employers and to comply with the wagelegislations. To pay according to comply with wage legislations. To pay according to the contentland difficulty of the jobs and in tune with

BIBLIOGRAPHY

Reference

1) Dill Scott Walter, Clothier, Robert C and William Sprigel, Personnel Management Practices and Point of view., Tata McGraw-Hill, New Delhi, 1977.

2) Dubeja V S, Management of Textile Industry Textile Trade Press, Ahmedabad-1981.

3) Armstrong M, A handbook of Human Resources Management Practices London 2000.

4) Dwivedi R S, A textbook of Human Resource Management, Vikas publishing house, Noida, 2007.

5) Baviskar B. S. and Attwood A. W, Fertile Grounds : Why do co-operatives Flourish in western India in Pawar S. N. and Patil R. B. (ed.), Problems and Prospects of Development, Cooperation, Voluntarism, Communication, Social Tensions and Weaker Sections in Rural India. Mittal Publications, New Delhi. 1994.

6) Salokhe Vidhya, Co-operative Movement and Rural Development : Some Observations¡¯, Salunkhe S. A., Jadhav R. B. and Subbedar I. S. (ed.) Development in India: Anxieties and Alternative Paradigms, Published by Prof. S. N. Pawar Felicitation Committee, Kamala College, Kolhapur, 1994, PP. 195.

7) The All India Fedration Of Co-Operative Spinning Mills Ltd, In the present competitative scenario 2005.

8) Murthi S Surya, The Maharashtra cooperative quarterly, Maharashtra state cooperative union, 5, B.J. road, Pune-4110011, Vol.52, Training methods in private and public sectors unit, April June 2006.

9) Radjamanogary, HRM Rewiew, Globalization and its Impact on HRM in corporate sector, IUP publication, i.c.f.a.i univ press, mahalaxmi tower, tri nagar colony, Hydrabad. Spet. 2006.

A

PROJECT REPORT

ON

"ANALYSIS OF GENRAL TRADE IN MAPRO FOOD PVT. LTD"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. KOKE KUNAL ASHOK

PRN NO. – 2020015200772947

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled **"ANALYSIS OF GENRAL TRADE IN MAPRO FOOD PVT. LTD"** being submitted by MR. KOKE KUNAL ASHOK for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

INDEX OF THE REPORT

Sr. No.	Particulars	Page No.
	Executive Summary	**1**
Chapter 1	**Introduction**	**2-4**
Chapter 2	**Literature Review**	**5-6**
Chapter 3	**Industry & Company Profile**	**7-25**
	3(A) Industry Profile	**8-12**
	3(B) Company Profile	**13-25**
Chapter 4	**Research Methodology**	**26-28**
Chapter 5	**Data Analysis & Findings**	**29-43**
Chapter 6	**Observations & Learnings**	**44-48**
Chapter 7	**Conclusions**	**49-50**
Chapter 8	**Suggestions**	**51-52**
	ANNEXURES:	
	1.Bibliography	**53**
	2.Questionnaire	**54**

1. INTRODUCTION

Mapro is a leading innovator of Processed Fruit Products in western India. It is the leading processor of Strawberries in India and our products include Jams, Crushes, Squashes, Syrups and Preserves. MAPRO has also developed innovative "Fruit Jellies" (Soft Confectionary with Fruit Juice & Fruit Pectin). Over 40 years ago, in small town of Panchgani, near Mahableshwar, a businessman/pharmacist named Kishor Vora decided to make some Strawberry Jam. Today his 'Hobby' has borne fruit in the shape of Mapro. One of the most modern, hygienic, quality-conscious Jam and Fruit Products Manufacturing Concerns in Western India. Mr. Vora could have rested easy on success of his Fruit recipe. But he wanted to develop innovative ideas such as Vegetarian Jelly Sweets, Fruit Cubes with Fruit Juice and Rose Syrups with Rose Petals. All for the first time in country. Mapro naturally grew on its founder's philosophy of good, wholesome nutritious, value-for-money, and above all, a touch of imagination - ingredients that have made it a market leader and a household name today. At present is headed by Shri Mayur J.Vora who is the Managing director of the Company. Shri Mayur J.Vora, an alumnus of IIM-B, is heading the Organization for last 20 years and has enhanced the Vision of Kishore Vora by transforming Mahabaleshwar/Panchgani, the scenic hill station of Maharashtra, into Fruit processing zone of the Nation.

Packaging is critical for FMCGs. The logistics and distribution systems often require secondary and tertiary packaging to maximize efficiency. The unit pack or primary package is critical for product protection and shelf life but provides information and sales incentives to consumers. Though the profit margin made on FMCG products is relatively small (more so for retailers than the producers/suppliers), they are generally sold in large quantities; thus, the cumulative profit on such products can be substantial. FMCG is a classic case of low margin and high-volume business.

ANNEXURE/S

Bibliography

Websites:

1. www.mapro.com/mapro_history

2. www.bseindia.com

3. m.businesstoday.in/maprofood

4. wap.business-standard.com/management

5. www.martifersolar.com/case_studies

Books:

1. Research Methodology by C.A. Kothari, Tata McGraw — Hill

2. Marketing Management by Philip Kotler.

A

PROJECT REPORT

ON

"COMPARATIVE ANALYSIS OF MUTUAL FUND SCHEME"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. MASKE AKSHAY SANTOSH

PRN NO. – 2015015200081027

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**COMPARATIVE ANALYSIS OF MUTUAL FUND SCHEME**" being submitted by **MR. MASKE AKSHAY SANTOSH** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Dept of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed

External Examiner

HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

CONTENTS

CHAPTER I

Introduction
Scope of study
Need for
study
Objective
Methodology
Data Collection
Sampling
Sampling technique
Tools used
Limitations of the study

CHAPTER II

Industry Profile
Company profile

CHAPTER III

Theory of the study

CHAPTER IV

Data analysis

Interpretation

CHAPTER V

Findings

Conclusion

Suggestions

CHAPTER

I

- Introduction
- Scopeofthestudy
- Needforstudy
- Objective
- Methodology-
    - Datacollectionandprocessing
    - Samplingtechnique
    - Sampallingtechnique
    - Toolsused
- Limitationsofthestudy

Bibliography and references

Books: "Security Analysis and portfolio Management" by Donald Fischer & Ronald Jordan, 6th edition published by prentice Hall 1995.

Websites:

- www.amfi.com
- Www.Moneycontrol.com
- www.historicalnifty.yahoofinancial.com
- www.sundaramBNPParibas.in
- www.sharekan.com

Journal:

- Author by kannan,& Nedunchez Indian "A comparative study on performance of private mutual funds" Economic panoramaissuedate,60/10/2005
- Sisodiya,AmithSingh,"Mutualfundsperformance-Comparativeanalysis"ICFAI,15/7/200

A

PROJECT REPORT

ON

"CONSUMER BEHAVIOUR AND CONSUMPTION PATTERN TOWARDS FLIPKART IN ASHTI CITY"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. NANAWARE HARIDAS PARMESHWAR

PRN NO. – 2020170152006981

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**CONSUMER BEHAVIOUR AND CONSUMPTION PATTERN TOWARDS FLIPKART IN ASHTI CITY**" being submitted by **MR. NANAWARE HARIDAS PARMESHWAR** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

TABLE OF CONTENTS

CHAPTERS	TOPIC
CHAPTER 1	➢ INTRODUCTION ➢ NEED & IMPORTANCE ➢ OBJECTIVES ➢ RESEARCH METHODOLOGY ➢ SCOPE AND PERIOD OF STUDY ➢ LIMITATIONS
CHAPTER 2	➢ REVIEWOF LITERATURE
CHAPTER 3	➢ COMPANY PROFILE
CHAPTER 4	➢ DATA ANALYSIS & INTERPRETATION
CHAPTER 5	➢ FINDINGS ➢ SUGGESTIONS
CHAPTER 6	➢ ANNEXURE

INTRODUCTION

A couple years ago, the term Online marketing is to be unheard but with rapid globalization, the cut-throat competitions among Multi-National Companies (MNC's) and home industries, the importance of Online marketing business becoming more pronounced. And Flipkart is one of the top leading e – commerce company Now the think tank of big company giving more and more priority to reach out customers personally. The villages and small towns, which were once inconsequential dots on maps, are now getting the attention of global marketing giants and media planners thanks to globalization, economic liberalization, IT revolution middle class rural India today has more disposable income.

Formulating e-commerce company strategy requires an understanding of the rural markets and the significant rural-urban differences and similarities. Rural marketing philosophy should embody marketing concept and societal concept. Relationship marketing and development marketing take precedence over transactional marketing. New approaches to marketing research and understanding consumer behavior are needed.

A marketing-mix targeted to lower and middle class groups may be suitable, in case of some products. In other cases, altogether a different strategy becomes necessary. Small city marketing relies mostly on low priced, small unit packs and quality durables without frills, distribution by outlets like cooperatives, Non-Government Organization (NGOs), self-help groups.

REFERENCE

Text Books

Consumer Behavior: Albert J. Dells Bittas

Consumer Behavior: David L. Loudon

Principles of Marketing: Philip Kotler

Marketing Management: Philip Kotler

Patterns of middle class

Consumption in India: Christophe Jaffrelot, Peter van der veer

Consumption Patterns in India: Gupta, D.B.

Websites:

www.consumerbehavior.com

www.Flipkart.com

www.Amezon.com

www.researchgate.net

Thank you

A

PROJECT REPORT

ON

"CREDIT APPRAISAL IN HOME LOAN FINANCE AT HDFC BANK (WITH REFERENCE TO KOPARGAON BRANCH)"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. PATOLE PRANOD LIMBARAJ

PRN NO. – 2017015200327191

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**CREDIT APPRAISAL IN HOME LOAN FINANCE AT HDFC BANK (WITH REFERENCE TO KOPARGAON BRANCH)**" being submitted by **MR. PATOLE PRANOD LIMBARAJ** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

HOD

Index

Chapter No.	Title	Page No.
1	*Introduction*	1-2
2	*Company Profile*	3-14
3	*Objectives*	15-15
4	*Research Methodology*	16-16
5	*Data Analysis & Interpretation*	17-52
6	*Expected Contribution,, Conclusion, Suggestions*	53-55
*	*Questionnaire*	56-57
*	*Bibliography*	58-58
*	*Copy of Synopsis*	59-62

CHAPTER-1

INTRODUCTION:

Indian Banking has witnessed tremendous changes in the wake of the new economic reforms in the year 1992.Thereformshavepositively impacted on the banking system, which have become more resilient competitive and efficient, with the better productivity. It's a role of primacy in financial intermediation and has not been challenged by other financial entities. On the contrary, it has become more entrenched and diversified having mode forays into insurance and investment banking. Some of the banks have acquired the status of universal banks.

From the mass banking of yesteryears, Indian banks have travelled a long distance in the past economic reforms era. Now they are profitable, strong and stable with impressive performance indices. They have become tech–savvy and competitive as well. The winning strategies for them could be clear customer segmentation and product offering focus on cost efficiencies and entrepreneurial ability of a castoff competition. Perhaps banks should not charge high interest rates but manage cost and build sup quality credit.

In its recent policy statement it explains that it is committed to maintain adequate liquidity in the market with the preference for soft interest rates.

The Loans are important functions that are providing as fund based Loan sand non-fund based Loans. In last years before the globalization the only traditional Institution providing finance.

In providing Loans the Credit Appraisal System playing very important role. Recently RBI interrelated the interest rates on Loans and Deposits. Even today all banks Increase rate on Deposits when they increase the interest rate on loans. There is perfect correlation between interest's rates on loans and interest rates on Deposits.

Construction of house needs large amount of investment, it is always difficult on the part of person to invest charge amount out of his small saving. Hence, need of house ingress people to take loan, purchaser construct their & own house stay their & can repay the housing loan with in the period of 15 to 20 years

Bibliography

Books& Sites:

Books	
Student Guide for Income Tax	By Vinod Singhania
Research Methodology	By C.R. Kothari
HDFC Bank sanction & Disbursement report.	
Websites	
www.hdfc.com www.ubi.com www.moneycontrol.com www.google.com www.rupeetimes.com	

A

PROJECT REPORT

ON

"CRITICAL STUDY OF EMPLOYEE TRAINING AND PERFORMANCE AT TATA"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. RAKSHE NAGESH SHANKAR

PRN NO. – 2017015200696411

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled **"CRITICAL STUDY OF EMPLOYEE TRAINING AND PERFORMANCE AT TATA"** being submitted by **MR. RAKSHE NAGESH SHANKAR** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HHOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

INDEX

SR. NO	CHAPTER	PAGE NO
1	EXECUTIVE SUMMARY	9
2	INTRODUCTION	12
3	INDUSTRY PROFILE	14
4	COMPANY PROFILE	17
5	THERIOTICAL BACKGROUND	25
6	OBJECTIVE AND SCOPE OF STUDY	31
7	RESEARCH METHODOLOGY	34
8	DATA INTERPRETATION &ANALYSIS	41
9	OBSERVATION AND FINDINGS	54
10	SUGGESSIONS	56
11	CONCLUSION	58
12	BIBLIOGRAPHY, WEBIOGRAPHY & ANNEXURE	60

CHAPTER- 1

EXECUTIVE SUMMARY

Job satisfaction is an important aspect of an organization success. A successful organization is the one with satisfied workers. Job satisfaction is more important for employees of transport sector. This research report tries to find out the main factor of Job satisfaction and whether they have any impact on the Job satisfaction of **TATA CO LTD**. Some believe it is simply how content an content an individual is with his or job, in other words, whether or not they like the job or individual aspects or facets of jobs, such as nature of work or supervision. The Vision of organization is, "To be the premier provider of employee transportation to the Indian industry. We will provide safe, reliable, cost effective transportation for our customers; a safe, rewarding work environment for our employees; and a reasonable return for our investor." The Mission of organization is, "To become the most prominent transport provider in Indian industry. To provide safe and comfortable journey to employee considering time limit. Continue improvement in quality of service." Objective of study of this project is to measure employees job satisfaction level. To study attitude of employees towards their work. To study factors that motivate employees. To ensure employees perception towards organization. In Research Methodology, research type used is Descriptive Research. The sample size of this project is 30 employees among 50 as the population. Method of sampling used in this project is Stratified Random Sampling. The tools used in this project is Percentage. As there are different data sources, the sources used in this project is primary with the help of Questionnaire and secondary data in the form of Books, Journals. The findings were found out were that Company is very much focused towards their employees and about their satisfaction. They believe that Employee Satisfaction is one of the biggest assert for any company. 60% of the employees feel that they are satisfied with the Physical Working Environment. 30% of employees are not aware about the Reward and Recognition Policy of the company. The suggestions given to the organization were Friendly environment should be made in the organization so that employee would feel free working with top manager. Proper mechanism for dissemination of policy detail should be implemented. The project is been concluded as, any organization success and growth depends on its employees. The company may have rich resource of capital, infrastructure and machinery but if the employees are not satisfied, the organization cannot succeed. Job Satisfaction plays a vital role in every organization and the quality of Industry depends on the employee satisfaction.

BIBLIOGRAPHY

- HUMAN RESOURCE MANAGEMENT
  BY:- S.CHETAN SINGH
  SCITECH PUBLICATION

- RESEARCH METHODOLOGY
  BY:- R.N.KALE

- RESEARCH METHODOLOGY
  BY:- RAHUL SHIRKE

WEBLIOGRAPHY

- http://explorable.com/research-methodology
- http://www.chintamaniindia.com
- http://www. Management study guide.com/human-resource-management.htm

A

PROJECT REPORT

ON

"CROMPTON GREAVES LTD. MIDC, AHMEDNAGAR"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. RAUT ONKAR DATTATRAY

PRN NO. – 2020015200781811

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled **"CROMPTON GREAVES LTD. MIDC, AHMEDNAGAR"** being submitted by **MR. RAUT ONKAR DATTATRAY** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

CONTENT'S

SR. NO	TITLE	PAGE NO
❍	Front Page	-
❍	Synopsis Approvels	1 to 3
❍	Certificate	4
❍	Declaration	5
❍	Acknowledgement	6
❍	Contents	7
❍	List of Tables	8
❍	List of Graphs	9
I	Introduction	10 to 19
II	Company Profile	20 to 44
III	Research Methodology	45 to 51
IV	Data Analyse And Data Interpretation	52 to 62
V	Research Findings	63 to 64
VI	Suggestions	65 to 67
VII	Conclusion	68 to 69
❍	Bibliography	70
❍	Questionnaire	71 to 74

CHAPTER – 1

INTRODUCTION

1.1. RECRUITMENT:-

In simple terms, recruitment is understood as the process of searching for and obtaining applicants for jobs, from among whom the right people can be selected.

A formal definition of recruitment is:

It is process of finding and attracting capable applicants for employment. The process begins when new recruits are sought and ends when their applications are submitted. The result is a pool of applicants from which new employees are selected.

Recruitment represents the first contact that the company makes with potential employs. It is trough recruitment that many individual will come to know about the company. A well planed and well managed recruiting effort will result in high quality applicants. The negative consequence of poor recruitment process speaks volumes about its roles in an organization.

BIBLIOGRAPHY

- ***BIBLIOGRAPHY:-***

1. Kothari C.R. Research Methodology-Methods and Techniques New age international publishers 2007 Revised Second Edition, pg 12-19,95-112.
2. Rao V.S.P Human Resource Management Text and Cases: Excel Books2005, pg 125.
3. Aswathappa K ;Human Resource And Personnel Management: New Delhi McGraw-Hill Publishing Limited 2007 Fourth Edition, pg. 132to150 & 193 to 218.
4. Personnel management by C.B Mamoria Text and cases.pg no-185 to 190.
5. www.google.com
6. ICFAI Journal, HR magazines.
7. Handbook of Soft Skills Training and practices.

A

PROJECT REPORT

ON

"CURRENT TREND IN GST WITH REFERENCE OF REAL ESTATE INDUSTRY IN INDIA"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. SAPKAL SAURABH PRAKASH

PRN NO. – 2017015200678452

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**CURRENT TREND IN GST WITH REFERENCE OF REAL ESTATE INDUSTRY IN INDIA**" being submitted by **MR. SAPKAL SAURABH PRAKASH** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

BIBLIOGAPHY

- Government of India (2015a),"Report on the Revenue Neutral Rate and Structure of Rates for the Goods and Services Tax (GST)", Ministry of Finance, Government of India, New Delhi, December2015.
- Government of India (2015b), "Report of the Select Committee on the Constitution(One Hundred & Twenty-Second Amendment) Bill, 2014", presented to the Rajya Sabha on 22 July 2015, Rajya Sabha, Parliament of India, Government of India, New Delhi.
- Mukherjee, S. and R. Kavita Rao (2019),"Decades of Indirect Tax Reforms in India - A Journey Towards Goods and Services Tax (GST)", in Rao, R. Kavita and S. Mukherjee, "Evolution of Goods and Services Tax (GST) in India", New Delhi: Cambridge University Press (forthcoming).
- Rao, M. Govinda (2007),"Resolving Fiscal Imbalances: Issues in Tax Sharing", Chapter 11 in Boadway, Robin and Anwar Shah (eds.), "Inter governmental Fiscal Transfers: Principles and Practice", Washington, D.C.: The World Bank.
- Rao, R. Kavita and S. Mukherjee (2019), "Impact of GST and What might happen?", in Rao, R. Kavita and Evolution of Goods and Services Tax (GST) in India", New Delhi: Cambridge University Press(forthcoming).S. Mukherjee,
- Rao, R. Kavita (2018), "A Confused Taxation Narrative", Economic and Political Weekly, Vol. 53, No. 9, pp.35-37
- Boorstin, Daniel. "Palaces of the Public." In The Americans: The National Experience. New York: Vintage, 1965.
- Harris, Neil. "Living with Lobbies." In Cultural Excursions: Marketing Appetites and Cultural Tastes in Modern America. Chicago: University of Chicago Press, 1990.
- "Goods and Services Tax: History of India's biggest tax reform and people who made it possible", India TV, 29 Jun 2017
- "GST: Meet the men behind India's biggest tax reform that's been in making for 17 years", India Today, June 29, 2017
- Nair, Remya (8 June 2015), "Rajya Sabha panel to hear GST concerns on 16 June", Live Mint

A

PROJECT REPORT

ON

"EVALUATIVE STUDY OF RETENTION STRATEGIES IN WADHOKAR GROUP OF COMPANIES LIMITED CHAKAN, PUNE"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

Miss. SAYYAD AFRIN VAJIRSAB

PRN NO. – 2016015200127311

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled **"EVALUATIVE STUDY OF RETENTION STRATEGIES IN WADHOKAR GROUP OF COMPANIES LIMITED CHAKAN, PUNE"** being submitted by Miss. SAYYAD AFRIN VAJIRSAB for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College Kada Tal Ashti Dist Beed

INDEX

SR NO.	PARTICULARS	PAGE NO.
1.	EXECUTIVE SUMMARY	1
2.	INTRODUCTION	2-10
3.	COMPANY PROFILE	11-25
4.	REVIEW OF LITERATURE	26-40
5.	RESEARCH METHODOLOGY	41-46
6.	ANALYSIS OF DATA	47-59
7.	FINDINGS & SUGGESTIONS	60-64
8.	BIBLIOGRAPHY	65-66
9.	ANNEXURE	67-69

INTRODUCTION

First the companies don't realize or ignore how much money and resources they lose with employee turnover. Secondly, it may be that companies may anticipate some level of turnover and accept it as a normal part of business and perceive there is no solution to improve the situation.

The cost involved in a new employee can be substantial. Another area of concern relating to the employee retention is customer service . The negative impact of the employee can have on service may create lost business and lead to a loss in potential earnings. In the business world, customer is not receiving the attention require they might seek other alternatives.

Companies should also address the impact the employee turnover has on its existing staff. In most cases, remaining employee must absorb additional duties and responsibilities when someone leaves the company. This can create a morale problem if employees feel overwhelmed due to the increased work load, leading to more employee turnover and an even greater decrease in customer service. It becomes a tough cycle to break.

The demand for quality employees is on the rise and companies are offering creative benefit packages and other incentives to prospective employees. People might not be looking to leave their current position, the decision to change job becomes a reality.

Giving everyone a raise who thinks of leaving the company would be financial challenge, so alternative benefit to generate their current employees should be considered to generate a higher employee retention rate.

Giving everyone a raise who thinks of leaving the company would be financial challenge, so alternative benefits to keep their current employees should be considered to generate a higher employee and to generate a higher employee retention rate.

Loyalty to a company from an employee's perspective seems to be diminishing in today's business world. With reorganizing, downsizing and layoffs from mergers and acquisitions, employees don't feel they have a job security they had in the past.

BIBLIOGRAPHY

➢ BOOKS AND MAGZINES:

1. C.R.Kothari, "Research Methodology methods and techniques", Second Edition, Vishwa Prakashan year 1997.

2. Donald R. Cooper, Pamela S. Schindler. Business Researcolks.comh methods; Eight Edition Tata McGraw-Hill year 2004.

3. K. Aswathappa, Organizational Behavior, Fifth Edition, Himalaya Publishing House Year 1989.

4. V.S.P.Rao, The Human Resource Management Text and Cases, Second Edition, Excel Books year 1992.

➢ WEBSITES:

www.hrworld.com
www.hrzone.com
www.hr.guide.com
www.hrfolks.com
www.globali.in

A

PROJECT REPORT

ON

"IMPACT OF TRAINING ON EMPLOYEES IN GODAWARI BIOREFINERIES LTD. SAKARWADI"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. SAYYAD SOHEL AKBAR

PRN NO. – 2017015200765506

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**IMPACT OF TRAINING ON EMPLOYEES IN GODAWARI BIOREFINERIES LTD. SAKARWADI**" being submitted by MR. SAYYAD SOHEL AKBAR for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

INDEX

Sr. No.	Title	Page No.
1	Introduction	13-17
2	Review of literature	18-26
3	Company Profile	27-31
4	Objectives	32
5	Research Methodology	33-40
6	Data Analysis	41-55
7	Expected Contribution	56
8	Conclusions	57
9	Suggestions	58-59
*	Bibliography	60
*	Annexure & Questionnaire	61-63
*	Copy of Synopsis	64-68

Chapter – 1

Introduction :

Training is process of learning a sequence of programmed behavior. It is the application of knowledge. It gives people an awareness of the rules and procedures to guide their behaviors. It attempts to improve their performance on the current job and prepares them for an intended job.

Need for training :

Specifically, the need for training arises due to the following reasons: To match the employee specifications with the Job requirements and organizational Needs: Management finds deviations between employee's present specifications and the job requirements and organizational needs. Training is needed to fill these gaps by developing and molding the employee skills, knowledge, attitude, behavior, etc... to the tune of the job requirements and organizational needs as felt Glaxo India, ICICI...

Organizational Viability and the Transformation Process: The primary goal of most of the organizations is that their viability is continuously influenced by environmental pressure. If the organization desires to adapt to these changes, first it has to train the employees to impart specific skills and knowledge in order to enable them to contribute to organizational efficiency and to cope with training in order to ensure a smooth transformation process.

Technological Advance: Every organization to survive and to be effective should adopt the latest technology i.e. mechanization, computerization and automation. So, the organization should train the employee's train the employees to enrich them in the areas of changing technical skills and knowledge from time to time.

Organizational Complexity: With the emergence of increased mechanization and automation, manufacturing of multiple products and by-products or dealing in services of diversified lines, extension of operations to various regions of the country or in overseas countries, organization of most of the companies has become complex: This creates the complex problems of co-ordination

BIBLIOGRAPHY

- HUMAN RESOURCE AND PERSONNEL MANAGEMENT

  BY K. ASWATHAPPA

- PERSONNEL MANAGEMENT AND INDUSTRIAL RELATIONS

  BY N. G. NAIR & LATHA NAIR

- HUMAN RESOURCE MANAGEMENT.

  BY JOHAR IVANCEVICH, TATA Mc GRAW HILL, 2003.

- TRAINING AND DEVELOPMENT" EDITED BY V. V. RAMANI,

  ICFAI PUBLICATIONS, 2005.

www.somaiya.com

A

PROJECT REPORT

ON

"ONBOARDING PROCESS AND ANALYSIS"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

Miss. SHAIKH RUMANA ALIM

PRN NO. – 2019015200318163

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled **"ONBOARDING PROCESS AND ANALYSIS"** being submitted by Miss. SHAIKH RUMANA ALIM for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Dept. of Commerce
B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

TABLE OF CONTENTS

Sr. NO.	CONTENTS	PAGE NO.
1.	Chapter 1 **Introduction**	07 to 09
2.	Chapter 2 **Company Overview**	10 to 16
3.	Chapter 3 **Theoretical Background**	17 to 27
4.	Chapter 4 **Objectives**	28 to 28
5.	Chapter 5 **Research Methodology**	29 to 30
6.	Chapter 6 **Data Analysis and Interpretation**	31 to 39
7.	Chapter 7 **Findings**	40 to 42
8.	Chapter 8 **Observations Limitations**	43 to 45
9.	Chapter 9 **Bibliography**	46 to 46

1. INTRODUCTION

RELIANCE HR SERVICE

Reliance Anil Dhirubhai Ambani Group
Reliance HR Services Ltd.

Reliance Anil Dhirubhai Ambani Group or Reliance ADA Group (ADAG) is an Indian conglomerate, headquartered in Mumbai, India. oThe company, which was formed after DhirubhaiAmbani's business was divided up, is headed by his younger son Anil Ambani.

Reliance ADA Group has six listed companies. Reliance Power, Reliance Communications, Reliance Infrastructure, Reliance Capital, Reliance Entertainment and Reliance Health. The group provides telecom, financial services, construction, entertainment, power, health care, manufacturing, defence, aviation, and transportation services.

Reliance Commercial Corporation was founded by Dhirubhai Ambani in 1966 as a polyester firm. It got renamed as Reliance Industries on May 08, 1973. Reliance later entered into financial services, petroleum refining, power sector. By 2002 Reliance had grown into a U$15 billion conglomerate. After the death of DhirubhaiAmbani on 6 July 2002, Reliance was headed by his sons. The Reliance ADA Group was formed in 2006 after the two brothers MukeshAmbani and Anil Ambani, split Reliance Industries in December 2005.Anil Ambani got the responsibility of Reliance Infocomm, Reliance Energy and Reliance Capital. Reliance Group entered the power sector through Reliance Power, and the entertainment sector by acquiring Adlabs.

9. BIBLIOGRAPHY

WEBSITES :

www.wikipedia.com

www.humanresource.about.com

www.hrworld.com

www.hrindia.com

www.managementparadise.com

www.ehow.com

www.geeksgeezersgooglization.com

www.statcan.ca

www.google.com

BOOKS :

Human Resource Management C.B.Memoria

Research methodology C.R.Kothari

Journals, Newspaper and Internet

Ashwat thapa

L.M.Prasad

A

PROJECT REPORT

ON

"SHRI SWAMI SAMARTH RURAL NON-AGRICULTURAL CO OPERATIVE CREDIT SOCIETY LIMITED DHANORA"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. SHINDE VISHAL DEVIDAS

PRN NO. – 2017015200186925

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**SHRI SWAMI SAMARTH RURAL NON-AGRICULTURAL CO OPERATIVE CREDIT SOCIETY LIMITED DHANORA**" being submitted by **MR. SHINDE VISHAL DEVIDAS** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HEAD
HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada. Tal. Ashti, Dist. Beed

BIBLIOGRAPHY

ANNUAL REPORT:

- Years Annual Report of DhanoraAgricultural Co-Opeartive society Ltd. from the year 2014-15 to 2018-19.

REFERENCE

- Danjuma, I., Kola, I. A., Magaji, B. Y., & Kumshe, H. M. (2016). Credit Risk Management and Customer Satisfaction in Tier-one Deposits Money Banks: Evidence from Nigeria. *International Journal of Economics and Financial Issues*, *6*(3S), 225-230.
- Abu Hussain, H., & Al-Ajmi, J. (2012). Risk management practices of conventional and Islamic banks in Bahrain. *The Journal of Risk Finance*, *13*(3), 215-239.
- Kalra, R. (2012). Credit appraisal system in Allahabad bank. *International Journal of Management IT and Engineering*, *2*(5), 537-559.
- Bhattacharya, H. (2011). *Banking Strategy, Credit Appraisal, and Lending Decisions: A Risk–Return Framework*. Oxford University Press.
- Bodla, B. S., & Verma, R. (2009). Credit risk management framework at banks in India. *The IUP Journal of Bank Management*, *8*(1), 47-72.
- Bodla, B. S., & Verma, R. (2009). Credit risk management framework at banks in India. *The IUP Journal of Bank Management*, *8*(1), 47-72.
- Weber, O., Fenchel, M., & Scholz, R. W. (2008). Empirical analysis of the integration of environmental risks into the credit risk management process of European banks. *Business Strategy and the Environment*, *17*(3), 149-159.
- Gatev, E., Schuermann, T., & Strahan, P. E. (2007). Managing bank liquidity risk: How deposit-loan synergies vary with market conditions. *The Review of Financial Studies*, *22*(3), 995-1020.
- Fatemi, A., & Fooladi, I. (2006). Credit risk management: a survey of practices. *Managerial finance*, *32*(3), 227-233.
- Jobst, N. J., & Zenios, S. A. (2005). On the simulation of portfolios of interest rate and credit risk sensitive securities. *European Journal of Operational Research*, *161*(2), 298-324.
- Cebenoyan, A. S., & Strahan, P. E. (2004). Risk management, capital structure and lending at banks. *Journal of Banking & Finance*, *28*(1), 19-43.

STUDY OF FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF SHRI JAGDAMBA DEVI SEVAK SAHAKARI PATSANSTHA, MOHATE.

A

PROJECT REPORT

ON

"STUDY OF FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF SHRI JAGDAMBA DEVI SEVAK SAHAKARI PATSANSTHA, MOHATE"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. SONAWANE ABHIJIT SHRIRAM

PRN NO. – 2017015200186867

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**STUDY OF FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF SHRI JAGDAMBA DEVI SEVAK SAHAKARI PATSANSTHA, MOHATE**" being submitted by MR. SONAWANE ABHIJIT SHRIRAM for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

BIBOLIOGRAPHY

- Financial and fiscal policies : Crises and New Realities Hardcover- 2014 (By Reddy, Ray, Valluri)
- Interpreting financial Policies For The Common Person.1 June 2013.(By S.S.Tarapore)
- Financial Policies for the Multinational Company (By Raj Aggarwal)
- Financial Statemenst : A step-by-step Guide to understanding and creating financial Report (By Thomas R. lttelson)
- How to Read a Balance Sheet – 2 ndEdition (By KakaniRamchandran)
- Ratio Analysis : Financial Ratios (By Raj kumar Sharma)
- Financial Accounting – By Kalpesh Asher
- Accounting & Financial Analysis (ByNeeraj Mittal)
- Ratio AnlysisFundemental(By Axel Tracy)
- **Dill Scott Walter, Clothier, Robert C and William Sprigel, Personnel Management Practices and Point of view., Tata McGraw-Hill, New Delhi, 1977.**

WEB SITE VISITED

www.google.com

www.shrimohatadevi.org

www.vamnicom.gov.in

www.wikipedia.org

www.moneycontrol.com

ANNEXURE

A

PROJECT REPORT

ON

"THE STUDY OF LOAN RATE & INVESTMENT RETURNS"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

MR. ZAGADE AJAY SHANTINATH

PRN NO. – 2017015200598834

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada
Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year
2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled **"THE STUDY OF LOAN RATE & INVESTMENT RETURNS"** being submitted by **MR. ZAGADE AJAY SHANTINATH** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

BIBLIOGRAPHY

WWW.PDCCBANK.COM :- (3.6.2019 TIME 2.08 PM)

WWW.WIKIPEDIA.ORG.COM :- (10.6.2019 TIME 11.19 AM)

WWW.STUDY.COM :- (17.6.2019 TIME 12.33 AM)

WWW.INVESTIGNSWERS.COM :- (24.6.2019 TIME 11.34 AM)

REFERENCE BOOK

1. ANNUAL BOOK OF BANK
2. INTEREST RATE BOOK
3. FINANCIAL STATEMENT
4. DHORAN

A

PROJECT REPORT

ON

"STUDY ON HOUSING FINANCE SCHEME WITH REFERENCE TO HDFC BANK, MUMBAI"

SUBMITTED TO

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHAWADA UNIVERSITY, AURANGABAD

BY

Miss. SONAWANE ASHWINI BANSI

PRN NO. – 2017015200187414

M.Com IInd Year

DEPARTMENT OF COMMERCE

Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada

Tal. Ashti Dist. Beed – 414 202

Academic Year

2021-22

CERTIFICATE

This is to certify that the Project entitled "**STUDY ON HOUSING FINANCE SCHEME WITH REFERENCE TO HDFC BANK, MUMBAI**" being submitted by **Miss. SONAWANE ASHWINI BANSI** for the Master degree of Commerce in **Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad** under the supervision at **Department of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tal. Ashti Dist. Beed.** This is a fit piece of work for submission for the degree of M.Com. To the best of our knowledge.

Place: Kada

Date: 06/07/2022

Head
Department of Commerce
V.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

External Examiner

HOD
Dept of Commerce
Anandrao Dhonde Alias Babaji
College, Kada, Tal. Ashti, Dist. Beed

TABLE OF CONTENT		
CHAPTER NO	TITLE	PAGE NO
*	Front Page	-
*	Synopsis Approved	2 to 4
*	Certificate	5
*	Declaration	6
*	Acknowledgement	7
*	Content's	8
*	List of Tables	9
*	List of Graphs	10
Chapter-1	Introduction	11
Chapter-2	Company Profile	33
Chapter-3	Review Of Literature	42
Chapter-4	Research Methodology	55
Chapter-5	Data Analysis and Interpretation	59
Chapter-6	Findings	75
Chapter-7	Suggestion	77
Chapter-8	Conclusion	79
*	Bibliography	80
*	Appendix	81

CHAPTER 1

INTRODUCTION

ABSTRACT

Housing, being one of the three essential needs of life, remains a top priority for every individual, community and economy. As a human being, a person wants his or her own room and privacy, which can be supported by the possession of a home. Home is the core unit of culture. Home offers a forum for the family, and the family is the most significant social entity that leaves its mark on the individual for a lifetime. Housing thus needs substantial consideration in the sense of the implementation of human development policies and strategies. But the rest of the human population also lives in slums, shanties and makeshift shelters in rural areas.The shortage of housing is a big impediment in the healthy development of an individual and consequently the society, and the nation.

The problems of space, anonymity, protection and sanitation contribute to social, economic and environmental degeneration. The constant competition for room and house-ownership leads to personal and social disorganization, which is counterproductive to society and the economy. A developed nation like India must concentrate more on the housing sector in order to address the housing needs of the burgeoning population and accelerate economic development. The housing industry has been seen internationally as a driving force for economic development as it creates jobs and business demand. Authorities have seen a major emphasis on the housing sector in India over the last decade.

BIBLIOGRAPHY

1. Berstain David(2008), "Home equity loans and private mortgage insurance: Recent Trends & Potential Implications", Vol.3 No.2, August 2008, Pp. 41 - 53
2. Dr. Rangarajan C. (2001), "A Simple Error Correction Model of House Price".Journal of Housing Economics Vol. 4, No. 3,pp 27 – 34
3. Fanning (1982), "The Demand for Home Mortgage Debt" Journal of Urban Economics, Vol 11 No 2, November, pp. 770-774
4. Godse (1983), "looking a fresh at banking productivity", Journal of Real Estate Literature, Vol. No. 13, Page 141 to 164.
5. Haavio, Kauppi(2000) , "Residential Lending to Low-Income and Minority Families: Evidence from the 1992 HMDA Data," Federal Reserve Bulletin,Vol no 80(2), December 2000 Pp-79-108
6. Kulkarni (1979), "Development responsibility and profitability of banks" Journal of Economic Perspectives, Vol 9 No 1 ,pp. 26-32.
7. La courr, Micheal(2007) , "Economic Factors Affecting Home Mortgage Disclosure Act Reporting" The American Real Estate and Urban Economics Association, Vol.2 No. 2 May 18, 2007, Pp. 45 -58
8. La courMicheal(2006) , "The Home Purchase Mortgage Preferences of Lowand-Moderate Income Households", Forthcoming in Real Estate Economics , Vol 18, No 4 , December 20, 2006, p. 585.
9. Vandell, Kerry D (2008), "Subprime lending and housing bubble: tail wag dog? "International Journal of Bank Marketing, vol. 21, no 2, pp. 53-7
10. Brochure on home loans from SBI and HDFC

NEWS PAPERS

1. The Times of India
2. Financial Express